

Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Ο βρεφικός θάνατος στην Ελληνιστική Εποχή: Αποθέσεις σε πηγάδια και βρεφικά
νεκροταφεία**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Δήμητρα Κιαγιάδακη

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

Ιωάννινα 2023

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Κλεοπάτρα Καθάριου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Νικόλαος Δημάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο βρεφικός θάνατος στην Ελληνιστική Εποχή:
Αποθέσεις σε πηγάδια και βρεφικά νεκροταφεία

© Δήμητρα Κιαγιάδακη

«Η έγκριση της παρούσης μεταπτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα» (Ν.5343/1932, άρθρο 2020, παρ. 2)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΙΑΓΙΑΔΑΚΗ

Ο βρεφικός θάνατος στην Ελληνιστική Εποχή: Αποθέσεις σε πηγάδια και βρεφικά
νεκροταφεία

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	8
Πρόλογος.....	11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	13
Εισαγωγή.....	17
Κεφάλαιο 1^ο	22
Η θέση των βρεφών στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία	22
1.1. Οι αναφορές των πηγών για τα βρέφη.....	22
1.2. Τα επίσημα τελετουργικά μετάβασης της βρεφικής και παιδικής ηλικίας.....	28
1.3. Οι αλλαγές στη θέση του παιδιού κατά την Ελληνιστική εποχή.....	32
Κεφάλαιο 2^ο	34
Η διαχείριση του βρεφικού θανάτου στην αρχαιότητα – Πηγές και είδη αποθέσεων	34
2.1. Οι αναφορές των πηγών και οι αντιλήψεις γύρω από το θάνατο των βρεφών...	34
2.2. Οι αιτίες της βρεφικής θνησιμότητας και οι αναφορές των πηγών.....	37
2.2.1. Επιπλοκές κατά την κύηση και τη διαδικασία του τοκετού.....	38
2.2.2. Πρόωρη γέννηση.....	39
2.2.3. Προβλήματα στον θηλασμό και απογαλακτισμό.....	40
2.2.4. Βρεφικές ασθένειες, λοιμώξεις και τραυματισμοί.....	41
2.2.5. Εκ γενετής ανατομικά και αναπτυξιακά προβλήματα.....	43
2.2.6. Κοινωνικοί παράγοντες – Η έκθεση των βρεφών.....	44
Κεφάλαιο 3^ο	49
Η αρχαιολογία των βρεφικών ταφών	49
3.1. Η συμβολή της βιοαρχαιολογίας στην έρευνα.....	49
3.2. Η υποεκπροσώπηση των βρεφών στις οργανωμένες νεκροπόλεις.....	51

3.3. Οι πρακτικές ταφής των βρεφών.....	53
3.4. Τα είδη των βρεφικών αποθέσεων – Η διαφορετική διαχείριση του θανάτου των βρεφών.....	55
3.4.1. Οι βρεφικές ταφές εντός των οργανωμένων νεκροπόλεων	56
I. Ταφές μαζί ή κοντά σε ενήλικες.....	56
II. Οικογενειακές και συλλογικές πολλαπλές ταφές.....	57
III. Βρέφη και παιδιά σε ξεχωριστούς τομείς, στην περιφέρεια των νεκροπόλεων ..	58
IV. Το βρεφικό νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλαια	61
3.4.2. Ταφές βρεφών εκτός οργανωμένων νεκροταφείων.....	63
I. <i>Intra domus</i> βρεφικές ταφές	63
II. <i>Intra muros</i> ταφές.....	64
III. Ιδιαίτερου τύπου αποθέσεις	66
3.5. Τα κτερίσματα των βρεφικών ταφών	67
Κεφάλαιο 4^ο	70
Αποθέσεις βρεφών σε πηγάδια της Ελληνιστικής εποχής.....	70
4.1. Το φρέαρ G 5:3 από την Αγορά της Αθήνας	70
4.1.1. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα.....	71
4.1.2. Τα οστά ζώων.....	73
4.1.2.α. Ζωικά απορρίμματα διατροφής και επεξεργασίας του κρέατος	74
4.1.2.β. Τα οστά των σκύλων του πηγαδιού.....	75
4.1.3. Η κεραμική.....	76
4.1.4. Τα χάλκινα αντικείμενα	77
4.1.5 Άλλα ευρήματα από το πηγάδι.....	78
4.1.5.α. Η ερμαϊκή στήλη	78
4.1.5.β. Το τμήμα της λαβής ενός ελεφαντοστέινου κολεού ξίφους	79
4.1.6. Άλλες περιπτώσεις απόθεσης βρεφών σε πηγάδια της Αττικής – Οι εγχυτρισμοί σε πηγάδια στην Ακαδημία.....	79
4.2. Το πηγάδι με τα βρεφικά κατάλοιπα από την Αγορά της Αρχαίας Μεσσήνης ..	81

4.3. Το πηγάδι από την περιοχή του Σεβαστείου της Ερέτριας.....	84
4.4. Το ρωμαϊκό πηγάδι από την περιοχή του Γυμνασίου της Ερέτριας.....	87
4.5. Το πηγάδι από το Νότιο Νεκροταφείο της Πάρου.....	89
4.6. Οι αιτίες του θανάτου των βρεφών από τα πηγάδια.....	93
4.7. Άλλες περιπτώσεις ανθρώπινων καταλοίπων σε πηγάδια	97
Κεφάλαιο 5^ο	101
Η ερμηνεία των φρεάτων ως ταφικών αποθετών.....	101
5.1. Η διαχείριση του βρεφικού θανάτου κατά την Ελληνιστική εποχή	101
5.2. Τα βρέφη μεταξύ των κοινωνικά περιθωριοποιημένων νεκρών (<i>social outcasts</i>)	104
5.3. Η ερμηνεία της επιλογής των φρεάτων ως αποθετών για τα βρέφη	107
5.4. Η σύνδεση των αντικειμένων με τα βρέφη από τα πηγάδια	109
5.5. Η παρουσία των σκύλων.....	113
5.6. Τα συναισθήματα απέναντι στα νεκρά βρέφη	121
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	128
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	Error! Bookmark not defined.
ΕΙΚΟΝΕΣ	155
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	226
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	236

Πρόλογος

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται το ζήτημα του θανάτου των βρεφών στην αρχαιότητα και επικεντρώνεται στις περιπτώσεις απόθεσής τους στο εσωτερικό φρεάτων. Τα βρέφη έχοντας διανύσει μια ελάχιστη πορεία ζωής, δεν δέχονταν τις ταφικές τιμές που προβλέπονταν για τους υπόλοιπους νεκρούς. Ο συχνός θάνατός τους αν και αποτελούσε αφορμή για την ενεργοποίηση ιδιαίτερων και έντονων συναισθημάτων, παρέμενε ένα σιωπηλό κοινωνικά γεγονός, περιορισμένο στη σφαίρα του ιδιωτικού βίου. Εκ πρώτης όψεως αντιμετωπιζόταν όπως ο θάνατος περιθωριακών νεκρών, όπως οι εγκληματίες ή οι κοινωνικοί παρίες, στην ιδιάζουσα όμως διαχείρισή του, ίσως λανθάνει η πρόθεση των οικείων για μια υποτυπώδη τελετουργική ταφή.

Οι πρώτες θερμές ευχαριστίες ανήκουν στην επόπτρια καθηγήτρια της συγκεκριμένης εργασίας, κ. Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου για τη συνεχή της υπομονή, βοήθεια και επιστημονική αλλά και ηθική στήριξη, καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος και της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας, αλλά και για το ρόλο της στη σύλληψη του θέματος. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται σε όλα τα μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, κ. Κλεοπάτρα Καθάρου για τη συνεργασία στο πλαίσιο μαθημάτων του μεταπτυχιακού και κ. Νικόλαο Δημάκη για τη συμμετοχή του στην εξέταση της εργασίας, παρ' ότι ανήκει στο διδακτικό προσωπικό του ΕΚΠΑ.

Παράλληλα, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Απόστολο Παπαδημητρίου, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, για την άδειά του να συμπεριληφθεί στη συγκεκριμένη εργασία το υπό δημοσίευση ακόμα φρέαρ από το Νότιο Νεκροταφείο της Παροικιάς, για όλες τις πληροφορίες που γενναιόδωρα παρείχε για τη δομή και τη συγγραφή του εν λόγω κεφαλαίου, αλλά και για τη συγκατάθεσή του στη φωτογράφιση αρχαιοτήτων από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Πάρου. Ευχαριστώ επίσης τον τελειόφοιτο ιατρικής Παύλο Χριστοδούλου, για τη βοήθειά του στην κατανόηση και μετάφραση των ιατρικών όρων της βιβλιογραφίας.

Τέλος, εκφράζω θερμές ευχαριστίες στους πιο κοντινούς μου ανθρώπους, Όλγα, Ελένη, Αγγελική και Αλέξανδρο για την υποστήριξή τους και την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, Ελευθέριο, Μαρία και Κωνσταντίνο για την

κάθε μορφής στήριξη όλων αυτών των χρόνων. Η εργασία αφιερώνεται στη μνήμη της καθηγήτριας Βασιλικής Παππά και της γιαγιάς μου Ιωάννας Γαλανάκη.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Περιοδικά, Εκδόσεις, Λεξικά κ.ά.

<i>AD</i>	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
<i>AE</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AEMΘ</i>	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και την Θράκη</i>
<i>Agora XII</i>	Sparkes B. A. – Talcott L., Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C., <i>The Athenian Agora XII</i> , Princeton, 1970.
<i>Agora XXIX</i>	Rotroff S. I., Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, <i>The Athenian Agora XXIX</i> , Princeton, 1997.
<i>Agora XXXIII</i>	Rotroff S. I., Hellenistic Pottery: The Plain Wares, <i>The Athenian Agora XXXIII</i> , Princeton, 2006.
<i>Agora XXXVI</i>	Papadopoulos J. K. – Smithson E. L., The Early Iron Age. The Cemeteries, <i>The Athenian Agora XXXVI</i> , Princeton, 2017.
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>AK</i>	<i>Antike Kunst</i>
<i>AM</i>	<i>Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung</i>
<i>AMΠ</i>	Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>

EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
EM	Επιγραφικό Μουσείο
<i>Eretria VII</i>	Metzger I. R., Das Thesmophorion von Eretria. Funde und Befunde eines Heiligtums, Eretria: <i>Ausgrabungen und Forschungen VII</i> , Bern, 1985.
<i>Eretria VIII</i>	Ducrey P., Metzger I.R., Reber K., Le Quartier de la Maison aux mosaïques, Eretria: <i>Ausgrabungen und Forschungen VIII</i> , Bern, 1993.
GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
<i>Hesperia Suppl.</i>	<i>Hesperia Supplements</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
<i>Kerameikos IX</i>	Knigge U., Der Südhügel, <i>Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen IX</i> , Berlin, 1976
<i>Kerameikos VII.1</i>	Kübler, Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende de 5. Jahrhunderts, <i>Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen VII, 1</i> , Berlin, 1976.
<i>Kerameikos XIV</i>	Kovacsovics W., Die Eckterrasse an der Gräberstrasse des Kerameikos, <i>Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen XIV</i> , Berlin, 1990.
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>Olynthus XI</i>	Robinson D. M., Necrolynthia: A Study in Greek Burial Customs and Anthropology, <i>Olynthus: Excavations at Olynthus XI</i> , 1942, Baltimore.
<i>P. Oxy</i>	<i>Papyri Oxyrhynchus</i>

<i>PMG</i>	Page D. L., <i>Poetae Melici Graeci</i> , 1962, Oxford.
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>ThesCra</i>	<i>Thesaurus cultus et rituum antiquorum</i>
<i>TAPA</i>	<i>Transactions of the American Philological Association</i>

Διάφορα

αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
βλ.	βλέπε
εικ.	εικόνα
εκ.	εκατοστά
ενν.	εννοείται
EIA	Early Iron Age
επιμ.	Επιμέλεια
fr.	fragment
κ.ά.	και άλλοι
κ.έ.	και έπειτα
κλπ.	και λοιπά
λ.	λήμμα
μ.	μέτρα
μτφρ.	μετάφραση
πίν.	πίνακας
περ.	περίπου
πρβλ.	παράβαλε
σημ.	σημείωση
σχ.	σχήμα
σχεδ.	σχέδιο
vol.	volume
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα

Εισαγωγή

Ο θάνατος αποτελεί διαχρονικά αναπόσπαστο τμήμα της πραγματικότητας σε κάθε κοινωνικό σύνολο, επομένως και στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Οι ίδιες οι ταφές και η μελέτη των ταφικών πρακτικών αποτελούν σημαντικό αρωγό στην βαθύτερη κατανόηση κοινωνικών δομών¹ και κοινωνικών δεδομένων². Σε συνδυασμό με τη μελέτη των πηγών επιτυγχάνεται η ανασύσταση πτυχών της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, όπως η σημασία και οι αντιλήψεις γύρω από το θάνατο, οι τιμές στους νεκρούς, η διαχείριση του πένθους, ακόμα και η ταυτότητα των ίδιων των νεκρών και τα συναισθήματα των ανθρώπων απέναντι στην απώλεια³.

Η συγκεκριμένη εργασία επικεντρώνεται στο θάνατο των βρεφών, των νεαρότερων μελών ενός κοινωνικού συνόλου. Τα χρονικά όρια της βρεφικής, νηπιακής και παιδικής ηλικίας είναι ασαφή και διαφέρουν μεταξύ των κοινωνικών συνόλων⁴. Είναι σαφές ότι η ηλικία αυτή συνδέεται με βιολογικά και κοινωνικά ορόσημα στη ζωή του παιδιού, όπως τα πρώτα βήματα, η πρώτη οδοντοφυΐα, η έναρξη της ομιλίας και η κοινωνικοποίηση, ο απογαλακτισμός και η εισαγωγή στερεών τροφών στη διατροφή. Στην παρούσα εργασία ακολουθείται η ηλικιακή διάκριση της Sanne Houby-Nielsen⁵, η οποία χρησιμοποιείται και από την Άννα Λάγια⁶. Αναγνωρίζονται τρεις ηλικιακές κατηγορίες: τα βρέφη έως ενός έτους, τα νήπια ενός έως τεσσάρων ετών και τα μεγαλύτερα παιδιά, τεσσάρων έως δέκα ετών. Το τέλος της βρεφικής ηλικίας συμπίπτει χρονικά με τον απογαλακτισμό του παιδιού, μεταξύ δύο και τριών ετών, όποτε το παιδί, ανεξάρτητο πλέον από την τροφή του κινείται και περπατά αυτόνομο⁷.

Τα έμβρυα λοιπόν, τα βρέφη και τα νήπια υπάγονται στους άωρους, μια ομάδα ιδιαίτερων νεκρών, στους οποίους δεν αποδίδονταν πάντα τα συνήθη ανά κοινωνία ταφικά τελετουργικά⁸. Λόγω της ηλικίας και ελλιπούς κοινωνικής τους αναγνώρισης στη διαχείριση του θανάτου τους εντοπίζεται σε μεγάλο βαθμό ο παράγοντας της

¹ Morris 1997, 1.

² Μποσνάκης 2021, 13.

³ Ενδεικτικά: Morris 1987; 1997. Garland 1988. Bourbou 2013. Shepherd 2013. Kurtz – Boardman 2018. Dimakis – Dijkstra 2020.

⁴ Scott 1999. Papadopoulos 2000, 111.

⁵ Houby-Nielsen 2000, 151-152.

⁶ Lagia 2007.

⁷ Garland 1985, 78-88. Scott 1999. Σημαντικό επίσης ορόσημο της παιδικής ηλικίας αποτελεί η αλλαγή των νεογιλών δοντιών μεταξύ 6 και 8 ετών. Dasen 2010, 20. 2011β, 8. Bourbou 2013, 331. Για τον βιολογικό καθορισμό των ηλικιακών ορίων σε πληθυσμούς μη-ενηλίκων, σύμφωνα με τα οστεολογικά κατάλοιπα: Scheuer – Black 2000, 468-469.

⁸ Garland 1985, 77-103. Μποσνάκης 2021, 57-64, 203.

προσωπικής επιλογής των οικείων. Δεν προβλέπονταν πάγιοι κανόνες και πρακτικές για την ταφή τους, γεγονός που ευθύνεται και για την σχετικά περιορισμένη παρουσία τους στις οργανωμένες νεκροπόλεις των αστικών κέντρων⁹.

Ο βρεφικός θάνατος στην αρχαιότητα δεν έχει μελετηθεί εκτενώς, λόγω της αντίληψης περί απουσίας των αρχαιολογικών καταλοίπων του¹⁰, αλλά και άλλων σημαντικών εμποδίων στην έρευνα, όπως η προβληματική διατήρηση των βρεφικών καταλοίπων, οι λανθασμένες αρχαιολογικές πρακτικές κατά την ανάκτησή τους¹¹, η απουσία βιοαρχαιολογικών μελετών σε πληθυσμούς μη ενηλίκων¹² και η σύγχυση στη διάκριση βρεφικών και παιδικών στη βιβλιογραφία, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις και οι βρεφικές/νηπιακές ταφές χαρακτηρίζονται ως παιδικές, συχνά χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες¹³.

Τις τελευταίες δεκαετίες τα κωλύματα τείνουν να περιορίζονται και τα στοιχεία γύρω από τον θάνατο των βρεφών αυξάνονται διαρκώς. Στο γεγονός αυτό συμβάλλει τα μέγιστα η διεπιστημονική προσέγγιση του ζητήματος, με τη βοήθεια επιστημονικών κλάδων όπως η βιοαρχαιολογία, η οποία αποτελεί πλέον *sine qua non* για τη διατύπωση ορθών και ολοκληρωμένων συμπερασμάτων, όσον αφορά τη μελέτη ταφικών συγκειμένων¹⁴. Ορόσημο στη μελέτη του βρεφικού θανάτου στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο αποτελούν οι μονογραφίες με τις δημοσιεύσεις των τριών συνεδρίων «L' enfant et la mort dans l'Antiquité I-III»¹⁵, αλλά και άλλοι σχετικοί, συλλογικοί τόμοι¹⁶. Αντίστοιχης σημασίας κρίνονται οι πολυάριθμες δημοσιεύσεις της Veronique Dasen γύρω από την παιδική ηλικία, τόσο υπό το πρίσμα των αρχαιολογικών καταλοίπων, όσο και των φιλολογικών πηγών, ιδιαίτερα στο ρωμαϊκό κόσμο¹⁷.

Η εργασία εστιάζει σε ελληνιστικές αποθέσεις βρεφών σε πηγάδια. Τα εξεταζόμενα φρέατα προέρχονται από την Αγορά της Αθήνας, την Αγορά της αρχαίας Μεσσήνης, την περιοχή του Σεβαστείου και του Γυμνασίου της Ερέτριας και του Νότιου Νεκροταφείου της Παροικιάς στην Πάρο¹⁸. Εξαίρεση αποτελεί το φρέαρ από το Γυμνάσιο της αρχαίας Ερέτριας, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως ταφικός αποθέτης κατά

⁹ Lagia 2007, 293. Bails-Talbi – Dasen 2008, 598. Liston – Rotroff 2013, 62.

¹⁰ Dasen 2011, 291.

¹¹ Fox 2012, 409.

¹² Dimakis 2019, 287. 2020, 103. 2021, 287.

¹³ Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 135. Dimakis 2019, 287.

¹⁴ Παραδείγματα ανθρωπολογικών μελετών από νεκροταφεία: Agelarakis 2000. Malama – Triantaphyllou 2002. Lagia 2007. Boubou – Themelis 2010. Fox 2012.

¹⁵ Guimier-Sorbets – Morizot 2010. Nenna 2012. Hermary – Dubois 2012.

¹⁶ Ενδεικτικά: Sofaer – Derevenski 2000. Grubbs κ.ά. 2013. Beaumont κ.ά. 2020.

¹⁷ Ενδεικτικά: Dasen 1997. 2008. 2010. 2011α. 2011β. 2013α. 2013β.

¹⁸ Βλ. Κεφάλαιο 4.

τον 3^ο αι. μ.Χ. και συμπεριλαμβάνεται στην εργασία λόγω της πιθανής του σύνδεσης με το αντίστοιχο φρέαρ του Σεβαστείου. Η εργασία επομένως επικεντρώνεται στους Ελληνιστικούς χρόνους, αν και η απόθεση νεκρών στο εσωτερικό φρεάτων ως πρακτική, απαντά ήδη σε μικρότερη κλίμακα από την Πρωτοελλαδική περίοδο¹⁹.

Στα δύο εισαγωγικά κεφάλαια επιχειρείται η δημιουργία μιας συνθετικής εικόνας για το θάνατο και εν γένει τη θέση βρεφών και παιδιών στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο. Μεθοδολογικό αρωγό αποτελούν οι αναφορές των αρχαίων κειμένων, οι οποίες αν και λιγοστές, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες γύρω από ιατρικές πρακτικές και κοινωνικές αντιλήψεις, αλλά και για τις ίδιες τις ταφικές πρακτικές και τη διαχείριση του θανάτου των νεαρών αυτών νεκρών²⁰. Οι σχετικές με τα βρέφη κειμενικές μαρτυρίες συγκεντρώνονται στο επίμετρο της εργασίας. Στην παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων οι γεωγραφικοί και χρονολογικοί περιορισμοί αίρονται. Τα στοιχεία τεκμηριώνονται με ενδεικτικά παραδείγματα συγκεκριμένων από όλη την επικράτεια του ελλαδικού χώρου, τα οποία χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως και τον 5^ο αι. μ.Χ. Κατά περιπτώσεις παρατίθενται και δεδομένα από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Η εξέταση του υλικού των βρεφικών ταφών δεν ακολουθεί χρονολογική αλληλουχία και ταξινομείται ανά είδος απόθεσης.

Παρουσιάζεται στη συνέχεια το περιεχόμενο των ανωτέρω φρεάτων, σύμφωνα με την ταξινόμηση της δημοσίευσης των Liston, Rotroff και Snyder²¹ για το πηγάδι της αθηναϊκής Αγοράς. Συμπεριλαμβάνονται το οστεολογικό υλικό (ανθρώπινα και ζωικά οστά) και τα αντικείμενα (κεραμική, μέταλλα αντικείμενα και άλλα ευρήματα). Το υλικό παρουσιάζεται στο βαθμό που το επιτρέπουν οι υπάρχουσες δημοσιεύσεις, καθώς για το ελληνιστικό φρέαρ του Σεβαστείου, της Μεσσήνης και της Πάρου δεν έχει ολοκληρωθεί η συνολική τους τεκμηρίωση. Συγκεντρώνονται επίσης οι αιτίες του θανάτου των βρεφών από τα πηγάδια και παρουσιάζονται περαιτέρω περιπτώσεις ανθρώπινων καταλοίπων στο εσωτερικό φρεάτων.

Στα συμπεράσματα επιχειρείται η εκ νέου ανάγνωση της σύνδεσης των βρεφών με τους κοινωνικά περιθωριοποιημένους νεκρούς, η οποία προκύπτει από την συνύπαρξή τους σε ταφικούς χώρους, με στόχο την κατανόηση των συναισθημάτων και των κινήτρων, πίσω από την επιλογή της αποκλίνουσας ίσως και με αρνητικές

¹⁹ Waage 1949. Wace 1954. Μυλωνάς 1956. Κριτζάς 1978. Little – Papadopoulos 1998. Papadopoulos 2000.

²⁰ Dasen 2011, 291. Dubois 2018, 206.

²¹ Liston κ.ά. 2018.

συνδηλώσεις ταφής των βρεφών²². Επαναξιολογείται επίσης η προσέγγιση των περασμένων δεκαετιών, σύμφωνα με την οποία τα βρέφη ανήκουν στους εκδικητικούς και επικίνδυνους για τον κόσμο των ζωντανών νεκρούς²³. Η επανεκτίμηση αυτή επιτυγχάνεται αξιολογώντας την ετερόκλητη διαχείριση του βρεφικού θανάτου, στο πλαίσιο των «ανεπίσημων²⁴» ή «ιδιωτικών αθόρυβων²⁵» ταφών.

Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο επιχειρείται και η περαιτέρω κατανόηση της απόθεσης των νεκρών βρεφών στο εσωτερικό φρέατων λαμβάνοντας υπόψιν ενδεχόμενους συμβολισμούς στην επιλογή του φρέατος ως οικοδομικής κατασκευής²⁶, την πιθανή σύνδεση αντικειμένων από τα πηγάδια με τα βρέφη, αλλά και την παρουσία των σκύλων, οι οποίοι όπως φαίνεται εισήλθαν στα φρέατα στο πλαίσιο συμβολικών εξαγνιστικών και ταφικών τελετουργικών²⁷. Καθώς προτείνεται η σύνδεσή τους με τα βρεφικά κατάλοιπα, ερευνάται ο ρόλος τους στα πηγάδια, μέσα από τις αναφορές των πηγών και την παρουσίαση περαιτέρω περιπτώσεων συνύπαρξης βρεφών και σκύλων σε ταφικά συγκείμενα. Η μελέτη των συναισθημάτων μέσα από αρχαιολογικά συγκείμενα, αποτελεί ένα πρόσφατο αντικείμενο της έρευνας²⁸, το οποίο σταδιακά ανατρέπει τόσο την άποψη περί αδιαφορίας απέναντι στο θάνατό των βρεφών²⁹ όσο και την επικρατούσα αντίληψη περί κοινωνικής περιθωριοποίησής τους, η οποία βασίστηκε στα περιορισμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τη σκληρότητα στις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων³⁰.

Ο γενικότερος στόχος της εν λόγω εργασίας είναι η δημιουργία μιας ευρύτερης εικόνας για τη θέση των βρεφών στην κοινωνία, μέσα από τη διαχείριση του θανάτου τους, η οποία διαφέρει ανά γεωγραφικές περιοχές, χρονικές περιόδους και κοινωνικές συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό προκύπτει η θέση ότι η ετερότητα και οι αντιθέσεις στην ταφική τους διαχείριση (π.χ. τελετουργική ταφή στο αποκλειστικά βρεφικό νεκροταφείο της Κυλίνδρας εν αντιθέσει με την απόθεσή τους σε εγκαταλελειμμένα φρέατα) οφείλονται στην ελλιπή κοινωνική τους αναγνώριση³¹, λόγω της πρώιμης ηλικίας τους. Η διεπιστημονική ωστόσο προσέγγιση των δεδομένων και η ανασκόπησή

²² Μποσνάκης 2021.

²³ Jobbè-Duval 1924. Van Gennep 1960. Ariès 1962.

²⁴ Morris 1987, 105.

²⁵ Μποσνάκης 2021, 111.

²⁶ Dubois 2018, 211.

²⁷ Scholz 1937. Preston-Day 1984. Trantalidou 2006. Luce 2008.

²⁸ Chaniotis 2012. 2020. Chaniotis – Ducrey 2013. Bourbou 2013.

²⁹ Ariès 1962.

³⁰ Vlachou 2012, 382.

³¹ Dubois 2018, 210.

τους υπό ανθρωπολογική, ιατρική και κοινωνιολογική σκοπιά³² υποδεικνύει μια ιδιαίτερη διαχείριση των βρεφών, υποκινούμενη ίσως από συναισθηματικούς παράγοντες³³.

³² Dasen 2013, 2.

³³ Bourbou 2013, 331. Dasen 2013, 4. Dimakis – Dijkstra 2020, 102.

Κεφάλαιο 1^ο

Η θέση των βρεφών στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία

1.1. Οι αναφορές των πηγών για τα βρέφη

Ο ρόλος των βρεφών και των νηπίων στην αρχαία ελληνική κοινωνία ήταν ιδιαίζων. Λόγω του μεταβατικού χαρακτήρα της ηλικίας τους, ενσωματώνονταν προοδευτικά στην κοινότητα, έως την οριστική τους αποδοχή και κοινωνική αναγνώριση³⁴. Οι αναφορές των πηγών για τα βρέφη είναι ελάχιστες, αν και ενδεικτικές της θέσης τους στο κοινωνικό σύνολο³⁵.

Σχετικά με τα έμβρυα ως μελλοντικά μέλη μιας κοινότητας, δεν προκύπτει από τις πηγές κάποια σαφής εικόνα. Οι απόψεις των συγγραφέων διαφέρουν και παρατηρούνται διαφορετικές προσεγγίσεις του θέματος, όπως ιατρική, φιλοσοφική, νομική και κοινωνιολογική³⁶. Οι περισσότερες πληροφορίες για την εμβρυϊκή και τη νεογνική ηλικία προέρχονται κυρίως από ιατρικά κείμενα, όπως αυτά της Ιπποκρατικής Συλλογής³⁷, αλλά και από μεμονωμένες αναφορές φιλοσόφων³⁸. Στοιχεία αντλούνται επίσης από κείμενα σχετικά με τις γυναίκες, την κύηση και τη μητρότητα³⁹. Τα ερωτήματα που απασχολούν τους συγγραφείς σχετίζονται κυρίως με την προέλευση της ζωής, την ανάπτυξη του εμβρύου και τη χρονική στιγμή, κατά την οποία αποκτά ανθρώπινη υπόσταση και συγκαταλέγεται μεταξύ των ανθρώπων⁴⁰. Οι αντιλήψεις των συγγραφέων σχετικά με την κύηση και την εμβρυϊκή ανάπτυξη συνοψίζονται στις ακόλουθες παρομοιώσεις: η μήτρα παρομοιάζεται με τη γη, στο εσωτερικό της οποίας αναπτύσσεται ο σπόρος, δηλαδή το έμβρυο. Παρομοιάζεται επίσης με φούρνο, εντός του οποίου παρασκευάζεται ο άρτος⁴¹. Το έμβρυο σύμφωνα με τους συγγραφείς αναπτύσσεται σε τρία στάδια: τη σύλληψη του «γόνου» αρχικά και τη διαμόρφωση των μελών, την οποία ακολουθεί η έναρξη των κινήσεων. Γίνεται τότε αντιληπτό ως ανθρώπινο ον και στα κείμενα απαντά ως *κόημα* ή

³⁴ Dasen 2011, 297.

³⁵ Dubois 2018, 206.

³⁶ Dasen 2013, 35.

³⁷ Κυριότερα κείμενα είναι τα «Περὶ γονῆς» και «Περὶ φύσιος παιδίου» (5^{ος} αι. π.Χ.). Ελμάζης 2001, 75. Fox 2012, 416.

³⁸ Ελμάζης 2001, 75.

³⁹ Fox 2012, 416 και σημ. 64.

⁴⁰ Ελμάζης 2001, 75.

⁴¹ Οι αντιστοιχίες χρησιμοποιούνται από τον Αριστοτέλη, τον Σοφοκλή (*Τραχίνιαι*, 31-33) και τον Αισχύλο (*Επτά επί Θήβας*, 16). Ελμάζης 2001, 78.

«κνούμενον ζών». Όταν πλέον σχηματίζεται πλήρως στα τέλη της κύησης, αναφέρεται ως «βρέφος» ή «παιδίον»⁴².

Οι παραπάνω προσδιορισμοί από τους συγγραφείς είναι ενδεικτικοί των αντιλήψεων της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας για την ανθρώπινη υπόσταση του εμβρύου. Ο Αριστοτέλης (*Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 7.583b) περιγράφει το έμβρυο στα πρώιμα στάδια της κύησης ως μάζα αδιάφανης σάρκας (*έκρυσις*), γι' αυτό και οποιαδήποτε αποβολή ή έκτρωση δεν έφερε σημαντικό κοινωνικό αντίκτυπο (**κείμ. 1**)⁴³. Η αποβολή ενός εμβρύου (*τρωσμός*) αντιμετωπιζόταν ως απώλεια, αναλόγως με τον βαθμό της ομοιότητάς του με ανθρώπινο ον. Εφόσον δηλαδή συνέβαινε στην αρχή της κύησης πριν από τον σχηματισμό των μελών του εμβρύου, το μίasma προερχόταν απλώς από την αιμορραγία της μητέρας. Σε περίπτωση αποβολής σε προχωρημένο στάδιο, όπου το έμβρυο έχει αποκτήσει περισσότερο «ανθρώπινη» μορφή⁴⁴, το μίasma ισοδυναμούσε με αυτό που θα προκαλούσε ένας οποιοσδήποτε θάνατος⁴⁵. Η αναφορά αυτή και οι αντιλήψεις περί μιάσματος από την επιτυχή ή μη γέννηση ενός παιδιού, τεκμηριώνονται αρχαιολογικά στο νόμο της Κυρήνης⁴⁶. Το αίμα του τοκετού ερμηνεύεται συμβολικά ως αποτέλεσμα της βίαιης μετάβασης από τη βιολογική στην κοινωνική υπόσταση. Η μετάδοση του μιάσματος θεωρείται ότι επιτυγχανόταν μέσω της άμεσης επαφής με τη μητέρα ή το χώρο του τοκετού. Το ίδιο κριτήριο περί μιάσματος και «ανθρώπινης» μορφής φαίνεται να ίσχυε και για τις αμβλώσεις. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, 1335b24) αναφέρει ότι η ηθελημένη απόρριψη ενός εμβρύου μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέχρι την έναρξη των κινήσεών του (**κείμ. 2**)⁴⁷.

Οι διαθέσιμες πληροφορίες για τον τοκετό και την επακόλουθη διαχείριση του νεογνού και το θάνατό του είναι εξαιρετικά περιορισμένες⁴⁸. Ως γεγονός δεν είχε ιδιαίτερη κοινωνική σημασία (Πλάτων, *Αλκιβιάδης*, 121c-d), καθώς αφορούσε μόνο την άμεση

⁴² Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί διατυπώνονται από τον Γαληνό (*Περὶ κνούμενων διαπλάσεως*, 4.542-3) Οι Ιπποκρατικοί αναφέρουν το έμβρυο σε κάθε φάση της κύησης ως «παιδίον» και «έμβρυον». Dasen 2013a, 17-18. Για τις αλλαγές που συμβαίνουν στο έμβρυο ανά αναπτυξιακό στάδιο και τη διάρκεια τους: Ελμάζης 2001, 76-78. Dubois 2018, 204.

⁴³ Dubois 2018, 204-205.

⁴⁴ Dubois 2018, 205.

⁴⁵ Dasen 2011β, 6, 31, σημ. 35. Σχετικά με το μίasma: Parker 1983.

⁴⁶ «Αἷ κα γυνὰ έββάληι, αἷ μέγ κα διάδηλον ἦι, μι[-] αἶνονται ὡσπερ από θανόντος, αἷ δέ κα μὴ διάδηλον ἦι, μαιίνεται αὐτα ἄ οἰκία καθάπε[ρ] από λεχός», *Lex Cathartica* (SEG IX 72), περ. 330 π.Χ. Η επιγραφή αναφέρεται στη διαχείριση του θανάτου και σε τρόπους αντιμετώπισης επικίνδυνων νεκρών. Kallintzi – Παραοικονομου 2010, 135, σημ. 54. Dubois 2018, 205. Μπουνάκης 2021, 31 και σημ. 115. Για την επιγραφή: Parker 1983, 332-351. Για άλλους νόμους περί μιάσματος: Parker 1983, 352-356. Dasen 2011β, 6, σημ. 45.

⁴⁷ Ελμάζης 2001, 76. Οι αμβλώσεις στην αρχαιότητα, σύμφωνα με τον Σωρανό (*Περὶ γυναικείων*, 1.19) επιτυγχάνονταν με τη χορήγηση ουσιών και κατατάσσονταν σε τρεις κατηγορίες: στην παρεμπόδιση της σύλληψης (*άτόκιον*) και την εξόντωση του εμβρύου (*έκβόλιον* και *φθόριον*). Dasen 2013a, 25.

⁴⁸ Liston – Rotroff 2013, 76.

οικογένεια του βρέφους (**κειμ. 3**)⁴⁹. Εκτός των ιατρικών κειμένων, οι αναφορές συνήθως περιορίζονται στην πληροφορία ότι τα βρέφη βρίσκονταν υπό την ευθύνη και την αγίδα γυναικών, όπως η μητέρα, η μαία και η τροφός, οι οποίες παρίσταντο και στον τοκετό⁵⁰. Σημαντική πηγή αποτελεί το έργο *Περί γυναικείων* του Σωρανού, ενός ιατρού από την Έφεσο, ο οποίος τον 2^ο αι. μ.Χ. συνέγραψε ένα εγχειρίδιο γυναικολογίας και μαιευτικής⁵¹. Ο Πλάτων (*Θεαίτητος*, 149d) αναφερόμενος στη γέννηση, σημειώνει το σημαντικό ρόλο των μαιών στη διαδικασία. Χαρακτηρίζει τις μαιές σοφές λόγω των μέσων και των ουσιών που χορηγούσαν στις επιτόκους για τη διευκόλυνση του τοκετού (**κειμ. 4**)⁵².

Μια επιτυχής γέννηση ανακοινωνόταν στη θύρα του οίκου, με την ανάρτηση ενός στεφάνου ελιάς για τα αρσενικά και ενός θυσάνου γούνας για τα θηλυκά βρέφη⁵³. Στη ρωμαϊκή κοινωνία η θύρα σημεινόταν με στέφανο δάφνης. Οι οικείοι πληροφορούνταν το γεγονός και επισκέπτονταν την οικογένεια, αφήνοντας κλαδιά στην είσοδο του οίκου⁵⁴. Παραστάσεις σχετικές με τον τοκετό είναι σπάνιες στην τέχνη. Απαντούν συνήθως σε αττικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ., αναθηματικά και κυρίως επιτύμβια. Ως παράδειγμα παρατίθεται η στήλη της Μαλθάκης (**εικ. 1**) από το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, στην οποία απεικονίζεται γυναίκα σε κατάσταση τοκετού, υποβοηθούμενη από γυναικεία μορφή, μάλλον μαία⁵⁵.

Ούτε τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, ούτε οι αναφορές των πηγών υποδεικνύουν την παρουσία ανδρών, εκτός του ιατρού στη διαδικασία του τοκετού. Η απουσία ακόμα και του πατέρα του βρέφους, οφειλόταν στο φόβο πιθανών επιπλοκών, αλλά και ενδεχόμενης απιστίας ή εξαπάτησής του από την επίτοκο. Είναι άλλωστε γνωστές από τον Αριστοφάνη (*Θεσμοφοριάζουσες*, 502-511, 564-565), περιπτώσεις στείρων γυναικών που προσποιούνταν εγκυμοσύνη, αλλά και ανταλλαγές βρεφών, συνήθως θηλυκών με αρσενικά⁵⁶. Δεν εκπλήσσει η αναφορά ότι στο άμεσο διάστημα μετά τη γέννηση και πριν

⁴⁹ Liston – Rotroff 2013, 62. Dimakis 2019, 291.

⁵⁰ Dasen 2011α, 291, 296. 2011β, 1.

⁵¹ Dasen 2011α, 296.

⁵² Dasen 2011β, 1.

⁵³ Το στεφάνι ελιάς στη θύρα παρέπεμπε στις μελλοντικές αθλητικές δραστηριότητες των αγοριών και την απόκτηση ενός μυώδους σώματος, ενώ το μαλλί αφορούσε τα κορίτσια και τη μελλοντική τους ασχολία με τον οίκο. Dasen 2011β, 3, σημ. 24, 25.

⁵⁴ Dasen 2011α, 300-301. Dimakis 2020, 106.

⁵⁵ ΑΜΠ αρ. 21, 330-320 π.Χ. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για επιτύμβια στήλη μαιάς, η οποία αναπαρίσταται, ενώ εργάζεται. Beaumont 2012, 46, εικ. 3,1. Μποςνάκης 2021, 122 και σημ. 774, όπου σχετική βιβλιογραφία. Εκτός από παραστάσεις τοκετού στην αττική τέχνη απαντούν σκηνές τυλίγματος βρεφών (βλ. Beaumont 2012, 50-52) και καθημερινής φροντίδας παιδιών (Beaumont 2012, 52-61), με εξαίρεση σκηνές θηλασμού. Beaumont 2012, 52-54.

⁵⁶ Dasen 2011α, 296. Αντίστοιχη περίπτωση ανταλλαγής βρέφους αποτελεί και η ιστορία του Κύρου. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (*Ιστορίαι*, 1.111-113), ένας βοσκός κλήθηκε να τον εκθέσει και εκείνος

από την κοπή του ομφαλίου λώρου, ήταν δυνατό να διαπιστωθεί εάν όντως η μητέρα του βρέφους ήταν η πραγματική, δεδομένης της πρακτικής ανταλλαγών βρεφών **(κείμ. 5)**⁵⁷.

Τα νεογέννητα βρέφη, από τα ιπποκρατικά κείμενα έως και τις πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας, παρουσιάζονται ως υπερευαίσθητα και αδύναμα όντα, με ιδιαίτερη μορφολογία και φυσιολογία. Για τον Αριστοτέλη (*Περί ζώων γενέσεως*, 5.1.779a20) **(κείμ. 7)** γεννιούνται «ημιτελή» και περισσότερο ευάλωτα από τα υπόλοιπα ζώα. Χαρακτηρίζονται επίσης ασθενικά, λόγω του ερυθρωπού δέρματος, των αραιών μαλλιών και της γκριζωπής απόχρωσης στα μάτια, τις πρώτες ημέρες μετά τη γέννηση, που η όραση είναι ακόμα αδύναμη και το βρέφος στερείται θρεπτικών στοιχείων (*Περί χρωμάτων*, 6.797b) **(κείμ. 8)**. Σχολιάζεται επίσης, η μαλθακότητα του βρεφικού σώματος, το οποίο παρομοιάζεται με κερί, γι' αυτό και συστήνεται το σφιχτό τύλιγμα του βρέφους⁵⁸. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Περί παιδων άγωγής*, 3E) προλαμβάνονταν έτσι οι δυσμορφίες των μακρών οστών **(κείμ. 9)**. Ο Πλάτωνας παρομοιάζοντας επίσης το βρέφος με κερί (*Νόμοι*, 7.789e), προτείνει το τύλιγμά του για δύο χρόνια, με ύφασμα που θα καλύπτει το σώμα του από το λαιμό έως τα πέλματα⁵⁹, άποψη την οποία συμμερίζεται και ο Σωρανός (*Περί γυναικείων*, 2.14 [83]) **(κείμ. 12)**. Στη διάπλαση του βρεφικού σώματος συνέβαλλαν και οι μαλάξεις (*Περί γυναικείων*, 2.32 [101]), ιδιαίτερα στα άκρα, καθώς συντελούσαν στην ευκαμψία των νεύρων και την απομάκρυνση των υγρών, που παρέμεναν στις αρθρώσεις των οστών από την περίοδο της κύησης **(κείμ. 13)**⁶⁰.

Τα βρέφη για τον Αριστοτέλη αποτελούν μια νοητικά και σωματικά, κατώτερη κατηγορία όντων με ανεξέλεγκτες απαιτήσεις. Ακόμα και η κίνησή τους αντιμετωπίζεται ως προβληματική, λόγω της αρχικής τους στήριξης στα χέρια⁶¹, η οποία εξηγεί και τη νοητική τους αδυναμία. Το κεφάλι τους είναι δυσαναλόγως μεγάλο, σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα και η μνήμη τους είναι αδύναμη. Τα βρέφη συμπεριλαμβάνονται επίσης στις πιο αδύναμες κατηγορίες ανθρώπων, όπως οι πρεσβύτεροι, που έχουν λιγότερα μαλλιά και εκφυλισμένη μνήμη, οι μεθυσμένοι (Πλάτων, *Νόμοι*, 1.646aa) **(κείμ. 14)**, οι παρανοϊκοί, οι γυναίκες, οι αδύναμοι, ακόμα και οι νάνοι (*Περί ζώων μορίων*, 4.10.686b)

αντάλλαξε το βρέφος με το νεκρό παιδί που γέννησε η σύζυγός του, με σκοπό την επίσημη ταφή του. **(κείμ. 6)**. Dubois 2018, 207.

⁵⁷ Patterson 1985, 116. Dasen 2011α, 296.

⁵⁸ Dasen 2008, 50-52. 2011, 293, 302.

⁵⁹ Ο Πλάτων (*Νόμοι*, 7.789d-790a) **(κείμ. 10)** συστήνει επίσης στις γυναίκες να κρατούν συνεχώς το βρέφος έως και τα τρία έτη, ώστε να μη περπατήσει και να προληφθούν παραμορφώσεις από την πίεση που υφίστανται τα κάτω άκρα. Ο Σωρανός (*Περί γυναικείων*, 2.42 [111]) **(κείμ. 11)** προτείνει το τέλος του τυλίγματος μεταξύ σαράντα και εξήντα ημερών. Dasen 2011α, 302.

⁶⁰ Dasen 2008, 50. 2011α, 302.

⁶¹ Dasen 2008, 50-52. 2011α, 293.

(**κειμ. 15**)⁶². Δεν εκπλήσσει επομένως το γεγονός, ότι πολλές θεραπευτικές μέθοδοι παιδικών παθήσεων, προέρχονται από θεραπείες που αφορούσαν σε ζώα, υπογραμμίζοντας έτσι, την κοινωνική άποψη περί αγριότητας των βρεφών και εξίσωσής τους με ζώα⁶³.

Για τις πρώτες ημέρες της ζωής των νεογνών, ο Αριστοτέλης (*Περὶ ζώων γενέσεως*, 5.1.778b20-30) ερμηνεύει το διαρκή ύπνο ως μεταβατική κατάσταση μεταξύ ζωής και θανάτου και θεωρεί ότι ευθύνεται για την εντύπωση που δίνουν τα νεογέννητα, ότι στερούνται συναισθημάτων. Μετά το πέρας των σαράντα ημερών, το βρέφος σύμφωνα με τις πηγές, μετατρέπεται σε ένα «άγριο», απαιτητικό και λαίμαργο ον, που κυριαρχείται από συναισθήματα και αισθήσεις (**κειμ. 16**). Ο Πλάτωνας (*Νόμοι*, 7.808D) χαρακτηρίζει τα παιδιά ως τα πιο δυσκολομεταχειρίσιμα (*δυσμεταχειριστότατον*) μεταξύ των άγριων πλασμάτων. Για τη διαχείριση του κλάματός τους, προτείνει την ικανοποίηση όλων τους των απαιτήσεων (*Νόμοι* 7.792a), σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, 7.17.1336a), ο οποίος θεωρεί το κλάμα ως μια μορφή φυσικής άσκησης (**κειμ. 17 α, β**)⁶⁴.

Η περιορισμένη ευαισθησία που καταγράφεται στις πηγές ίσως και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου απέναντι στα βρέφη, θα μπορούσε να αποδοθεί στα υψηλά ποσοστά της βρεφικής θνησιμότητας⁶⁵, καθώς και στο γεγονός ότι γίνονταν προοδευτικά αποδεκτά στην κοινότητα. Αναγνωρίζονταν αρχικά από το οικιακό τους περιβάλλον και εντάσσονταν σταδιακά στην κοινωνία, μέσα από τελετουργικά μετάβασης, που αντιστοιχούσαν συνήθως στις αλλαγές που συνέβαιναν στο σώμα των βρεφών και έφεραν συμβολικές προεκτάσεις⁶⁶. Το πρώτο μεταβατικό στάδιο στη ζωή ενός βρέφους, που σήμαινε και την πρώτη αποδοχή στον ανθρώπινο κόσμο, αντιστοιχούσε στις πρώτες ημέρες μετά τη γέννηση, έως και την κοπή του ομφάλιου λώρου. Ο Πλούταρχος (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 288C) αναφέρει ότι τα βρέφη ως οργανισμοί, σε αυτό το στάδιο, προσομοιάζουν περισσότερο στα φυτά παρά στα ζώα (**κειμ. 18**)⁶⁷. Κατά το διάστημα αυτό γίνονταν

⁶² Golden 1990, 6-7. Dasen 2008, 51. 2011, 294. Σχετικά με τους νάνους στην αρχαιότητα: Dasen, 2008.

⁶³ Η αντίληψη περί αγριότητας των βρεφών και των μικρών παιδιών, εξηγεί ίσως το γεγονός ότι τελούσαν υπό τη σφαίρα προστασίας της Αρτέμιδος, προστάτιδας θεότητας της άγριας φύσης. Είναι γνωστή άλλωστε η συμμετοχή τους σε τελετουργικά εξημέρωσης, όπως τα τελετουργικά προς τιμήν της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, στα οποία συμμετείχαν μικρά κορίτσια. Dasen 2011α, 293-294.

⁶⁴ Η ακινησία μάλιστα και ο συνεχής αυτός ύπνος των βρεφών σχολιάζεται ως ένδειξη αδράνειας, τόσο που ακόμα και μια πέτρα θα μπορούσε να τα αντικαταστήσει. Ως παράδειγμα παρατίθεται ο μύθος της γέννησης του Διός, κατά τον οποίο ο Κρόνος, χωρίς να αντιληφθεί τη διαφορά, κατάπιε αντί του βρέφους την πέτρα που του έδωσε η Ρέα (Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α, 5). Dasen 2008, 50. 2011α, 293. 2011β, 2.

⁶⁵ Για τις αιτίες της βρεφικής θνησιμότητας βλ. Κεφάλαιο 2.2.

⁶⁶ Dasen 2011α, 291-292, 297.

⁶⁷ Dasen 2008, 50. 2011, 293. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 146. Parkin 2013, 45.

αντιληπτά ως όντα μετέωρα μεταξύ ζωής και θανάτου⁶⁸, γεγονός που δεν εκπλήσσει, καθώς συχνή αιτία του θανάτου των νεογνών, ήταν οι φλεγμονές που προκαλούνταν από την κοπή του ομφαλίου λώρου⁶⁹, ειδικότερα εάν ληφθούν υπόψιν και οι ελλειπείς συνθήκες υγιεινής. Ο Σωρανός (*Περὶ γυναικείων*, 2.11 [80]) αναφέρει ότι ο ομφάλιος λώρος κοβόταν από τη μαία, με τη χρήση ενός γυάλινου τεμαχίου ή κεραμικού οστράκου. Χρησιμοποιούνταν ακόμα κλαδιά, καλάμια, ακόμα και το σκληρό τμήμα του ψωμιού (**κείμ. 20**)⁷⁰.

Συμβολικές επίσης προεκτάσεις έφερε, ειδικά κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, το πρώτο λουτρό του βρέφους. Καθώς απομακρύνονταν τα κατάλοιπα του περιβάλλοντος της μήτρας από το σώμα του νεογνού, σημειώταν η μετάβαση του στην ανθρώπινη ζωή. Σύμφωνα με τον Σωρανό (*Περὶ γυναικείων*, 2.13 [82]) η μαία έπρεπε μέσω μαλάξεων με λεπτόκοκκο αλάτι, να απομακρύνει το μηκόνιο από το σώμα του βρέφους και να διαστείλει τις οπές, ώστε αυτό να αποβληθεί και από το εσωτερικό του οργανισμού (**κείμ. 21**)⁷¹. Το πρώτο λουτρό ως μέρος της αρχικής φροντίδας του βρέφους, συμβόλιζε και την πρώτη, ανεπίσημη αποδοχή από την οικογένειά του, ειδικότερα μάλιστα εάν συμμετείχε και ο πατέρας, ο οποίος παραδοσιακά απουσίαζε από τον τοκετό⁷². Ο Σωρανός (*Περὶ γυναικείων*, 2.10-12 [79-81]) ταυτίζει το λουτρό με την πρώτη εξέταση της υγείας του βρέφους, κατ' επέκταση και της απόφασης των γεννητόρων για την ανατροφή του (**κείμ. 22**). Η σημασία του ως μεταβατικού σταδίου μεταξύ γέννησης και θανάτου διαφαίνεται και από την απεικόνισή του σε ρωμαϊκές σαρκοφάγους. Από τον Ακράγαντα προέρχεται μαρμάρινη σαρκοφάγος (**εικ. 2**), στην οποία αναπαρίσταται λουτρό βρέφους, παρουσία των Μοιρών (*Parcae*), οι οποίες ορίζουν σε μια σφαίρα τη μοίρα του παιδιού⁷³.

Ο Αριστοτέλης (*Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 588a8-10) σημειώνει την υψηλή επικινδυνότητα του διαστήματος των πρώτων επτά ημερών μετά τη γέννηση, καθώς τότε συνέβαιναν οι περισσότεροι θάνατοι των νεογέννητων. Δικαιολογείται έτσι, η απαγόρευση της ονοματοδοσίας των παιδιών πριν το πέρας του πρώτου επταήμερου⁷⁴, αλλά και το δικαίωμα του πατέρα να το απορρίψει ή να το εκθέσει σε αυτό το διάστημα (**κείμ. 23**),

⁶⁸ Η αντίληψη αυτή σχετίζεται ίσως και με τον συνεχή ύπνο, που αναφέρει ο Αριστοτέλης. Dasen 2008, 51. 2011α, 298.

⁶⁹ *Ἱπποκρατικοὶ Ἀφορισμοί*, 3.24-25 (**κείμ. 19**). Dasen 2011, 294. Liston κ.ά. 2018, 119.

⁷⁰ Dasen 2011α, 298. Liston κ.ά. 2018, 46, 118.

⁷¹ Dasen 2011α, 300.

⁷² Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 146. Dasen 2010, 4. 2011α, 298, 300. Μποσνάκης 2021, 123.

⁷³ 170-180 μ.Χ., Museo archeologico Regionale, Agrigento. Dasen 2011α, 300-301, εικ. 18.4.

⁷⁴ Garland 1985, 81. Dasen 2011α, 293. 2013β, 2. Liston – Rotroff 2013, 76. Parkin 2013, 45. Papadopoulou – Smithson 2017, 658. Dubois 2018, 204. Liston κ.ά. 2018, 77.

καθώς στο βρέφος δεν αναγνωριζόταν καμία κοινωνική υπόσταση⁷⁵. Παρατηρείται λοιπόν, ότι στην κλασική και ρωμαϊκή κοινωνία, η βιολογική γέννηση ενός παιδιού δεν ταυτιζόταν απαραίτητα με την αποδοχή και ένταξή του στο κοινωνικό γίγνεσθαι⁷⁶. Η διαδικασία αυτή ολοκληρωνόταν προοδευτικά, μέσα από τελετουργικά μετάβασης που ξεκινούσαν μετά την πρώτη εβδομάδα και αφορούσαν αρχικά στην αποδοχή και ονοματοδοσία του βρέφους, κατ' επέκταση τη νομιμοποίηση και κοινωνική του αναγνώριση⁷⁷.

1.2. Τα επίσημα τελετουργικά μετάβασης της βρεφικής και παιδικής ηλικίας

Πρώτος ο A. Van Gennep διέκρινε τη ζωή σε στάδια, τα οποία διαχρονικά σημαίνονται με τελετουργικά μετάβασης⁷⁸. Τα πρώτα τελετουργικά που προοδευτικά οδηγούσαν στην ενσωμάτωση των βρεφών στην κοινότητα σχετιζόνταν με την πρώτη εξέταση της υγείας τους, την οριστική απόφαση της ανατροφής τους από την οικογένεια και την ονοματοδοσία τους. Στην κλασική Αθήνα μεταξύ της πέμπτης και δέκατης ημέρας μετά τον τοκετό, λάμβαναν χώρα τα Αμφιδρόμια και η Δεκάτη⁷⁹. Τα Αμφιδρόμια διεξάγονταν πέντε, επτά ή δέκα ημέρες μετά τη γέννηση⁸⁰ και σηματοδοτούσαν την επίσημη αποδοχή του παιδιού στον οίκο, καθώς και τον εξαγνισμό όσων συμμετείχαν στον τοκετό⁸¹. Ίσως κατά το ίδιο διάστημα ανακοινωνόταν και η γέννηση, με τον στολισμό της εξώθυρας⁸² ως εγγύηση της απομάκρυνσης του μιάσματος, καθώς εκείνες τις ημέρες οι οικείοι προσκόμιζαν στο βρέφος δώρα (όπτηρια), όπως φυλαχτά (βασκανία, προβασκανία)⁸³.

Για το τελετουργικό των Αμφιδρομίων, οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι λιγοστές. Τα Αμφιδρόμια έχουν ερμηνευτεί ως τελετουργικό καθαρμού⁸⁴, ίσως λόγω των αντιλήψεων σχετικά με τη φωτιά και την αθανασία των παιδιών⁸⁵. Σηματοδοτούσαν το

⁷⁵ Dasen 2011α, 296. 2011β, 2.

⁷⁶ Dasen 2010, 19. Beaumont 2012, 4.

⁷⁷ Beaumont 2012, 4.

⁷⁸ Van Gennep 1960. Liston – Papadopoulos 2004, 7.

⁷⁹ Dasen 2011α, 303. 2011β 2. Για τα Αμφιδρόμια: Hamilton 1984. Bonnard 2003. Garland 1990, 93-95.

⁸⁰ Dasen 2011β, 2-3. Beaumont 2012, 67-68. Fox 2012, 412. Liston – Rotroff 2013, 77.

⁸¹ Dasen 2011β, 3. Liston – Papadopoulos 2004, 24. Bourbou 2013, 334, σημ. 19. Dimakis 2019, 290. 2020, 106, σημ. 34.

⁸² Dimakis 2020, 106.

⁸³ Dasen 2011β, 3, σημ. 18.

⁸⁴ Hamilton 1984. Bourbou 2013, 334. Liston – Rotroff 2013, 77. Μποσνάκης 2021, 115, σημ. 718.

⁸⁵ Στον ομηρικό ύμνο της Δήμητρας περιγράφεται η προσπάθεια της θεάς να καταστήσει το βρέφος Δημοφώντα αθάνατο, τοποθετώντας το στη φωτιά, κατά τη διάρκεια της νύχτας (*Εἰς Δημήτραν*, 236-241: *Δημήτηρ /χρίεσκ' ἀμβροσίη ὡς εἰ θεοῦ ἐκγεγαῶτα,/ ἠδὲ καταπνεύουσα καὶ ἐν κόλποισιν ἔχουσα-/ νύκτας δὲ κρύπτεσκε πυρὸς μένει ἤντε δαλὸν/ λάθρα φίλων γονέων· τοῖς δὲ μέγα θαῦμ' ἐτέτυκτο./ ὡς προθαλῆς τελέθεσκε, θεοῖσι γὰρ ἄντα ἐόκει./ καὶ κέν μιν ποίησεν ἀγήρων τ' ἀθάνατόν τε.*). Ομοίως, η Θέτις σύμφωνα με τον Απολλόδοωρο προσπάθησε να εξασφαλίσει την αθανασία του Αχιλλέα, ακολουθώντας αρχικά το ίδιο τελετουργικό (Απολλόδοωρος, *Βιβλιοθήκη*, Γ', 13,6: *ὡς δὲ ἐγέννησε Θέτις ἐκ Πηλέως βρέφος, ἀθάνατον θέλουσα ποιῆσαι τοῦτο, κρύφα Πηλέως εἰς τὸ πῦρ ἐγκρύβουσα τῆς νυκτὸς ἔφθειρεν ὃ ἦν αὐτῷ θνητὸν πατρῶον, μεθ' ἡμέραν δὲ ἔχριεν ἀμβροσίαι).* Dasen 2011β, 3 και σημ. 16.

τέλος της περιόδου του μιάσματος του βρέφους, της μητέρας και των συμμετεχόντων στον τοκετό, εξαγνίζοταν ο οίκος και δεν υπήρχε επομένως ο κίνδυνος του μιάσματος για τους επισκέπτες⁸⁶. Αρχικό στάδιο αποτελούσε η περιφορά του νεογέννητου από τον πατέρα του, γύρω από την εστία του οίκου⁸⁷. Ο Πλάτων στον *Θεαίτητο* (160e-161a) παρομοιάζει την εξέταση της λογικής ενός επιχειρήματος με τα Αμφιδρόμια και την εξέταση του νεογέννητου (**κειμ. 25**). Εάν λοιπόν η εξέταση του βρέφους αποτελούσε επί μέρους τελετουργία των Αμφιδρομίων⁸⁸, το τελετουργικό απαρτιζόταν από τα στάδια: α) την εξέταση του βρέφους, β) την ανακοίνωση της γέννησης κατά τις πρώτες ημέρες και γ) την περιφορά του βρέφους, μεταξύ πέμπτης και δέκατης ημέρας⁸⁹. Αναφέρεται επίσης από τις πηγές ότι η εορτή των Αμφιδρομίων συνοδευόταν από τη διεξαγωγή θυσιών και γευμάτων⁹⁰.

Οι περισσότερες αναφορές για την πρώτη εξέταση του νεογνού προέρχονται από τον Σωφράνο. Στο δεύτερο βιβλίο, περιγράφεται ενδελεχώς η διαδικασία της εξέτασης από τη μαία, αμέσως μετά τον τοκετό⁹¹. Σημειώνεται μεταξύ άλλων (*Περὶ γυναικείων*, 2.10 [79]) μια χειρονομία της, η οποία αν και δεν περιγράφεται, αφορούσε στην ανακοίνωση του φύλου στους γονείς. Η μαία στη συνέχεια τοποθετούσε το βρέφος στο έδαφος με σκοπό τον έλεγχο της φυσικής του κατάστασης και την απόφραξη οπών από το μηκόνιο. Το βρέφος κρινόταν ως «άξιο ανατροφής» εφόσον έκλαιγε φυσιολογικά, ήταν αρτιμελές και είχαν αναπτυχθεί οι αισθήσεις του (**κειμ. 26**)⁹². Στην πρώτη εξέταση του βρέφους εντοπιζόνταν και πιθανά «θεικά» σημάδια, όπως δερματικά στίγματα και άλλες εκ γενετής ιδιαιτερότητες⁹³. Πληροφορίες παρατίθενται επίσης από τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος*, 16.1-3), ο οποίος παραδίδει την πρώτη εξέταση των νεογνών από τη σπαρτιατική Γερουσία. Αναφέρεται επίσης το λουτρό σε οίνο, για τον έλεγχο της ανθεκτικότητάς τους, αφού τα ασθενικά και επιληπτικά βρέφη παρουσίαζαν σπασμούς και

⁸⁶ Βλ. και *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη (1124-1132) (**κειμ. 24**). Dasen 2011β, 3. 2011, 303 Liston – Rotroff 2013, 77. Αναφέρεται ακόμα ότι με το τελετουργικό των Αμφιδρομίων εξαγνίζοταν ακόμα και το ίδιο το βρέφος από το μίasma της γέννησης. Parker 1983, 51. Bourbou 2013, 34, σημ. 19.

⁸⁷ Dimakis 2020, 106. Bourbou 2013, 334. Η περιφορά του βρέφους στα Αμφιδρόμια υπονοείται και στη Λυσιστράτη (Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 757: οὐ τὰμφιδρόμια τῆς κυνῆς αὐτοῦ μενεῖς). Dasen 2011α, 303. 2011β, 3.

⁸⁸ Dasen 2011α, 303. 2011β, 3. Liston κ.ά. 2018, 120.

⁸⁹ Dasen 2011α, 301. 2011β, 3. Liston – Rotroff 2013, 77.

⁹⁰ Dasen 2011β, 3.

⁹¹ Dasen 2011α, 297. Grubbs-Evans 2013, 85. Liston – Rotroff 2013, 76. Liston κ.ά. 2018, 120.

⁹² Dasen 2011α, 297.

⁹³ Ως σημάδια θεϊκής προέλευσης καθ' ὅλη την αρχαιότητα, ερμηνεύονταν οι πολλαπλές γεννήσεις, ιδιαίτερα των διδύμων, η άφιξη σε οπίσθια θέση και η πρόωρη οδοντοφυΐα. Ιδιαίτερης σημασίας κρινόταν η γέννηση στο εσωτερικό του αμνιακού σάκου (*pilleum*), ακόμα και η διατήρηση τμημάτων του, καθώς αποτελούσε φυλαχτό καλής τύχης και συχνά αντικείμενο αγοραπωλησίας, ακόμα και κλοπής (*Scriptores Historiae Augustae, Diadumenianus*, 16.4.2) (**κειμ. 27**). Dasen 2005. 2011α, 297-298, 300.

έχχαναν τις αισθήσεις τους⁹⁴. Εάν το βρέφος κρινόταν υγιές μπορούσε να ανατραφεί. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή γεννιόταν, προοριζόταν για τους *Αποθέτες*, εδαφικά χάσματα στους πρόποδες του Ταϋγέτου (**κείμεν. 28**)⁹⁵.

Η Δεκάτη ταυτίζεται με το τελετουργικό της ονοματοδοσίας και διεξαγόταν μάλλον κατά την δέκατη ημέρα μετά τη γέννηση ενός βρέφους⁹⁶. Σηματοδοτούσε την επίσημη αναγνώρισή του από τον πατέρα, τη δήλωση της νομιμότητάς του και την πρώτη κοινωνική αποδοχή⁹⁷. Στην τελετουργία παρίσταντο οικείοι και συγγενείς, ως εγγυητές της αναγνώρισης της νομιμότητας του βρέφους⁹⁸ και ακολουθούσε θυσία του πατέρα σε κάποιο δημόσιο ιερό⁹⁹. Αναφέρεται επίσης θυσία από τη μαία, χορός και διεξαγωγή συμποσίου¹⁰⁰. Ίσως η Δεκάτη σηματοδοτούσε την ονοματοδοσία παιδιών από εύπορες οικογένειες, καθώς τα κορίτσια ή τα παιδιά πιο αδύναμων οικογενειών λάμβαναν το όνομά τους κατά την εορτή των Αμφιδρομιών¹⁰¹.

Οι διαφορετικές απόψεις για την ημέρα διεξαγωγής των τελετουργικών οφείλονται ίσως στη διαφορετική διαχείριση των βρεφών ως προς το φύλο τους. Είναι γνωστή η περίπτωση των *dies Iustricus* στη Ρώμη, η πραγματοποίηση των οποίων διέφερε ανά φύλο¹⁰². Ο Μακρόβιος (*Saturnalia* 1.16.36)¹⁰³ (**κείμεν. 29**) και ο Πλούταρχος (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 288B-E) (**κείμεν. 18**) αναφέρουν τη διεξαγωγή τους εννιά ημέρες έπειτα από τη γέννηση αγοριών και οκτώ ημέρες από τη γέννηση κοριτσιών. Πρόκειται για το ρωμαϊκό τελετουργικό ονοματοδοσίας, με το οποίο το παιδί αποκτούσε την πρώτη του κοινωνική ταυτότητα. Λάμβανε το *praenomen*, που θα συμπληρωνόταν με το *nomen* του γένους (*gens*) του. Αν και δεν παρατίθενται σημαντικές πληροφορίες για το συγκεκριμένο τελετουργικό, είναι γνωστή η πραγματοποίηση θυσιών, εξαγνισμών και συνάθροισης της οικογένειας. Σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτιζαν οι γυναίκες συγγενείς του παιδιού¹⁰⁴.

⁹⁴ Dasen 2011α, 301.

⁹⁵ Sneed 2021, 749.

⁹⁶ Dasen 2011α, 303. 2011β, 3 και σημ. 19 για την ημέρα διεξαγωγής της Δεκάτης.

⁹⁷ Dasen 2011α, 303. Fox 2012, 412.

⁹⁸ Dasen 2011α, 303. 2011β, 3.

⁹⁹ Bourbou 2013, 334. Dimakis 2020, 106.

¹⁰⁰ Dasen 2011β, 3, σημ. 21-23.

¹⁰¹ Bourbou 2013, 334. Dimakis 2020, 106.

¹⁰² Dasen 2011β, 3.

¹⁰³ Parkin 2013, 45.

¹⁰⁴ Μαρτυρείται από τον Πέρσιο μια αποτροπαϊκή χειρονομία από τη θεία από την πλευρά της μητέρας (*matertera*) του βρέφους. Σηκώνοντας το βρέφος από την κούνια του, προστάτευε συμβολικά το μέτωπο και τα χείλη του παιδιού, αγγίζοντάς τα με το μεσαίο δάχτυλο (Πέρσιος, *Satirae* 2.31-34: *Ecce avia aut metuens divum matertera cunis/ exemit puerum, frontemque atque uda labella/ infami digito et lustralibus ante salivis.*). Dasen 2011, 303-304.

Το τέλος της βρεφικής ηλικίας και η ένταξη του παιδιού στο κοινωνικό σύνολο της κλασικής Αθήνας σημειούνταν με την πρώτη του συμμετοχή στην εορτή των Ανθεστηρίων¹⁰⁵, κατ' επέκταση και στη θρησκευτική ζωή της πόλης¹⁰⁶. Τα Ανθεστήρια διεξάγονταν κάθε άνοιξη προς τιμήν του Διονύσου Λιμναίου και διαρκούσαν τρεις ημέρες. Τα παιδιά συμμετείχαν στο τελετουργικό των *Χοών*, την δεύτερη ημέρα της εορτής, όταν συμπλήρωναν το τρίτο έτος της ζωής τους¹⁰⁷. Οι *Χόες* συμπεριελάμβαναν αγώνες πόσης, συμπόσια και πομπή προς το ιερό του Λιμναίου¹⁰⁸. Τα παιδιά για τη συμμετοχή τους στην εορτή, λάμβαναν ως δώρο μικρογραφικούς χόες με παραστάσεις παιδιών, εμπνευσμένες από τον καθημερινό βίο και τις δραστηριότητες των ενηλίκων (**εικ. 3**)¹⁰⁹. Παρ' ότι έχει διατυπωθεί η άποψη περί εξαίρεσης των κοριτσιών από την εορτή λόγω της απεικόνισης αγοριών στην πλειονότητα των μικρογραφικών χόων, κάτι τέτοιο δε μπορεί να υποστηριχτεί. Στα Ανθεστήρια συμμετείχε ετησίως, το σύνολο του αθηναϊκού πληθυσμού άνω των τριών ετών, συμπεριλαμβανομένων ακόμα και των δούλων και των απελεύθερων¹¹⁰.

Παρόμοια εορτή στην κλασική Αθήνα, συνδεδεμένη με την εισαγωγή του παιδιού στην κοινότητα, ήταν τα Απατούρια, με τα οποία το παιδί γινόταν αποδεκτό από τη φρατρία του πατέρα του¹¹¹ και αναγνωριζόταν ως μέλλον Αθηναίος πολίτης. Τελούνταν το φθινόπωρο, τον μήνα *Πυανεψίωνα* και όπως φαίνεται, ένα παιδί συμμετείχε δύο φορές στη ζωή του. Η πρώτη συμμετοχή (*μείον*) αφορούσε στο πρώτο έτος της ηλικίας του, ενώ η δεύτερη (*κουρείον*), κατά την οποία πραγματοποιούνταν και θυσία ενός ζώου, αφορούσε την εφηβική ηλικία¹¹². Στο ρωμαϊκό κόσμο δεν είναι γνωστή κάποια αντίστοιχη εορτή. Παραδίδεται μόνο ανάθεση στο ιερό των *Leni* των Τρεβήρων, από τον πατέρα προς τον *Mars Iovantucarus*, προστάτη της νεανικής ηλικίας. Στο θεό προσφέρονταν αγάλματα

¹⁰⁵ Dasen 2008, 49. Fox 2012, 412, σημ. 25. Bourbou 2013, 334. Dimakis 2019, 290. Beaumont κ.ά. 2021, 3. Για τα Ανθεστήρια: Van Hoorn 1951. Hamilton, 1992.

¹⁰⁶ Garland 1985, 85.

¹⁰⁷ Liston – Papadopoulos 2004, 24-25. Papadopoulos – Smithson 2017, 658. Dimakis 2020, 106. Η σημασία των τριών ετών στη ζωή του παιδιού πιστοποιείται και σε άλλους πολιτισμούς της Μεσογείου, καθώς τότε πραγματοποιείται ο απογαλακτισμός. Σημαντικά θεωρούνται επίσης τα επτά έτη, όποτε τα νεογιλά δόντια αντικαθίστανται, ξεκινά η έμφυλη ζωή του παιδιού και αρχίζει να μορφώνεται, δεδομένης πάντα της κοινωνικής του τάξης. Dasen 2008, 49. 2011, 292. Beaumont κ.ά. 2021, 3.

¹⁰⁸ Dasen 2011β, 6.

¹⁰⁹ Garland 1985, 85. Dasen 2011β, 6, σημ. 62-63. Beaumont 2012, 74. Bourbou 2013, 334.

¹¹⁰ Beaumont 2012, 76. Η συχνή παρουσία των αγοριών στις χόες ερμηνεύεται από τη θέση τους ως μελλοντικών Αθηναίων πολιτών. Dasen 2011β, 6.

¹¹¹ Dasen 2011α, 303. Beaumont 2012, 68. Dimakis 2019, 290.

¹¹² Beaumont 2012, 68. Dimakis 2019, 290.

νηπίων και επιγραφές, με τις οποίες τα παιδιά απηύθυναν τον χαιρετισμό τους (*salus*) προς το θεό¹¹³.

1.3. Οι αλλαγές στη θέση του παιδιού κατά την Ελληνιστική εποχή

Οι αντιλήψεις σχετικά με την παιδική ηλικία κατά την Ελληνιστική εποχή προοδευτικά μεταβλήθηκαν. Η μεταστροφή αποδόθηκε σε σημαντικές κοινωνικοπολιτικές μεταβολές της εποχής¹¹⁴, που είχαν σημαντικό αντίκτυπο στο ρόλο των δύο φύλων, κατ' επέκταση και στους οικογενειακούς δεσμούς¹¹⁵. Διαφορετική στάση της κοινωνίας απέναντι στα βρέφη εντοπίζεται αρχικά στην ιατρική. Αντιμετωπίζονται περισσότερο ως ανθρώπινες οντότητες, αφού πλέον αναπτύσσονται νέες ιατρικές μέθοδοι γι' αυτά και εμφανίζονται ιατρικά κείμενα, όπως το έργο του Σωρανού¹¹⁶. Αλλάζουν ακόμα και οι γλωσσολογικοί προσδιορισμοί, καθώς συνηθισμένοι όροι αναφοράς ενός παιδιού (*παῖς*, *παιδίον*, *τέκνον*) σταδιακά εγκαταλείπονται. Η κοινότυπη λέξη *παῖς*, σε ελληνιστικά κείμενα και επιστολές σε παπύρους προσδιορίζει συνήθως κάποιο δούλο¹¹⁷.

Οι αναφορές στα παιδιά πληθαίνουν και στη λογοτεχνία¹¹⁸. Την εποχή αυτή γίνονται εξαιρετικά δημοφιλή τα νανουρίσματα, ένα αποκλειστικά παιδικό λογοτεχνικό είδος¹¹⁹. Στους ύμνους του Καλλιμάχου η παιδική ηλικία πρωταγωνιστεί, αφού ακόμα και οι θεοί παρουσιάζονται συχνά ως βρέφη και παιδιά. Ο Απόλλωνας για παράδειγμα, εμφανίζεται ως έμβρυο, το οποίο επιλέγει τη Δήλο, ως τόπο της γέννησής του. Τα παιδιά απαντούν και σε φιλοσοφικά κείμενα, συνήθως ως παραδείγματα στα επιχειρήματα των συγγραφέων, σε θέματα σχετικά με την καταβολή των ανθρώπινων κοινωνιών. Στις αναφορές των φιλοσόφων διαπιστώνεται η εξέλιξη των αντιλήψεων για τα βρέφη από την Κλασική εποχή, καθώς και οι μεταξύ τους αντιφάσεις. Οι Στωικοί για παράδειγμα υποστηρίζουν το συναίσθημα της αγάπης προς τα νεογέννητα ως φυσικά ενεργοποιούμενο. Ο Πλούταρχος

¹¹³ Dasen 2011α, 312. Για το ιερό: Derks 2006.

¹¹⁴ Dimakis 2021, 507. Η διεύρυνση των μισθοφορικών δυνάμεων στο πλαίσιο των εν λόγω μεταβολών, αναφέρεται ως αυξητικός παράγοντας των εκθέσεων κατά την Ελληνιστική εποχή, ιδιαίτερα εις βάρος των θηλυκών βρεφών. Δεδομένης της κατάταξης περισσότερων ανδρών σε μισθοφορικά στρατεύματα και των συνεχών μετακινήσεων των οικογενειών, οι εκθέσεις των κοριτσιών αυξήθηκαν, λόγω των δυσκολιών που θα αντιμετώπιζαν, εάν ανατρέφονταν σε στρατιωτικά περιβάλλοντα. Patterson 1981, 111. Pomeroy 1983, 215. Laes 2021, 229. Μποσνάκης 2021, 122.

¹¹⁵ Οι αλλαγές στη θέση της γυναίκας κατά την Ελληνιστική εποχή και η προοδευτική απεμπλοκή της από το ρόλο της αποκλειστικά ως μητέρας, αναφέρεται ως παράγοντας του προοδευτικά φθίνοντος ενδιαφέροντος απέναντι στην απόδοση ταφικών τιμών, απέναντι στα βρέφη και τα παιδιά. Houby-Nielsen 2000, 163. Lagia 2007, 305. Dimakis 2019, 298. 2020, 109, 112. Μποσνάκης 2021, 121-122.

¹¹⁶ Είναι γνωστό ότι οι θεραπείες της Κλασικής εποχής, που αφορούσαν στις βρεφικές παθήσεις ταυτίζονταν με θεραπείες που ακολουθούσαν στα ζώα. Dasen 2011α, 292-293. Golden 2021, 93.

¹¹⁷ Golden 2021, 97.

¹¹⁸ Houby-Nielsen 2000, 151. Dimakis 2019, 298. 2020, 112. Μποσνάκης 2021, 122.

¹¹⁹ Η προφορικότητα του είδους ευθύνεται για την περιορισμένη διατήρησή τους. Η μορφή τους είναι γνωστή από εκδοχές του Σιμωνίδη (PMG 543) και του Θεοκρίτου (*Ειδύλλια*, 24.7-9). Golden 2021, 94.

(*Ἠθικά, Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔγγωνα φιλοστοργίας*, 496) ερμηνεύει το συγκεκριμένο συναίσθημα ως αποτέλεσμα της αδυναμίας των νεογέννητων, καθώς με κανέναν άλλο τρόπο δε τους προσέφερε κάποιος φροντίδα (**κειμ. 30**). Οι αναφορές των πηγών παρ' ότι περισσότερες σε σχέση με προηγούμενες εποχές, δεν επιτρέπουν το σχηματισμό μιας σαφούς εικόνας για την βρεφική και παιδική ηλικία¹²⁰.

Οι αλλαγές της Ελληνιστικής εποχής εντοπίζονται επίσης στην εικονογραφία και εν γένει στην τέχνη¹²¹. Ἦδη από το 450 π.Χ. εμφανίζονται παραστάσεις παιδιών σε επιτύμβιες στήλες¹²². Αργότερα, εύσαρκα βρέφη¹²³ απεικονίζονται σε μικρογραφικές χόες (**εικ. 4**) και λευκές ληκύθους (**εικ. 5**)¹²⁴. Τα λιγοστά επιτύμβια ανάγλυφα, που σχετίζονται με το θάνατο ενός βρέφους, χρονολογούνται στην Κλασική περίοδο. Ἐφεραν συνήθως αρχιτεκτονική διαμόρφωση και αναπαριστούσαν είτε το βρέφος κατά μόνας, είτε λίγα ακόμα πρόσωπα, προφανώς του οικογενειακού περιβάλλοντος¹²⁵. Παράδειγμα αποτελεί η επιτύμβια στήλη βρέφους από το ΕΑΜ (αρ. 1040) (**εικ. 6**), στην οποία απεικονίζεται καθήμενο, να κρατά ένα πτηνό και μια μπάλα¹²⁶. Στην ταφική τέχνη της Ελληνιστικής περιόδου οι παραστάσεις βρεφών είναι λιγοστές. Τα βρέφη σπάνια απεικονίζονται ως νεκροί και δεν αναπαρίστανται ως νεογέννητα, αλλά ως βρέφη μικρότερης ηλικίας, ικανά να κάθονται και να βηματίζουν¹²⁷.

¹²⁰ Golden 2021, 94-96.

¹²¹ Houby-Nielsen 2000, 151. Dimakis 2019, 298. 2020, 112. Για τα βρέφη στην ελληνιστική τέχνη: Bobou 2015.

¹²² Ως παραδείγματα αναφέρονται ενδεικτικά οι επιτύμβιες στήλες της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (ΕΑΜ, αρ. 3845), 430 π.Χ. και η στήλη της Φιλονόης (ΕΑΜ αρ. 3790), 370-360 π.Χ. Beaumont 2012, 53, εκ. 3.6, 3.7. Papadopoulos – Smithson 2017, 657 και σημ. 330, όπου περισσότερα παραδείγματα.

¹²³ Golden 2021, 95. Δεδομένου του ταφικού συγκειμένου των περισσότερων περιπτώσεων, είναι έκδηλη η δραματική διάθεση των βρεφικών και παιδικών παραστάσεων. Beaumont 2012, 46.

¹²⁴ Beaumont 2012, 31, 94.

¹²⁵ Σε ορισμένα επιγράμματα (π.χ. *IG III*, 1460) παρατηρείται η τάση του αφηρωισμού των αποθανόντων. Dimakis 2019, 291. Μποσνάκης 2021, 122. Για επιγράμματα παιδικών ταφών: Vèrilhac 1978.

¹²⁶ 450-300 π.Χ. Beaumont 2012, 62, εκ. 3.13.

¹²⁷ Liston – Rotroff 2013, 62. Για την απεικόνιση των παιδιών στην Ελληνιστική τέχνη: Beaumont 2003, 77-81.

Κεφάλαιο 2^ο

Η διαχείριση του βρεφικού θανάτου στην αρχαιότητα – Πηγές και είδη αποθέσεων

2.1. Οι αναφορές των πηγών και οι αντιλήψεις γύρω από το θάνατο των βρεφών

Ο θάνατος των νεότερων μελών της κοινωνίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μέσα από τη μελέτη των ταφών και των ταφικών πρακτικών προκύπτουν σημαντικές πληροφορίες για τις αντιλήψεις γύρω από τη βρεφική ηλικία, τη διαχρονική θέση των βρεφών στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αλλά και τα συναισθήματα που προκαλούνταν από ένα τέτοιο γεγονός¹²⁸. Τα βρέφη κατατάσσονται στους άωρους νεκρούς, ομάδα των ιδιαίτερων νεκρών της αρχαιότητας, στους οποίους δεν αποδίδονταν τα συνήθη τελετουργικά¹²⁹. Η διαφορετική ταφική τους διαχείριση ερμηνεύτηκε συνοπτικά ως αποτέλεσμα της πρώιμης ηλικίας και της μερικής κοινωνικής τους ενσωμάτωσης, αλλά και ως αιτία της εκτεταμένης απουσίας τους από τα οργανωμένα νεκροταφεία¹³⁰. Η γέννηση και ο θάνατος ενός βρέφους αποτελούσε ένα κοινωνικά ασήμαντο γεγονός. Η αντίληψη περί ατέλειάς τους ως ατόμων, ίσως εκ πρώτης όψεως εξηγεί τη στέρηση ή διαφοροποίηση των ταφικών τελετουργικών. Η απόδοση τέτοιων τιμών αποσκοπούσε άλλωστε και στον κατευνασμό του πένθους των οικείων, το οποίο από τις πηγές κρίνεται ως ασήμαντο, καθώς δεν είχε προλάβει να προκύψει κάποια σύνδεση των γεννητόρων με το βρέφος¹³¹.

Τα διαθέσιμα στοιχεία των πηγών για το βρεφικό θάνατο είναι πενιχρά και περιορίζονται κυρίως σε ιατρικές πληροφορίες γύρω από τον θάνατο στην περίοδο της γέννησής τους¹³². Η διαχείριση του *άωρου* αυτού θανάτου ή *Mors Immatura* για τους Ρωμαίους¹³³ ήταν καθήκον των γυναικών¹³⁴, οι οποίες ήταν υπεύθυνες τόσο για την προετοιμασία του σώματος και την ταφή όσο και για το θρήνο¹³⁵. Σε περίπτωση θανάτου

¹²⁸ Dimakis – Dijkstra 2020, 1.

¹²⁹ Στους πρόωρα νεκρούς συγκαταλέγονται τα έμβρυα, τα βρέφη, τα παιδιά και οι άγαμοι νεαροί ενήλικες. Garland 1985, 77. Papadopoulos – Smithson 2017, 657. Μποσνάκης 2021, 57. Για τις ιδιαίτερες κατηγορίες νεκρών της αρχαιότητας: Garland 1985, 77-103. Μποσνάκης 2021, 57-64, 203.

¹³⁰ Lagia 2007, 293. Bails-Talbi – Dasen 2008, 598. Liston – Rotroff 2013, 62.

¹³¹ Garland 1985, 80. Liston – Rotroff 2013, 62.

¹³² Liston – Rotroff 2013, 62.

¹³³ Bails-Talbi – Dasen 2008, 595.

¹³⁴ Dasen 2011α, 291. 2011β, 7. Dubois 2018, 204, 206.

¹³⁵ Houbby-Nielsen 2000, 152. Οι γυναίκες θεωρούνταν περισσότερο αρμόζουσες για την προετοιμασία του νεκρού σώματος των παιδιών, λόγω της διαρκούς επαφής τους με το μίasma της εμμήνου ρύσεως και του τοκετού, αλλά και του ρόλου τους στη γέννηση των παιδιών. Η στενότερη σύνδεση των γυναικών με τα βρέφη τεκμηριώνεται και από την εύρεση ταφών γυναικών μαζί με τα βρέφη, αλλά και από τις συναπεικονίσεις τους στα επιτύμβια ανάγλυφα. Dimakis 2020, 110-111.

στον τοκετό σύμφωνα με τον Πλάτωνα (*Θεαίτητος*, 151c), η απόρριψη του σώματος ήταν μάλλον καθήκον της μαίας (**κειμ. 31**)¹³⁶.

Η μοναδική αναφορά σε περίπτωση θνησιγενούς παιδιού στην αρχαία ελληνική γραμματεία προέρχεται από τον Ηρόδοτο (*Ιστορία* 1.111-113). Αφηγούμενος την βιογραφία του Κύρου, παραδίδει την ιστορία ενός βοσκού, στον οποίο ανατέθηκε να εκθέσει τον νεογέννητο βασιλιά των Περσών, τον αντικατέστησε όμως με το νεκρό παιδί που γέννησε η γυναίκα του, με σκοπό να του αποδοθεί τελετουργική ταφή (**κειμ. 6**)¹³⁷. Οι αναφορές των πηγών για τη μοίρα των βρεφών μετά θάνατον είναι επίσης ελάχιστες¹³⁸. Η γνωστότερη προέρχεται από τον πλατωνικό μύθο του Ηρός, ενός Παμφυλιανού (*Πολιτεία*, 10.615bc), ο οποίος πεθαίνοντας στο πεδίο της μάχης έγινε «ο αγγελιοφόρος της μετά θάνατον ζωής» και κλήθηκε να περιγράψει την εμπειρία του και το ταξίδι των ψυχών. Για τον Πλάτωνα τα βρέφη θεωρούνται «ανάξια αναφοράς», γι' αυτό και δε χρειαζόταν να αναφερθεί περαιτέρω στην τύχη των «ανάξιων μνήμης» πρόωρων νεκρών (**κειμ. 32**). Συμπεραίνεται λοιπόν, ότι δεν τα αξιολογεί ως σημαντική κατηγορία νεκρών, καθώς και ότι υπόκειντο σε διαφορετική μεταχείριση στον Κάτω Κόσμο¹³⁹. Παρόμοια αναφορά για τη διαφορετική μοίρα των βρεφών προέρχεται και από τον Πλούταρχο (*Περί τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*, 590F). Ο Τίμαρχος κατεβαίνοντας στο σπήλαιο του μάντη Τροφωνίου βιώνει ένα μαντικό όνειρο και ακούει το κλάμα αναρίθμητων βρεφών (**κειμ. 33**). Στην *Παρηγοριά πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναίκα* (611C), ο Πλούταρχος συγκρίνει την ψυχή της κόρης του Τιμοξένης, που πέθανε σε ηλικία δύο ετών με ένα αιχμάλωτο πουλί, που με την πάροδο του χρόνου εξημερώνεται, καθώς οι ψυχές των νεκρών βρεφών δε μένουν πολύ στο σώμα και αναχωρούν αμέσως για την τελευταία τους κατοικία (**κειμ. 34**)¹⁴⁰.

Ο θάνατος των βρεφών αποδιδόταν συχνά σε μυθικές, άτεκνες¹⁴¹, γυναικείες, δαιμονικές μορφές¹⁴² όπως η Γελώ, η Μορμώ, η Λάμια και η Έμπουσα¹⁴³, οι οποίες θεωρούνταν υπεύθυνες για τη στειρότητα, τις αποβολές των γυναικών και το θάνατο των βρεφών¹⁴⁴. Επικρατούσε επίσης η αντίληψη, ότι εφόσον τα παιδιά πέθαναν πριν από την ονοματοδοσία και την αποδοχή τους από την κοινότητα, μεταμορφώνονταν σε νεκρούς

¹³⁶ Liston – Rotroff 2013, 76. Μποσνάκης 2021, 115.

¹³⁷ Dubois 2018, 207.

¹³⁸ Garland 1985, 78-80. Liston – Rotroff 2013, 62. Μποσνάκης 2021, 65.

¹³⁹ Garland 1985, 86. Dubois 2018, 203. Μποσνάκης 2021, 65.

¹⁴⁰ Garland 1985, 86.

¹⁴¹ Liston κ.ά. 2018, 137.

¹⁴² Liston – Rotroff 2013, 62.

¹⁴³ Μεταξύ άλλων αναφέρονται και τα ονόματα *Ακκό* και *Αλφιτώ*. Βλ. Πλούταρχος, *Ηθικά*, 1040 (**κειμ. 35**). Beaumont 2012, 62. Μποσνάκης 2021, 65.

¹⁴⁴ Βλ. και αναφορά του Ζηνοβίου (*Παροιμίες*, 3.3) (**κειμ. 36**) για τη Γελώ. Μποσνάκης 2021, 65-66 και σημ. 426.

ἀλάστορες, κακόβουλες, δυστυχισμένες και εκδικητικές οντότητες, γεμάτες μίσος και φθόνο για τους ζώντες. Η άποψη αυτή συνδέεται και με την εξαίρεσή τους από τον κόσμο των νεκρών¹⁴⁵. Ο Πλάτωνας (*Φαίδων*, 81c10-d9) αναφέρει ότι οι άωροι νεκροί δεν καταφέρνουν να φτάσουν στον Κάτω Κόσμο και παραμένουν μεταίχμιοι, περιπλανώμενοι μεταξύ ζωής και θανάτου, γι' αυτό και είναι εκδικητικοί και επικίνδυνοι για τους ζωντανούς (**κειμ. 37**). Στη *Νέκυια* της Οδύσσειας (λ, 37-40), οι πρώτοι νεκροί που εμφανίζονται στον Κάτω Κόσμο είναι οι πρόωρα νεκροί (**κειμ. 38**)¹⁴⁶. Στην Αινειάδα του Βιργιλίου (*Αινειάδα* VI, 426-430), παραδίδεται η περιγραφή της Κόλασης από την κάθοδο του Αινεία. Αναφέρεται η παρουσία των βρεφών, τα οποία «κλαίνε, βυθιζόμενα σε πικρό θάνατο» (**κειμ. 39**). Υιοθετώντας την ίδια αντίληψη, ο Τερτυλλιανός (*De Anima*, 56) αναφέρει ότι οι ψυχές των πρόωρων νεκρών περιπλανώνται έως τον χρόνο που θα ζούσαν, εάν δεν είχαν πεθάνει (**κειμ. 40**)¹⁴⁷, ενώ ο Ισίδωρος της Σεβίλλης στις *Ετυμολογίες*, τα κατατάσσει στον «πικρό» θάνατο, γι' αυτό και τα ορίζει ως *acerba* (**κειμ. 41**)¹⁴⁸.

Ίσως οι αντιλήψεις αυτές να ευθύνονται και για τη σύνδεση των παιδικών ταφών με τη μαγεία και αντίστοιχα τελετουργικά, γεγονός που εν μέρει τεκμηριώνεται και αρχαιολογικά. Είναι γνωστές οι περιπτώσεις εύρεσης καταδέσμων (*defixiones*) σε βρεφικές ταφές¹⁴⁹. Ένα από τα σπάνια παραδείγματα αποτελεί ο εγχυτρισμός παιδιού στον Ηριδανό. Στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκε αμφίπλευρα ενεπίγραφος μηνίσκος¹⁵⁰. Αντίστοιχο παράδειγμα προέρχεται και από το βόρειο τμήμα του νεκροταφείου της Σπάρτης, στη θέση Ρέμα Μαγουλίτσας. Πρόκειται για ταφική έκταση με περίπου 120

¹⁴⁵ Dasen 2010, 23-25. 2013, 34. Dimakis 2019, 291. Στις πηγές οι εκδικητικοί νεκροί απαντούν ως *ἀλάστορες*, *ἐλάστεροι*, *παλαμναίοι* και *προστρόπαιοι* (Πλούταρχος, *Ἠθικά: Περὶ τῶν ἐκλελοιπῶτων χρηστηρίων*, 418b-c: *ἄνθρωποι μνημίματα δαιμόνων ἀφοσιούμενοι καὶ πραῦνοντες/ οὓς ἀλάστορας καὶ παλαμναίους ὀνομάζουσιν, ὡς/ ἀλήστων τινῶν καὶ παλαιῶν μασμάτων μνήμαις ἐπεξιόντας*). Μποσνάκης 2021, 30 και σημ. 109.

¹⁴⁶ Μποσνάκης 2021, 64-65.

¹⁴⁷ Ίσως το χωρίο του Τερτυλλιανού να μην αναφέρεται στο θάνατο βρεφών, αλλά σε μεγαλύτερης ηλικίας παιδιών, στα οποία οι γονεὶς και η κοινότητα είχαν επενδύσει. Bails-Talbi – Dasen 2008, 596. Dasen 2010, 24.

¹⁴⁸ Διακρίνει τρία είδη θανάτου, τον φυσιολογικό (*naturalis*), τον πικρό (*acerbo*) και τον πρόωρο (*immatura*) θάνατο, στον οποίο κατατάσσει τους νεκρούς νεαρής ηλικίας, αλλά όχι τα βρέφη. Bails-Talbi – Dasen 2008, 597.

¹⁴⁹ Garland 1985, 6. Bails-Talbi – Dasen 2008, 597. Dasen 2010, 24. 2013, K34. Η πρακτική της τοποθέτησης καταδέσμων σε νεκροταφεία, λάκκους ή ποτάμια δε ταυτίζεται με την αντίληψη περί κακόβουλων δυνάμεων των νεκρών. Οι νεκροί θεωρούνταν άμεσοι διαμεσολαβητές προς τους χθόνιους θεούς. Οι καταδέσμοι χρονολογούνται από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους και η χρήση τους εντάθηκε κατά την Ελληνιστική εποχή. Garland 1985, 6. Από τους ρωμαϊκούς χρόνους είναι γνωστή μόνο μία περίπτωση κατάδεσμου σε βρεφική ταφή και προέρχεται από τη νεκρόπολη της Αδρυμῆτου στη Βόρεια Αφρική. Audollent 1967, αρ. 298. Bails-Talbi – Dasen 2008, 609-610. Dasen 2010, 24. Μποσνάκης 2021, 123. Για τη μαγεία και τους καταδέσμους: Gager 1992. Graf 2004. Χανιώτης 2008.

¹⁵⁰ Schlörb-Vierneisel 1966, 54, αρ. 106, πίν. 42, 5. Dasen 2010, 24 και σημ. 34.

εγχυτρισμούς βρεφών, μεταξύ των οποίων εντοπίστηκε ειδώλιο ανθρώπινης μορφής, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη¹⁵¹.

Οι συγγραφείς αναφέρονται επίσης στο ζήτημα του πένθους. Ο Πλούταρχος (*Παρηγοριά προς την έαυτοῦ γυναίκα*, 611C) αναφέρει ότι στα παιδιά που πεθαίνουν πρόωρα δεν αποδίδονται τα *νομιζόμενα* (κείμ. 34), καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν άδικο απέναντι στους υπόλοιπους νεκρούς, που απεβίωσαν ως περισσότερο ολοκληρωμένες οντότητες. Ένας νόμος που αποδίδεται στον βασιλιά Νουμά και παραδίδεται επίσης από τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι, Νουμάς*, 12), συνδέει τη διάρκεια του πένθους και την επίδειξη της θλίψης, με την ηλικία του αποθανόντος (κείμ. 42). Ο Κικέρωνας (*Tusculanes Disputationes* 1.39) συστήνει συγκρατημένη έκφραση του πένθους απέναντι στον θάνατο των παιδιών, υποστηρίζοντας την «εξαφάνιση» των βρεφών *aequo animo*, από τη μνήμη, χωρίς κανένα συναίσθημα πόνου από τους γονείς (κείμ. 43)¹⁵².

Τα πρακτικά ζητήματα που ακολουθούν το θάνατο ενός βρέφους, όπως η διαχείριση του σώματος πραγματεύονται μόνο δύο συγγραφείς. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (*Historia Naturalis* 7.72), αναφέρει ότι τα βρέφη δεν καίγονται πριν την εμφάνιση των πρώτων δοντιών αλλά ενταφιάζονται (κείμ. 44)¹⁵³. Η ίδια παρατήρηση παραδίδεται και από τον Γιουβενάλη (*Satirae*, 5.15.139-140)¹⁵⁴. Ο Φουλγέντιος (*Expositio sermonum antiquorum*, 7) παραθέτει ότι τα βρέφη που πέθαιναν νωρίτερα των σαράντα ημερών ενταφιάζονταν σε κόγχες ή κάτω από την οικία τους, σχηματίζοντας ένα μικρό θόλο (*suggrundaria*)¹⁵⁵. Επιβεβαιώνει επίσης τον Πλίνιο, αναφέροντας ότι τα οστά τους δε μπορούν να καούν, ενώ προσθέτει και τις δυσκολίες του ενταφιασμού λόγω του μικρού όγκου της σορού, που δεν επαρκεί για τη διαμόρφωση τάφου (*bustum*) (κείμ. 45)¹⁵⁶.

2.2. Οι αιτίες της βρεφικής θνησιμότητας και οι αναφορές των πηγών

Η προοδευτική ενσωμάτωση των βρεφών στο κοινωνικό σύνολο και οι διαφοροποιήσεις ως προς τη διαχείριση του θανάτου τους, οφείλονται εν μέρει στην αυξημένη κατά την

¹⁵¹ Τα ειδώλια αυτά αποτελούσαν αντικείμενα «κατάρας», όπως και οι κατάδεσμοι. Themom-Zavou 2010, 232 και σημ. 25, όπου βιβλιογραφία για αντίστοιχα ειδώλια.

¹⁵² Dasen 2011α, 306. 2013β, 2-4. Dimakis 2019, 291. Η αναφορά του Πλουτάρχου βέβαια έχει ερμηνευτεί ως περιορισμός με στόχο την αποτροπή πιθανών περιστατικών αταξίας, σε περιόδους υψηλής βρεφικής θνησιμότητας. Bails-Talbi – Dasen 2008, 598.

¹⁵³ Garland 1985, 79. Dasen 2010, 21. 2011α, 306. 2013α, 33, σημ. 11. 2013β, 6. Bourbou 2013, 334. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 107. Μποσνάκης 2021, 58, σημ. 348, 119.

¹⁵⁴ Γιουβενάλη, *Satirae*, 5.15.139-140: *virginis occurrit vel terra clauditur infans/ et minor igne rogi*. Dimakis 2019, 293, σημ. 50.

¹⁵⁵ Bails-Talbi – Dasen 2008, 600. Dasen 2010, 21. Liston κ.ά. 2018, 111. Η ακριβής μετάφραση είναι «κάτω από τα γείσα». Μποσνάκης 2021, 119.

¹⁵⁶ Dasen 2010, 21. Μποσνάκης 2021, 119.

αρχαιότητα βρεφική θνησιμότητα¹⁵⁷, το θάνατο δηλαδή των βρεφών ηλικίας έως ενός έτους¹⁵⁸. Παρ' ότι ο αριθμητικός προσδιορισμός των βρεφικών θανάτων στην αρχαιότητα δεν είναι δυνατός ούτε κατά προσέγγιση¹⁵⁹, είναι σαφές ότι αποτελούσε ευρύ κοινωνικό φαινόμενο¹⁶⁰. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του M. Golden, ο οποίος αναφερόμενος στα επιγράμματα των παιδικών ταφών, σημειώνει ότι σε καμία περίπτωση δε χαρακτηρίζεται ως πρόωρη η απώλεια ενός παιδιού μικρότερου των δύο ετών, δεδομένων των υψηλών ποσοστών θνησιμότητας αυτής της ηλικιακής ομάδας¹⁶¹. Ως βασικές αιτίες του θανάτου των βρεφών στην αρχαιότητα συνοψίζονται οι επιπλοκές κατά τη διαδικασία του τοκετού¹⁶², οι λανθασμένες αντιλήψεις και πρακτικές για τη φροντίδα του νεογνού, το αδύναμο ανοσοποιητικό σύστημα¹⁶³ και οι βρεφικές ασθένειες, ειδικότερα εάν ληφθούν υπόψιν η άγνοια της βρεφικής φυσιολογίας και η ελλιπής ή απύσχα υγιεινή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη¹⁶⁴.

2.2.1. Επιπλοκές κατά την κύηση και τη διαδικασία του τοκετού

Στους κινδύνους και τις επιπλοκές που διαχρονικά μπορεί να προκύψουν κατά τη διάρκεια ενός τοκετού, ως ιδιαίτερης επικινδυνότητας, κατά την αρχαιότητα κρίνονταν οι πολλαπλές κυήσεις και γεννήσεις. Τόσο ο Πλίνιος (*Historia Naturalis*, 7.37) (κείμ. 46) όσο και ο Σωρανός (*Περὶ γυναικείων*, 4.4.1) αναφέρουν ότι στις περισσότερες δεν επιβίωναν ούτε οι μητέρες ούτε τα βρέφη¹⁶⁵. Σημαντικοί επίσης κίνδυνοι για την επιβίωση ενός νεογέννητου βρέφους ελλόχευαν στην κοπή του ομφαλίου λώρου. Λόγω της χρήσης μη αποστειρωμένων αντικειμένων και υλικών, όπως γυαλί και ξύλο, προκαλούνταν σημαντικές μολύνσεις και φλεγμονές, συχνά θανατηφόρες¹⁶⁶.

¹⁵⁷ Fox 2012, 412.

¹⁵⁸ Liston κ.ά. 2018, 127.

¹⁵⁹ Parkin 2013, 46. Dimakis 2021, 506.

¹⁶⁰ Βλ. και Αριστοτέλης, *Περὶ τῶν ζῴων ἱστοριῶν*, 588 (κείμ. 23). Parkin 2013, 44, 45. Liston κ.ά. 2018, 127.

¹⁶¹ Golden 2015, 83, Beaumont 2012, 88.

¹⁶² Liston κ.ά. 2018, 42. Bourbou – Themelis 2010, 113.

¹⁶³ Liston κ.ά. 2018, 46. Beaumont 2012, 61.

¹⁶⁴ Beaumont 2012, 61. Parkin 2013, 46. Liston κ.ά. 2018, 126. Fox 2012, 412. Bourbou – Themelis 2010, 114. Έχει ήδη αναφερθεί η χρήση των ίδιων θεραπευτικών μέσων στα βρέφη και τα ζώα. Dasen 2011, 293-294.

¹⁶⁵ Σωρανός, *Περὶ γυναικείων*, 4.4.1: *Ἡρόφιλος δὲ ἐν τῷ Μαιωτικῷ λέγει "δυστοκεῖσθαι γοῦν <παρὰ τὸ πληθὺς> ὡς γὰρ Σίμωνος τοῦ Μάγνητος πολλάκις ὠράθη, ὅτι τρις ἀνὰ πέντε ἐκύησεν ἐργωδῶς*. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 135. Dasen 2013a, 21.

¹⁶⁶ Dasen 2011a, 298. Liston κ.ά. 2018, 118.

2.2.2. Πρόωρη γέννηση

Η πρόωρη γέννηση αποτελεί ίσως τη συχνότερη αιτία θανάτου των βρεφών¹⁶⁷. Η αδυναμία των πρόωρων βρεφών να ανταπεξέλθουν στη μετάβαση από την εμβρυϊκή ηλικία στην οργανικά αυτόνομη υπόσταση, σε συνδυασμό με πλήθος επακόλουθων παθολογιών και την ελλιπή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συνέβαλλε σημαντικά στο θάνατο των νεογέννητων βρεφών¹⁶⁸. Οι Ιπποκρατικοί συμφωνούν ότι ένα παιδί μπορούσε να γεννηθεί με ασφάλεια, μετά τον έβδομο μήνα της κύησης¹⁶⁹, ενώ ένα βρέφος γεννημένο πριν την 37η εβδομάδα, ήταν σχεδόν αδύνατο να επιβιώσει, λόγω επιπλοκών και ανεπαρκούς ανάπτυξης¹⁷⁰. Τα χαμηλά ποσοστά λίπους των πρόωρων νεογνών ευθύνονται για περιστατικά θερμικής καταπληξίας (*thermal stress*), καθώς ο οργανισμός τους δεν μπορεί να ρυθμίσει τη θερμοκρασία του σώματος ούτε να ανταποκριθεί στην εξωτερική θερμοκρασία του περιβάλλοντος¹⁷¹. Η προωρότητα επομένως και το χαμηλό βάρος, ευθύνονται για την ανεπαρκή σωματική, νοητική και ανοσολογική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα σαφώς μικρότερες πιθανότητες επιβίωσης¹⁷². Λόγω της ατελούς ανάπτυξης του κεντρικού νευρικού συστήματος, τα πρόωρα βρέφη αντιμετώπιζαν προβλήματα στη διαδικασία του θηλασμού, της κατάποσης και εν γένει στην πρόσληψη της τροφής. Στα οστά τους εντοπίζονται ίχνη ενδοκρανιακής αιμορραγίας, συνήθως αποτέλεσμα λοιμώξεων, όπως η σηψαιμία και η μηνιγγίτιδα. Οι πιθανότητες των πρόωρων βρεφών να προσβληθούν από ανάλογες παθήσεις είναι σαφώς μεγαλύτερες, σε σχέση με παιδιά που γεννιούνται, έπειτα από μια ολοκληρωμένη κύηση¹⁷³.

¹⁶⁷ Bourbou – Themelis 2010, 114. Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 135. Fox 2012, 411. Liston κ.ά. 2018, 44-46.

¹⁶⁸ Bourbou – Themelis 2010, 114. Liston κ.ά. 2018, 42. Η L. Little στα πρώτα της συμπεράσματα για τα ανθρώπινα κατάλοιπα του φρέατος της αθηναϊκής Αγοράς, αναφέρει ότι με τα σύγχρονα δεδομένα της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των πρόωρων βρεφών, σχεδόν όλα τα βρέφη είχαν πιθανότητες επιβίωσης. Little 1999, 284. Liston κ.ά. 2018, 44, σημ. 73.

¹⁶⁹ Στο ιπποκρατικό κείμενο *Περί Οκταμήνου* αναφέρεται η συνήθεια να χαρακτηρίζεται «οκταμηνίτικο» ένα παιδί που γεννήθηκε νεκρό, ενώ «επταμηνίτικο», ένα βρέφος που γεννήθηκε ζωντανό αλλά νεκρό. Η συνήθεια αυτή παρουσιάζεται ως εξαιρετικά χρήσιμη για τους συμμετέχοντες στον τοκετό (**κειμ. 47**). Δεδομένης της μη βιωσιμότητας ενός παιδιού, γεννημένου κατά τον όγδοο μήνα της κύησης, η μαία απαλλασσόταν από κατηγορίες για αμέλεια στην εκτέλεση του λειτουργήματός της, σε περίπτωση δικαστικής διαμάχης. Επιπλέον, η μητέρα μπορούσε να επικαλεστεί λανθασμένο υπολογισμό της σύλληψης και να απαλλαγεί επίσης από ευθύνες και τυχόν νομικές κυρώσεις. Ελμάζης 2001, 76, σημ. 3, όπου σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷⁰ Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 135. Liston – Rotroff 2013, 71. Liston κ.ά. 2018, 44.

¹⁷¹ Liston κ.ά. 2018, 42, 44-45. Η υποδερμική ανάπτυξη του εμβρύου ξεκινά μεταξύ της 26^{ης} και 29^{ης} εβδομάδας της κύησης, επομένως έως την ολοκλήρωσή της το έμβρυο είναι αρκετά εκτεθειμένο στις μεταβολές της θερμοκρασίας. Liston – Rotroff 2013, 71.

¹⁷² Liston κ.ά. 2018, 46.

¹⁷³ Liston κ.ά. 2018, 44.

2.2.3. Προβλήματα στον θηλασμό και απογαλακτισμό

Ο θάνατος πολλών βρεφών της αρχαιότητας οφειλόταν σε κωλύματα της διαδικασίας του θηλασμού, ο οποίος γενικότερα ως πρακτική είχε αντίκτυπο στην υγεία του βρέφους¹⁷⁴. Αντιλήψεις γύρω από το μητρικό γάλα συνδέονταν συχνά με πρακτικές επικίνδυνες για τη βιωσιμότητα των παιδιών¹⁷⁵. Από συγγραφείς της αρχαιότητας το πρώτο μητρικό γάλα (πύαρ), από το οποίο τα παιδιά λαμβάνουν τα πρώτα τους αντισώματα, χαρακτηρίζεται ως επικίνδυνο¹⁷⁶. Η χορήγηση μητρικού γάλακτος συστηνόταν μετά τις τρεις και αν ήταν δυνατόν, είκοσι ημέρες¹⁷⁷. Έως τότε από τον Σωρανό (*Περὶ γυναικείων* 2,17 [86]) προτείνεται η χορήγηση μελιού σε βρασμένο νερό (*ὕδρὸ μελον*) (κείμ. 49), καθώς οι θεϊκές ιδιότητες του μελιού¹⁷⁸ το προστάτευαν από το κακό και τις ασθένειες. Φυσικά η μέθοδος αυτή ήταν επικίνδυνη, καθώς στερούσε από το νεογέννητο τις θρεπτικές και αντιμικροβιακές ουσίες του μητρικού γάλακτος και το εξέθετε σε βακτήρια, όπως το *clostridium botulinum*, το οποίο αποικεί στο μέλι και ευθύνεται για την αλλαντίαση. Τα μολυσμένα βρέφη παρουσίαζαν κωλύματα στην πρόσληψη της τροφής, λήθαργο, συνεχές κλάμα, παράλυση των άκρων και αναπνευστικά προβλήματα¹⁷⁹. Αντίστοιχες ασθένειες, όπως η βρουκέλλωση¹⁸⁰ οφείλονταν στη χορήγηση απαστερίωτου ζωικού γάλακτος¹⁸¹. Οι διαταραχές στο θηλασμό συνδέονταν επίσης με αφυδάτωση και εμφάνιση αφθώδων ελκών¹⁸². Μολύνσεις μπορούσαν ακόμα να προκληθούν και από τη χορήγηση τροφής μέσω θηλάστρου, λόγω της άμεσης επαφής με το στόμιο του αγγείου¹⁸³.

Ωστόσο, στις πηγές αναγνωρίζεται η σημασία του μητρικού γάλακτος στην υγεία του βρέφους. Ο Γαληνός (*Υγιεινῶν* 1,7) το χαρακτηρίζει ως την ιδανική τροφή για ένα βρέφος (κείμ. 50), λόγω των θρεπτικών και αντιμικροβιακών στοιχείων, της

¹⁷⁴ Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 135. Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 102.

¹⁷⁵ Parkin 2013, 50.

¹⁷⁶ Liston κ.ά. 2018, 126.

¹⁷⁷ Βλ. Σωρανός, *Περὶ γυναικείων*, 2.18 [87] (κείμ. 48) Dasen 2011α, 303. 2011β, 2. Liston κ.ά. 2018, 126.

¹⁷⁸ Το μέλι αποτελούσε βασικό στοιχείο της διατροφής θεών και ανθρώπων, λόγω των εξαγνιστικών, αποτροπαϊκών και θρεπτικών του ιδιοτήτων. Η θεϊκή του προέλευση παρείχε αρετές και απομάκρυνε κακόβουλες δυνάμεις. Dasen 2011β, 2 και σημ. 11. Την άποψη αυτή συμμερίζονται και άλλοι ιατρικοί συγγραφείς, όπως ο Γαληνός, ο Ορειβάσιος και ο Αέτιος. Parkin 2013, 53 και σημ. 18 για την αντιπαράθεση των συγγραφέων.

¹⁷⁹ Liston – Rotroff 2013, 71. Liston κ.ά. 2018, 126.

¹⁸⁰ Parkin 2013, 53. Η βρουκέλλωση προκαλείται από το βακτήριο *brucella melitensis*, το οποίο απαντά συχνά στη Μεσόγειο. Fox 2012, 419.

¹⁸¹ Ο Σωρανός δε συστήνει τη χορήγηση ζωικού γάλατος στα βρέφη, με εξαίρεση το γάλα αιγοειδών (*Περὶ γυναικείων* 2,18 [87]: *ταῖς πρώταις τρισὶν ἡμέραις μόνω τῷ μέλιτι χρηστέον ἢ καὶ τὸ αἴγειον αὐτῶ γάλα συμπλεκτέον*). Dasen 2011, 303.

¹⁸² Liston κ.ά. 2018, 46.

¹⁸³ Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 117.

ανθεκτικότητάς του σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως οι ελλειπείς συνθήκες υγιεινής¹⁸⁴ και στην μεταβολή της σύστασής του ανάλογα με τις διατροφικές ανάγκες του βρέφους¹⁸⁵. Στους ρωμαϊκούς κυρίως χρόνους, οι εύπορες μητέρες δεν θήλαζαν τα βρέφη τους καθημερινά και ήταν δημοφιλής η πρακτική της ανάθεσής τους σε τροφό (*nutrix*)¹⁸⁶. Ο Σωρανός αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο στη σχολαστική εξέταση της ποιότητας του μητρικού γάλακτος και στα κριτήρια που όφειλε να πληροί μια τροφός (**κείμ. 51**)¹⁸⁷. Συστήνει επίσης το μητρικό γάλα (*Περὶ γυναικείων* 2.24 [57]) ως βασική θεραπεία τυπικών βρεφικών παθήσεων, όπως η δυσκοιλιότητα, η διάρροια, τα εξανθήματα, τα αφθώδη έλκη, ακόμα και η επιληψία, εφόσον η τροφός ακολουθήσει θεραπεία με λουτρά (**κείμ. 52**)¹⁸⁸. Στο ιπποκρατικό κείμενο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων καὶ τόπων* (9.40) ασθένειες όπως δερματικά αποστήματα, έλκη, ακόμα και η ουρολιθίαση αποδίδονται στο κακής ποιότητας μητρικό γάλα, το οποίο διαταράσσει την χημική ισορροπία του οργανισμού (**κείμ. 53**)¹⁸⁹.

Η περίοδος του απογαλακτισμού κρινόταν εξίσου επικίνδυνη με την πρώτη εβδομάδα της ζωής του, λόγω των μεταβολών που υφίσταται το βρέφος¹⁹⁰. Περίπου στον ένατο μήνα εισάγονται στερεές τροφές στη διατροφή του βρέφους, καθώς το μητρικό γάλα δεν επαρκεί για την κάλυψη των διατροφικών του αναγκών. Η αλλαγή αυτή ευθυνόταν συχνά για την αποδυνάμωση του ανοσοποιητικού, τροφικές διαταραχές και παθήσεις, όπως η διάρροια, ειδικότερα εάν οι τροφές δεν είχαν υψηλή διατροφική αξία¹⁹¹.

2.2.4. Βρεφικές ασθένειες, λοιμώξεις και τραυματισμοί

Στους *Ιπποκρατικούς Αφορισμούς* (3.24-25) τα βρέφη διακρίνονται σε δύο ομάδες, σύμφωνα με τις ασθένειες από τις οποίες προσβάλλονται (**κείμ. 19**). Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα βρέφη έως επτά μηνών, τα οποία συνήθως έπασχαν από αφθώδη έλκη, εμετούς, βήχα, αϋπνία, φλεγμονές στον ομφαλό και ωτικά προβλήματα. Η δεύτερη κατηγορία σχετίζεται με την εμφάνιση των πρώτων δοντιών. Στο διάστημα αυτό τα βρέφη

¹⁸⁴ Parkin 2013, 52-53.

¹⁸⁵ Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 117.

¹⁸⁶ Ήταν συνήθως δούλη ή γυναίκα χαμηλότερης κοινωνικής τάξης, που ζούσε στον οίκο. Parkin 2013, 51. Dasen 2011α, 307.

¹⁸⁷ Η τροφός επιλεγόταν με κριτήριο την καλή φυσική κατάσταση. Έπρεπε να ακολουθεί συγκεκριμένη διατροφή και να μην είναι σεξουαλικά ενεργή, καθώς μια πιθανή εγκυμοσύνη μπορούσε να διακόψει την παραγωγή γάλακτος. Dasen 2011α, 308.

¹⁸⁸ Dasen 2011α, 295.

¹⁸⁹ Dasen 2011α, 294.

¹⁹⁰ Garland 1985, 81. Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 135. Dasen 2011α, 293. 2013β, 2. Liston – Rotroff 2013, 76. Parkin 2013, 45. Dubois 2018, 204. Liston κ.ά. 2018, 77.

¹⁹¹ Parkin 2013, 55.

κινδυνεύουν από έλκη στα ούλα, πυρετό, σπασμούς και διάρροια, ειδικότερα κατά την εμφάνιση των κυνοδόντων. Στις περισσότερες πηγές δεν σημειώνονται αποκλειστικά βρεφικές ασθένειες, υποστηρίζεται όμως ότι τα βρέφη ήταν ευάλωτα σε κοινές παθήσεις, οι οποίες μπορούσαν ακόμα και να αποβούν θανατηφόρες. Παράδειγμα αποτελούν τα αφθώδη έλκη. Παρ' ότι ακίνδυνα και ανώδυνα για τους ενήλικες, ενείχαν κινδύνους για τα νεογέννητα, καθώς προσέβαλλαν τη στοματική κοιλότητα και τη σταφυλή, εμποδίζοντας έτσι το θηλασμό και την πρόσληψη της τροφής¹⁹².

Επικίνδυνο επίσης για τα βρέφη ήταν το σκορβούτο, το οποίο προκαλούσε ανεπάρκεια της βιταμίνης C. Σχετίζεται με τη διατροφή του πληθυσμού, καθώς τα βρέφη, μέσω του θηλασμού στερούνταν των απαραίτητων ποσοστών της βιταμίνης, αφού ούτε οι ενήλικες δεν τα λάμβαναν από την τροφή. Η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων στην υστερορωμαϊκή θέση του Στυμφάλου Κορινθίας υπέδειξε την παραπάνω έλλειψη στα οστά των ενηλίκων, αλλά και το γεγονός ότι τα βρέφη 18-30 μηνών δεν είχαν ακόμα απογαλακτιστεί. Πιστοποιείται επομένως η άμεση σχέση των βρεφών με τη διατροφή των ενηλίκων και ο θάνατός τους, εξ' αιτίας διατροφικών ελλείψεων¹⁹³.

Τα βρέφη προσβάλλονταν συχνά από ασθένειες όπως ο τύφος και η τυφοειδής ελονοσία, η πνευμονία, η φυματίωση, η δυσεντερία, η διάρροια, ο νεογνικός τέτανος¹⁹⁴, οι αναιμίες¹⁹⁵, οι ενδομητριάκες και νεογνικές μολύνσεις, η σηψαιμία, αλλά και η μηνιγγίτιδα, λόγω των βακτηρίων *B streptococcus* ή *E.-Coli*. Παρ' ότι συνηθισμένες ακόμα και στη σύγχρονη εποχή, στην αρχαιότητα ανάλογες λοιμώξεις συντελούσαν σημαντικά στη βρεφική θνησιμότητα¹⁹⁶. Ορισμένες μολύνσεις που έπλητταν τους μήνιγγες αποτυπώνονται στα κρανιακά οστά, μέσω του σχηματισμού του περιόστεου, ως αποτέλεσμα της φλεγμονής στα μηνιγγικά αγγεία και της ενδοκρανιακής αιμορραγίας¹⁹⁷. Οι φλεγμονές αυτές οφείλονταν σε λοιμώξεις, τραυματισμούς και αφυδάτωση των

¹⁹² Dasen 2011α, 293-294.

¹⁹³ Fox 2012, 420 και σημ. 84-85. Σχετικά με τα ανθρωπολογικά αποτελέσματα: Stark – Garvie-Lok 2010.

¹⁹⁴ Parkin 2013, 46. Liston κ.ά. 2018, 46.

¹⁹⁵ Στη Μεσόγειο παρατηρούνται περισσότερες περιπτώσεις θαλασσαιμίας Β και της εκ γενετής αιμολυτικής αναιμίας. Οι φορείς των γονιδίων εμφανίζουν σημαντικές πιθανότητες βιωσιμότητας έως την παραγωγική ηλικία και μεταξύ των απογόνων τους οι πιθανότητες υποδιπλασιάζονται. Οι αναιμίες οφείλονται συνήθως στην έλλειψη σιδήρου (σιδηροπενική αναιμία), της βιταμίνης Β12 και αποτελούν αντίδραση σε κάποια χρόνια ασθένεια ή προκαλούνται από την προσβολή του εντέρου από κάποιο παράσιτο. Fox 2012, 418.

¹⁹⁶ Για μολύνσεις της περιγεννητικής ηλικίας: Bourbou – Themelis 2010, 114. Bourbou 2013, 338. Liston κ.ά. 2018, 46.

¹⁹⁷ Ανάλογης μορφολογίας αποτυπώσεις στην ενδοκρανιακή επιφάνεια συνδέονται επίσης και με περιπτώσεις αναιμίας, νεοπλασίας, σκορβούτου, φυματίωσης και διαταραχών στη φλεβική παροχέτευση. Liston – Rotroff 2013, 73. Liston κ.ά. 2018, 47.

βρεφών. Με τη σμίκρυνση του εγκεφάλου, προέκυπτε ο εκφυλισμός ή και η διάτρηση των μεμβρανών¹⁹⁸.

Οι εμφανέστερες παθολογίες στα οστά οφείλονται σε τραυματισμούς, ειδικότερα εάν φέρουν σημάδια επούλωσης. Τραύματα μπορούσαν να προκληθούν είτε κατά τον τοκετό¹⁹⁹, είτε από κάποιο ατύχημα ή κακοποίηση και συχνά απέβαιναν μοιραία. Φυσικά πολλές περιπτώσεις τραυματισμών στα οστεολογικά κατάλοιπα είναι μεταθανάτιες²⁰⁰.

2.2.5. Εκ γενετής ανατομικά και αναπτυξιακά προβλήματα

Ο θάνατος πολλών βρεφών οφειλόταν σε αναπτυξιακές ή εκ γενετής ανατομικές δυσλειτουργίες. Αν και δεν απειλούσαν τη ζωή των βρεφών²⁰¹, ήταν υπεύθυνες για την απόρριψή τους. Εφόσον ήταν ορατές στη γέννηση, αποτελούσαν σοβαρό λόγο για να μην αναθρέψει κάποιος ένα παιδί²⁰². Ορισμένοι συγγραφείς απέδιδαν αυτές τις γενετικές δυσλειτουργίες σε προβλήματα της μήτρας, προγενέστερα ή σύγχρονα της κύησης. Στο υποκρατικό κείμενο *Περί γονής* (10) για παράδειγμα, κάποια δυσπλασία στα δάχτυλα του βρέφους προέκυπτε από πίεση που δέχτηκε η κοιλιά της εγκύου στο συγκεκριμένο σημείο **(κείμ. 54)**²⁰³.

Επιμέρους κατηγορία αναπτυξιακών προβλημάτων αποτελούν οι δυσλειτουργίες στις δομές του προσώπου. Εάν έπλητταν τη στοματική και ρινική κοιλότητα, επηρέαζαν σημαντικά τη διαδικασία πρόσληψης της τροφής, και παρεμπόδιζαν την ομαλή αναπνοή²⁰⁴. Οι συνηθέστερες περιπτώσεις ήταν οι σχιστίες²⁰⁵ και συγκεκριμένα η υπερωιοσχιστία και η χειλεοσχιστία/λαγοχειλία. Εντοπίζονται κυρίως στη μέση γραμμή ένωσης του ουρανίσκου, η οποία διαμορφώνεται κατά την εμβρυϊκή ανάπτυξη²⁰⁶. Η στοματική κοιλότητα παρέμενε ενιαία με τη ρινική, με αποτέλεσμα την αναρρόφηση των υγρών. Με τις σχιστίες συνδέονται συχνά ωτικές παθήσεις²⁰⁷ και λοιμώξεις του αναπνευστικού²⁰⁸. Η ανατροφή ενός παιδιού με σχιστίες ενείχε σημαντικές δυσκολίες για τους γονείς, καθώς ακόμα και η διαδικασία του θηλασμού ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Σε

¹⁹⁸ Liston κ.ά. 2018, 46.

¹⁹⁹ Συχνά σε περιπτώσεις πρόωρων ή παρατεταμένων και δύσκολων τοκετών με επιπλοκές, προκαλείται εσωτερική αιμορραγία, ίχνη της οποίας διατηρούνται στην ενδοκρανιακή επιφάνεια. Liston κ.ά. 2018, 46, σημ. 84.

²⁰⁰ Liston κ.ά. 2018, 46.

²⁰¹ Liston κ.ά. 2018, 48.

²⁰² Liston κ.ά. 2018, 47, 120-121. Sneed 2021, 765.

²⁰³ Ελμάζης 2001, 77.

²⁰⁴ Bourbou 2013, 338. Liston κ.ά. 2013, 71. Sneed 2021, 761.

²⁰⁵ Για τις σχιστίες: βλ. Liston κ.ά. 2018, 48-52, 74.

²⁰⁶ Bourbou 2013, 338. Liston κ.ά. 2018, 49.

²⁰⁷ Bourbou 2013, 338. Liston κ.ά. 2018, 50.

²⁰⁸ Bourbou 2013, 338. Sneed 2021, 761.

συνδυασμό ίσως με τις ορατές εξωτερικές παραμορφώσεις, ίσως αποτελούσε αιτία για την απόρριψή τους²⁰⁹.

Πρόκειται για ιδιαίτερου ενδιαφέροντος περιπτώσεις, αφού στα αρχαιολογικά δεδομένα περιστατικά σχιστιών είναι σπάνιες και προέρχονται από οστά ενηλίκων. Ο ουρανίσκος αποτελείται από τα οστά των γνάθων και της σκληράς υπερώας, τα οποία αν και εφάπτονται στο σημείο της μέσης υπερωίου ραφής, δεν συνενώνονται πριν την παιδική ηλικία. Στα τέλη της κύησης η διαμόρφωσή του έχει ολοκληρωθεί και η στοματική κοιλότητα διαχωρίζεται από τη ρινική. Με την αποσύνθεση επομένως των μαλακών ιστών, τα οστά διαχωρίζονται και έτσι στην ανασκαφική έρευνα, αποκαλύπτονται μεμονωμένα (εικ. 102)²¹⁰.

2.2.6. Κοινωνικοί παράγοντες – Η έκθεση των βρεφών

Η εκτεταμένη βρεφική θνησιμότητα στην αρχαιότητα μπορεί επίσης να αποδοθεί και σε κοινωνικούς παράγοντες, όπως ο γάμος με μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των γεννητόρων. Έχει υποστηριχτεί ότι η πρόωρη κύηση των γυναικών²¹¹ και η μεγάλη ηλικία του πατέρα συνδέεται με τη γέννηση θνησιγενών ή πρόωρων βρεφών²¹², όπως και το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των τοκετών²¹³. Η συχνότητα των βρεφικών θανάτων είναι ενδεικτική της γενικότερης υγείας του πληθυσμού. Οι συνθήκες ζωής της μητέρας είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην υγεία του εμβρύου, ειδικότερα ως προς το βάρος. Τα ποσοστά των πρόωρων γεννήσεων ανά κοινωνικό σύνολο αποτελούν ενδείξεις για τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες²¹⁴ και την πληθυσμιακή πυκνότητα²¹⁵.

Ίσως ο σημαντικότερος κοινωνικός παράγοντας που συνδέθηκε άρρηκτα με τη βρεφική θνησιμότητα της αρχαιότητας ήταν η πρακτική της έκθεσης. Ως έκθεση (*έκθεσις, expositio*) ορίζεται η απόρριψη των βρεφών, συνήθως κατά την πρώτη εβδομάδα μετά τη γέννηση και πριν από την αναγνώριση και τα ανάλογα τελετουργικά²¹⁶. Ως πρακτική δεν ταυτίζεται με τη βρεφοκτονία. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τους όρους (*έκθέτειν, ἀποθέτειν, ἐκβάλλειν*) για την έκθεση, ενώ τον όρο *παιδοκτονεῖν* για το φόνο ενός

²⁰⁹ Bourbou 2013, 338. Liston – Rotroff 2013, 74. Liston κ.ά. 2018, 50-51.

²¹⁰ Liston κ.ά. 2018, 51.

²¹¹ Kallintzi – Papaiikonou 2010, 135.

²¹² Liston – Rotroff 2013, 70. Liston κ.ά. 2018, 70-71.

²¹³ Parkin 2013, 45.

²¹⁴ Liston κ.ά. 2018, 44-45.

²¹⁵ Parkin 2013, 45.

²¹⁶ Grubbs 2013, 83.

παιδιού²¹⁷. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 588a8) (**κείμε. 23**), ο πατέρας του βρέφους είχε το δικαίωμα να το εκθέσει έως και την εορτή των Αμφιδρομιών²¹⁸. Η έκθεση αποτελούσε καθήκον κυρίως γυναικών, λόγω της εμπλοκής τους στον τοκετό²¹⁹. Συγκεκριμένα, μπορούσε να πραγματοποιηθεί από τη μαία, αφού στα καθήκοντά της συμπεριλαμβανόταν και η διαχείριση του νεογνού²²⁰. Τα βρέφη απορρίπτονταν συνήθως σε άγονες εκτάσεις, εδαφικά χάσματα και γενικότερα στα στοιχεία της φύσης, με απώτερο σκοπό τη θανάτωσή τους²²¹. Ως φυσικό επακόλουθο κατέληγαν από ασιτία, αφυδάτωση ή γίνονταν βορά άγριων ζώων²²².

Αναφέρεται ωστόσο η έκθεση των βρεφών και σε δημόσια σημεία των πόλεων. Η J. Grubbs σημειώνει ότι η έκθεση σε αστικά περιβάλλοντα ήταν περισσότερο διαδεδομένη συγκριτικά με τους επαρχιακούς οικισμούς²²³. Ως πρακτική δεν αποσκοπούσε πάντα στη θανάτωση του παιδιού, αλλά την εγκατάλειψή του, καθώς σε ένα δημόσιο σημείο της πόλης ήταν πιθανή η άρση και ανατροφή του από άλλη οικογένεια²²⁴. Τα παιδιά αυτά ονομάζονταν *θρεπτοί*²²⁵ ή *ἀναίρειοι* και ανατρέφονταν συνήθως ως δούλοι²²⁶. Παράδειγμα στη γραμματεία αποτελεί ο Ίων του Ευριπίδη, ο οποίος ανατράφηκε ως υπηρέτης του δελφικού ιερού²²⁷. Θεωρείται επίσης πιθανό ότι τα ανεπιθύμητα βρέφη, προκειμένου να μην εκτεθούν, δίδονταν σε άτεκνες γυναίκες²²⁸.

Οι σχετικές αναφορές είναι λίγες, αποτελούν όμως σημαντική πηγή για τα κίνητρα και τις αιτίες της απόρριψης ενός παιδιού. Η πιο γνωστή περίπτωση έκθεσης στην αρχαία ελληνική γραμματεία είναι αυτή του Οιδίποδα, τον οποίο εξέθεσαν με τα πόδια ενωμένα, ώστε να μειωθούν οι πιθανότητες της επιβίωσής του²²⁹. Στους *Βάτραχους* του Αριστοφάνη

²¹⁷ Παρ' όλα αυτά σε κανένα κείμενο δεν αναφέρεται άμεσα ο φόνος ενός βρέφους, παρά μόνο η έκθεσή του. Patterson 1985, 104-105. Liston κ.ά. 2018, 119. Sneed 2021, 747 και σημ. 1.

²¹⁸ Shepherd 2013, 2 και σημ. 13. Garland 1985, 81. Ο πατέρας ως υποκείμενο της απόφασης για την έκθεση ενός βρέφους υπονοείται και από τον Πλάτωνα, στο χωρίο περί απόρριψης στον *Θεαίτητο* (160e-161a) (**κείμε. 25**). Liston κ.ά. 2018, 120.

²¹⁹ Patterson 1985, 115.

²²⁰ Dasen 2011α, 297, 301. Liston – Rotroff 2013, 76-77. Dubois 2018, 209-210. Liston κ.ά. 2018, 138. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

²²¹ Lindenlauf 2001, 91.

²²² Grubbs 2013, 84, σημ. 100.

²²³ Grubbs 2013, 84.

²²⁴ Η πρακτική αυτή αφορούσε συνήθως σε υγιή και αρτιμελή παιδιά, καθώς τα παιδιά με ιδιαιτερότητες απορρίπτονταν συνήθως στη φύση, με σκοπό να θανατωθούν εκεί. Lindenlauf 2001, 91. Grubbs 2013, 83.

²²⁵ Patterson 1985, 121.

²²⁶ Η μελέτη των δημογραφικών δεδομένων υποδεικνύει μεγάλους αριθμούς εκτεθειμένων κοριτσιών που ανατράφηκαν ως δούλοι. Grubbs 2013, 93.

²²⁷ Patterson 1985, 122.

²²⁸ Η περίπτωση αυτή παρουσιάζεται στις Θεσμοφοριάζουσες του Αριστοφάνη (502-511, 564-565) (**κείμε. 5**). Patterson 1985, 116. Dasen 2011α, 296.

²²⁹ Garland 1985, 80. Grubbs 2013, 83.

(1190) αναφέρεται η *έν όστράκω* έκθεση του, ίσως λοιπόν τα βρέφη απορρίπτονταν με ένα είδος φερέτρου²³⁰, πράξη η οποία παραπέμπει ίσως σε ένα ανεπίσημο είδος *a priori* ταφής.

Η πιο άμεση μαρτυρία προέρχεται από έναν πάπυρο της Οξυρρύγχου. Πρόκειται για την επιστολή του Αιγύπτιου μισθοφόρου Ιλαρίωνα προς την έγκυο σύζυγό του, ο οποίος την προτρέπει να αναθρέψουν το παιδί αν γεννηθεί αγόρι, σε αντίθετη όμως περίπτωση να το εκθέσει (**κείμ. 55**)²³¹. Ο Ποσειδίππος τον 3^ο αι. π.Χ. (*Έρμαφρόδιτοι*, 338) αναφέρει ότι οι γονείς που αποκτούν αγόρια πρέπει να τα ανατρέφουν ανεξαρτήτως της οικονομικής τους κατάστασης, καθώς και να εκθέτουν τα θηλυκά βρέφη, ακόμα και αν είναι ευκατάστατοι (**κείμ. 56**). Το φύλο των παιδιών επομένως, αποτελούσε σημαντικό λόγο για την απόρριψή τους. Τα θηλυκά βρέφη ήταν σε σαφώς μεγαλύτερο βαθμό θύματα της εν λόγω πρακτικής, σε σχέση με τα αρσενικά²³². Η ανατροφή τους αποτελούσε βάρος ακόμα και για τις ευκατάστατες οικογένειες, λόγω της προίκας που έπρεπε να τους κληροδοτηθεί. Ενδοιασμοί ωστόσο αναφέρονται και για την ανατροφή ενός αγοριού, καθώς η οικογενειακή περιουσία έπρεπε να διαμοιραστεί στους γιους της οικογένειας²³³. Πολλά αρσενικά βρέφη απορρίπτονταν, λόγω του φόβου του πατέρα, ότι στο μέλλον θα τον ξεπερνούσαν σε δύναμη ή εξουσία²³⁴.

Η παραπάνω αναφορά του Ποσειδίππου καταδεικνύει και την οικονομική κατάσταση μιας οικογένειας, ως παράγοντα των εκθέσεων²³⁵. Ο Πολύβιος (*Ιστορίες*, 36.17.5) αναφερόμενος στους λόγους της υπογεννητικότητας της εποχής του, σημειώνει την απροθυμία των ανθρώπων να αναθρέψουν μεγάλες οικογένειες, επιλέγοντας να ζήσουν μια πιο άνετη οικονομικά ζωή (**κείμ. 57**)²³⁶. Για οικονομικούς επίσης λόγους, θύματα έκθεσης αποτελούσαν τα παιδιά εταίρων²³⁷, αλλά και των δούλων ενός οίκου, λόγω του επιπλέον οικονομικού βάρους²³⁸.

Η έκθεση κρινόταν ως απαραίτητη, εάν η γέννηση των παιδιών προέκυπτε στο πλαίσιο μιας παράνομης²³⁹ ή εκτός γάμου σχέσης ή ακόμα, εάν η κύηση ήταν αποτέλεσμα

²³⁰ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, 1190: *χειμῶνος ὄντος ἐξέθεσαν ἐν ὄστράκω*. Liston κ.ά. 2018, 126.

²³¹ P. Oxy. IV 744, 1ος αι. π.Χ. Pomeroy 1983, 208. Patterson 1985, 120. Bourbou 2013, 332.

²³² Fr. 11 CAF. Garland 1985, 81. Papadopoulos 2000, 97. Lindenlauf 2001, 91. Liston κ.ά. 2018, 119, 122. Sneed 2021, 747-748.

²³³ Patterson 1985, 118. Beaumont 2012, 91. Τα αρσενικά βρέφη δεν εξαιρούνταν της πρακτικής, όπως άλλωστε αποδεικνύει και η περίπτωση της Ασκαλώνας. Grubbs 2013, 90. Για την Ασκαλώνα βλ. κεφ. 3.4.2 II.

²³⁴ Lindenlauf 2001, 91.

²³⁵ Patterson 1985, 116-117 και σημ. 41. Lindenlauf 2001, 91. Grubbs 2013, 88.

²³⁶ Golden 1988, 158. Shepherd 2013, 3. Liston κ.ά. 2018, 121-122.

²³⁷ Beaumont κ.ά. 2021, 91.

²³⁸ Grubbs 2013, 89. Beaumont κ.ά. 2021, 91.

²³⁹ Lindenlauf 2001, 91. Grubbs 2013, 85. Liston κ.ά. 2018, 119. Ακόμα και σε περιπτώσεις ανατροφής παράνομων απογόνων, η θέση τους στην κοινότητα συνήθως ήταν περιθωριακή. Patterson 1985, 115.

βιασμού²⁴⁰. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (7.15.1335b20) συστήνει την έκθεση των παιδιών που προέκυπταν από παράνομη σύλληψη (**κειμ. 58**)²⁴¹. Στον *Ιωνα* (896-904) του Ευριπίδη θίγεται το ζήτημα της έκθεσης ενός παιδιού, το οποίο γεννήθηκε εντός παράνομης σχέσης. Ο γέροντας κατηγορεί την Κρέουσα για την έκθεση του παιδιού της, όχι όμως επειδή το εξέθεσε, αλλά επειδή προέκυψε από την παράνομη σχέση της με τον Απόλλωνα (**κειμ. 59**)²⁴². Στη Σαμία του Μενάνδρου (129-143a) ο Δημέας και ο Μοσχίων φιλονικούν για την έκθεση του βρέφους που απέκτησε ο Μοσχίων με μία εταίρα, καθιστώντας σαφή τη διάκριση νόμιμων και παράνομων απογόνων (**κειμ. 60**)²⁴³. Γυναίκες επίσης εξέθεταν τα βρέφη τους, εάν η γέννησή ήταν μεταγενέστερη του θανάτου του πατέρα ή της λύσης του γάμου²⁴⁴. Ακόμα, βρέφη απορρίπτονταν σε περιόδους αναταραχών, όπως πολέμων και επιδημιών²⁴⁵.

Εκτός λοιπόν των κοινωνικών παραγόντων, οι βασικότεροι λόγοι για την έκθεση ενός βρέφους, ήταν η πρόωρη γέννηση λόγω της αβέβαιης βιωσιμότητας του παιδιού και οι εκ γενετής δυσλειτουργίες²⁴⁶, αναπτυξιακά προβλήματα και σύνδρομα (π.χ. νανισμός, γέννηση σιαμαίων διδύμων κ.ά.)²⁴⁷. Ο Πλάτωνας στον *Θεαίτητο* (160-161a) αναφερόμενος αλληγορικά στην ορθότητα ενός επιχειρήματος, προτείνει την εξονυχιστική του εξέταση, όπως των παιδιών κατά την εορτή των Αμφιδρομιών (**κειμ. 25**)²⁴⁸. Αν το επιχείρημα δεν κριθεί άξιο ανατροφής, συστήνεται να εκτεθεί (*ἀποτιθέναι*) ως αδύναμος «απόγονος» της συζήτησης²⁴⁹. Αντιστοίχως, στην *Πολιτεία* (459-461) αναφέρεται ότι αν ένα παιδί γεννηθεί «*ἀνάπηρον*», πρέπει να απομακρυνθεί σε ένα κρυφό και μυστικό μέρος (**κειμ. 61**)²⁵⁰.

Για τον Σωρανό (*Περὶ γυναικείων*, 2,10 [79]), άξια ανατροφής κρίνονταν τα αρτιμελή βρέφη²⁵¹, γι' αυτό και παραθέτει όλα τα χαρακτηριστικά, που έπρεπε να πληρούν (**κειμ. 26**). Παρόμοια γνωρίσματα αναφέρονται και από τον Πλούταρχο (*Λυκούργος*, 15-16), στην περιγραφή του για τη δημόσια εξέταση των παιδιών στη Σπάρτη (**κειμ. 28**)²⁵². Ο

²⁴⁰ Grubbs 2013, 86.

²⁴¹ Dubois 2018, 206. Shepherd 2013, 3.

²⁴² Garland 1985, 161, σημ. 80. Patterson 1985, 116. Grubbs 2013, 84.

²⁴³ Golden 2021, 97-98.

²⁴⁴ Grubbs 2013, 85.

²⁴⁵ Liston κ.ά. 2018, 119.

²⁴⁶ Papadopoulos 2000, 97. Lindenlauf 2001, 91. Bourbou 2013, 338. Grubbs 2013, 87. Liston – Rotroff 2013, 74. Liston κ.ά. 2018, 118-120. Sneed 2021, 74.

²⁴⁷ Papadopoulos 2000, 97. Βρέφη γεννημένα με προφανείς εκ γενετής ανωμαλίες όπως δίδυμα, ερμαφρόδιτα, σιαμαία κ.ά. αναφέρεται ότι απορρίπτονταν τελετουργικά στη θάλασσα. Dasen 2011a, 297. Σχετικά με τη γέννηση διδύμων και πολλαπλών γεννήσεων: Dasen 1997.

²⁴⁸ Liston κ.ά. 2018, 120.

²⁴⁹ Patterson 1985, 104, 113. Shepherd 2013, 3. Liston κ.ά. 2018, 119.

²⁵⁰ Patterson 1985, 113.

²⁵¹ Bourbou 2013, 338 και σημ. 32.

²⁵² Patterson 1985, 113. Grubbs 2013, 83.

πατέρας κάθε αγοριού έπρεπε να παρουσιάσει το βρέφος ενώπιον της Γερουσίας και εφόσον ήταν αρτιμελής, όφειλε να το αναθρέψει. Σε αντίθετη περίπτωση προβλεπόταν η έκθεση στους πρόποδες του Ταΰγετου²⁵³. Η γέννηση ενός δυσλειτουργικού παιδιού εκλαμβάνόταν ως αποτέλεσμα θεϊκής οργής και οι γονείς του καταδικάζονταν στο βάρος της ανατροφής του, αν και το ίδιο το παιδί από την κοινότητα αντιμετωπιζόταν ως αθώο θύμα²⁵⁴. Τα παιδιά αυτά αναφέρονται επίσης ως κίνδυνος για τη σταθερότητα του κοινωνικού συνόλου²⁵⁵. Με την απόφαση για την ανατροφή ή την έκθεση ενός παιδιού με ιδιαιτερότητες, συνδέονταν επίσης και πρακτικά ζητήματα, καθώς η ανατροφή του σίγουρα είχε μεγαλύτερες οικονομικές απαιτήσεις²⁵⁶.

Συνοψίζοντας, η δυσκολία του ελέγχου των γεννήσεων εμφανίζεται ως ο κύριος λόγος επιλογής της έκθεσης ενός βρέφους. Αν και η αποφυγή της σύλληψης ήταν δυνατή, κάθε μέθοδος για διακοπή της κύησης ενείχε σημαντικούς κινδύνους για την έγκυο²⁵⁷. Παρ' ότι λοιπόν η έκθεση αποτελούσε τη συνηθέστερη μέθοδο απόρριψης ενός ανεπιθύμητου βρέφους, δεν αποτελούσε μια ηθικά ουδέτερη πράξη, απαλλαγμένη από το θρησκευτικό μίσος ή το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης. Εξηγείται έτσι, η αναφορά του Πτολεμαϊκού ιερού νόμου, από τον οποίο συστήνεται ο καθαρμός δεκατεσσάρων ημερών, ακόμα και του συντρόφου μιας γυναίκας, που εξέθεσε ένα βρέφος, πριν την επίσκεψη σε κάποιο ιερό. Αντίστοιχη περίοδος εξαγνισμού προτείνεται και έπειτα από ασθένειες, αποβολή και τοκετό²⁵⁸.

²⁵³ Garland 1985, 81-82. Lindenlauf 2001, 91. Shepherd 2013, 3-4. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο το βρέφος λουζόταν σε κρασί για να εξακριβωθεί η αντοχή του, καθώς με τον τρόπο αυτό τα ασθενικά και επιληπτικά παιδιά εμφάνιζαν σπασμούς και έχαναν τις αισθήσεις τους. Dasen 2011, 301.

²⁵⁴ Bourbou 2013, 338.

²⁵⁵ Lindenlauf 2011, 91.

²⁵⁶ Bourbou 2013, 338. Sneed 2021, 748.

²⁵⁷ Patterson 1985, 116. Grubbs 2013, 83.

²⁵⁸ (SEG 42.1131), 1^{ος} αι. π.Χ., Αίγυπτος. Patterson 1985, 106 και σημ. 12. Golden 2021, 97-98.

Κεφάλαιο 3^ο

Η αρχαιολογία των βρεφικών ταφών

3.1. Η συμβολή της βιοαρχαιολογίας στην έρευνα

Οι ιδιαιτερότητες στην ταφική διαχείριση των βρεφών στην αρχαιότητα και συγκεκριμένα η απόθεσή τους σε θέσεις, όπως τα πηγάδια, ευθύνεται για δυσκολίες στη διατήρηση, την αρχαιολογική ανάκτηση και μελέτη των οστεϊκών καταλοίπων. Σημαντικός αρωγός στη μελέτη των ταφικών συγκειμένων είναι η βιοαρχαιολογία, ένας ξεχωριστός πλέον τομέας της έρευνας. Σε συνδυασμό με τη μελέτη των πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων συμβάλλει στην κατανόηση περαιτέρω πτυχών της ζωής μέσα από το θάνατο²⁵⁹. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελεί όργανο για την ανασύσταση του κοινωνικού ρόλου και της κατανόησης των αντιλήψεων γύρω από την βρεφική και παιδική ηλικία²⁶⁰. Οι βρεφικές αποθέσεις προσφέρουν πληροφορίες για τη φυσιολογία, τη διατροφή, την ηλικία, τραυματισμούς και παθολογίες των νεκρών, αλλά και κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, που ενδεχομένως συνδέονται με την αιτία θανάτου²⁶¹. Ενισχύεται επίσης, η περαιτέρω κατανόηση των τελετουργικών της μεταβατικής αυτής ηλικιακής κατηγορίας²⁶².

Η ηλικία των βρεφών προσδιορίζεται κυρίως από την αλληλουχία των οδοντικών στρωμάτων της σωζόμενης οδοντοφυΐας. Υπολογίζεται επίσης από το ποσοστό σύντηξης του επιφυσίου (*epiphyseal closure*), το μέγεθος της διάφυσης στα μακρά οστά (*diaphyseal long bone length*)²⁶³ και το μέγεθος των οστών της κλείδας²⁶⁴. Η εξέταση της οδοντοφυΐας θεωρείται περισσότερο έγκυρη μέθοδος, καθώς τα οδοντικά κατάλοιπα δεν επηρεάζονται ιδιαίτερα από τις περιβαλλοντικές συνθήκες της εκάστοτε απόθεσης²⁶⁵. Σημαντικές δυσκολίες ενέχονται στην ταύτιση ενός θνησιγενούς βρέφους, καθώς σπάνια αποτυπώνεται στα οστεολογικά κατάλοιπα²⁶⁶. Επιτυγχάνεται σε περιπτώσεις διατήρησης της νεογνικής γραμμής στα οδοντικά κατάλοιπα, που αποδεικνύει ότι το βρέφος γεννήθηκε ζωντανό. Η απουσία της ωστόσο δεν υποδεικνύει απαραίτητα τη γέννηση ενός νεκρού

²⁵⁹ Bourbou 2013, 332. Beaumont κ.ά. 2021, 2. Περιπτώσεις βιοαρχαιολογικών αναλύσεων από νεκροταφεία: Agelarakis 2000. Malama – Triantaphyllou 2002. Lagia 2007. Boubou – Themelis 2010. Fox 2012.

²⁶⁰ Bourbou 2013, 332. Lagia 2007, 293.

²⁶¹ Fox 2012, 411.

²⁶² Dasen 2010, 20.

²⁶³ Lagia 2007, 294.

²⁶⁴ Fox 2012, 416 και σημ. 65. Bourbou 2013, 333.

²⁶⁵ Liston κ.ά. 2018, 32.

²⁶⁶ Ως θνησιγενή ορίζονται τα έμβρυα, που γεννιούνται νεκρά μετά την 28η εβδομάδα της κύησης. Liston κ.ά. 2018, 44.

βρέφους, καθώς τα βρέφη μπορούν να ζήσουν περίπου δύο ημέρες έως την εμφάνισή της²⁶⁷.

Ο προσδιορισμός του φύλου αποτελεί εξαιρετικά δύσκολη διαδικασία σε άτομα τόσο μικρής ηλικίας, λόγω της απουσίας των δευτερογενών φυλετικών ανατομικών χαρακτηριστικών²⁶⁸. Επιτυγχάνεται από την εξέταση της μορφολογίας του λαγονίου²⁶⁹, του ανώτερου μέρους των ισχιακών οστών, των οστών της πυέλου και του κρανίου, αλλά και μέσω μετρικών αναλύσεων των νεογιλών δοντιών. Η εφαρμογή αυτών των τεχνικών απαιτεί μεγαλύτερο φάσμα δειγμάτων προς ανάλυση. Αντιστοίχως, οι αναλύσεις αρχαίου DNA (aDNA) αποτελούν σημαντικό εργαλείο, με βασική όμως προϋπόθεση τη διατήρηση γενετικού υλικού²⁷⁰. Πληροφορίες προκύπτουν επίσης από τη μελέτη των κτερισμάτων, ωστόσο τα συμπεράσματα συχνά είναι επισφαλής²⁷¹. Λόγω των μεθοδολογικών κωλυμάτων στην ταύτιση του φύλου και των περιορισμένων αρχαιολογικών δεδομένων, δεν επιχειρείται συνήθως η διατύπωση στατιστικών συμπερασμάτων²⁷².

Η εκτίμηση της αιτίας θανάτου και η ανίχνευση παθολογιών στα εμβρυϊκά και βρεφικά οστά αποτελεί ιδιαίτερα δύσκολη διαδικασία, λόγω της απουσίας σημαντικών ανατομικών χαρακτηριστικών. Συχνά δεν είναι δυνατή η διάκριση φυσιολογικής και παθολογικής ταχείας ανάπτυξης των οστών, γεγονός που στο παρελθόν απέτρεψε πολλούς μελετητές από την αξιολόγησή τους²⁷³. Από την ανθρωπολογική εξέταση ωστόσο των βρεφικών οστών προκύπτουν στοιχεία για παθολογίες, που ίσως προκάλεσαν το θάνατό τους και ταυτόχρονα είναι ενδεικτικές για την υγεία του κοινωνικού συνόλου, στο οποίο γεννήθηκαν²⁷⁴. Οι οδοντικές παθήσεις, οι μολυσματικές ασθένειες και τα τραύματα συνήθως παραμένουν ορατά στα οστά παιδιών και ενηλίκων. Καθώς οι χρόνιες παθήσεις αποτυπώνονται στα οστά έπειτα από κάποιο χρονικό διάστημα μετά την εκδήλωσή τους και τα περισσότερα βρέφη καταλήγουν σε πρωιμότερο στάδιο, εξηγείται η απουσία μεγάλου αριθμού παθολογιών από τα βρεφικά οστά²⁷⁵. Αντίθετα επίσης με τους ενήλικες, είναι σπάνια η διατήρηση τμημάτων χόνδρων και ιστών, δυσχεραίνοντας περαιτέρω την

²⁶⁷ Fox 2012, 410-411 και σημ. 18.

²⁶⁸ Fox 2012, 410. Bourbou 2013, 333. Shepherd 2013, 546.

²⁶⁹ Liston κ.ά. 2018, 43.

²⁷⁰ Fox 2012, 410, 413 και σημ. 15, 16, 36. Bourbou 2013, 333. Ανασταλτικό παράγοντα της μεθόδου ανάλυσης aDNA αποτελεί η μικρή καταστροφή των δειγμάτων για τη λήψη του γενετικού υλικού. Liston κ.ά. 2018, 42.

²⁷¹ Shepherd 2013, 5.

²⁷² Dimakis 2021, 506.

²⁷³ Liston κ.ά. 2018, 44.

²⁷⁴ Beaumont κ.ά. 2021, 2.

²⁷⁵ Bourbou 2013, 333. Παράδειγμα αποτελεί η ταφή ενός παιδιού 9-11 ετών από το νεκροταφείο της Κορίνθου. Στα οστά του επιβεβαιώθηκε η παρουσία μεγάλου κυτταρικού όγκου. Ανάλογοι όγκοι εντοπίζονται συνήθως στα οστά της επικαλαμίδας και της κνήμης και είναι καλοήθεις. Fox 2012, 417.

εξαγωγή συμπερασμάτων²⁷⁶. Αντίστοιχα κωλύματα παρουσιάζονται στην ταύτιση της βρεφοκτονίας, ως αιτίας θανάτου. Τα σχετικά συμπεράσματα βασίζονται στην κοινωνιολογική και δημογραφική έρευνα των επιμέρους ηλικιακών ομάδων²⁷⁷.

3.2. Η υποεκπροσώπηση των βρεφών στις οργανωμένες νεκροπόλεις

Η μεγαλύτερη ιδιαιτερότητα στη μελέτη των βρεφικών ταφών είναι η υποεκπροσώπησή τους. Διαπιστώνεται ως γενικότερη εικόνα στις νεκροπόλεις της κλασικής αρχαιότητας, χωρίς όμως να αποτελεί κοινό τόπο. Ίσως εν μέρει ευθύνεται και για το σχετικά περιορισμένο διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό²⁷⁸, η έλλειψη του οποίου συνοπτικά μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα των παρακάτω παραγόντων: α) λανθασμένες αρχαιολογικές πρακτικές, β) προβληματική διατήρηση των βρεφικών οστών και γ) ιδιαίτερη ταφονομική διασπορά, λόγω κοινωνικών αντιλήψεων, που σχετίζονται με την ταφή των βρεφών σε ιδιαίτερου τύπου αποθέσεις²⁷⁹.

Στο παρελθόν τα σκελετικά κατάλοιπα βρεφών, ακόμα και παιδιών, δεν αποτελούσαν αντικείμενο μελέτης και συχνά δεν αποθηκεύονταν ως τεκμήρια²⁸⁰. Επί μακρόν επικρατούσε η άποψη ότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα της γέννησης και της πρώιμης παιδικής ηλικίας²⁸¹. Ακόμα και σε περιπτώσεις τεκμηρίωσης του υλικού, συχνά τα ευρήματα δεν λάμβαναν την απαραίτητη προσοχή²⁸² και τα συμπεράσματα διατυπώνονταν κυρίως από τους ανασκαφείς, χωρίς τη συμβολή ανθρωπολόγων²⁸³. Η μεθοδολογική μελέτη των βρεφικών ταφών και η πλήρης τεκμηρίωσή τους αποτελεί πρόσφατο επίτευγμα, αποτέλεσμα της διεπιστημονικής συνεργασίας κλάδων όπως η ιστορία, η θρησκευσιολογία, η κοινωνιολογία²⁸⁴, η ανθρωπολογία, η φιλολογία²⁸⁵ και κυρίως χάρη στη συμβολή των φυσικών επιστημών στην αρχαιολογία²⁸⁶.

²⁷⁶ Liston κ.ά. 2018, 44.

²⁷⁷ Bourbou 2013, 333-334.

²⁷⁸ Ενδεικτικά ως εξαιρέσεις από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και έπειτα αναφέρονται η νεκρόπολη του Καβουσίου στην Κρήτη (Liston 1993), η Αττική της Γεωμετρικής έως και Πρώιμης Κλασικής περιόδου (*Kerameikos* VII. IX. Papadopoulos – Smithson 2017) και τα νεκροταφεία της Ολύνθου (*Olynthus* XI), της Ακάνθου (Καλτσάς 1997, 290) και των Αβδήρων (Kallintzi 2019).

²⁷⁹ Lagia 2007, 294, όπου και εξαιρέσεις. Bourbou 2013, 333. Shepherd 2013, 3. Dimakis 2019, 291. Μποςνάκης 2021, 117-119.

²⁸⁰ Fox 2012, 409.

²⁸¹ Dasen 2011α, 291.

²⁸² Dubois 2018, 207.

²⁸³ Dimakis 2019, 287. 2020, 103. 2021, 287.

²⁸⁴ Dasen 2011α, 291.

²⁸⁵ Dasen 2010, 20.

²⁸⁶ Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 130.

Τα πολλαπλά κέντρα οστεοποίησης των βρεφικών οστών καθιστούν δύσκολη τη διατήρησή τους, τον *in situ* εντοπισμό τους και την αρχαιολογική τους ανάκτηση²⁸⁷, ειδικότερα αν ληφθεί υπόψιν η προχειρότητα στην κατασκευή των περισσότερων βρεφικών ταφών και οι περιπτώσεις των ανεπίσημων αποθέσεων²⁸⁸. Ως ανασταλτικοί παράγοντες λειτουργούν επίσης η ταχεία αποσύνθεση²⁸⁹ και η ευαίσθητη σύσταση των οστών, ο τύπος της ταφής και εν γένει οι συνθήκες της απόθεσης, με άμεσο αντίκτυπο στην αρχαιολογική ανάκτηση, η οποία πρέπει να πραγματοποιείται μεθοδολογικά²⁹⁰. Από νεότερες έρευνες η σύσταση του εδάφους απενοχοποιείται για την προβληματική διατήρηση των βρεφικών καταλοίπων. Στα ίδια νεκροταφεία, όπου τα βρέφη υποεκπροσωπούνται, αποκαλύπτονται εξίσου μικροσκοπικά οστά ενηλίκων ή ζώων²⁹¹. Η εύρεση ενός διαρκώς αυξανόμενου αριθμού βρεφικών ταφών οφείλεται στην εντατικότερη συνεργασία αρχαιολόγων και ανθρωπολόγων, ωστόσο η εύρεση του συνολικού πληθυσμού στα ταφικά σύνολα παραμένει αδύνατη. Ο εντοπισμός εμβρύων νεότερων του έκτου μήνα της κύησης είναι εξαιρετικά σπάνιος, λόγω του μικροσκοπικού μεγέθους των οστεολογικών και οδοντικών καταλοίπων. Εξαιρέση αποτελούν τα οστεοποιημένα έμβρυα, μεγαλύτερα των 20 εβδομάδων *in utero*²⁹².

Η διαφορετική διαχείριση των βρεφών ως προς τα ταφικά τελετουργικά και τον τρόπο ταφής²⁹³ οφείλεται σε γενικότερους κοινωνικοπολιτικούς και θρησκευτικούς παράγοντες²⁹⁴, αντιλήψεις σχετικά με τη μεταβατική τους υπόσταση και το βαθμό της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης²⁹⁵, στο κοινωνικό-οικονομικό *status* της οικογένειας²⁹⁶, στην εκτεταμένη βρεφική θνησιμότητα²⁹⁷ και ίσως συνδέεται με το ζήτημα της εθνοτικής ταυτότητας²⁹⁸. Εξηγούνται επομένως εν μέρει, οι αντιφάσεις στην επιλογή του τύπου απόθεσης και η διαρκώς μεταβαλλόμενη ταφονομική διασπορά²⁹⁹. Τα βρέφη διαχωρίζονταν συνήθως από τις ταφές των «περισσότερο ολοκληρωμένων» νεκρών,

²⁸⁷ Fox 2012, 409.

²⁸⁸ Dasen 2010, 21. Dubois 2018, 208. Dimakis 2020, 109 και σημ. 41.

²⁸⁹ Morris 1997, 97. Shepherd 2013, 4.

²⁹⁰ Lagia 2007, 304. Fox 2012, 409. Bourbou 2013, 333. Shepherd 2013, 3. Dubois 2018, 208.

²⁹¹ Dimakis 2019, 290-291.

²⁹² Dubois 2018, 207.

²⁹³ Bails-Talbi – Dasen 2008, 598. Fox 2012, 412.

²⁹⁴ Lagia 2007, 293, 306. Dasen 2010, 22. Vlachou 2012, 382. Dimakis 2020, 106.

²⁹⁵ Χαρακτηρίζονται ως «*unsignifcant, marginal beings/ non personae*». Lindenlauf 2001, 95. Dasen 2011β, 8. Dimakis 2020, 102-104. Μποςνάκης 2021, 111 και σημ. 686.

²⁹⁶ Μποςνάκης 2021, 60.

²⁹⁷ Fox 2012, 409. Lagia 2007, 294.

²⁹⁸ Ως παράδειγμα παρατίθεται η περίπτωση των Αβδήρων, στα νεκροταφεία των οποίων οι ταφικές πρακτικές μεταβάλλονταν αναλόγως των αποίκων της πόλης. Παρατηρούνται αλλαγές μεταξύ των εποχών του αποικισμού Κλαζομενίων και Τεϊών. Dasen 2010, 23. Kallintzi 2006.

²⁹⁹ Dimakis 2020, 102-104.

επιτρεπόταν επομένως η εξαίρεσή τους από τα οργανωμένα νεκροταφεία και η χρήση διαφορετικών τύπων απόθεσης³⁰⁰.

3.3. Οι πρακτικές ταφής των βρεφών

Από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους ο συνηθέστερος τρόπος απόθεσης των βρεφών ήταν ο εγχυτρισμός³⁰¹, ο ενταφιασμός δηλαδή στο εσωτερικό ενός αγγείου (εικ. 7)³⁰². Εφαρμόστηκε από την 3^η χιλιετία π.Χ. στην Ανατολή και εμφανίστηκε στον ελλαδικό κόσμο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και έως την Πρώιμη Κλασική Εποχή κυριάρχησε στον ελλαδικό χώρο ως η βασική μέθοδος απόθεσης βρεφών³⁰³. Παρατηρείται εκτός των αγγείων η χρήση πήλινων λουτήρων ή λαρνάκων (εικ. 8), κυρίως για την ταφή νηπίων και παιδιών³⁰⁴.

Η σορός εισαγόταν στο εσωτερικό του θραυσμένου αγγείου, το οποίο λειτουργούσε εν είδει φερέτρου³⁰⁵ και καλυπτόταν με κάποια κέραμο. Τα βρέφη τοποθετούνταν συνήθως με το κεφάλι προς το στόμιο του αγγείου, αλλά και σε εμβρυϊκή στάση, με τα γόνατα εφραπτόμενα στο στήθος (εικ. 9)³⁰⁶. Τοποθετούνταν στο αγγείο από το στόμιο, εάν το επέτρεπε το μέγεθός τους, διαφορετικά μέσω οπής, που διανοιγόταν με την αφαίρεση τεμαχίου από το σώμα του αγγείου (εικ. 10)³⁰⁷. Η οπή καλυπτόταν είτε με το όστρακο που αποσπάστηκε, είτε με άλλα κεραμικά θραύσματα³⁰⁸. Επιλέγονταν αγγεία μεγάλου μεγέθους και συνήθως καθημερινής χρήσης όπως αμφορείς, χύτρες και υδρίες. Οι προσφορές και τα κτερίσματα, εάν υπήρχαν, τοποθετούνταν είτε στο εσωτερικό του αγγείου με τη σορό, είτε απευθείας στο λάκκο πλησίον του αγγείου³⁰⁹. Γύρω τοποθετούνταν λίθοι, για την οριοθέτηση του χώρου και την παρεμπόδιση της

³⁰⁰ Papadopoulos 2000, 111. Dasen 2011α, 305. Fox 2012, 409. Bourbou 2013, 333. Dimakis 2019, 291.

³⁰¹ Για τον όρο βλ. Liddel – Scott 2007, λ. *έγχυτρίζω* (*ρίχνω παιδιά σε πήλινο αγγείο*).

³⁰² Garland 1985, 78. Bails-Talbi – Dasen 2008, 599. Michalaki-Kollia 2010α, 164. Dasen 2011, 108. Vlachou 2012, 382.

³⁰³ Lagia 2007, 299. Bails-Talbi – Dasen 2008, 599. Michalaki-Kollia 2010α, 164. Fox 2012, 412. Vlachou 2012, 582-583.

³⁰⁴ Βλ. Κλασικές ταφές νηπίων και παιδιών από την Αθήνα, στη συμβολή των οδών Μητροδώρου και Γεμίνου. Πρόκειται για ταφές στο εσωτερικό πήλινων λαρνάκων, η μία εκ των οποίων καλύφθηκε με δεύτερη όμοια. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1978, 24-25. Garland 1985, 78. Houby-Nielsen 1995, 52. Dimakis 2020, 108, σημ. 138, όπου περισσότερα παραδείγματα. Lagia 2007, 295. Beaumont 2012, 186. Όπως και για τα αγγεία του εγχυτρισμού, έτσι για τις λάρνακες προτείνεται η συμβολική σύνδεση με το νερό και τη διαδικασία του λουτρού του βρέφους. Papaikononou 2008. Kallintzi – Papaikononou 2010, 140.

³⁰⁵ Dasen 2011α, 306.

³⁰⁶ Vlachou 2012, 382.

³⁰⁷ Ένα βρέφος έως και την ηλικία του ενός έτους μπορούσε να εισαχθεί με σχετική ευκολία σε έναν αμφορέα με διάμετρο χείλους περίπου 20 εκ. Papadopoulos – Smithson 2002, 185.

³⁰⁸ Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 109.

³⁰⁹ Vlachou 2012, 383.

μετακίνησής του. Στη συνέχεια ακολουθούσε επίχωση (**εικ. 11**). Δε σημειώνεται κάποιος συγκεκριμένος προσανατολισμός των αγγείων στους λάκκους, αν και σε πολλές περιπτώσεις νεκροταφείων, οι εγχυτρισμοί ακολουθούν τον προσανατολισμό των υπόλοιπων ταφών³¹⁰.

Η επιλογή του αγγείου ως φορέα του νεκρού σώματος ενός βρέφους φέρει επίσης συμβολικές προεκτάσεις, καθώς το παιδί εισέρχεται ξανά σε έναν προστατευόμενο χώρο, που παραπέμπει στη μητρική φροντίδα³¹¹. Το αγγείο συνδέεται με τη μήτρα³¹², γι' αυτό και προτείνεται η ερμηνεία του ως του σημείου σύνδεσης γης και νερού, καθώς εισάγει το βρέφος στη γη και συμβολικά στο υγρό περιβάλλον της μήτρας³¹³. Ο τεμαχισμός επίσης του αγγείου στην περιοχή του σώματος για την εισαγωγή του βρέφους και η τοποθέτηση του τελευταίου σε εμβρυϊκή στάση, παραπέμπει σε μια ανεστραμμένη καισαρική τομή. Ακόμα και στο υλικό του αγγείου ενέχονται συμβολισμοί, καθώς ο πηλός αποτελεί προϊόν της γης, η οποία λατρεύεται ως χθόνια θεότητα με μητρικές ιδιότητες. Το ταφικό αγγείο επομένως προστάτευε το βρέφος όπως η μητέρα του και εξασφάλιζε μέσα από την σύστασή του την επιστροφή του σώματος στην αρχέγονη γη³¹⁴. Ταυτόχρονα, η εύρεση εγχυτρισμών σε σημεία συνδεδεμένα με τη λατρεία θεοτήτων ίσως υποδεικνύει ότι μέσω του αγγείου εξασφαλιζόταν γενικότερα η προστασία των νεκρών από ενδεχόμενους κινδύνους που θα αντιμετώπιζαν στο ταξίδι και την παραμονή τους στον Κάτω Κόσμο³¹⁵. Καθίσταται λοιπόν λογική η υπόθεση ότι με την ενδελεχή εξέταση των αγγείων κάθε νεκροταφείου θα αυξανόταν ο αριθμός των βρεφικών ταφών, δεδομένης της πιθανής ταύτισής τους με αγγεία εγχυτρισμού³¹⁶.

Ο ενταφιασμός σε λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημους τάφους επιλεγόταν συνήθως για νήπια και παιδιά³¹⁷. Η καύση δεν αποτελούσε δημοφιλή μέθοδο για τα βρέφη λόγω

³¹⁰ Garland 1985, 78. Vlachou 2012, 382-383. Για παράδειγμα, στον τομέα των εγχυτρισμών του νεκροταφείου της Μένδης, τα αγγεία ακολουθούν τον ίδιο προσανατολισμό με τις ταφές των ενηλίκων, όπως και στα Τηιακά νεκροταφεία των Αβδήρων (5^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.). Βοκοτοπούλου – Μοσχονησιώτη 1990. Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 134-135.

³¹¹ Bails-Talbi – Dasen 2008, 599. Dasen 2013β, 5.

³¹² Blaizot κ.ά. 2003, 52-53. Bails-Talbi – Dasen 2008, 599. Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 144. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 107. Dimakis 2020, 108. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 580.

³¹³ Ο συμβολισμός αυτός και η σχέση των βρεφών με το νερό και το περιβάλλον της μήτρας, ίσως διαφαίνεται και στις μεθόδους ταφής τους (εγχυτρισμός, ταφή στο εσωτερικό λάρνακας σε σχήμα λουτήρα, θέση ορισμένων νεκροταφείων κοντά στο υγρό στοιχείο, απόθεση σε πηγάδια κλπ.). Ενδεχομένως να αποσκοπούσε επίσης και στην απομάκρυνση του μιάσματος της γέννησης και του θανάτου. Kallintzi – Papaoikonomou 2010, 143-144, 149.

³¹⁴ Dasen 2013β, 5.

³¹⁵ Dimakis 2019, 289. Ενδεικτικά παραδείγματα: Πατσιαδά 2001 (Ρόδος). Kallintzi – Papaoikonomou 2010 (Αβδηρα) κ.ά.

³¹⁶ Lagia 2007, 299.

³¹⁷ Vlachou 2012, 383.

πρακτικών δυσκολιών, όπως το μικρό μέγεθος και το χαμηλό σωματικό λίπος³¹⁸, ενδεχομένως και της αντίληψης ότι αφορούσε μόνο σε κοινωνικά ολοκληρωμένες οντότητες³¹⁹. Οι γνωστές περιπτώσεις βρεφικών καύσεων είναι λίγες, δεδομένων επίσης των δυσκολιών στην ταύτιση των καταλοίπων τους³²⁰. Συνδέονται συνήθως με παιδιά οικονομικά ευκατάστατων οικογενειών, καθώς αποτελούσε περισσότερο δαπανηρή διαδικασία σε σχέση με τον ενταφιασμό³²¹. Αναφέρεται επίσης στην έρευνα η λειτουργία της αποτέφρωσης ενδεχομένως και ως μέσου συναισθηματικής πανάκειας για το πένθος των γεννητόρων. Η ταχύτερη αποσύνθεση του σώματος, συνέβαλλε στην ταχύτερη κάθοδο του παιδιού στον Κάτω Κόσμο, κατ' επέκταση και στην οριστική συνειδητοποίηση του γεγονότος από τους οικείους και τον κατευνασμό του πένθους³²².

3.4. Τα είδη των βρεφικών αποθέσεων – Η διαφορετική διαχείριση του θανάτου των βρεφών

Η πλειονότητα των βρεφικών ταφών σε σχέση με των ενηλίκων, χαρακτηρίζεται διαχρονικά από κατασκευαστική ευτέλεια³²³. Καμία από τις μεθόδους απόθεσης, δε συνδέεται με την ανέγερση επιτύμβιων σημάτων. Οι γνωστές περιπτώσεις είναι λίγες και συνήθως σημαίνονται από κάποιο λίθινο σήμα³²⁴. Το φαινόμενο της εξαίρεσης των βρεφών από οργανωμένες νεκροπόλεις³²⁵ εξηγεί εν μέρει την διαρκώς αυξανόμενη εύρεση βρεφικών και νηπιακών ταφών σε πληθώρα θέσεων, τόσο εντός όσο και εκτός νεκροταφείων³²⁶: Στο εσωτερικό νεκροπόλεων εντοπίζονται συνήθως μαζί ή κοντά σε ενήλικες³²⁷, σε οικογενειακές/συλλογικές πολλαπλές ταφές³²⁸ και σε ξεχωριστούς χώρους, διαχωρισμένες συνήθως από τις υπόλοιπες ταφές³²⁹. Εκτός των νεκροταφείων, εντοπίζονται σε ιδιαίτερες θέσεις, όπως στο εσωτερικό (*intra domus*³³⁰) ή σε άμεση

³¹⁸ Dasen 2010, 21. Shepherd 2013, 3.

³¹⁹ Μποςνάκης 2021, 60.

³²⁰ Garland 1988, 78-79, 82. Καύσεις βρεφών απαντούν και στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων. Ταυτοποιήθηκαν 20 περιπτώσεις, οι δύο εκ των οποίων ανήκαν σε μητέρα και δύο νήπια 3-4 ετών και 12-19 μηνών. Συνολικά από τα νεκροταφεία των Αβδήρων προέρχονται τέσσερις καύσεις βρεφών του 4^{ου} αι. π.Χ. Σκαρλατίδου 2001, πίν. 1,4. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 134. Kallintzi 2019, 248.

³²¹ Dubois 2018, 218. Dimakis 2019, 293. 2020, 106.

³²² Dimakis 2019, 294. 2020, 109.

³²³ Garland 1988, 78. Μποςνάκης 2021, 58.

³²⁴ Vlachou 2012, 383.

³²⁵ Bourbou 2013, 332. Dasen 2013α, 30. Dimakis 2021, 509.

³²⁶ Dasen 2010, 22. 2011α, 305. Vlachou 2012, 383. Dimakis 2021, 509. Liston κ.ά. 2018, 106.

³²⁷ Lagia 2007, 302. Bails-Talbi – Dasen 2008, 599. Michalaki-Kollia 2010α, 164, σημ. 22-29. Dubois 2018, 216. Dimakis 2020, 103.

³²⁸ Dubois 2018, 216 -217.

³²⁹ Bails-Talbi – Dasen 2008, 595, 599. Dasen 2011β, 8. Michalaki-Kollia 2010α, 164, σημ. 30-32. Vlachou 2012, 382. Dubois 2018, 216. Dimakis 2020, 103-104.

³³⁰ Dasen 2011β, 8. Dimakis 2020, 106.

συνάρτηση με οικίες, σε *intra muros* περιοχές της πόλης³³¹, και σε ιδιαίτερου τύπου αποθέσεις, όπως πηγάδια, σιταποθήκες κ.ά.³³².

3.4.1. Οι βρεφικές ταφές εντός των οργανωμένων νεκροπόλεων

I. Ταφές μαζί ή κοντά σε ενήλικες

Ήδη από την προϊστορική εποχή τα βρέφη στα μεγάλα νεκροταφεία εντοπίζονται συνήθως σε κοινές ταφές μαζί με ενήλικες³³³. Από τις ανθρωπολογικές μελέτες αλλά και τη μελέτη των κτερισμάτων η πλειονότητα των ταφών αποδόθηκε σε γυναίκες και σπανιότερα σε άνδρες³³⁴. Τα βρέφη αλλά και ο θάνατός τους ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τις γυναίκες³³⁵. Παράδειγμα αποτελεί η κλασική ταφή μητέρας και παιδιού (Τάφος 17) στην Οδό Προπυλαίων (αρ. 34) της Αθήνας. Πρόκειται για καλυβίτη τάφο γυναίκας και νηπίου. Η γυναίκα ήταν κτερισμένη με αργυρά ενώτια και ένα δαχτυλίδι. Το νήπιο εντοπίστηκε στο ύψος της λεκάνης της **(εικ. 12)**³³⁶.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι ταφές βρεφών και γυναικών που απεβίωσαν κατά τον τοκετό. Τέτοιες ταφές είναι γνωστές ακόμα και στη Σπάρτη. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος*, 27) η νομοθεσία του Λυκούργου απαγόρευε την αναγραφή του ονόματος των νεκρών στις επιτύμβιες στήλες, με εξαίρεση τους άνδρες που έχασαν τη ζωή τους στον πόλεμο και τις γυναίκες που πέθαναν κατά τον τοκετό. Η αναφορά αυτή τεκμηριώνεται ίσως και αρχαιολογικά από την εύρεση επιτύμβιων επιγραφών που ενδεχομένως ανήκουν σε νεκρές επιτόκους³³⁷.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας ταφής είναι η εξαιρετικά πλούσια γεωμετρική ταφή της «Πλούσιας Αθηναίας Κυρίας» (Ταφή Η 16:6) **(εικ. 13-14)** στη βόρεια πλευρά του Αρείου Πάγου. Στο εσωτερικό τεφροδόχου αμφορέα εντοπίστηκαν τα οστά μιας γυναίκας 30-35 ετών και ενός εμβρύου 32-36 εβδομάδων *in utero* **(εικ. 15)**. Αναφέρεται ότι η γυναίκα κατέληξε την περίοδο του τοκετού, ωστόσο πιθανότερο θεωρείται ότι ενταφιάστηκε έγκυος. Ο προσδιορισμός του φύλου του εμβρύου δεν

³³¹ Mazarakis Ainian 2007-2008. Dasen 2011a, 306. Bourbou 2013, 337.

³³² Bails-Talbi – Dasen 2008, 600. Dasen 2011β, 8. Fox 2012, 412. Dubois 2018, 216-217. Μποσνάκης 2021, 119.

³³³ Houby-Nielsen 2000, 162. Bourbou – Themelis 2010, 114. Fox 2012, 412. Dimakis 2020, 111. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 592.

³³⁴ Houby-Nielsen 2000, 162. Dubois 2018, 217. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 592, βλ. και σημ. 136.

³³⁵ Τη σύνδεση αυτή ίσως εκφράζουν τα αναθηματικά και ταφικά ανάγλυφα γυναικών για τα νεκρά παιδιά τους. Bobou 2015, 36, 115. Dimakis 2019, 298-299.

³³⁶ Στο ίδιο οικόπεδο εντοπίστηκαν μεταξύ των ταφών και 12 εγχυτρισμοί. Λυγκούρη-Τόλια 1990, 32.

³³⁷ Βλ. επιγραφές IG VI, 1128, 1277. Έχουν ερμηνευτεί και ως αναθηματικές επιγραφές, απευθυνόμενες στη Λεχώ, θεότητα παρόμοια με την Είλειθία και την Αρτέμιδα. Themis – Ζαννου 2010, 231-232 και σημ. 5, όπου σχετική βιβλιογραφία.

κατέστη δυνατός. Η πολυτέλεια του τάφου αποδόθηκε αρχικά στην αριστοκρατική καταγωγή της νεκρής μητέρας, πλέον όμως ερμηνεύεται ως ταφή ενός μελλοντικού κληρονόμου ή δύο άωρων νεκρών. Μέσα από την φροντίδα της ταφής οι οικείοι εξέφρασαν τα ιδιαίτερα συναισθήματα απέναντι στον πρόωρο θάνατο μιας γυναίκας που δεν πρόλαβε να γίνει μητέρα και του εμβρύου της³³⁸.

Από την Ελληνιστική εποχή ως παράδειγμα αναφέρεται η κοινή ταφή γυναίκας και νηπίου από το νεκροταφείο του Πελινναίου της Θεσσαλίας. Χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και προέρχεται από οικογενειακό τύμβο. Οι νεκροί ενταφιάστηκαν σε δύο μαρμάρινες σαρκοφάγους και μια λίθινη θήκη και όπως φαίνεται, χρονολογικά δεν απείχαν περισσότερο από μία γενιά. Η συγκεκριμένη ταφή εντοπίστηκε στο εσωτερικό ασύλητης σαρκοφάγου, όπου τα οστά του νηπίου βρέθηκαν στο εσωτερικό χάλκινου ταφικού κάδου, τοποθετημένου στην περιοχή των ποδιών της γυναίκας. Η ταφή ήταν πλούσια κτερισμένη με πήλινα αγγεία, χρυσό στεφάνι, ζεύγος χρυσών φιδόμορφων σφηκωτήρων, επίσης χρυσά κισσόσχημα φυλλάρια, χρυσή δανάκη με παράσταση Γοργούς και μια χάλκινη κοπή του Αντιγόνου Γονατά³³⁹. Εγχυτρισμοί απαντούν επίσης διαχρονικά εντός των οργανωμένων νεκροπόλεων και διεσπαρμένοι μεταξύ ταφών ενηλίκων, όπως στο νεκροταφείο της Ακραιφίας στη Θήβα³⁴⁰, στην Άκανθο³⁴¹, στη θέση Βρουλιά³⁴², Κάμειρο και Ιαλυσσό της Ρόδου³⁴³.

II. Οικογενειακές και συλλογικές πολλαπλές ταφές

Τα βρέφη και τα νήπια ενταφιάζονταν επίσης σε οικογενειακές/συλλογικές ταφές, λαμβάνοντας συχνά τη μορφή πολλαπλών αποθέσεων³⁴⁴. Η πρακτική αυτή γίνεται περισσότερο δημοφιλής από τα τέλη της Ελληνιστικής εποχής. Παράδειγμα αποτελεί ο κεραμοσκεπής τάφος ZD 1 των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων από τον Κεραμεικό. Περιείχε τα κατάλοιπα μιας νεαρής γυναίκας (13-24 ετών), ενός ενήλικου και ενός

³³⁸ Η μεγάλη φροντίδα των οικείων προς τη συγκεκριμένη ταφή φαίνεται από την εξαιρετική ποιότητα και ποσότητα των κτερισμάτων, μεταξύ των οποίων και αντικείμενα εισαγωγής, την ποσότητα των καταλοίπων του νεκρόδειπνου πλησίον της ταφής (περίπου 70 kg κρέατος) και την προσοχή στην ανακομιδή των οστών μετά την καύση, η οποία επέτρεψε την εξαιρετική τους διατήρηση και ψηφιακή ανακατασκευή του προσώπου της γυναίκας. Liston – Papadopoulos 2004. Papadopoulos – Smithson 2017, 124-176, 534-536.

³³⁹ Τα χρυσά φυλλάρια τοποθετήθηκαν στο στήθος της νεκρής και έφεραν εγχάρακτο ορφικό κείμενο καθώς και το όνομα του Διονύσου. Με τη σχέση της νεκρής με την ορφική λατρεία συμφωνεί γενικότερα το σύνολο των χρυσών κτερισμάτων, προτείνεται λοιπόν και η ενδεχόμενη σχέση της με την ανώτερη κοινωνική τάξη. Καραπάνου – Κατακούτα 2004, 120-123.

³⁴⁰ Σαμπετάι 2000.

³⁴¹ Καλτσάς 1998, 291-292.

³⁴² Kinch 1914, 34-90.

³⁴³ Gates 1983.

³⁴⁴ Lagia 2007, 300-302. Dubois 2018, 216.

υπερηλίκου άνδρα, καθώς και ενός βρέφους (6-18 μηνών)³⁴⁵. Απαντά επίσης στην ελληνιστική Κόρινθο³⁴⁶ και τη ρωμαϊκή Κρήτη³⁴⁷.

III. Βρέφη και παιδιά σε ξεχωριστούς τομείς, στην περιφέρεια των νεκροπόλεων

Συχνά οι βρεφικές ταφές εντοπίζονται συγκεντρωμένες στις παρυφές οργανωμένων νεκροπόλεων, διαχωρισμένες από τις ταφές των ενηλίκων³⁴⁸. Στο νοτιοανατολικό άκρο της νεκρόπολης της Κυδωνίας, στην περιοχή του Εθνικού Σταδίου των σύγχρονων Χανίων **(εικ. 16)**³⁴⁹ αποκαλύφθηκε οδός προς τμήμα του νεκροταφείου του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. και έξοδο της πόλης. Εντοπίστηκαν στον ταφικό χώρο 67 εγχυτρισμοί **(εικ. 17)**³⁵⁰ και λιγοστές άλλες ταφές εφήβων και ενηλίκων³⁵¹, κυρίως ακτέριστες **(εικ. 18)**³⁵². Οι εγχυτρισμοί ανήκαν σε πρόωρα και πλήρους κνήσεως βρέφη (37-42 εβδομάδων *in utero*)³⁵³ και ένας εξ' αυτών σε δίδυμα³⁵⁴. Χρησιμοποιήθηκαν οξυπύθμενοι αμφορείς και κυψέλες **(εικ. 19)**. Τα αγγεία τοποθετήθηκαν σε πλάγια θέση, μεμονωμένα είτε ανά ομάδες και διάσπαρτα μεταξύ ταφών ενηλίκων, χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό **(εικ. 20)**. Κατά περιπτώσεις οριοθετούνταν με λίθους ή κεράμους³⁵⁵.

Παρόμοια περίπτωση αποτελεί ο ταφικός χώρος στην περιφέρεια του νεκροταφείου στη βορειοανατολική πλευρά της Ρόδου. Τοποθετείται πλησίον σπηλαιού, συνδεδεμένου με τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων, υποδεικνύοντας ίσως την πρόθεση για θεϊκή προστασία των νεκρών. Οι εγχυτρισμοί χαρακτηρίζονται από προχειρότητα και εντοπίστηκαν συγκεντρωμένοι στο εσωτερικό λαξευμένων θηκών, στο βόρειο μέτωπο του φυσικού βράχου και σε κοντινούς λάκκους **(εικ. 21)**. Οι περισσότεροι τοποθετήθηκαν σε όρθια θέση, λόγω της στενότητας του χώρου, ενώ ορισμένοι σφραγίστηκαν με αρχιτεκτονικά

³⁴⁵ Lagia 2000, 484-487.

³⁴⁶ Fox-Leonard 1997.

³⁴⁷ Carington-Smith 1982.

³⁴⁸ Bails-Talbi – Dasen 2008, 595, 599. Michalaki-Kollia 2010α, 164, σημ. 30-32. Vlachou 2012, 382. Dubois 2018, 216. Dimakis 2020, 103-104.

³⁴⁹ Για το νεκροταφείο της Κυδωνίας: Χατζηδάκη 1987, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Μαρκουλάκη 1988, Νινιού-Κινδελή κ.ά. 1988. Νινιού-Κινδελή 1990, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1998, 858-860.

³⁵⁰ Κατάκη 2015, 59.

³⁵¹ Οι υπόλοιπες ταφές εκτός των εγχυτρισμών χαρακτηρίζονται από προχειρότητα. Πρόκειται για λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφους, συνήθως ακτέριστους, σε πολλούς εκ των οποίων εντοπίστηκαν πολλαπλές ταφές, συνδεδεμένες με κοινωνικά περιθωριοποιημένους νεκρούς Bourbou 2013, 340. Κατάκη 2015, 60. Μποσνάκης 2021, 180-181.

³⁵² Bourbou 2013, 340. Μποσνάκης 2021, 181. Εξάιρεση αποτελούν λιγοστές ταφές, κτερισμένες με μυροδοχεία, πινάκια, σιδερένια ψέλλια και δαχτυλίδια και ένα ειδώλιο περιστεριού. Εκτός του ταφικού αγγείου εντοπίστηκε οινοχόη ή όλη, προφανώς κατάλοιπο ταφικού τελετουργικού. Κατάκη 2012, 540.

³⁵³ Κατάκη 2012, 540. Μποσνάκης 2021, 180-181.

³⁵⁴ Απαντά και ως «Ταφή 4». Ανήκει σε δίδυμα 37 εβδομάδων *in utero*, νεκρά προφανώς από επιπλοκές κατά την κύηση ή τον τοκετό. Κατάκη 2012, 540. Bourbou 2013, 340, σημ. 46. Μποσνάκης 2021, 180-181. Σχετικά με τη γέννηση διδύμων στην αρχαιότητα: Dasen 1997.

³⁵⁵ Κατάκη 2012, 539. 2015, 60.

μέλη σε δεύτερη χρήση³⁵⁶. Στο βόρειο αυτό τμήμα της νεκρόπολης, εκτός του παραλιακού τείχους εντοπίστηκαν επίσης πρόχειρες, ρηχές και ακτέριστες ταφές ενηλίκων, παιδιών, βρεφών και σκύλων. Τα κτερίσματα είναι λιγοστά κυρίως αγγεία, χρονολογημένα από τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. έως και την αρχή των αυτοκρατορικών χρόνων. Όπως και στην περίπτωση των Χανίων, οι ταφές αποδόθηκαν σε νεκρούς χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Πιθανολογείται ότι ορισμένοι ενταφιάστηκαν δεμένοι, με θραύσεις στα οστά και σε ιδιαίτερες στάσεις³⁵⁷.

Εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν και στις παρυφές των νεκροταφείων της Μένδης και της Ερέτριας³⁵⁸. Το νεκροταφείο της Μένδης εκτείνεται στην παράλια ζώνη, σε μικρή απόσταση, ανατολικά του οικισμού. Η επέκτασή του προς την θάλασσα, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για την ταφή βρεφών και παιδιών. Μόλις το 2,4% των ταφών ανήκε σε ενήλικες που ενταφιάστηκαν μεταγενέστερα των παιδιών. Οι ταφές τοποθετήθηκαν ακανόνιστα, όμως τα κρανία των νεκρών και τα στόμια των αγγείων ήταν στραμμένα προς την ανατολή. Δεν εντοπίστηκαν καθόλου καύσεις, διαπιστώθηκαν όμως ίχνη εναγισμών³⁵⁹.

Στην περιοχή εκτός των τειχών και κοντά στην ακτογραμμή (οικόπεδο Κιάκη) της Ερέτριας αποκαλύφθηκε τμήμα υστεροαρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου. Από τις 27 ευρεθείσες ταφές, οι 19 αποτελούσαν εγχυτρισμούς βρεφών, στο εσωτερικό αμφορέων, μίας κυψέλης και μίας λεκάνης. Σε έξι ταφές, για τον εγχυτρισμό χρησιμοποιήθηκαν δύο αγγεία, τοποθετημένα με εφαπτόμενα στόμια ή με το στόμιο του ενός εφαπτόμενο στον πυθμένα του δεύτερου³⁶⁰. Το πλήθος των εγχυτρισμών αποδόθηκε στις διαρκείς επιδημίες της πόλης, λόγω των παρακαειμένων ελών, οι οποίες συντέλεσαν στα αυξημένα ποσοστά της βρεφικής θνησιμότητας³⁶¹.

Η διάκριση των βρεφών από τους ενήλικες και εν γένει την κοινότητα πιστοποιείται και στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων (θέση Αμμόλοφος/Κουμ Τεπέ). Χρονολογείται στην ίδρυση της πόλης από Κλαζομενίους αποίκους (650-570 π.Χ.)³⁶² και

³⁵⁶ Πατσιαδά 2001, 170-171. Dimakis 2021, 510.

³⁵⁷ Από την ανασκαφέα η επίδεση και οι ιδιαίτερες στάσεις των νεκρών (π.χ. συμπιεσμένοι ώμοι, σφιγμένες γροθιές, συνεσταλμένη στάση κλπ.) οφείλονται στην προσπάθεια εύκολης μεταφοράς ή στη νεκρική ακαμψία. Ζερβάκη 1992, 1078-1079. Dimakis 2021, 510.

³⁵⁸ Εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν και δυτικά του αρχαϊκού νεκροταφείου της Παροικιάς. Ζαφειροπούλου 1988, 490.

³⁵⁹ Βοκοτοπούλου – Μοσχονησιώτη 1990, 411-412.

³⁶⁰ Ως πρακτική φέρει βοιωτικές καταβολές. Βλαβιανού-Τσαλίκη 1981, 61-62, σημ. 9, όπου περισσότερα παραδείγματα.

³⁶¹ Βλαβιανού-Τσαλίκη 1981, 62.

³⁶² Για το νεκροταφείο: Σκαρλατίδου 2010. Για τις νεκροπόλεις των Αβδήρων: Skarlatidou 2004. 2010. Kallintzi 2004. 2006.

εκτείνεται γύρω από το βόρειο περίβολο της πόλης³⁶³. Πρόκειται για την εκτενέστερη νεκρόπολη των Αβδήρων και το 86,4% των ταφών ανήκε σε βρέφη και παιδιά (**εικ. 22**)³⁶⁴. Τα βρέφη ενταφιάστηκαν κυρίως με τη μέθοδο του εγχυτρισμού (**εικ. 23**). Σε πολλές περιπτώσεις αγγείων τοποθετήθηκαν περισσότερα από ένα βρέφος. Ο πληθυσμός τους απαρτιζόταν από έμβρυα 33 εβδομάδων *in utero* έως και νήπια 3 ετών, ωστόσο οι περισσότεροι εγχυτρισμοί ανήκαν σε βρέφη έως 6 μηνών. Οι ταφές ενηλίκων ήταν ελάχιστες και σε ορισμένες είχαν ενταφιαστεί και βρέφη³⁶⁵. Τα κτερίσματα των παιδιών ήταν περισσότερα από τους ενήλικες, ιδιαίτερα στις ταφές των παιδιών 2-6 ετών³⁶⁶. Πρόκειται κυρίως για αντικείμενα σχετικά με την παιδική ηλικία, όπως κύπελλα, αρύβαλλοι, αλάβαστρα, θήλαστρα και αστράγαλοι³⁶⁷ (**εικ. 24**).

Σε ορισμένες ταφές εντοπίστηκαν υδρίες, συνδεδεμένες ως αγγεία με το υδάτινο στοιχείο³⁶⁸. Το νερό λόγω της πανταχού παρουσίας του στα Άβδηρα συνετέλεσε σημαντικά στη διαμόρφωση της ταυτότητας της πόλης. Επηρέασε ακόμα και τη διεξαγωγή των τελετουργικών ιδιαίτερα όσων σχετίζονται με τον καθαρισμό του μιάσματος από τη γέννηση και το θάνατο³⁶⁹. Δεν εκπλήσσει λοιπόν η θέση των νεκροπόλεων της πόλης βόρεια των τειχών, σε μια έκταση παραθαλάσσια και ελώδη, κοντά στις εκβολές του Νέστου³⁷⁰. Η θέση των βρεφών μεταξύ θάλασσας και τειχών, κατ' επέκταση φύσης και αστικού χώρου παραπέμπει συμβολικά στη μεταβατική θέση τους ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο³⁷¹. Το υγρό και ελώδες έδαφος της πόλης αποτελεί το μεταίχμιο της γης και του

³⁶³ Kallintzi 2006, 143.

³⁶⁴ Αποκλειστικά βρεφικοί εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν και στο κοντινό νεκροταφείο στη θέση Παλαιόχωρα, ενώ στη θέση Χορτολίβαδο βρέθηκαν λιγότερες ταφές ενηλίκων, μαζί με πολυάριθμες βρεφικές και παιδικές ταφές. Κρανιώτη 1987. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 133, σημ. 27.

³⁶⁵ Σε τρία αγγεία εγχυτρισμού εντοπίστηκαν διπλές ταφές εμβρύων κοντινής ηλικίας. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 138. Dubois 2018, 216. Παράδειγμα αποτελεί ο εγχυτρισμός K110, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν τα αποτεφρωμένα κατάλοιπα τριών βρεφών και νηπίων ηλικίας 9 μηνών έως 4 ετών. Σκαρλατίδου 2010, 381. Η ανθρωπολογική εξέταση διενεργήθηκε από τον Α. Αγελαράκη. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 133. Kallintzi 2019, 245.

³⁶⁶ Kallintzi 2019, 252.

³⁶⁷ Κοντά σε πυρές εναγισμών εντοπίστηκαν επίσης μικρογραφικά αγγεία. Kallintzi – Papaioikonomou 2006, 480. 2010, 134, 139.

³⁶⁸ Υδρίες απαντούν και σε ιερά κουροτρόφων θεοτήτων Papaioikonomou 2008, 256, σημ. 28.

³⁶⁹ Η σύνδεση του υδάτινου στοιχείου με τα ταφικά τελετουργικά μαρτυρείται και από τις γραπτές πηγές, σύμφωνα με τις οποίες υδάτινες πηγές εξασφάλιζαν την πρόσβαση στον Κάτω Κόσμο. (π.χ. Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, 136-138: *ἀλλ' ὁ πλοῦς πολὺς./ εὐθὺς γὰρ ἐπὶ λίμνην μεγάλην ἤξεις πάνυ/ ἄβυσσον*. Papaioikonomou 2008, 253, 256.).

³⁷⁰ Papaioikonomou 2008, 254-255. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 133.

³⁷¹ Προτείνεται η σύνδεση με τη λατρεία της Αρτέμιδος, ως προστάτιδας των μεταβάσεων και του τοκετού ή με άλλες θεότητες, σχετικές με τη γονιμότητα, όπως η Άρτεμις και Εννοδία Φώσφορος και η Ειλείθια. Το νεκροταφείο συνδέεται ενδεχομένως και με την Εκάτη, λόγω της θέσης του στο σταυροδρόμι που σχηματίζεται από το βόρειο άκρο των τειχών και την ακτή. Kallintzi – Papaioikonomou 2010, 147-148.

νερού, στο οποίο μέσω του εγχυτρισμού, τα βρέφη εισάγονταν στο έδαφος της πόλης τους³⁷².

IV. Το βρεφικό νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλεια

Ίσως η σημαντικότερη περίπτωση και μοναδική στα αρχαιολογικά δεδομένα είναι η περίπτωση του βρεφικού νεκροταφείου της Κυλίνδρας στην Αστυπάλεια³⁷³. Εκτός της αρχαίας πόλης εκτείνονται τα νεκροταφεία της Κυλίνδρας, στο πρηνές κάτω από την Ακρόπολη και του Κατσάλου στον παρακείμενο λόφο **(εικ. 25)**³⁷⁴. Οι ταφές της Κυλίνδρας ανήκουν αποκλειστικά σε βρέφη, καθώς οι υπόλοιποι νεκροί ενταφιάζονταν στη νεκρόπολη του Κατσάλου³⁷⁵. Στην Κυλίνδρα αποκαλύφθηκαν 3000 περίπου εγχυτρισμοί βρεφών **(εικ. 26)**³⁷⁶ μεταξύ 24 εβδομάδων *in utero* και 3 ετών. Τα περισσότερα κατέληξαν σε χρονική εγγύτητα με τον τοκετό³⁷⁷. Οι ταφές της Κυλίνδρας χρονολογούνται από την ύστερη Γεωμετρική εποχή έως και τον 1^ο αι. μ.Χ., τα περισσότερα όμως αγγεία εγχυτρισμών είναι αρχαϊκά³⁷⁸.

Το νεκροταφείο χαρακτηρίζεται από μεγάλη πυκνότητα των ταφών, οι οποίες δεν ακολουθούν συγκεκριμένο προσανατολισμό **(εικ. 27)**³⁷⁹. Η ακανόνιστη διασπορά τους είναι ιδιαίτερα εμφανής σε ένα κατωφερές τμήμα του οικοπέδου Σταυριανού, κοντά σε πύλη του οικισμού³⁸⁰. Σε πολλά αγγεία εγχυτρισμού τοποθετήθηκαν περισσότεροι του ενός νεκρού **(εικ. 28)**³⁸¹. Τα βρέφη ενταφιάζονταν κατά περιπτώσεις τυλιγμένα με ύφασμα³⁸². Για τους εγχυτρισμούς χρησιμοποιήθηκαν μεγάλα αγγεία, κυρίως αμφορείς³⁸³,

³⁷² Για περισσότερα παραδείγματα εγχυτρισμών σε ξεχωριστούς τομείς νεκροταφείων: Michalaki-Kollia 2010α, 164.

³⁷³ Michalaki-Kollia 2010α, 173. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 114.

³⁷⁴ Hillson 2001, 29. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 108.

³⁷⁵ Στη νεκρόπολη του Κατσάλου εντοπίστηκαν ταφές παιδιών, εφήβων και ενηλίκων από τη Γεωμετρική έως και τη Ρωμαϊκή εποχή. Michalaki-Kollia 2010α, 162. 2015, 87.

³⁷⁶ Οι πρώτοι εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν το 1995, σε σωστικές ανασκαφές των οικοπέδων Κομνηνέα και Σταυριανού. Michalaki-Kollia 2010α, 161, 163. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 106. Οι εγχυτρισμοί είναι σαφώς περισσότεροι, δεδομένου ότι οι ταφές, προέρχονται από δύο μόνο οικοπέδα και συνεχίζουν να αποκαλύπτονται και στη γύρω έκταση. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 112.

³⁷⁷ Οι ανθρωπολογικές μελέτες διεξάγονται από τον S. Hillson, ο οποίος έχει διατυπώσει την εξής στατιστική κατανομή σύμφωνα με την ηλικία του θανάτου: 77% 37-42 εβδομάδων, 9% 24-37 εβδομάδων και 14% 6 μηνών και άνω. Michalaki-Kollia 2010α, 170. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 110. Για τα αποτελέσματα της ανθρωπολογικής εξέτασης: Hillson 2009.

³⁷⁸ Hillson 2009, 138. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 109.

³⁷⁹ Michalaki-Kollia 2010α, 165-166. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 110.

³⁸⁰ Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 110.

³⁸¹ Εντοπίστηκε επίσης ενταφιασμός διδύμων, που λόγω της ηλικίας ήταν αδύνατος ο εγχυτρισμός. Michalaki-Kollia 2010α, 168. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 110. Η S. Fox αναφέρει ότι το 1,9% των ταφών της Κυλίνδρας ανήκουν σε δίδυμα. Fox 2012, 420.

³⁸² Πρόκειται κυρίως για καύσεις, όπου τα οστά τυλίγονταν πριν την τοποθέτηση στο τεφροδόχο αγγείο. Το ύφασμα ευθύνεται συνήθως για την καλή διατήρηση των οστών και διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στο ταφικό τελετουργικό, αντιπροσωπεύοντας το ένδυμα. Αναφέρεται η προσφορά ενδυμάτων στην

χύτρες, οινοχόες και ένα πινάκιο³⁸⁴. Τοποθετούνταν στο αγγείο από άνοιγμα, που σφραγιζόταν με το τεμάχιο που αφαιρέθηκε ή με άλλα όστρακα (εικ. 29). Ο λαιμός και το χείλος του αγγείου έφραζαν συνήθως με κάποιο λίθο³⁸⁵. Ενδιαφέρουσα είναι η θέση των βρεφών στο αγγείο, με το κεφάλι προς το λαιμό ή σε ελάχιστες περιπτώσεις προς τον πυθμένα του αγγείου. Η ανασκαφείας συσχετίζει συμβολικά τη θέση στο αγγείο, με τη θέση του βρέφους στον τοκετό³⁸⁶. Οι περισσότεροι εγχυτρισμοί ήταν ακτέριστοι. Σημειώνεται η κτέριση μιας ταφής νεογέννητου βρέφους ως ένδειξη σημαντικής μέριμνας προς το νεκρό, καθώς και η εύρεση μικρής κεφαλής Βès (εικ. 30), αιγυπτιακού θεού συνδεδεμένου με τη νεογνική ηλικία³⁸⁷. Στα κτερίσματα συμπεριλαμβάνονται κυρίως μικκύλα αγγεία, τοποθετημένα εντός και εκτός των εγχυτρισμών, μάζες προσφορών και ίχνη εναγισμών, με καμένα ζωικά οστά και κεραμικά όστρακα³⁸⁸.

Όσον αφορά την ερμηνεία της συγκέντρωσης τόσων εγχυτρισμών, δεδομένου ότι δεν απαντούν παράλληλα αντίστοιχων βρεφικών νεκροταφείων, η ανασκαφείας συνδέει την περίπτωση της Κυλίνδρας ενδεχομένως με ταφικό ιερό, το οποίο κατέληξε σε χώρο τελετουργικής απόθεσης των βρεφών³⁸⁹. Η άποψη στηρίζεται στην εύρεση τριών επιγραφών από τη Χώρα του νησιού, οι οποίες απευθύνονται στην Αρτέμιδα Λοχία και την Ειλείθυια (εικ. 31)³⁹⁰. Από την Αστυπάλεια προέρχονται επιγραφές που μαρτυρούν τη λατρεία και άλλων θεοτήτων σχετικών με τα παιδιά³⁹¹, αλλά και επιγραφές αναφερόμενες στον Ασκληπιό. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα σχετικά με την ύπαρξη κάποιου

Αρτέμιδα από γυναίκες μετά από αποβολή ή τοκετό, για τον καθαρισμό του μιάσματος. Michalaki-Kollia 2010α, 170 και σημ. 57.

³⁸³ Τα σχήματα και η προέλευση των αμφορέων ποικίλουν. Προέρχονται ενδεικτικά από την Κω, την Ρόδο και τη Λέσβο, τη Θάσο, την Κέρκυρα, την Πεπάρηθο και την Κόρινθο, ενώ συμπεριλαμβάνονται και ιταλιωτικοί, κνιδιακοί, κλαζομενιακοί αμφορείς ακόμα και μια περίπτωση του τύπου Χαναάν-Παλαιστίνης. Ξεχωρίζει αμφορέας, το σχήμα του οποίου θυμίζει ρόδι. Εάν δεν πρόκειται για σφαιρικό κερκυραϊκό αμφορέα, το ρόδι ως ταφικό σύμβολο συνδέεται με την ιδιαίτερη φροντίδα της εν λόγω ταφής. Michalaki-Kollia 2010α, 165-166. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 109-110.

³⁸⁴ Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 109-110.

³⁸⁵ Michalaki-Kollia 2010α, 166-167. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 109.

³⁸⁶ Michalaki-Kollia 2010α, 170. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 111.

³⁸⁷ Πρόκειται για προστάτιδα θεότητα του οίκου, της γονιμότητας, της εγκυμοσύνης και του τοκετού, με αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Michalaki-Kollia – Dasen 2013. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 112.

³⁸⁸ Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 112.

³⁸⁹ Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 116.

³⁹⁰ Οι δύο θεότητες ίσως συλλατρεύονταν στο ίδιο ιερό. Η πρώτη επιγραφή [Α]ριστόμαχο[ς] γιός τοῦ [Χα]προζένο[υ] [ἀ]νέθηκε [τ]ὸν ναόν Ἀρτάμιτ[ι] Λοχία[ι] απευθύνεται στην Αρτέμιδα Λοχία, ενώ οι άλλες δύο στην Ειλείθυια. Στην πρώτη αναθηματική αναφέρεται το όνομα της θεάς: *Εὐζαμένα μ' ἀνέθηκεν ὑπὲρ χάριος τόδε ἄγαλμα Ἀρχώ Ἐλειθυία ται χάριν ἀντιδίδο(υ)*, ενώ στη δεύτερη απαντά ως *ΕΛΙΘ*. Michalaki-Kollia 2010α, 175-179. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 113. Michalaki-Kollia 2010β. Για τις λατρείες της Αστυπάλειας σύμφωνα με επιγραφές: Μιχαλάκη-Κόλλια 2005.

³⁹¹ Πρόκειται για επιγραφές σχετικές με τη λατρεία της Δήμητρας, της Κόρης, της Αφροδίτης, της Ήρας και της συριακής θεότητας Αταργάτιδος. Μιχαλάκη-Κόλλια 2005, 719, 720-721, 722-726. 2014, 113.

θεραπευτικού ιερού³⁹². Στον συσχετισμό αυτό συντελεί και η αποκάλυψη οικοδομικών καταλοίπων που παραπέμπουν σε περίβολο ή βωμό και η εύρεση γεωμετρικής τελετουργικής πυράς με θραυσμένα αγγεία, οστά και όστρεα³⁹³.

3.4.2. Ταφές βρεφών εκτός οργανωμένων νεκροταφείων

Οι ταφές των βρεφών σε σημεία εκτός των νεκροπόλεων, ανήκουν στις ταφές, τις οποίες ο I. Morris χαρακτηρίζει «μη κανονικές», καθώς εξαιρούνται των επίσημων ταφικών χώρων. Χαρακτηρίζονται συνήθως από προχειρότητα στην κατασκευή και δεν είναι εύκολα ορατές³⁹⁴. Ανήκουν συνήθως σε νεκρούς όπως θύματα πολεμικών συρράξεων, επιδημιών ή καταστροφών³⁹⁵ αλλά και σε ιδιαίτερες κατηγορίες νεκρών, όπως τα βρέφη στη συγκεκριμένη περίπτωση, που ως κοινωνικά ασήμαντα και ανολοκλήρωτα όντα, δεν ενταφιάζονταν πάντα εντός των νεκροπόλεων³⁹⁶.

I. *Intra domus* βρεφικές ταφές

Σε πηγές της αρχαιότητας αναφέρεται ο ενταφιασμός των βρεφών στο οικιακό τους περιβάλλον³⁹⁷, ακόμα και κάτω από τα δάπεδα ή τα αίθρια οικιών³⁹⁸. Ως πρακτική ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους και παρέμεινε σχετικά δημοφιλής από την πρωτογεωμετρική έως και την πρόιμη Αρχαϊκή εποχή³⁹⁹. Ίσως σχετίζεται με το γεγονός ότι από το θάνατο των βρεφών δεν προέκυπτε σημαντικό μίasma⁴⁰⁰. Σε δεύτερο επίπεδο, αντικατοπτρίζει ίσως την αντίληψη περί διατήρησης της μνήμης των νεκρών βρεφών, τα οποία συνέχιζαν να μοιράζονται τη ζωή της οικογένειάς τους, παραμένοντας στο οικιακό περιβάλλον⁴⁰¹.

Η πρακτική της *intra domus* ταφής τεκμηριώνεται και στην Ερέτρια. Παράδειγμα αποτελεί η καύση ενός βρέφους, χρονολογημένη μεταξύ του ύστερου 4^{ου} και του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. Εντοπίστηκε προσκείμενη σε σύγχρονά της οικιακά κατάλοιπα. Τοποθετήθηκε

³⁹² Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 113. Για τις επιγραφές σχετικά με τον Ασκληπιό: Μιχαλάκη-Κόλλια 2005, 714-715.

³⁹³ Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 115.

³⁹⁴ “non-formal, unformal burials”. Morris 1987. Μποσνάκης 2021, 90.

³⁹⁵ Μποσνάκης 2021, 90, 94-98, 98-109.

³⁹⁶ Papadopoulos 2000, 111. Lindenlauf 2001, 95. Dasen 2011α, 305. Fox 2012, 409. Bourbou 2013, 333. Dimakis 2019, 291.

³⁹⁷ Dasen 2011α, 306. 2011β, 8 και σημ. 75. 2013, 33. Papadopoulos 2000, 97.

³⁹⁸ Dimakis 2020, 105. 2019, 289, όπου περαιτέρω παραδείγματα *intra domus* βρεφικών ταφών. Liston κ.ά. 2018, 110. Mazarakis Ainian 2007-2008. 2010 για *intra domus* ταφές της Εποχής του Σιδήρου.

³⁹⁹ Mazarakis Ainian 2010, 67.

⁴⁰⁰ Golden 1988, 156. Kurtz – Boardman 1997, 177. Dasen 2011β, 8. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 595.

⁴⁰¹ Dasen 2011α, 306. Dimakis 2020, 105.

στο εσωτερικό του οικιακού περιβόλου, κάτω από το δάπεδο ή το αίθριο⁴⁰². Σύγχρονη περίπτωση εντοπίστηκε και στην Αθήνα, στη συμβολή της πλατείας Τσόκλη και της οδού Χατζηχρήστου. Πρόκειται για την ταφή ενός νηπίου κάτωθεν οικίας. Τοποθετήθηκε ίσως στο εσωτερικό λάκκου οριοθετημένου από κεράμους. Ίσως τοποθετήθηκε εκεί σε δεύτερο χρόνο. Η παρουσία μελαμβαφών οστράκων και ενός ελληνιστικού, ελευσινιακού χαλκού νομίσματος υποδεικνύει την διεξαγωγή ταφικών τελετουργικών⁴⁰³.

Παραδείγματα προέρχονται και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Κάτω από ρωμαϊκό οικοδόμημα στη Νέα Σελεύκεια Θεσπρωτίας (θέση «Τρουμπές») εντοπίστηκε σε μικρό βάθος στη γωνία ενός χώρου, βρεφική ακτέριστη ταφή. Το βρέφος τοποθετήθηκε μεταξύ δύο συνενωμένων καλυπτήρων, οι οποίοι σχημάτιζαν κύλινδρο⁴⁰⁴. Στη Σπάρτη, επίσης κάτω από οικιστικό οικοδόμημα αποκαλύφθηκαν παιδικές ταφές. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο παιδιού, το οποίο τοποθετήθηκε σε ύπτια θέση και κτερίστηκε με ένα ελληνιστικό πινάκιο. Νότια εντοπίστηκε πίθος, που ερμηνεύτηκε ως αγγείο εγχυτρισμού, αν και χωρίς οστεϊκά κατάλοιπα⁴⁰⁵. Τέλος, στο εσωτερικό δωματίων υστερορωμαϊκών οικοδομημάτων της Αταλάντης εντοπίστηκαν ακτέριστες παιδικές ταφές σε κεραμοσκεπείς καλυβίτες τάφους⁴⁰⁶.

II. Intra muros ταφές⁴⁰⁷

Η ταφή βρεφών και παιδιών εντός των τειχών μιας πόλης ήταν συνηθισμένη, ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100-700 π.Χ.)⁴⁰⁸. Ίσως στην περίπτωση της Αθήνας, η εύρεση βρεφικών ταφών εντός των τειχών, παρά την ισχύουσα απαγόρευση, να οφείλεται στη θεώρηση του βρεφικού θανάτου ως πηγής ασήμαντου μιάσματος. Οι *intra muros* παιδικές και βρεφικές ταφές της Αθήνας εντοπίζονται συνήθως συγκεντρωμένες κοντά στις σημαντικότερες πύλες της πόλης ή σε παρόδιους περιβόλους, που οδηγούσαν σε ιερά χθόνιων θεοτήτων⁴⁰⁹. Η επιλογή μιας τέτοιας θέσης, κοντά στα τείχη ερμηνεύεται είτε ως αποτέλεσμα της μη χρήσης των συγκεκριμένων περιοχών, είτε φέρει συμβολικές

⁴⁰² Dimakis 2021, 510. Η ταφή ήταν κτερισμένη με μικρού μεγέθους δίσκους, πρόχειρα διακοσμημένους σκύφους του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Καλλιγιάς 1983, 115.

⁴⁰³ Για την ταφή βλ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1978, 15.

⁴⁰⁴ Ρήγινο 1992, 347.

⁴⁰⁵ Ζαββού 1998, 149-151.

⁴⁰⁶ Παπακωνσταντίνου 2000, 444.

⁴⁰⁷ Σχετικά με την ορολογία των *intra muros* ταφών: Morris 1987, 62-63. Mazarakis Ainian 2007-2008, 365-366.

⁴⁰⁸ Mazarakis Ainian 2007-2008, 365.

⁴⁰⁹ Houby-Nielsen 2000, 151. Dimakis 2020, 104 και σημ. 6, όπου σχετική βιβλιογραφία.

προεκτάσεις. Καθώς τα τείχη, οι πύλες και οι οδοί οριοθετούν το άστυ, αποτελούν ένα μεταβατικό σημείο, το οποίο υπογραμμίζει ενδεχομένως τη σημασία των βρεφών⁴¹⁰.

Από τις πρωιμότερες γνωστές περιπτώσεις της Αττικής είναι οι ταφές του οικισμού της Σκάλας του Ωρωπού (**εικ. 32**), οι οποίες αναφέρονται λόγω της σύνδεσής τους με κατάλοιπα οικιών, εκτός των οικιστικών περιβόλων, εντός όμως του ευρύτερου ατειχίστου οικισμού. Βρεφικοί εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν συγκεντρωμένοι σε λάκκους στο έδαφος, καθώς και ενταφιασμοί παιδιών σε λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Όλες σχεδόν οι ταφές χρονολογούνται μεταξύ 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. Οι λάκκοι αποτελούν αβαθή ορύγματα (**εικ. 33**), μικρής διαμέτρου. Περιείχαν χρηστικά αγγεία (**εικ. 34**) εγχυτρισμών βρεφών, ηλικίας έως ενός περίπου έτους. Οι περισσότερες ταφές εντοπίστηκαν γύρω από τους περιβόλους των επιμέρους τειχισμένων οικιστικών ενοτήτων, γεγονός που επιτρέπει τη σύνδεση ταφών με οικιστικά κατάλοιπα. Υποδεικνύεται επομένως η προβολή των οικογενειακών δεσμών και παρέχονται σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το κοινωνικό-οικονομικό *status* των οικογενειών, κατ' επέκταση και του ευρύτερου οικισμού⁴¹¹.

Μεταγενέστερο παράδειγμα από την Αθήνα αποτελεί τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου στη νότια πλευρά της αρχαίας οδού, που οδηγούσε από τη Θεμιστόκλεια οχύρωση προς το Φάληρο. Εκεί εντοπίστηκαν αρχαϊκές έως και ρωμαϊκές ταφές. Οι πέντε εξ' αυτών ανήκουν σε παιδιά που ενταφιάστηκαν στο εσωτερικό λαρνάκων⁴¹². Αντιστοίχως, σε μικρή απόσταση από τις Ήριες Πύλες, επί της οδού προς τον Ίππιο Κολώνο, εντοπίστηκαν εγχυτρισμοί βρεφών και πήλινες λάρνακες παιδιών της Κλασικής περιόδου⁴¹³. Από το νοτιοδυτικό άκρο της αθηναϊκής Αγοράς, μεταξύ του Αρείου Πάγου και του Λόφου των Νυμφών προέρχονται βρεφικές καύσεις. Χρονολογούνται μεταξύ 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία στην Αθήνα δεν προβλεπόταν η ταφή νεκρών εντός των ορίων του άστεως. Οι ταφές αυτές αποδίδονται είτε σε βρέφη που εκτέθηκαν από τους γονείς τους, είτε σε βρέφη που πέθαναν κοντά στη γέννησή τους⁴¹⁴. Αρκετά μεταγενέστερη περίπτωση *intra muros* βρεφικών ταφών αποτελούν οι εγχυτρισμοί, που εντοπίστηκαν στην περιοχή μεταξύ του ταφικού μνημείου Κ3 και εντός των τειχών της αρχαίας Μεσσήνης, για τους οποίους θα γίνει εκτενής αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο⁴¹⁵.

⁴¹⁰ Dimakis 2020, 104.

⁴¹¹ Vlachou 2007, 213-216, 220-223. Για τις ανασκαφές της Σκάλας του Ωρωπού: Mazarakis Ainian 2002.

⁴¹² Λυγκούρη-Τόλια 2000, 81-83.

⁴¹³ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1979, 23-25.

⁴¹⁴ Garland 1985, 82. Μποσνάκης 2021, 58, σημ. 348.

⁴¹⁵ Bourbou – Themelis 2010, 111. Bourbou 2013, 338.

Η επιλογή της ταφής εντός των ορίων της πόλης, αλλά όχι εντός του οικιακού περιβάλλοντος θα μπορούσε να συσχετιστεί με την ηλικία των βρεφών, τα οποία ίσως πρόλαβαν να αναγνωριστούν από την οικογένεια, αλλά όχι από την κοινωνία και έτσι δεν μπορούσαν να ταφούν σε δημόσιο νεκροταφείο⁴¹⁶. Κατ' επέκταση οι *intra domus* και *intra muros* ταφές αποτελούσαν ίσως τρόπο έκφρασης των συναισθημάτων της απώλειας και του αισθήματος της εγγύτητας προς τα νεκρά βρέφη, που δεν δικαιούνταν πάντα επίσημης ταφής και τελετουργικών⁴¹⁷.

III. Ιδιαίτερου τύπου αποθέσεις

Καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας βρεφικές ταφές απαντούν σε ασυνήθιστα ταφικά πλαίσια, όπως εργαστηριακοί και αποθηκευτικοί χώροι, εγκαταλελειμμένα φρέατα, αποχετευτικά δίκτυα, σιταποθήκες κ.ά.⁴¹⁸. Τα πηγάδια χρησιμοποιούνται ως ταφικοί αποθέτες ήδη από την Πρωτοϊστορική εποχή, η χρήση τους όμως εντείνεται την Ελληνιστική περίοδο⁴¹⁹. Από την Πάρο προέρχεται μια πρώιμη περίπτωση της Γεωμετρικής εποχής. Πρόκειται για την ταφή ενός παιδιού στο χώρο των κλιβάνων του εργαστηρίου κεραμικής, στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης της Πάρου (εικ. 35)⁴²⁰. Η κιβωτιόσχημη ταφή αποκαλύφθηκε κάτω από την είσοδο του ελληνιστικού εργαστηρίου κεραμικής στη θέση Θόλος (οικόπεδα Σκιαδά και Σαρρή). Έχει διαστάσεις 0,25×0,75 μ. και έφερε ως κτερίσματα ένα κύπελλο και μια απλά διακοσμημένη οινοχόη⁴²¹.

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδιαίτερης απόθεσης εκτός των πηγαδιών, είναι η υστερορωμαϊκή σιταποθήκη της αρχαίας Ασκαλώνας στο σημερινό Ισραήλ⁴²². Στο εσωτερικό σιταποθήκης κάτωθεν λουτρικών εγκαταστάσεων του 3^{ου} έως και 5^{ου} αι. μ.Χ., αποκαλύφθηκαν μεταξύ απορριμμάτων και ζωικών καταλοίπων τα οστά περισσότερων από 100 νεογνών, τα οποία κατέληξαν τις πρώτες περίπου δύο ημέρες μετά τη γέννησή τους (εικ. 36)⁴²³. Από τα 19 βρέφη στα οποία κατέστη δυνατή η ταυτοποίηση του φύλου,

⁴¹⁶ Dimakis 2020, 105.

⁴¹⁷ Dimakis 2020, 111.

⁴¹⁸ Lagia 2007, 303. Bails-Talbi – Dasen 2008, 600. Vlachou 2012, 383. Dubois 2018, 216-217. Dimakis 2020, 105, 111. Μποσνάκης 2021, 119.

⁴¹⁹ Papadopoulos 2000. Μποσνάκης 2021, 111. Τα ελληνιστικά φρέατα παρουσιάζονται σε παρακάτω κεφάλαιο.

⁴²⁰ Κουράγιος 2012. Παπαδημητρίου 2014, 33.

⁴²¹ Κουράγιος 2012, 165-167. Kourayos 2018, 292

⁴²² Για τη σιταποθήκη της Ασκαλώνας: Smith – Kahila 1992. Fox 2012, 412-413. Liston κ.ά. 2018, 109-111.

⁴²³ Η ηλικία του θανάτου πιστοποιείται από την από την απουσία της νεογνικής γραμμής στα κρανία. Smith – Kahila 1992. Fox 2012, 412-413. Liston κ.ά. 2018, 109, 110.

τα 14 ήταν αγόρια και μόνο τα 5 κορίτσια⁴²⁴, γεγονός που συνέβαλε στην ερμηνεία της απόθεσης. Το οικοδόμημα προφανώς λειτουργούσε ως οίκος ανοχής. Οι εργαζόμενες γυναίκες ενδεχομένως απέρριπταν τα αρσενικά βρέφη, επιλέγοντας να αναθρέψουν τα θηλυκά, τα οποία μεγαλώνοντας θα εργάζονταν επίσης⁴²⁵. Φαίνεται λοιπόν, ότι ο θάνατός τους ήταν αποτέλεσμα έκθεσης και βρεφοκτονίας, καθώς στα οστά τους διαπιστώθηκαν επίσης ενδείξεις ασφυξίας και στραγγαλισμού⁴²⁶. Αντίστοιχα παραδείγματα ιδιαίτερης διαχείρισης του βρεφικού θανάτου εκτός του ελλαδικού χώρου απαντούν στη ρωμαϊκή Γαλατία⁴²⁷.

3.5. Τα κτερίσματα των βρεφικών ταφών της Κλασικής και Ελληνιστικής Περιόδου

Τα κτερίσματα των βρεφικών και παιδικών ταφών αποτελούν πηγή πληροφοριών για τη διαχρονική θέση των βρεφών στην κοινωνία, αλλά και για τα συναισθήματα των οικείων απέναντι στον πρόωρο θάνατο⁴²⁸. Προσομοιάζουν συνήθως σε αυτά των ενηλίκων, με τη μορφή όμως μικρογραφικών αντικειμένων⁴²⁹. Τα κτερίσματα δε φαίνεται να συνδέονται τόσο με το φύλο του νεκρού⁴³⁰. Η διαφοροποίηση εντοπίζεται στην ποσότητα των κτερισμάτων, η οποία αυξάνεται αναλόγως με την ηλικία⁴³¹ και προφανώς συνδέεται με το βαθμό ενσωμάτωσης στην οικογένεια και την κοινότητα⁴³². Παρατηρείται ότι εντοπίζονται περισσότερο σε ταφές βρεφών, μεγαλύτερων των έξι μηνών, γεγονός που συνδέεται με τις αλλαγές που συμβαίνουν σε αυτό το στάδιο (οδοντοφυΐα, στερεές τροφές, ομιλία κ.ά.)⁴³³, ωστόσο δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις κτερισμάτων σε ταφές νεογνών⁴³⁴. Φυσικά η κτέριση των ταφών συνδεόταν και με το κοινωνικό *status* της οικογένειας του βρέφους, το ρόλο του στην κοινότητα και τον αντίκτυπο του θανάτου του⁴³⁵.

⁴²⁴ Ο προσδιορισμός του φύλου επιτεύχθηκε μέσω της εξέτασης 43 δειγμάτων μηριαίων οστών, στα 19 εκ των οποίων διατηρήθηκαν και αναλύθηκαν τα ίχνη aDNA. Fox 2012, 413.

⁴²⁵ Η ταύτιση του οικοδομήματος με οίκο ανοχής προκύπτει από την αρχιτεκτονική του μορφή, την εύρεση λύχνων με ερωτικές σκηνές και επιγραφή που προέτρεπε την είσοδο και τη διασκέδαση των εισερχομένων. Fox 2012, 413. Liston κ.ά. 2018, 109.

⁴²⁶ Smith – Kahila 1992, 673. Liston κ.ά. 2018, 109, 110.

⁴²⁷ Blaizot κ.ά. 2003. Dimakis 2020, 103. Μποσνάκης 2021, 117, 119.

⁴²⁸ Dasen 2010, 21. 2011α, 306.

⁴²⁹ Dasen 2011α, 306.

⁴³⁰ Dimakis 2020, 110.

⁴³¹ Dimakis 2020, 110. Παρατηρείται αύξηση των σκευών τροφής αναλόγως της ηλικίας των παιδιών. Houby-Nielsen 2000, 153. Μποσνάκης 2021, 120.

⁴³² Dasen 2010, 21.

⁴³³ Dasen 2011α, 306. 2013α, 33.

⁴³⁴ Shepherd 2013, 5. Dimakis 2021, 510.

⁴³⁵ Για τον αντίκτυπο του θανάτου ενός βρέφους στην κοινότητα, παράδειγμα αποτελεί η ταφή της «Πλούσιας Αθηναίας Κυρίας» και του εμβρύου. Dimakis 2021, 511. Για την ταφή: Liston – Papadopoulou 2004.

Τα συνηθέστερα κτερίσματα σε βρεφικές και παιδικές ταφές αποτελούνται από θήλαστρα⁴³⁶, μικκύλα αγγεία, παιχνίδια, σπανιότερα κοσμήματα, πυξίδες, ξίφη και εγχειρίδια, αμφορείς, αρυβάλλους, στλεγγίδες, κάτοπτρα, περόνες, τεμάχια σαπουνιού, ψιμμύθια, λέβητες, καλάθους, είδη υφαντικής και αιχμές από βέλη⁴³⁷. Στα νεκροταφεία της Αθήνας οι κατηγορίες αυτές απαντούν από τη Γεωμετρική έως και την υστεροκλασική περίοδο⁴³⁸. Ξεχωριστή κατηγορία κυρίως νηπιακών ταφών της Αθήνας είναι οι μικρογραφικοί χόες, που τα παιδιά λάμβαναν ως δώρο για την πρώτη συμμετοχή τους στα Ανθεστήρια. Σημαινόταν έτσι, η εισαγωγή τους στο κοινωνικό και θρησκευτικό γίγνεσθαι της πόλης⁴³⁹. Οι χόες (εικ. 37), συνήθως μεταξύ 6 και 9 εκ. χρονολογούνται στον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Φέρουν παραστάσεις παιδικών δραστηριοτήτων και ορισμένες φορές τα παιδιά μιμούνται τους ενήλικες. Εικονίζονται κυρίως αγόρια, ως μελλοντικά μέλη της κοινότητας⁴⁴⁰. Παρ' ότι δεν αποτελούν ταφικά αγγεία, η παρουσία τους σε ταφές ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της επιθυμίας των οικείων να τονίσουν την προωρότητα του θανάτου⁴⁴¹.

Όσον αφορά τα κτερίσματα των ελληνιστικών ταφών, τα συμπεράσματα, διαμορφώνονται κυρίως από παιδικές ταφές⁴⁴². Ενδεικτική είναι η περιγραφή της Houby-Nielsen, η οποία τα χαρακτηρίζει ως «ελάχιστα για τη διατύπωση στατιστικών συμπερασμάτων» (εικ. 38)⁴⁴³. Αποτελούνται κυρίως από *unguentaria*, λεκανίδες, αλάβαστρα και πυξίδες⁴⁴⁴. Τοποθετούνται στο εσωτερικό του τάφου, συγκεντρωμένα ή τοποθετημένα γύρω από τη σορό, κυρίως στο κεφάλι. Σπανιότερα ακολουθείται το μοτίβο κτέρισης των ενηλίκων, κατά το οποίο τα κτερίσματα συγκεντρώνονται μεταξύ των άκρων. Η εικόνα των κτερισμάτων είναι ανομοιογενής, απόρροια πιθανότατα προσωπικών επιλογών των οικείων. Ωστόσο στην κτέριση και την ταφική διαχείριση των βρεφών παρατηρείται ομοιότητα με τις γυναίκες. Εξωτερικά της ταφής απαντούν κυρίως κατάλοιπα τελετουργικών, κυρίως πυρών⁴⁴⁵. Δεν είναι δυνατή η σύνδεση συγκεκριμένων

⁴³⁶ Parkin 2013, 53. Μποσνάκης 2021, 120.

⁴³⁷ Houby-Nielsen 2000, 153. Vlachou 2012, 383. Μποσνάκης 2021, 58.

⁴³⁸ Houby-Nielsen 2000, 153-154 και πίν. 12.1.

⁴³⁹ Garland 1985, 82. Μποσνάκης 2021, 58.

⁴⁴⁰ Απαντούν επίσης παραστάσεις βοτρυών, γλυκισμάτων και αγγείων διακοσμημένων με φύλλα κισσού, υποδηλώνοντας εορταστικό σκηνικό διονυσιακού τύπου. Dasen 2011α, 312. 2011β, 6. Beaumont κ.ά. 2021, 70.

⁴⁴¹ Beaumont κ.ά. 2021, 81.

⁴⁴² Dimakis 2021, 511.

⁴⁴³ Houby-Nielsen 2000, εικ. 12.1. Dimakis 2019, 294.

⁴⁴⁴ Εντοπίζονται σπανιότερα μεταλλικά αντικείμενα και μικρογραφικά αντικείμενα. Dimakis 2020, 109-110.

⁴⁴⁵ Dimakis 2019, 295-297.

ταφών με πυρές, ωστόσο η εγγύτητα σε παιδικές ταφές υποδεικνύει την τέλεση τελετουργικών προς τιμήν τους⁴⁴⁶.

⁴⁴⁶ Βλ. νεκροταφείο Κυλίνδρας, Michalaki-Kollia 2010α. Στα κατάλοιπα πυρών εντοπίζονται θραύσματα αγγείων, ζωικών οστών και υπολείμματα τροφίμων. Dimakis 2019, 297. Για τελετουργικές πυρές βλ. Rotroff 2013.

Κεφάλαιο 4^ο

Αποθέσεις βρεφών σε πηγάδια της Ελληνιστικής εποχής

4.1. Το φρέαρ G 5:3 από την Αγορά της Αθήνας

Κατά την πρώτη περίοδο των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας, εντοπίστηκε το 1938 το φρέαρ G 5:3 (εικ. 39)⁴⁴⁷. Βρέθηκε σε μια θέση ανέπαφη από τη μεταγενέστερη οικοδόμηση της περιοχής, έξω από τη βορειοδυτική γωνία της Αγοράς και 40 μ. βόρεια του Ηφαιστείου⁴⁴⁸. Η θέση του φρέατος είναι απομονωμένη. Οριοθετείται από τη Στοά του Διός, η οποία το έθετε εκτός των ορίων της Αγοράς και τον τοίχο του Οπλοστασίου, που το εξαιρούσε από τον περίβολο του Ηφαιστείου. Η θέση ήταν προσβάσιμη μόνο από δυτικά και μέσω στενής οδού νότια των Κτηρίων 3 και 4 (εικ. 40)⁴⁴⁹.

Το φρέαρ διανοίχθηκε στο βραχώδες υπέδαφος, με διάμετρο στομίου περίπου 1 μ. Φέρει επένδυση πήλινων πλακών έως το βάθος των 18,2 μ. και αποτελεί τμήμα ευρύτερου υδρευτικού δικτύου, μήκους περίπου 12,5 μ., που εκτείνεται δυτικά και μέσω ορύγματος καταλήγει σε αβαθή κοιλότητα συλλογής του νερού (εικ. 41). Σε βάθος περίπου 1 μ. διέρχεται προς βορειοδυτική κατεύθυνση ακανόνιστου σχήματος αγωγός, που καταλήγει στη δεξαμενή του δικτύου (G 5:2). Οι ανώτερες επιχώσεις του ορύγματος και της δεξαμενής ανήκουν στην Υστερορωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο, ενώ αυτές του αγωγού στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή εποχή. Αποδεικνύεται από την παρουσία αντικειμένων και εργαστηριακών καταλοίπων του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. η χρήση του δικτύου ήδη από την Κλασική εποχή. Το σύστημα επομένως εξυπηρετούσε τις ανάγκες των παρακείμενων εργαστηρίων⁴⁵⁰.

Η απόθεση χρονολογήθηκε αρχικά στον 1^ο αι. π.Χ.⁴⁵¹ και συνδέθηκε με την εισβολή του Σύλλα στην Αθήνα (86 π.Χ.). Η χρονολόγηση αποδείχθηκε πρωιμότερη, σύμφωνα με την εύρεση δύο λαβών ενεπίγραφων, κνιδιακών αμφορέων, με τα ονόματα των επωνύμων

⁴⁴⁷ Στα ανασκαφικά ημερολόγια το πηγάδι προσδιορίζεται ως «Φρέαρ G 5:3» και ως «Φρέαρ 97/Γ/Τομέας ΛΛ». Liston κ.ά. 2018, 1. Dubois 2018, 208–209. Οι δημοσιεύσεις: Shear 1939. Angel 1945. Little 1999. Rotroff 1999. 2014. Snyder 1999. Liston – Rotroff 2013. Liston κ.ά. 2018.

⁴⁴⁸ Η περιοχή βόρεια του Αγοραίου Κολωνού, δεν επηρεάστηκε σημαντικά από την οικοδόμηση της περιόδου της Τουρκοκρατίας και φέρει ίχνη κατοίκησης έως τους βυζαντινούς χρόνους. Liston – Rotroff 2013, 63. Liston κ.ά. 2018, 3, 8-9.

⁴⁴⁹ Πρόκειται για κτήρια εργαστηριακού χαρακτήρα, συνδεδεμένα με το υδρευτικό σύστημα του φρέατος G 5:3. Οι μεταλλουργικές εργασίες της περιοχής χρονολογούνται από τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. έως και τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ. Liston – Rotroff 2013, 63. Liston κ.ά. 2018, 12, 14, 17-18. Sneed 2021, 765.

⁴⁵⁰ Liston κ.ά. 2018, 3-5 και σημ. 12.

⁴⁵¹ Οι πρώτες δημοσιεύσεις του φρέατος: Shear 1939, 238. Angel 1945, 311, σημ. 116.

αρχόντων Αριστάρχου και Ασκληπιοδώρου (160-150 π.Χ.)⁴⁵². Τα ευρήματα του πηγαδιού χρονολογούνται από την Κλασική έως και τη Βυζαντινή περίοδο (εικ. 42). Το φρέαρ ερευνήθηκε έως τα 21,45 μ., χωρίς να εντοπιστεί ο πυθμένας⁴⁵³. Την περίοδο της χρήσης των παρακειμένων κτηρίων παρέμεινε καθαρό από απορρίμματα. Χρησιμοποιήθηκε ως ταφικός αποθέτης, προφανώς λόγω λειψυδρίας, καθώς η απόρριψη νεκρών, θα ήταν παράλογη σε μια βιώσιμη πηγή υδροδότησης. Ίσως η ελαχιστοποίηση του νερού να συνέβαλε και στην εγκατάλειψη των παρακειμένων κτηρίων⁴⁵⁴.

4.1.1. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα

Τα ανθρώπινα και ζωικά οστά αποκαλύφθηκαν αναμειγμένα, με τη μορφή ενιαίας μάζας⁴⁵⁵. Μελετήθηκαν αρχικά από τον J. L. Angel⁴⁵⁶, ο οποίος επεσήμανε ότι ανήκαν σε ζώα, ενήλικες και βρέφη. Διέκρινε 155 ζεύγη ανθρώπινων οστών ωμοπλάτης και ακολούθως κατέληξε στον αριθμητικό προσδιορισμό περίπου 175 βρεφών και εμβρύων⁴⁵⁷. Ερμήνευσε την απόθεση ως αποτέλεσμα ασιτίας ή επιδημίας, συνδεδεμένης με την εισβολή του Σύλλα (86 π.Χ.), ωστόσο δεν προχώρησε στην ταξινόμηση του συνόλου και δεν προέκυψε ολοκληρωμένη αναφορά⁴⁵⁸. Η εξέταση για την οριστική δημοσίευση των ευρημάτων διενεργήθηκε από τη M. Liston. Πρόκειται για ένα σύνολο 13.018 βρεφικών και εμβρυϊκών οστών. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο διακριτά κρανιακά και μακρά οστά, αλλά και στοιχεία μικρότερα των 2 χιλ., όπως φάλαγγες των χεριών και των πελμάτων. Δε φέρουν περιβαλλοντικές αλλοιώσεις, ούτε ίχνη τομών από σαρκοφάγα ζώα ή μεταθανάτιες αποκρούσεις⁴⁵⁹. Η καλή διατήρηση οφείλεται στο σταθερό περιβάλλον υγρασίας και το επαρκές οξυγόνο. Παρέμειναν με βεβαιότητα σε διαρκή επαφή με το νερό για αιώνες, αφού στην έρευνα εντοπίστηκαν κάτω από τον υδροφόρο ορίζοντα⁴⁶⁰.

Στο πηγάδι αποτέθηκαν ακέραια τουλάχιστον 459 βρέφη⁴⁶¹. Ο ελάχιστος αυτός αριθμός προέκυψε από το σύνολο των δεξιών μηριαίων οστών, των συχνότερα απαντώμενων στο φρέαρ. Σε εξίσου μεγάλους αριθμούς εντοπίστηκαν ογκώδη οστά, όπως

⁴⁵²Liston κ.ά. 2018, 8, 87-88.

⁴⁵³Liston κ.ά. 2018, 5-7.

⁴⁵⁴Liston κ.ά. 2018, 17-19.

⁴⁵⁵Liston κ.ά. 2018, preface, 5, 7.

⁴⁵⁶Angel 1945.

⁴⁵⁷Οι σημειώσεις του Angel φυλάσσονται στο National Museum of Natural History in Washington D.C. και μελετήθηκαν από την M. Liston. Liston κ.ά. 2018, 25.

⁴⁵⁸Liston κ.ά. 2018, 25, 39, σημ. 51-53.

⁴⁵⁹Liston κ.ά. 2018, 38.

⁴⁶⁰Liston κ.ά. 2018, 26, 42-43, σημ. 68.

⁴⁶¹Liston κ.ά. 2018, 38, 40.

κνήμες και βραχιόνες, αλλά και μικρότερα, όπως κερκίδες και ωλένες. Σχεδόν το 50% του συνόλου καταλαμβάνουν τα περισσότερα από 5000 κρανιακά οστά⁴⁶².

Η ηλικία θανάτου με ελάχιστες εξαιρέσεις, προσδιορίστηκε μεταξύ 30 και 42 εβδομάδων *in utero*, σύμφωνα με το μήκος της διάφυσης των δεξιών μηριαίων οστών και των αριστερών βραχιόνων⁴⁶³. Διαπιστώθηκε η παρουσία δύο εμβρύων ηλικίας 23 έως 26 εβδομάδων και ενός βρέφους επτά εβδομάδων *post partum*. Η ταυτοποίηση του φύλου βασίστηκε στη μορφολογία του λαγονίου⁴⁶⁴. Η μελέτη των καλύτερα διατηρημένων οστών από 321 βρέφη υπέδειξε την αριθμητική κυριαρχία των αγοριών, γεγονός αναμενόμενο, λόγω της εκτενέστερης θνησιμότητάς τους⁴⁶⁵. Οι αιτίες θανάτου των βρεφών του φρέατος παρουσιάζονται σε επόμενο κεφάλαιο. Τα οστά δεδομένης της ηλικίας είχαν πολύ μικρό μέγεθος και κατέστη δυνατή η διάκριση μόνο τεσσάρων ακέραιων σκελετών: ενός ενήλικου άνδρα (AA 24), ενός παιδιού 8-11 ετών (AA 25) και δύο βρεφών (AA 26a, AA 26b)⁴⁶⁶.

Ο σκελετός AA 24 ανήκε σε άνδρα (εικ. 43α)⁴⁶⁷ μεταξύ 45 και 55 ετών, σύμφωνα με τη μορφολογία της ηβικής σύμφυσης και της πυέλου⁴⁶⁸. Το ύψος του υπολογίστηκε μεταξύ 1,58 μ. ± 3,27 εκ., βάσει των διαστάσεων του δεξιού μηριαίου οστού⁴⁶⁹. Στα οστά διαπιστώθηκε σειρά παθολογιών (εικ. 43 β,γ), όπως επουλωμένα κατάγματα στο πρόσωπο, αποτέλεσμα κάποιου βίαιου περιστατικού, εκτεταμένες αρθροπάθειες στα άκρα και τον κορμό, οστεόφυτα στους σπόνδυλους και οστεοπενία παθολογικής αιτιολογίας. Οι παραπάνω παθολογίες συνδέθηκαν με την αιμοχρωμάτωση που αποτυπώνεται κυρίως στις αρθρώσεις και υποδεικνύουν ότι δεν δέχτηκε ποτέ κάποια θεραπεία⁴⁷⁰.

⁴⁶² Πρόκειται για θραύσματα διαμέτρου μεγαλύτερης του 1 εκ. Τα περισσότερα είναι είτε μετωπιαία (436) είτε τμήματα του βρεγματικού οστού (3.196). Τα μικρότερα εξαιρέθηκαν της ταξινόμησης και δεν αξιολογήθηκαν ως προς την παρουσία παθολογιών. Liston κ.ά. 2018, 40. Για τους αριθμούς των οστών: Liston κ.ά. 2018, 39, πίν. 1.

⁴⁶³ Liston κ.ά. 2018, 40. Liston – Rotroff 2013, 69.

⁴⁶⁴ Dubois 2018, 209. Liston κ.ά. 2018, 43.

⁴⁶⁵ Liston – Rotroff 2013, 75. Liston κ.ά. 2018, 42.

⁴⁶⁶ Ακολουθείται και εδώ η αρίθμηση του J. L. Angel στα οστεολογικά κατάλοιπα, με τον δείκτη AA (*Athenian Agora*) και τον αριθμό μεμονωμένης σκελετικής περίπτωσης. Τα βρέφη του πηγαδιού σημαίνονται με τον δείκτη AA 26, εξαιρουμένων των AA 26a και AA 26b. Angel 1945, 311. Από τον συνολικό αριθμό εξαιρούνται επίσης οι σκελετοί AA 24 και AA 25. Liston κ.ά. 2018, 26, 40.

⁴⁶⁷ Liston κ.ά. 2018, 26, σημ. 6.

⁴⁶⁸ Με τον παραπάνω ηλικιακό προσδιορισμό συμφωνεί η σωζόμενη οδοντοφυΐα και η πλήρης απώλεια του σμάλτου από τη στεφάνη των δοντιών. Liston κ.ά. 2018, 26-27.

⁴⁶⁹ Liston κ.ά. 2018, 27.

⁴⁷⁰ Πρόκειται για γενετική ασθένεια, σχετική με την αυξημένη απορρόφηση του σιδήρου από το έντερο και τη συγκέντρωση τοξικών επιπέδων στον οργανισμό. Σημαντικό παθογενωμικό στοιχείο για τη σύνδεση του AA 24 με την αιμοχρωμάτωση αποτελούν τα προβλήματα στις μετακαρπιοφαλαγγικές αρθρώσεις, και η απουσία προβλημάτων στις υπόλοιπες αρθρώσεις των χεριών. Angel 1945, 311. Liston κ.ά. 2018, 26-28, 29, σημ. 15 όπου προσωπικό σχόλιο του Τάσου Αναστασιάδη.

Ο σκελετός του παιδιού AA 25 διατηρείται σχεδόν ακέραιος και εκτενώς επιχρωματισμένος από τον χαλκό. Η εξέταση του λαγονίου υποδεικνύει μάλλον αρσενικό φύλο⁴⁷¹, ενώ η σωζόμενη οδοντοφυΐα, ηλικία θανάτου μεταξύ 8 και 10 ετών⁴⁷². Το μέγεθος όμως των οστών αντιστοιχεί σε παιδί ηλικίας 6,5-8,5 ετών, υποδεικνύοντας την παρουσία αναπτυξιακών διαταραχών, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και ακτινολογικά⁴⁷³. Στα σπονδυλικά και ωμοπλατιαία οστά εντοπίστηκαν παθολογίες (εικ. 44)⁴⁷⁴ και στις οφθαλμικές κόγχες ήπια πορωτική υπερόστωση (*cribra orbitalia*). Ο θάνατος του παιδιού, αποδόθηκε σε μακροχρόνια ασθένεια, αρχικά σε αναιμία⁴⁷⁵ και αργότερα σε κάποια ασθένεια όπως η φυματίωση, η οποία ήδη από την Εποχή του Χαλκού, αδιαμφισβήτητα προσέβαλλε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Μεσογείου⁴⁷⁶. Πιθανότερη αιτία αποτελεί η βρουκέλλωση, νόσος προερχόμενη από αιγοειδή (*brucella melitensis*) και βοοειδή (*brucella abortus*)⁴⁷⁷. Πρόκειται για μόλυνση συχνή στο μεσογειακό κόσμο, τεκμηριωμένη οστεολογικά από την Εποχή του Χαλκού έως και τον 19^ο αι. Η συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται να συνδέεται με την κατανάλωση ωμού κρέατος ή γαλακτοκομικών προϊόντων. Στη βρουκέλλωση οφείλονται λοιμώξεις του αναπνευστικού, αναπτυξιακές διαταραχές και φλεγμονές στους μήνιγγες⁴⁷⁸. Παράλληλη περίπτωση αποτελούν οι σκελετοί δύο εφήβων 17-21 ετών από το Βουθρωτό⁴⁷⁹, που ενισχύουν τη βρουκέλλωση ως πιθανή αιτία θανάτου του παιδιού AA 25.

4.1.2. Τα οστά ζώων

Τόσο στα ανασκαφικά ημερολόγια όσο και στην πρώτη εξέταση του υλικού δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα στα ζωικά, σε σχέση με τα ανθρώπινα κατάλοιπα. Με την ολοκλήρωση των ανασκαφών, ο οστεολόγος N. Gustaf-Gejvall, προχώρησε στη συνολική τεκμηρίωση των ζωικών καταλοίπων, τα οποία κατηγοριοποίησε ανά είδος. Ζωικά και ανθρώπινα οστά βρέθηκαν αναμεμιγμένα και καλυμμένα με χαλκό, με αποτέλεσμα την

⁴⁷¹ Liston κ.ά. 2018, 30.

⁴⁷² Angel 1945, 311. Liston κ.ά. 2018, 30.

⁴⁷³ Auferheide & Rodríguez-Martín 1998, 422-424. Liston κ.ά. 2018, 30.

⁴⁷⁴ Liston κ.ά. 2018, 31.

⁴⁷⁵ Σε πολλά κρανία της Μεσογείου απαντούν τραχείες πορώδεις περιοχές, μικρές οπές και λεπτά στρώματα περιόστεου, ενδείξεις αναιμίας. Για την αναιμία ως παράγοντα της βρεφικής θνησιμότητας. Fox 2012, 418-419.

⁴⁷⁶ Liston κ.ά. 2018, 31.

⁴⁷⁷ Η *brucella melitensis* και η *brucella abortus* αποτελούν τις συνηθέστερες μορφές της νόσου. Liston κ.ά. 2018, 32.

⁴⁷⁸ Στη φλεγμονή οφείλονται οι ενδοκρανιακές κακώσεις. Mutolo κ.ά. 2012, 255, 262. Liston κ.ά. 2018, 30, 32.

⁴⁷⁹ Οι ταφές 2272 και 4015 από το Βουθρωτό χρονολογούνται μεταξύ 10ου και 13^{ου} αι. Στα οστά εντοπίστηκαν ενδεικτικές κακώσεις, ενώ η βρουκέλλωση ταυτοποιήθηκε από μοριακές αναλύσεις aDNA. Mutolo κ.ά. 2012. Liston κ.ά. 2018, 30, 32.

καλή κατάσταση διατήρησης⁴⁸⁰. Εξαιρουμένων των σκύλων, τα ζωικά οστά αποτελούν ένα σύνολο 339 οστών από ζώα των παρακάτω ειδών: βοοειδή (*Bos Taurus*), ιπποειδή, χοίροι (*Sus scrofa*), αιγοειδή και πρόβατα, κουνέλια και λαγοί (*Leporidae*), ορνιθοειδή (*Gallus gallus*), λευκός πελαργός (*Ciconia ciconia*), ιχθύες και χελώνα. Σχεδόν το ½ του συνόλου ανήκε σε χοίρους και αιγοειδή. Τα οστά των σκύλων λόγω ελλειπών καταγραφών στα ανασκαφικά ημερολόγια, αποθηκεύτηκαν με τα υπόλοιπα ζωικά και ταξινομήθηκαν σε δεύτερο χρόνο. Πρόκειται λοιπόν για οστά κυρίως οικόσιτων ζώων, απορρίμματα τροφής και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Είναι αδύνατο να προσδιοριστεί, εάν απορρίμματα συνέχισαν να τοποθετούνται στο πηγάδι ταυτόχρονα με τα βρέφη, είναι όμως σαφές ότι τοποθετήθηκαν, μεταγενέστερα της χρήσης του ως πηγής ύδατος⁴⁸¹.

4.1.2.a. Ζωικά απορρίμματα διατροφής και επεξεργασίας του κρέατος

Οι δραστηριότητες επεξεργασίας κρέατος τεκμηριώνονται από πολλά θραύσματα κεράτων, με ίχνη βίαιης απόσπασης από το κρανίο. Σε οστά χοίρων και αιγοπροβάτων αναγνωρίζονται ανάλογα απορρίμματα επεξεργασίας και διατροφική κατανάλωσης. Η μορφή των τομών και η απουσία ενδείξεων καύσης υποδεικνύουν τεμαχισμό, με στόχο την προσαρμογή σε μαγειρικά σκεύη⁴⁸². Εντοπίστηκαν ακόμα οστά νεαρών ζώων, όπως επτά χοίρων, ενός αιγοειδούς και ενός προβάτου, που δεν έφεραν τομές, προφανώς κατάλοιπα νεκρών ζώων ή γεύματος. Σημειώνεται επίσης η παρουσία οικόσιτων, μικρόσωμων ζώων, όπως ενός κουνελιού ή λαγού και τριών ορνιθοειδών, τα οποία λόγω τομών, ερμηνεύτηκαν ως τροφικά κατάλοιπα. Στα οστά του πελαργού (*Ciconia Ciconia*), οι τομές υπέδειξαν σφαγή, με σκοπό την κατανάλωση ή τη συλλογή του φτερώματος⁴⁸³.

Πολλά από τα ανωτέρω ευρήματα σχετίζονται και με το βιοτεχνικό χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής του Αγοραίου Κολωνού. Οι μεγάλες και αδρές τομές συνδέονται με την επεξεργασία των οστών ως πρόχειρων εργαλείων εργαστηριακής χρήσης (**εικ. 45**)⁴⁸⁴, ίσως για τη δημιουργία και τη συντήρηση των οπών χύτευσης. Άλλωστε η πρακτική της

⁴⁸⁰ Η έκθεσή του συμπεριλήφθηκε στα ημερολόγια της Thompson. Liston κ.ά. 2018, 53.

⁴⁸¹ Liston κ.ά. 2018, 53-54, πίν. 2.

⁴⁸² Ανάλογη διαχείριση διαπιστώθηκε και σε γνάθο χοίρου, που αποσπάστηκε από το κρανίο και τεμαχίστηκε για να καταναλωθεί. Liston κ.ά. 2018, 53.

⁴⁸³ Liston κ.ά. 2018, 54-55.

⁴⁸⁴ Σχεδόν 50 θραύσματα κελύφους χελώνας ερμηνεύτηκαν ως τμήματα κατασκευής ή κατάλοιπα νεκρού ζώου, καθώς δεν έφεραν ίχνη επεξεργασίας. Οστά βοοειδών αδρώς επεξεργασμένα με ίχνη βίαιου τεμαχισμού ερμηνεύονται ως απορρίμματα κατασκευής οστέινων εργαλείων και όχι ως διατροφικά υπολείμματα. Οι τομές υποδεικνύουν θραύση του οστού και όχι αφαίρεση της σάρκας. Αντιστοίχως ερμηνεύονται οστά ιπποειδών με όμοιες τομές και αποκρούσεις. Liston κ.ά. 2018, 56.

απόθεσης βιοτεχνικών καταλοίπων σε τέτοια σημεία, όπως εγκαταλελειμμένα κτήρια και φρέατα ήταν συνηθισμένη⁴⁸⁵.

4.1.2.β. Τα οστά των σκύλων του πηγαδιού

Τα οστά των σκύλων μελετήθηκαν ξεχωριστά, αφού δε συνδέονταν στρωματογραφικά με τα παραπάνω κατάλοιπα ούτε με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες της περιοχής. Πρόκειται για ένα κατά προσέγγιση σύνολο 4.700 οστών, που αντιστοιχούν σε 150 σκύλους⁴⁸⁶. Η παρουσία τους στο πηγάδι δε φαίνεται να συνδέεται με τις διασκορπισμένες ταφές σκύλων της Αγοράς⁴⁸⁷. Τα οστά αποκαλύφθηκαν αναμεμιγμένα, σε βάθος 7 μ., άμεσα συνδεδεμένα με τα ανθρώπινα κατάλοιπα. Οι σκύλοι τοποθετήθηκαν στο πηγάδι επίσης ακέραιοι και αντιπροσωπεύουν ολόκληρους σκελετούς. Στα οστά διακρίνονται προθανάτια και μεταθανάτια τραύματα, όχι όμως υπεύθυνα για το θάνατό τους και απουσιάζουν ίχνη απολέπισης και τεμαχισμού.

Κατανέμονται ηλικιακά από την εμβρυϊκή έως και την γεροντική ηλικία. Οι ενήλικοι σκύλοι αποτελούν το 65% -70% του πληθυσμού, οι νεαροί το 15% και τα κουτάβια και νεογνά το 16%-18% (εικ. 46)⁴⁸⁸. Αναγνωρίστηκαν 24 θηλυκοί και 34 αρσενικοί ενήλικοι σκύλοι⁴⁸⁹ διάφορων μεγεθών, με ύψος ώμου 30-74 εκ. Κυριαρχούν μεγαλόσωμοι σκύλοι με μακρά άκρα και ισχυρό κορμό, προφανώς κυνηγετικών ειδών, ύψους 33-49 εκ. Πολλά από τα μακρά οστά είναι εμφανώς λυγισμένα και παραμορφωμένα, στοιχείο υποσιτισμού ή ασιτίας (εικ. 47). Εντοπίζονται επίσης κατάγματα και τραυματισμοί που υποδεικνύουν ζώα αργής κινητικότητας, τα οποία δύσκολα θα μπορούσαν να αποφύγουν κάποιο τραυματισμό. Στα περισσότερα σωζόμενα οδοντικά κατάλοιπα διακρίνονται ίχνη περιοδοντικών ασθενειών και μολύνσεων. Φαίνεται ότι οι σκύλοι ήταν ελεύθεροι και ευάλωτοι σε τραυματισμούς από μεταξύ τους διαμάχες ή ανθρώπινα χτυπήματα⁴⁹⁰. Πρόκειται επομένως για ημίαιμα, αδέσποτα ζώα, που περιφέρονταν στο άστυ των Αθηνών. Η θέση τους στο φρέαρ συνδέεται ίσως με πρακτικές διαχείρισης των νεκρών ζώων στο

⁴⁸⁵ Liston κ.ά. 2018, 56-58.

⁴⁸⁶ Liston – Rotroff 2013, 67. Liston κ.ά. 2018, 58.

⁴⁸⁷ π.χ. Ελληνιστικοί αποθέτες R 10:3 (Thompson 1951, 52, πίν. 26a), B 22:2 (Young 1951, 268, πίν. 83:c-e) και ταφή χωρίς αριθμό καταγραφής από τον τομέα N της Αγοράς (ημερολόγιο τομέα N, 1802). Από την Αγορά προέρχονται και παραδείγματα εκτός αποθετών, χωρίς όμως να είναι σαφές εάν αποτελούν κατάλοιπα ταφών ή τελετουργικών δραστηριοτήτων. Σχετικά με ταφές σκύλων στην Αθήνα του 1ου και 2ου αι. μ.Χ.: Parlama – Stampolidis 2000, 157, 177, εικ. 10. Liston κ.ά. 2018, 58 και σημ. 3, όπου περισσότερα παραδείγματα.

⁴⁸⁸ Liston – Rotroff 2013, 67. Liston κ.ά. 2018, 58.

⁴⁸⁹ Οι 31 αρσενικοί σκύλοι ταυτοποιήθηκαν από την εύρεση ισάριθμων βάλκων στο φρέαρ. Liston κ.ά. 2018, 61-63.

⁴⁹⁰ Liston – Rotroff 2013, 67. Liston κ.ά. 2018, 59, 61.

κέντρο του αθηναϊκού άστεως⁴⁹¹, η παρουσία ωστόσο πολλών ενηλίκων και κουταβιών υποδεικνύει ίσως την εσκεμμένη τοποθέτησή τους στον αποθέτη⁴⁹².

4.1.3. Η κεραμική

Τα αγγεία της λεπτής κεραμικής του φρέατος ανέρχονται σε 150⁴⁹³ και χρονολογούνται στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Η κατάσταση διατήρησης των περισσότερων είναι κακή. Τυπολογικά αφορούν κυρίως καθημερινά σκεύη φαγητού⁴⁹⁴ και πόσης⁴⁹⁵. Τα ακέραια κλειστά σχήματα είναι λιγοστά, εκ των οποίων ξεχωρίζει το θήλαστρο (αρ. P 13498) (εικ. 48). Αποκαλύφθηκε επίσης σημαντική ποσότητα χρηστικής κεραμικής⁴⁹⁶, ως επί το πλείστον ρηχές λεκάνες⁴⁹⁷ και κρατήρες (εικ. 49)⁴⁹⁸. Ξεχωρίζουν τα θραύσματα τριών ιγδίων, και μιας κυψέλης (εικ. 50)⁴⁹⁹. Τα κλειστά χρηστικά αγγεία του πηγαδιού είναι επίσης λίγα, με μοναδικό παράδειγμα καλής διατήρησης, μια ογκώδη οινοχόη⁵⁰⁰. Τα μαγειρικά σκεύη του φρέατος αποτελούνται από κυρίως λοπάδες (εικ. 51) και χύτρες (εικ. 52), οι οποίες στη συγκεκριμένη περίπτωση υπερέχουν, παρά την αριθμητική κυριαρχία των λοπάδων στα ελληνιστικά μαγειρικά σύνολα της Αθήνας. Σημειώνεται επίσης η παρουσία θραυσμάτων ενός εισηγμένου τηγανόσχημου σκεύους και δύο πυραύλων (εικ. 53)⁵⁰¹.

Οι εμπορικοί αμφορείς (εικ. 54) αποτελούν ξεχωριστή ομάδα και προέρχονται από τη Μένδη, τις Ερυθρές, τη Θάσο, τη Χίο, την Κόρινθο ή τη Βόρεια Πελοπόννησο, τη Ρόδο, την ελληνική Ιταλία και την Κω, μεταξύ των οποίων και ένας ενεπίγραφος του 2^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁹¹ Liston κ.ά. 2018, 10.

⁴⁹² Liston κ.ά. 2018, 58.

⁴⁹³ Σημειώνεται ο ελάχιστος αριθμός των αγγείων. Σχετικά με τον αριθμό και την κατάσταση διατήρησης: Liston κ.ά. 2018, 67-68, πίν. 3, 4.

⁴⁹⁴ Τα περισσότερα αγγεία χρονολογούνται στον 2^ο αι. π.Χ. Το συνηθέστερο σχήμα εστίασης είναι η φιάλη. Liston κ.ά. 2018, 66, 68, 71.

⁴⁹⁵ Τα αγγεία πόσης, ιδιαίτερα τα δίωτα κύπελλα συμβάλλουν στη χρονολόγηση της απόθεσης μετά το 175 π.Χ. Συγκεντρώθηκαν σε σύντομο διάστημα και τα περισσότερα αντιπροσωπεύουν τύπους του 165 π.Χ. Δεδομένης της απουσίας των κυπέλλων τύπου *long-petal*, η κεραμική του φρέατος συγκεντρώθηκε σε διάστημα περίπου δεκαπέντε ετών. *Agora XXIX*, 138, 119. Liston κ.ά. 2018, 72-75.

⁴⁹⁶ Μέρος των οστράκων παρέμεινε εκτός καταγραφής, επομένως ο αριθμός των αγγείων είναι σαφώς μεγαλύτερος. Liston κ.ά. 2018, 79.

⁴⁹⁷ Πρόκειται για δημοφιλή ελληνιστικό τύπο με ευθεία τοιχώματα, προεξέχον χείλος και εμπίστετες λαβές. *Agora XXXIII*, 109-115. Liston κ.ά. 2018, 79.

⁴⁹⁸ *Agora XXXIII*, 105-107. Liston κ.ά. 2018, 79-81.

⁴⁹⁹ Ταυτίστηκε από τις χαρακτηριστικές αυλακώσεις στο εσωτερικό. Φέρει ίχνη επισκευής από μολύβδινους σφιγκτήρες. *Agora XXXIII*, 124-128. Liston κ.ά. 2018, 79-81.

⁵⁰⁰ Ανήκει σε δημοφιλή ελληνιστικό τύπο, κλασικών καταβολών με κορινθιακή προέλευση. Ανάλογες οινοχόες από πηγάδια της Αττικής δεν απαντούν στο στρώμα χρήσης, υποδεικνύοντας ότι ως αγγεία δεν χρησιμοποιούνταν για την άντληση νερού, δεδομένου και του δυσλειτουργικού όγκου. *Agora XXXIII*, 76-79. Liston κ.ά. 2018, 81-82.

⁵⁰¹ Liston κ.ά. 2018, 85.

με την επιγραφή [Α]σκλη(-)⁵⁰². Επικρατούν αριθμητικά οι κνιδιακοί αμφορείς, γεγονός αναμενόμενο για την περίοδο. Σε κνιδιακούς αμφορείς ανήκουν οι πέντε ενεπίγραφες λαβές, με τη λέξη *φρούραρχος* και ονόματα επωνύμων αρχόντων, που συνέβαλαν στη χρονολόγηση της απόθεσης⁵⁰³. Το σημαντικότερο σύνολο αποτελούν τα *unguentaria* (**εικ. 55**), λόγω της σύνδεσής τους με τα βρεφικά κατάλοιπα. Πρόκειται για 19 ατρακτόσχημα μυροδοχεία, χρονολογημένα κοντά στην περίοδο της απόθεσης των βρεφών⁵⁰⁴.

Από το φρέαρ G 5:3 προέρχεται και πλήθος πήλινων αντικειμένων, συνδεδεμένων κυρίως με τη δραστηριότητα των εργαστηρίων του Αγοραίου Κολωνού. Παράδειγμα αποτελούν οι μήτρες κατασκευής ειδωλίων και λύχνων (**εικ. 56-57**)⁵⁰⁵ και δέκα σφονδύλια. Περιλαμβάνονται επίσης τμήμα λακωνικού καλυπτήρα, επτά όστρακα μεγάλων πλακιδίων κορινθιακού πηλού και ένα ιδιαίτερα αποσπασματικό αντικείμενο, μάλλον κέραμο από οπαίο⁵⁰⁶.

4.1.4. Τα χάλκινα αντικείμενα

Όπως αναφέρθηκε στην παρουσίαση του οστεολογικού υλικού, η κατάσταση της διατήρησης των οστών οφείλεται στην παρουσία του χαλκού και στο υγρό περιβάλλον του φρέατος⁵⁰⁷. Μεταξύ 16 και 16,85 μ. αποκαλύφθηκε πλήθος χάλκινων αντικειμένων. Η κατάσταση διατήρησής τους ήταν κακή και δεν δόθηκε η απαραίτητη προσοχή, κατά την καταγραφή και συντήρησή τους⁵⁰⁸. Πρόκειται για ασυνήθιστο σύνολο στο εσωτερικό ενός πηγαδιού, ειδικότερα εάν ληφθεί υπόψιν το συνολικό τους βάρος, περίπου 8 κ.⁵⁰⁹. Παρά την προχωρημένη διάβρωση, τα αντικείμενα ταυτίστηκαν με ράβδους και κοσμήματα (**εικ. 58**), κυρίως υποστηρίγματα γωνιών, οι οποίες καταλαμβάνουν το ½ του συνολικού βάρους⁵¹⁰. Το συνολικό μήκος των θραυσμάτων με κόσμημα τύπου *bead-and-reel* ανέρχεται περίπου στα 0,75 μ., γι' αυτό και ερμηνεύτηκαν ως τμήμα από κόσμημα

⁵⁰² Liston κ.ά. 2018, 86-88.

⁵⁰³ Στους αμφορείς απαντούν τα ονόματα των επωνύμων Σωκράτους, Ευφραγόρα, Αρίσταρχου και Ασκληπιοδώρου. Liston κ.ά. 2018, 87.

⁵⁰⁴ Για τους τύπους των μυροδοχείων: *Agora XXXIII*, 150-156. Liston κ.ά. 2018, 78-79.

⁵⁰⁵ Σώζονται μόνο δύο λύχνοι σε καλή κατάσταση διατήρησης και λιγοστά θραύσματα του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ. Liston κ.ά. 2018, 77.

⁵⁰⁶ Liston κ.ά. 2018, 88.

⁵⁰⁷ Ο χαλκός εκτιθέμενος στο νερό, σχηματίζει ενώσεις, υπεύθυνες για το διαχωρισμό των εναιωρημάτων από τα ιζήματα. Παρ' ότι τα χάλκινα αντικείμενα εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα, οι ενώσεις κυκλοφορούσαν μέσα από τις κινήσεις του νερού. Η θέση των καταλοίπων κάτωθεν του υδροφόρου ορίζοντα και οι αντιμικροβιακές ιδιότητες του χαλκού συντέλεσαν στην καλή κατάσταση διατήρησης. Liston – Rotroff 2013, 65.

⁵⁰⁸ Ανασταλτικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε η προχωρημένη διάβρωση των αντικειμένων, που ενδεχομένως απέτρεψε ακόμα και τον καθαρισμό τους. Liston κ.ά. 2018, 95.

⁵⁰⁹ Liston κ.ά. 2018, 95. Liston – Rotroff 2013, 65.

⁵¹⁰ Σημειώνεται η περίπτωση υποστηρίγματος με ίχνη υφαντού οργανικού υλικού. Πρόκειται μάλλον για τμήμα καθίσματος. Για ανάλογα καθίσματα: Richter 1966, εικ. 181, 646. Liston κ.ά. 2018, 96.

μεγάλου αντικειμένου (π.χ. σεντούκι). Τα θραύσματα με τη μορφή περιελισσόμενης ράβδου ταυτίστηκαν με κεφαλές τρυπανιών (εικ. 59)⁵¹¹. Δημιουργούνται ερωτήματα για την απόρριψη τέτοιας ποσότητας χαλκού στο πηγάδι, καθώς πρόκειται για μέταλλο με αξία, που θα μπορούσε να ανακυκλωθεί. Ωστόσο είναι σαφές ότι η συγκέντρωσή του συνδέεται με τη λειτουργία εργαστηρίων χαλουργίας στην περιοχή του Αγοραίου Κολωνού⁵¹².

4.1.5 Άλλα ευρήματα από το πηγάδι

4.1.5.α. Η ερμαϊκή στήλη

Ίσως το πιο απροσδόκητο εύρημα του φρέατος, στο οποίο δόθηκε και μεγάλη προσοχή από την έρευνα, αποκαλύφθηκε σε βάθος 18,45 μ. Πρόκειται για μικρού μεγέθους ερμαϊκή στήλη γυναικείας μορφής (εικ. 60)⁵¹³. Η παρουσία της στο εσωτερικό ενός φρέατος χρήζει διερεύνησης. Η πρώτη προσπάθεια ερμηνείας βασίστηκε σε δύο χωρία του Πausανία, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη ιερού της Αφροδίτης Ουρανίας στη βορειοδυτική περιοχή του Αγοραίου Κολωνού (Αττικά, 1.14.7) και την παρουσία λατρευτικού αγάλματος του Φειδία στην περιοχή του Ιλισού, το οποίο περιγράφει τετράγωνο, όμοιο με ερμαϊκή στήλη (Αττικά, 1.19.2). Η στήλη ερμηνεύτηκε αρχικά ως αντίγραφο του φειδιακού αγάλματος της Ουρανίας Αφροδίτης⁵¹⁴, σε εκδοχή ερμαϊκής στήλης, εναλλακτικά ως υποστήριγμα του αγάλματος⁵¹⁵. Το γλυπτό συσχετίστηκε επίσης με βωμό της Είλειθυίας στην Αγορά, ο οποίος σύμφωνα με τον Πausανία (Αττικά, 1.18.5) βρισκόταν πλησίον του Σεραπείου και στέγαζε τρία ξόανα της θεάς⁵¹⁶.

⁵¹¹ Μεταξύ των μη καταγεγραμμένων αντικειμένων συμπεριλαμβάνεται σφαιρική λαβή με διαμερή οπή και ίσως χυτή επίστεψη, χάλκινες τετραγωνικοί ράβδοι, εκ των οποίων οι τρεις ερμηνεύτηκαν ως πόδια επίπλου. Οι υπόλοιπες ταυτίστηκαν με τμήματα εργαλείων ή ζυγού. Liston κ.ά. 2018, 96-97.

⁵¹² Liston κ.ά. 2018, 96-97.

⁵¹³ Είναι κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο. Είναι είτε εντελώς θραυσμένη στην κατώτερη όψη, είτε ακέραια με μικρές αποκρούσεις και επιφανειακή φθορά. Η κεφαλή είναι ημιτελής στην οπίσθια όψη και η μορφή είναι ενδεδυμένη με πτυχωτό ένδυμα, το οποίο εκτείνεται έως ένα σημείο της κυρίως στήλης. www.agathe.gr.

⁵¹⁴ Σχετικά με το Ιερό της Αφροδίτης Ουρανίας στην Αγορά: Travlos 1949, 391-392. Osanna 1988-1989. Liston κ.ά. 2018, 21.

⁵¹⁵ Η υπόθεση δε φαίνεται να ευσταθεί, καθώς κανένα οικοδόμημα της Αγοράς δεν έχει ταυτιστεί με το ιερό της Ουρανίας Αφροδίτης. Η ανώτερη επιφάνεια της κεφαλής του γλυπτού έχει λαξευτεί επιμελώς, δε φαίνεται επομένως να στήριζε κάποια κατασκευή. Liston κ.ά. 2018, 90.

⁵¹⁶ Σύμφωνα με τον Πausανία το ένα από τα τρία ξόανα έφερε στην Αθήνα ο Ερυσίχθων από τη Δήλο, ενώ τα άλλα δύο η Φαίδρα από την Κρήτη. Ο βωμός αναφέρεται επίσης σε λόγο του Ισαίου, τον 4^ο αι. π.Χ. (Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου, 40: τὴν δὲ μητέρα [τὴν] αὐτοῦ καθημένην ἐν τῷ τῆς Εἰλειθυίας ἱερῷ πάντες ἑώρων, καὶ τούτῳ ἐγκαλοῦσαν ἃ ἐγὼ αἰσχύνομαι λέγειν, οὗτος δὲ ποιῶν οὐκ ἠσχύνετο.). Liston κ.ά. 2018, 90.

4.1.5.β. Το τμήμα της λαβής ενός ελεφαντοστέινου κολεού ξίφους

Από το φρέαρ προέρχεται επίσης η ανώτερη επιφάνεια ενός κολεού ξίφους, κατασκευασμένης από χαυλιόδοντα ελέφαντα (**εικ. 61**), που αποκαλύφθηκε σε βάθος 16,85 μ.⁵¹⁷. Το εγγύτερο παράλληλο προέρχεται από το ναυάγιο των Αντικυθήρων και χρονολογείται τεχνοτροπικά στον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ. (**εικ. 62**)⁵¹⁸, επομένως ο κολεός της Αγοράς είναι μάλλον σύγχρονος. Στην ανώτερη επιφάνεια διακρίνεται αδιάγνωστη στικτή επιγραφή, προφανώς δηλωτική της αξίας ή του βάρους του υλικού. Δεδομένης της εύρεσης πλησίον των χάλκινων αντικειμένων, κανένα εκ των οποίων δε σχετίζεται με οπλισμό, προέρχεται πιθανώς από το Οπλοστάσιο. Η διακόσμηση από πολύτιμα μέταλλα υποδεικνύει μάλλον ιδιωτική και όχι δημόσια ιδιοκτησία. Οι χρυσές λεπτομέρειες αφαιρέθηκαν και το αντικείμενο κατέληξε ίσως στην αποθήκη κάποιου τεχνίτη και έπειτα στο φρέαρ⁵¹⁹.

4.1.6. Άλλες περιπτώσεις απόθεσης βρεφών σε πηγάδια της Αττικής – Οι εγχυτρισμοί σε πηγάδια στην Ακαδημία

Παρ' ότι στην Αττική δεν απαντά ακριβές παράλληλο του φρέατος G 5:3, η απόθεση νεκρών σε πηγάδια μαρτυρείται ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου⁵²⁰. Στο οικοδομικό συγκρότημα, της συμβατικά ονομαζόμενης «Ιεράς Οικίας»⁵²¹ εντοπίστηκαν τρία πηγάδια (**εικ. 63**), χαμηλού βάθους και διαμέτρου, χωρίς εσωτερική επένδυση. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν αμφορείς, που είχαν πιθανότατα χρησιμοποιηθεί ως εγχυτρισμοί βρεφών⁵²². Με μοναδική εξαίρεση έναν αμφορέα που περιείχε το κρανίο ενός βρέφους, δε σώζονται περαιτέρω ανθρώπινα κατάλοιπα⁵²³. Σε μικρή απόσταση από την «Ιερά Οικία» και πλησίον του πρωτοελλαδικού κτηρίου εντοπίστηκε πηγάδι βάθους 2 μ. Περιείχε αμφορείς και άλλα αγγεία, μεταξύ των οποίων και ένας ωσειδής κρατήρας. Η σύνδεση των αγγείων με την πρακτική του εγχυτρισμού και η παρουσία στρώματος καύσης, που σχετίζεται με ταφικό τελετουργικό, υποδεικνύει ότι ίσως πρόκειται για περιπτώσεις

⁵¹⁷ Το ελεφαντόδοντο προέρχεται από χαυλιόδοντα αφρικανικού ελέφαντα. Liston κ.ά. 2018, 93.

⁵¹⁸ Bol 1972, 37-38, πίν. 18:3, 19:1. Liston κ.ά. 2018, 94 και σημ. 98, όπου περισσότερα παραδείγματα.

⁵¹⁹ Liston κ.ά. 2018, 94-95.

⁵²⁰ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁵²¹ Από τον ανασκαφέα Φ. Σταυρόπουλο το υστερογεωμετρικό κτήριο ονομάστηκε «Ιερά Οικία» και ερμηνεύτηκε ως οικοδόμημα, σχετικό με τη λατρεία του ήρωα *Ακάδημου* ή *Έκάδημου*. Πλέον από την έρευνα ερμηνεύεται ως κοσμικό οικοδομικό συγκρότημα, με οικιστική και ταφική χρήση. Alexandridou 2017. Mazarakis Ainian – Alexandridou 2011.

⁵²² Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 585, 587.

⁵²³ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 582.

εγχυτρισμού⁵²⁴. Στα ανώτερα γεμίσματα εντοπίστηκαν όψιμα γεωμετρικά αγγεία και στον πυθμένα ένας εγχυτρισμός παιδιού⁵²⁵.

Στο εσωτερικό του οικοδομικού συγκροτήματος, εντοπίστηκαν τρία ακόμα πηγάδια, που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως ταφικοί αποθέτες. Το «Φρέαρ/Τάφος 1» στη ΒΔ γωνία του συγκροτήματος, βάθους περίπου 10 μ., περιείχε περισσότερα από 30 αγγεία, ως επί το πλείστον ταινιωτούς αμφορείς και άλλα σχήματα του ύστερου 8^{ου} και πρώιμου 7^{ου} αι. π.Χ. Τα αγγεία εντοπίστηκαν τοποθετημένα σε πλάγια θέση, σε εννέα διαδοχικά στρώματα, διαχωρισμένα μεταξύ τους με στρώμα χώματος. Ο δεύτερος αποθέτης, νοτιοδυτικά της «Ιεράς Οικίας» ήταν βαθύτερος και περιείχε 12 αγγεία, μαγειρικά σκεύη και ταινιωτούς αμφορείς. Φαίνεται από τη θέση τους μεταξύ 3,6 και 4,7 μ. βάθους, ότι συγκεντρώθηκαν σε μικρό χρονικό διάστημα. Η τρίτη περίπτωση αναφέρεται ως «Φρέαρ/Τάφος 2». Εντοπίστηκαν αποσπασματικοί ταινιωτοί αμφορείς, υποστηριζόμενοι από λίθους. Στο εσωτερικό ενός βρέθηκαν αποτεφρωμένα οστά, αποτέλεσμα μάλλον δευτερογενούς απόθεσης⁵²⁶.

Αν και η ερμηνεία της δευτερογενούς απόθεσης θα μπορούσε να γενικευτεί σε όλο το σύνολο των ανωτέρω αγγείων, οι αναφορές του ανασκαφέα και τα στοιχεία για την απόθεση των βρεφών υποδηλώνουν ότι πρόκειται για περιπτώσεις εγχυτρισμών και όχι δευτερογενών καύσεων⁵²⁷. Η διάμετρος των ακέραιων αγγείων, μικρότερη των 20 εκ. και η απουσία τεμαχισμών ή θραύσεων στην επιφάνειά τους, υποδεικνύουν τη χρήση τους ως εγχυτρισμών κυρίως εμβρύων και όχι βρεφών⁵²⁸. Τέλος, ως πρακτική φαίνεται να ενέχει και συμβολικές προεκτάσεις, στο πλαίσιο της προστασίας των νεκρών. Η εγγύτητα του οικοδομικού συγκροτήματος στην όχθη του Κηφισού και οι συνεχείς υπερχειλίσεις του ποταμού είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των ταφών, γι' αυτό και τα βρέφη τοποθετούνταν στα πηγάδια, δεχόμενα μια συμβολική προστασία⁵²⁹.

Η ερμηνεία των φρεάτων ως ταφικών αποθετών προκύπτει αρχικά από το γεγονός ότι η πρακτική της δευτερογενούς καύσης για βρέφη και πληθυσμούς μη ενηλίκων, συμφωνεί με τα ταφικά δεδομένα αλλά και με τη μεταβλητότητά τους στην Αττική του 8^{ου}

⁵²⁴ Η χρήση ωοειδών κρατήρων ως αγγείων εγχυτρισμού και η παρουσία στρώματος καύσης πάνω από το πηγάδι απαντούν ως παράλληλα και στον Ωρωπό. Vlachou 2007, 222. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 586-587.

⁵²⁵ Alexandridou 2017, 52.

⁵²⁶ Mazarakis Ainian – Alexandridou 2011. Alexandridou 2017, 52-53. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 587.

⁵²⁷ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 587. Λάκκοι με εγχυτρισμούς βρεφών, χαμηλότερου όμως βάθους και διαφορετικής μορφολογίας προέρχονται από τον Ωρωπό. Vlachou 2007, 217-220. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 587, σημ. 88.

⁵²⁸ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 588-589.

⁵²⁹ Vlachou 2007, 226. Alexandridou 2017, 50. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 590.

και 7^{ου} αι. π.Χ.⁵³⁰. Ενισχύεται επίσης από τον ταφικό χαρακτήρα της «Ιεράς Οικίας», όπου εντοπίστηκαν ταφές, πολλές εκ των οποίων ανήκαν σε νεογέννητα βρέφη⁵³¹, αλλά και από την γενικότερη παρουσία εγχυτρισμών εντός οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου⁵³². Επιπλέον, οι ταινιωτοί αμφορείς, που κυριαρχούν στα πηγάδια της Ακαδημίας και ο ωσειδής κρατήρας από το πηγάδι του πρωτοελλαδικού κτηρίου, απαντούν συχνά ως αγγεία εγχυτρισμού⁵³³. Ακόμα και στα μαγειρικά σκεύη εντοπίζεται σύνδεση με τα βρέφη. Περιλαμβάνονται και στα ελληνιστικά πηγάδια της Αθήνας, της Μεσσήνης και της Ερέτριας⁵³⁴, τα οποία παρά τη χρονολογική τους απόκλιση αποτελούν παράλληλο της συγκεκριμένης περίπτωσης. Επομένως, τα μικρότερου μεγέθους αγγεία (π.χ. σκύφοι) αποτελούν ενδεχομένως προσφορές ή κτερίσματα στα βρέφη⁵³⁵.

4.2. Το πηγάδι με τα βρεφικά κατάλοιπα από την Αγορά της Αρχαίας Μεσσήνης

Αντίστοιχη περίπτωση με το φρέαρ G 5:3 της αθηναϊκής Αγοράς αποτελεί το ελληνιστικό πηγάδι από την Αγορά της Μεσσήνης (**εικ. 64**). Εντοπίστηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του έτους 2004-2005, στο νοτιοανατολικό τμήμα της Αγοράς και σε μικρή απόσταση από τη νοτιοδυτική γωνία δημόσιου κτηρίου, το οποίο ταυτίστηκε με το *Βουλευείο*⁵³⁶. Η θέση του (**εικ. 65**) έθετε το φρέαρ σε άμεση σύνδεση και με τον παρακείμενο δωρικό ναό της θεοποιημένης βασίλισσας Μεσσήνης⁵³⁷. Χρονολογείται μεταξύ 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ.⁵³⁸, έχει ελλειψοειδές σχήμα και χωρίζεται σε δύο κυκλικά στόμια⁵³⁹. Σε βάθος 3-4 μ. αποκαλύφθηκε συγκέντρωση αναμεμιγμένων ανθρώπινων και ζωικών οστών και ποσότητα κεραμικής. Πρόκειται για αγγεία τοπικών εργαστηρίων

⁵³⁰ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 585. Η πρακτική της καύσης παιδιών σε εγχυτρισμούς απαντά την ίδια περίοδο και στη δυτική νεκρόπολη της Ελευσίνας. Burials Γζ and Γ15. Μυλωνάς 1975, 108-110, 136-138, 259-260.

⁵³¹ Οι περισσότερες εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση, βορειοδυτικά και βορειοανατολικά της «Ιεράς Οικίας», αλλά και σποραδικά σε άλλα σημεία του οικοδομικού συγκροτήματος, όπως ο «διάδρομος», και τα Δωμάτια δ και ζ. Alexandridou 2017, 343. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 577, 590.

⁵³² Morris 1987, 62-63. Mazarakis Ainian 2006-2007, όπου σχετικά παραδείγματα. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 590.

⁵³³ Vlachou 2007, 222. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 586-587.

⁵³⁴ Schmid 2000, 363-367. Bourbou – Themelis 2010, 115-117. Alexandridou 2017, 51. Liston κ.ά. 2018, 108. Dubois 2018, 210.

⁵³⁵ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 588-589.

⁵³⁶ Θέμελης 2004, 42, **εικ. 5**, πίν. 16b. 2005, 54-55. Bourbou 2013, 335. Dubois 2018, 209. Το *Βουλευείο* αποτελεί οικοδόμημα της Αγοράς και δεν ταυτίζεται με το *Βουλευτήριο* στην περιοχή του Ασκληπιείου. Θέμελης 2010, 152.

⁵³⁷ Σύμφωνα με επιγραφές, το όνομα της πόλης προέρχεται από την προδωρική, θεοποιημένη βασίλισσα Μεσσήνη. Θέμελης 2000, 38. Bourbou – Themelis 2010, 112. Bourbou 2013, 335. Liston κ.ά. 2018, 108. Η ονομασία απαντά στη βιβλιογραφία και με το δωρικό τύπο *Μεσσάνα*. Θέμελης 2010, 144.

⁵³⁸ Bourbou 2013, 335.

⁵³⁹ Bourbou – Themelis 2010, 112.

παραγωγής, κυρίως οξυπύθμενους αμφορείς (**εικ. 66**) και μαγειρικά σκεύη, ως επί το πλείστον χύτρες⁵⁴⁰.

Τα οστεολογικά κατάλοιπα αποδόθηκαν σε έμβρυα και νεογέννητα βρέφη⁵⁴¹. Ο πληθυσμός τους υπολογίστηκε μεταξύ 260-290, σύμφωνα με τα σωζόμενα αριστερά μηριαία οστά⁵⁴². Η εξέταση των οστών δεν κατέδειξε την παρουσία παθολογιών, όπως μακροχρόνιες ασθένειες ή τραύματα, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αιτία θανάτου⁵⁴³. Κατανέμονται ηλικιακά από πρόωρα έμβρυα μικρότερα των 37 εβδομάδων, βρέφη πλήρους κύησης 37 έως 42 εβδομάδων και νεογνά έως και 28 ημερών. Η ταύτιση του φύλου δεν κατέστη δυνατή, λόγω της πρώιμης ηλικίας και της απουσίας οδοντικών καταλοίπων⁵⁴⁴. Ο θάνατός τους συνδέθηκε με επιπλοκές της κύησης και του τοκετού⁵⁴⁵, ωστόσο δε μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να οφείλεται σε αιτίες, αδιόρατες στα οστά.

Τα ζωικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν αναμεμιγμένα με τα βρεφικά οστά και αποδόθηκαν σε σκύλους. Η οστεολογική μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη και δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί⁵⁴⁶, είναι όμως σαφής η απουσία παθολογιών ή ενδείξεων κακομεταχείρισης⁵⁴⁷. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Π. Θέμελη οι σκύλοι τοποθετήθηκαν στο φρέαρ ως συνοδοί των βρεφών. Από τη Μεσσήνη προέρχονται αντίστοιχα ευρήματα⁵⁴⁸, όπως οι νηπιακές ταφές από τον περίβολο του ελληνιστικού ταφικού μνημείου K3 (3^{ος} αι. π.Χ.) (**εικ. 67**)⁵⁴⁹. Πρόκειται για ταφικό μνημείο, πλησίον της δυτικής στοάς του Γυμνασίου. Στα ταφικά οικοδομήματα K1, K2 και K3 ενταφιάζονταν πολυτελώς, μέλη επιφανών μεσσηνιακών οικογενειών⁵⁵⁰. Στο K3 αποκαλύφθηκαν οκτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι, συμμετρικά τοποθετημένοι, γύρω από τετράγωνη θήκη, στο κέντρο

⁵⁴⁰ Bourbou – Themelis 2010, 112. Bourbou 2013, 335. Dubois 2018, 209.

⁵⁴¹ Θέμελης 2010, 159. Η πρώτη ταξινόμηση των οστών διενεργήθηκε από τον Θ. Πίτσιο, ενώ η παρουσία των σκύλων διαπιστώθηκε από τη Χ. Μπούρμπου, η οποία προχώρησε και στην περαιτέρω μελέτη του υλικού. Bourbou – Themelis 2010, 112.

⁵⁴² Bourbou – Themelis 2010, 112. Ο ελάχιστος αριθμός των βρεφών στη βιβλιογραφία προσδιορίζεται ως εξής: 250 (Θέμελης 2004, 42). 262-284 (Bourbou – Themelis 2010, 112). 262 (Bourbou 2013, 335. Liston κ.ά. 2018, 108. Dubois 2018, 209). 290 (Θέμελης 2005, 54-55). Σχετικά με τις αναλυτικές διαστάσεις των οστών του συνόλου: Bourbou – Themelis 2010, 123-125, πίν. 1-5.

⁵⁴³ Bourbou – Themelis 2010, 112. Bourbou 2013, 335. Dubois 2018, 209.

⁵⁴⁴ Bourbou – Themelis 2010, 112.

⁵⁴⁵ Bourbou – Themelis 2010, 112. Bourbou 2013, 335. Liston κ.ά. 2018, 108.

⁵⁴⁶ Bourbou 2013, 335.

⁵⁴⁷ Dubois 2018, 209.

⁵⁴⁸ Θέμελης 2004, 42. Η παρουσία τους μπορεί επίσης να συσχετιστεί με τον τελετουργικό χαρακτήρα των σκύλων σε ανάλογες αποθέσεις και εν γένει με τη σύνδεσή τους με τον τοκετό, τα βρέφη και το θάνατο. Liston κ.ά. 2018, 108.

⁵⁴⁹ Σχετικά με το ταφικό μνημείο K3: Θέμελης 2018.

⁵⁵⁰ Bourbou 2013, 337. Στο μνημείο K1 αποκαλύφθηκαν 7 και στο K2 4 κιβωτιόσχημοι τάφοι κάτωθεν του δαπέδου. Οι καλυπτήρες πλάκες των ταφών έφεραν προσαρτημένους σιδερένιους δακτύλιους, για την άρση και την τοποθέτηση νεότερων ταφών. Bourbou – Themelis 2010, 111.

(εικ. 68). Περιμετρικά σώζεται περίβολος, διαστάσεων 6×14 μ., με ισχυρό αναλημματικό τοίχο⁵⁵¹. Στην εσωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου, πίσω από την κεντρική αίθουσα, εντοπίστηκαν 25 εγχυτρισμοί και ανάμεσά τους 4 ταφές νεαρών σκύλων (εικ. 69)⁵⁵², του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. Από τον ανασκαφέα ερμηνεύτηκαν αρχικά ως συνοδοί των νηπίων⁵⁵³. Συνάγεται λοιπόν η πρακτική της επίσημης, ακόμα και *intra muros* ταφής των βρεφών στην αρχαία Μεσσήνη. Ίσως στην περίπτωση των εγχυτρισμών του Κ3, τα βρέφη να τέθηκαν συμβολικά υπό την προστασία των αφηρωισμένων νεκρών του μνημείου⁵⁵⁴. Η ταφή νεκρών εντός των τειχών, όπως φαίνεται από επιτάφια μνημεία, όπως το Κ3⁵⁵⁵ και η εύρεση *intra muros* νηπιακών ταφών, αποδεικνύει ενδεχομένως την τελετουργική ταφή βρεφών, διαχωρισμένων όμως από τις ταφές των υπόλοιπων μελών της μεσσηνιακής κοινότητας⁵⁵⁶.

Τα υπόλοιπα ευρήματα αποτελούνται από αγγεία τοπικής παραγωγής⁵⁵⁷. Η παρουσία οξυπύθμενων αμφορέων και χυτρών στο στρώμα των βρεφικών καταλοίπων παραπέμπει ίσως στη διαδικασία του εγχυτρισμού. Πρόκειται για αγγεία που χρησιμοποιούνταν κατ' εξοχήν για τον ενταφιασμό των βρεφών⁵⁵⁸, παρόμοια με αυτά των ταφών στον περίβολο του μνημείου Κ3. Παρατηρούνται επίσης τεμαχισμοί, όμοιοι με αγγείων εγχυτρισμού⁵⁵⁹. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, εάν η συγκέντρωση των βρεφών στο φρέαρ είναι αποτέλεσμα δευτερογενούς απόθεσης. Τα βρέφη ενδεχομένως ενταφιάστηκαν αρχικά διαχωρισμένα από τους υπόλοιπους νεκρούς της Μεσσήνης⁵⁶⁰, όπως στην περίπτωση των εγχυτρισμών του Κ3⁵⁶¹ και έπειτα από την ανακομιδή τους, μεταφέρθηκαν στο πηγάδι⁵⁶². Ίσως πρόκειται για πράξη τελετουργικού χαρακτήρα, δεδομένης της εγγύτητας προς τον δωρικό ναό⁵⁶³.

⁵⁵¹ Bourbou – Themelis 2010, 111. Οι ταφές του μνημείου Κ3 ανήκουν στην δεύτερη τουλάχιστον χρήση του μνημείου και σύμφωνα με επιγραφές, αποδόθηκαν στην οικογένεια του Διονυσίου Αριστομένου. Bourbou 2013, 337.

⁵⁵² Ο αριθμός των εγχυτρισμών στα *Πρακτικά* του 2000 ανέρχεται στους 29. Θέμελης 2000, 98. Μια από τις ταφές των σκύλων εντοπίστηκε πλησίον της εισόδου του μνημείου, στην αριστερή πλευρά του κεκλιμένου επιπέδου εισόδου. Bourbou – Themelis 2010, 111. Bourbou 2013, 337.

⁵⁵³ Θέμελης 1999, 97. 2000, 98.

⁵⁵⁴ Bourbou 2013, 338.

⁵⁵⁵ Bourbou – Themelis 2010, 111.

⁵⁵⁶ Bourbou 2013, 338.

⁵⁵⁷ Bourbou 2013, 335.

⁵⁵⁸ Θέμελης 2005, 54. Bourbou 2013, 339. Dubois 2018, 209.

⁵⁵⁹ Θέμελης 2004, 42.

⁵⁶⁰ Ενδεχομένως λόγω της ηλικίας τους, αφού δεν είχαν αναγνωριστεί ακόμα ως μέλη της μεσσηνιακής κοινότητας. Θέμελης 2005, 54-55.

⁵⁶¹ Bourbou – Themelis 2010, 117.

⁵⁶² Θέμελης 2004, 42. Bourbou 2013, 338.

⁵⁶³ Θέμελης 2005, 54-55. 2010, 159.

4.3. Το πηγάδι από την περιοχή του Σεβαστείου της Ερέτριας

Κατά την ανασκαφική έρευνα του έτους 1996 στην περιοχή του Σεβαστείου της Ερέτριας αποκαλύφθηκε το ελληνιστικό φρέαρ FK 153, χρονολογημένο στον 3^ο αι. π.Χ. (εικ. 70)⁵⁶⁴. Τοποθετείται στο βόρειο τμήμα της οδικής αρτηρίας, που διερχόμενη από τις υπώρειες της ακρόπολης, συνέδεε τη Χαλκίδα με την Αμάρυνθο. Το φρέαρ τοποθετείται στη διασταύρωση δύο οδών⁵⁶⁵. Νότια της κύριας οδού εκτείνονταν οι πολυτελέστερες οικίες της πόλης, μεταξύ των οποίων και η Οικία των Ψηφιδωτών. Στη βόρεια πλευρά βρίσκονταν δημόσια κτήρια, όπως το Θέατρο, το Γυμνάσιο και το Στάδιο (εικ. 71). Η εύρεσή του προέκυψε από την διερεύνηση παρακείμενου κτηρίου στη βόρεια πλευρά της οδού. Εφόσον δεν διαπιστώθηκε μεταξύ τους σύνδεση, συνάγεται ότι το φρέαρ βρισκόταν σε δημόσιο έδαφος, μεταξύ όμως δημόσιου και ιδιωτικού βίου⁵⁶⁶. Είχε βάθος 5 μ. και διάμετρο στομίου 1,2 μ.⁵⁶⁷. Ο άξονάς του κατασκευάστηκε από 8 πήλινους αγωγούς ύψους 0,62-0,65 μ., ο καθένας εκ των οποίων αποτελείται από τρία τμήματα, συναρμοσμένα με μολύβδινους σφιγκτήρες. Στα σημεία συναρμογής διαμορφώθηκαν βοηθητικά, ημικυκλικά βήματα αναρρίχησης⁵⁶⁸.

Τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά υποδεικνύουν ότι το φρέαρ, η οδός και το παρακείμενο κτήριο οικοδομήθηκαν στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος⁵⁶⁹. Στα κατώτερα στρώματα της οδού βρέθηκε κεραμικό θραύσμα Δυτικής Κλιτύος, το οποίο προσέφερε το *terminus ante quem* των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷⁰. Με τη συγκεκριμένη χρονολόγηση συμφωνεί τόσο η αρχιτεκτονική δόμηση του φρέατος, όσο και η κεραμική, η οποία είναι επίσης όμοια με των σύγχρονων στρωμάτων της Οικίας των Ψηφιδωτών⁵⁷¹. Η ακριβέστερη χρονολόγηση του φρέατος προκύπτει από

⁵⁶⁴ Η ένδειξη FK 153 αντιστοιχεί στο στρώμα του πυθμένα του φρέατος. Τοποθετείται στο νότιο τμήμα του ανασκαφικού τομέα της οδού E/600 ΒΔ. Ducrey – Schmid 1997, 104. Για το φρέαρ: Ducrey – Schmid 1997. Schmid 2000. Liston κ.ά. 2018, 107.

⁵⁶⁵ Ducrey – Schmid 1997, 104 και σημ. 2, όπου βιβλιογραφία για την οδό. Chenal-Velarde 2006, 25.

⁵⁶⁶ Ducrey – Schmid 1997, 104. Schmid 2000, 361.

⁵⁶⁷ Schmid 2000, 361. Liston κ.ά. 2018, 107. Ducrey – Schmid 1997, 106.

⁵⁶⁸ Στο εσωτερικό του φρέατος αποκαλύφθηκαν τμήματα των αγωγών, τα οποία προφανώς κατέρρευσαν. Η επανένωσή τους θα κάλυπτε ολόκληρο το εσωτερικό του φρέατος. Η παρουσία δύο επιπλέον αγωγών υποδεικνύει την έκτασή τους πάνω από το στόμιο, με σκοπό την προστασία των διερχόμενων από ενδεχόμενη πτώση. Schmid 2000, 361, σημ. 4. Η δομή απαντά και σε παρόμοια φρέατα της Ερέτριας. π.χ. Φρέαρ της «Οικίας των Ψηφιδωτών» (*Eretria* VIII, 76f), φρέαρ του τομέα E/6 (Θέμελης 1974, 42, πίν. 21α) και φρέαρ από την περιοχή του Ιερού του Απόλλωνα (Huber 1991, 32). Το φρέαρ B1 από το Δίπυλο αποτελεί το εγγύτερο παράλληλο: βλ. Gruben 1970, 114. Για τα ευρήματα: Braun 1970. Schmid 2000, 361. Ducrey – Schmid 1997, 106.

⁵⁶⁹ Ducrey – Schmid 1997, 106. Schmid 2000, 361.

⁵⁷⁰ Schmid 2000, 361. Το *terminus post quem* προέκυψε από την εύρεση νομισματικής κοπής (αρ. ευρ. 1099) του Κοινού των Ευβοέων (220-196 π.Χ.) στο κατώτερο στρώμα της οδού. Ducrey – Schmid 1997, 105.

⁵⁷¹ Για τα ευρήματα της Οικίας των Ψηφιδωτών: *Eretria* VII. Ducrey – Schmid 1997, 106.

την εύρεση νομισματικού θησαυρού 338 αργυρών και 16 χάλκινων κοπών στον πυθμένα. Ένα ασημένιο τετράδραχμο του Αντιόχου Α΄ (281-261 π.Χ.) ή του Αντιόχου Β΄ της Συρίας (261-246 π.Χ.) αποτελεί την υστερότερη κοπή (εικ. 72). Τα μέσα επομένως του 3^{ου} αι. π.Χ. αποτελούν ένα ευρύ *terminus post quem* για τη χρονολόγηση των περιεχομένων του φρέατος⁵⁷². Η αποθησαύριση των νομισμάτων συσχετίστηκε με στρατιωτικό περιστατικό των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ., υπόθεση στην οποία συνηγορεί η σύγχρονη καταστροφή γειτονικών οικιών⁵⁷³. Το γεγονός αυτό υποστηρίζεται ότι είναι ο Χρμεωνίδειος Πόλεμος (267-262/1 π.Χ.)⁵⁷⁴ και πιθανολογείται ότι η απόκρυψη του θησαυρού πραγματοποιήθηκε πριν από τη σύρραξη. Ακολούθως, τα υπερκείμενα απορρίμματα αντιστοιχούν στο διάστημα μετά την αναταραχή και τον καθαρισμό της πόλης⁵⁷⁵.

Σε άμεση σύνδεση με τον θησαυρό, στο εσωτερικό του πηγαδιού εντοπίστηκαν οστεϊκά κατάλοιπα βρεφών και σκύλων (εικ. 73)⁵⁷⁶. Στις ανώτερες επιχώσεις αποκαλύφθηκε κεραμική του ύστερου 4^{ου} και πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷⁷, σύγχρονα νομίσματα⁵⁷⁸ και μικρού μεγέθους, μαρμάρινο χέρι (εικ. 74), ανάθημα προφανώς σε θεραπευτική θεότητα, ίσως στον Ασκληπιό⁵⁷⁹. Η κεραμική αποτελείται από χρηστικά κυρίως αγγεία και ως σύνολο προσομοιάζει στην κεραμική του πηγαδιού της αθηναϊκής Αγοράς. Κυριαρχούν λεκάνες και χύτρες. Συμπεριλαμβάνονται επίσης πιθοειδή και άλλα αποθηκευτικά αγγεία, λύχνοι⁵⁸⁰ και εμπορικοί αμφορείς (εικ. 75) από τη Χίο, τη Ρόδο, την Κνίδα και τη Θάσο. Η λεπτή κεραμική αποτελείται κυρίως από θραύσματα μελαμβαφών και Δυτικής Κλιτύος σκύφων (εικ. 76). Εντοπίστηκαν επίσης τρία αποσπασματικά *unguentaria*, συνδεδεμένα ίσως με τα ανθρώπινα κατάλοιπα⁵⁸¹.

⁵⁷² Τα νομίσματα προφανώς τοποθετήθηκαν στο φρέαρ εντός οργανικού φορέα. Μελετώνται από τον Μ. Brunner. Schmid 2000, 362-363. Ducrey – Schmid 1997, 106 και σημ. 18. Dubois 2018, 209. Liston κ.ά. 2018, 107. Για παρόμοιους νομισματικούς θησαυρούς στην Ερέτρια: Καλλιγιάς 1983, 113. Καραμεσίνη – Οικονομίδου 1983, 137. Ducrey – Schmid 1997, 107 και σημ. 19.

⁵⁷³ Schmid 2000, 363. Liston κ.ά. 2018, 107.

⁵⁷⁴ Chenal-Velarde 2006, 27, 30. Liston κ.ά. 2018, 107. Bourbou 2013, 335, σημ. 22. Schmid 2000, 361.

⁵⁷⁵ Liston κ.ά. 2018, 107. Εάν ληφθεί υπόψιν η σύνδεση της απόθεσης με στρατιωτικό περιστατικό και η καταστροφή των παρακείμενων οικιών από πυρκαγιά, εξηγείται η αποσπασματική κεραμική του φρέατος, επακόλουθο του καθαρισμού της πόλης. Ducrey – Schmid 1997, 107 και σημ. 20, όπου σχετική βιβλιογραφία. Schmid 2000, 363, βλ. και σημ. 14.

⁵⁷⁶ Chenal-Velarde 2006, 28. Liston κ.ά. 2018, 107.

⁵⁷⁷ Για την κεραμική του πηγαδιού: Schmid 2000.

⁵⁷⁸ Πρόκειται για αθηναϊκή κοπή του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., δύο κοπές του Κοινού των Ευβοέων του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. και μια πτολεμαϊκή κοπή του Πτολεμαίου Α΄ ή Β΄ Φιλάδελφου. Οι κοπές του Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου (285/3-246 π.Χ.) απαντούν σπάνια στον κεντρικό ελλαδικό χώρο και οι ελάχιστες περιπτώσεις σχετίζονται με τον Χρμεωνίδειο Πόλεμο. Schmid 2000, 362, βλ. και σημ. 10.

⁵⁷⁹ Σχετικά με τη λατρεία του Ασκληπιού στην Ερέτρια και τη σχέση του αναθήματος: Ducrey – Schmid 1997, 107, σημ. 24, όπου σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁸⁰ Πρόκειται για 11 λύχνους του ύστερου 4^{ου} και πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. Ducrey – Schmid 1997, 106.

⁵⁸¹ Schmid 2000, 363-367.

Σε υψηλά στρώματα του φρέατος αποκαλύφθηκαν οστά χοίρων, πτηνών και σκύλων⁵⁸². Έφεραν σαφή ίχνη τεμαχισμού και απολεπίσεις και ταυτίστηκαν με απορρίμματα τροφικών δραστηριοτήτων (**εικ. 77**). Τα οστά σκύλων του συγκεκριμένου στρώματος δε φαίνεται να σχετίζονται με τα βρεφικά κατάλοιπα και έφεραν επίσης ίχνη τομών και θραύσεις⁵⁸³. Η παρουσία οστών σκύλων αναμεμιγμένων με άλλα ζωικά-τροφικά κατάλοιπα σε πολλές αποθέσεις της Ερέτριας, υποδεικνύει ίσως την επεξεργασία τους και την κατανάλωση τους από τους Ερετριείς⁵⁸⁴.

Πλησίον του νομισματικού θησαυρού αποκαλύφθηκαν ανθρώπινα και ζωικά οστά. Μια πρώτη μελέτη των ανθρώπινων καταλοίπων πραγματοποίησε η M. Liston, έπειτα από την άδεια του ανασκαφέα S. G. Schmid. Πρόκειται για ένα σύνολο 19 εμβρύων και νεογέννητων βρεφών. Η ηλικία τους προσδιορίστηκε μεταξύ 31^{ης} εβδομάδας *in utero* και λίγων εβδομάδων μετά τη γέννηση (**εικ. 78**)⁵⁸⁵. Ο πληθυσμός και η ηλικία τους προσδιορίστηκαν σύμφωνα με το μέγεθος και τον αριθμό των σωζόμενων μηριαίων οστών⁵⁸⁶. Στα κρανιακά οστά των βρεφών ανιχνεύθηκαν παθολογίες, που ίσως συντέλεσαν στον πρόωρο θάνατό τους. Καθώς η δημοσίευση δεν έχει ολοκληρωθεί και προτείνεται η σύνδεση των οστεϊκών καταλοίπων με το νομισματικό θησαυρό, η παρουσία των βρεφών στο φρέαρ ίσως οφείλεται όντως σε κάποιο στρατιωτικό γεγονός, όπως ο Χρεμωνίδειος Πόλεμος⁵⁸⁷. Μια πολεμική σύρραξη ή πολιορκία είναι λογικό να ευθύνεται για τη διακοπή των δραστηριοτήτων της καθημερινότητας, κατ' επέκταση και των ταφικών πρακτικών. Εφόσον το πηγάδι ήταν εκτός λειτουργίας και δεν περιείχε νερό, θα προσέφερε βιώσιμη λύση στο πρόβλημα της διαχείρισης των νεκρών, κατά τη διάρκεια ανάλογων γεγονότων. Η εν λόγω υπόθεση δεν ευσταθεί, λόγω του μεγάλου αριθμού εμβρύων, καθώς σε ανάλογες περιπτώσεις το ηλικιακό φάσμα των σκελετών θα ήταν ευρύτερο⁵⁸⁸.

Τα βρεφικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν μαζί με οστά σκύλων, γεγονός που καθιστά το φρέαρ του Σεβαστείου, παράλληλο των φρεάτων της αθηναϊκής και μεσσηνιακής Αγοράς. Τα οστά μελετήθηκαν από την I. Chenal-Velarde και ανήκουν σε 26 σκύλους, που τοποθετήθηκαν ακέραιοι στο πηγάδι⁵⁸⁹. Η ηλικία τους προσδιορίστηκε από την

⁵⁸² Chenal-Velarde 2006, 27.

⁵⁸³ Τομές και θραύσεις απαντούν στα οστά ενός σπονδύλου, ενός τμήματος κερκίδας, ενός μεταταρσίου, σε πολλά μακρά και κρανιακά οστά, σε ένα βραχίονα και σε οστά της ουράς. Chenal-Velarde 2006, 29.

⁵⁸⁴ Η υπόθεση περί κατανάλωσης σκύλων στην Ερέτρια, προτείνεται για το διάστημα από τη Γεωμετρική έως και την Ελληνιστική εποχή. Chenal-Velarde 2006, 30. Για περιπτώσεις τροφικής κατανάλωσης σκύλων: Luce 2008, 264.

⁵⁸⁵ Chenal-Velarde 2006, 25-28.

⁵⁸⁶ Chenal-Velarde 2006, 28. Liston κ.ά. 2018, 107.

⁵⁸⁷ Ducrey – Schmid 1997, 106. Liston κ.ά. 2018, 107-108.

⁵⁸⁸ Liston κ.ά. 2018, 107-108.

⁵⁸⁹ Chenal-Velarde 2006, 29-30.

εμβρυϊκή έως και την ενήλικη ηλικία, σύμφωνα με τη σύντηξη του επιφυσίου στα μηριαία οστά, τα οποία αντιστοιχούν σε είδη με μέσο ύψος 36-62 εκ.⁵⁹⁰. Η απόθεση λοιπόν στο πηγάδι του Σεβαστείου ερμηνεύτηκε είτε ως πράξη συμβολικού/τελετουργικού χαρακτήρα⁵⁹¹, είτε ως πρακτική απόθεσης των νεκρών βρεφών, γνωστή στην κοινότητα της Ερέτριας⁵⁹².

4.4. Το ρωμαϊκό πηγάδι από την περιοχή του Γυμνασίου της Ερέτριας

Στο Γυμνάσιο της Ερέτριας, στους πρόποδες της ερετριακής Ακρόπολης (**εικ. 79**), αποκαλύφθηκε φρέαρ, η διερεύνηση του οποίου διήρκεσε από το 2015 έως το 2019. Το πηγάδι τοποθετείται στη βόρεια πτέρυγα της Νότιας Παλαιίστρας του Γυμνασίου, στον χώρο K3 (**εικ. 80**)⁵⁹³. Ο πυθμένας εντοπίστηκε σε βάθος 13,45 μ. και η υδροδότηση εξασφαλιζόταν, μέσω καρστικών ρωγμών του ασβεστολιθικού βράχου της ακρόπολης, στο εσωτερικό του οποίου είχε λαξευτεί το πηγάδι. Το χείλος του φρέατος διαστάσεων 1,45×1,45 μ., διαμορφώθηκε από τέσσερις πώρινους λίθους, στους οποίους διακρίνονται ίχνη των σχοινίων μεταφοράς και τέσσερις εγκοπές, για την προσαρμογή στον τροχό. Σωρός ανάλογων λίθων κάλυπτε τα πρώτα τρία μέτρα της επίχωσης, η αφαίρεση των οποίων καθυστέρησε τον καθαρισμό του φρέατος. Στις εσωτερικές παρειές λαξεύτηκαν τριάντα βοηθητικές ημικυκλικές εγκοπές για την κατασκευή ή τον καθαρισμό του, στις οποίες προσαρμόζονταν ενδεχομένως ξύλινες δοκοί (**εικ. 81**)⁵⁹⁴.

Η χρονολόγηση της κατασκευής δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, λόγω της απουσίας τάφρου θεμελίωσης. Η θέση του φρέατος βόρεια των εξεδρών Ο και S υποδεικνύει την διάνοιξή του στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., με στόχο προφανώς την υδροδότηση των λουτρικών χώρων Β-С-D και Ο, σε περιπτώσεις ξηρασίας⁵⁹⁵. Η επίχωση και εγκατάλειψή του τοποθετείται στον πρώιμο 3^ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με την εύρεση αυτοκρατορικής νομισματικής κοπής του Καρακάλλα (211-217 μ.Χ.). Εφόσον η ανατολική πτέρυγα του Γυμνασίου εγκαταλείφθηκε ήδη από τον πρώιμο 1^ο αι. μ.Χ., φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως πηγή υδροδότησης της μικρής συνοικίας μεταξύ Λουτρών και Σεβαστείου. Από τον 3^ο αι. μ.Χ. και έως την κατάργησή του, δεδομένης και

⁵⁹⁰ Πρόκειται για ένα σύνολο 3 εμβρύων/νεογνών, ενός 6-12 μηνών, 2 ενός έτους και 13 ενηλίκων σκύλων. Chenal-Velarde 2006, 29. Liston κ.ά. 2018, 107, σημ. 15.

⁵⁹¹ Chenal-Velarde 2006, 30.

⁵⁹² Liston κ.ά. 2018, 108.

⁵⁹³ Ackermann κ.ά. 2017, 7. Ackermann – Liston 2020, 312, 314. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα. Για τις ανασκαφές πριν το 2015: Ackermann – Liston 2020, 322, σημ. 2, όπου σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁹⁴ Ackermann κ.ά. 2017, 7. 2018, 129. Ackermann – Liston 2020, 312, 316-317.

⁵⁹⁵ Ackermann – Liston 2020, 317-318.

της θέσης του εκτός κατοικημένης περιοχής, φαίνεται ότι λειτούργησε ως ταφικός αποθέτης⁵⁹⁶.

Οι ανώτερες επιχώσεις περιείχαν μικρή ποσότητα υστεροελληνιστικής κεραμικής και λίθους (εικ. 82), συχνά μεγαλύτερους του 1 μ. Σε βάθος 8 μ. αποκαλύφθηκαν τρία θραύσματα χάλκινου αγάλματος σε φυσικό μέγεθος, νέου άνδρα, προφανώς παιδιού ή έφηβου του Γυμνασίου (εικ. 83). Πρόκειται για δύο χέρια και απότμημα ενδύματος⁵⁹⁷. Στο ίδιο στρώμα αποκαλύφθηκαν πολυάριθμα οστεϊκά κατάλοιπα, κυρίως κρανία⁵⁹⁸. Η στενότητα του φρέατος και οι δυσκολίες στην αρχαιολογική ανάκτηση δεν επέτρεψαν την κατανομή των οστών σε ολόκληρους σκελετούς⁵⁹⁹.

Το υλικό στρωματογραφικά χωρίζεται σε δύο υποσύνολα, τα οποία αναμιγνύονταν ελάχιστα. Το πρώτο αποκαλύφθηκε κάτωθεν των θραυσμάτων του χάλκινου αγάλματος και αποτελείται από οστά ενηλίκων, εφήβων και μεγαλύτερων παιδιών. Κανένας σκελετός δεν σώζεται ακέραιος, ωστόσο προσδιορίστηκε ένας ελάχιστος πληθυσμός 15 ενηλίκων, 20-50+ ετών και 5 ανηλίκων, δύο παιδιών 3-5 ετών και τριών μεγαλύτερων, 9-14 ετών (εικ. 84)⁶⁰⁰. Στα οστά τους εντοπίστηκαν ενδείξεις δευτερογενούς απόθεσης, υποδεικνύοντας εκταφή και μεταφορά τους στο φρέαρ⁶⁰¹. Στα τέσσερα κατώτερα μέτρα η εύρεση οστεολογικών καταλοίπων συνεχίστηκε, όμως ανήκαν σε ζώα, έμβρυα και νεογνά. Δεν διαπιστώθηκαν ενδείξεις δευτερογενούς απόθεσης, συνεπώς τοποθετήθηκαν στο φρέαρ αμέσως μετά το θάνατό τους. Οι σκελετοί αντιπροσωπεύονται ακέραιοι και σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Η μακροσκοπική εξέταση των οστών υπέδειξε πληθυσμό 83-113 βρεφών⁶⁰². Ο ακριβής προσδιορισμός της ηλικίας επιτεύχθηκε σε 68 περιπτώσεις, σύμφωνα με την εξέταση των κρανιακών οστών. Στο φρέαρ τοποθετήθηκαν έμβρυα από 18 εβδομάδων *in utero* και νεογέννητα βρέφη 36-42 εβδομάδων. Στα περισσότερα οστά ανιχνεύθηκαν παθολογίες, που ενδεχομένως προκάλεσαν τον θάνατό τους. Οι περισσότερες σχετίζονται

⁵⁹⁶ Ackermann κ.ά. 2017, 8. Ackermann – Liston 2020, 321-322.

⁵⁹⁷ Παράλληλο του τύπου αποτελεί ο Έφηβος της Αγάθης, χάλκινο άγαλμα του 2^{ου} αι. π.Χ. Ackermann – Liston 2020, 316.

⁵⁹⁸ Τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού ανέλαβε η M. Liston. Στον ετήσιο απολογισμό του 2017 αναφέρεται ότι τα οστά βρέθηκαν σε βάθος 5 μ. Ackermann κ.ά. 2017, 8. Ackermann – Liston 2020, 316.

⁵⁹⁹ Ackermann – Liston 2020, 316-317.

⁶⁰⁰ Ackermann – Liston 2020, 319. Οι ενήλικες εκτός ενός ήταν άνδρες. Στα οστά τεσσάρων ενηλίκων ανιχνεύθηκαν παθολογίες, ενδεικτικές της νόσου του Hansen. Η ηλικία των παιδιών προσδιορίστηκε βάσει της σωζόμενης οδοντοφυΐας και στα οστά τους διαπιστώθηκε η νόσος Hansen, αναιμία και σκορβούτο. Δύο σκελετοί έφεραν ίχνη εκφυλιστικών-μολυσματικών νόσων και δύο ακόμα παιδικό σκελετοί ίχνη φυματίωσης. Ackermann – Liston 2020, 319.

⁶⁰¹ Liston κ.ά. 2018, 108. Ackermann – Liston 2020, 319.

⁶⁰² Ackermann – Liston 2020, 319. Το 2018 ο αριθμός αυτός ανερχόταν στα 27 βρέφη. Liston κ.ά. 2018, 108.

με βακτηριακές μολύνσεις, αποτυπωμένες στην ενδοκρανιακή επιφάνεια. Αναγνωρίστηκαν επίσης τραύματα, προφανώς από επιλοκές κατά τη διάρκεια του τοκετού, ενώ ταυτοποιήθηκαν και δύο περιπτώσεις υπερωισχιστίας (**εικ. 85**)⁶⁰³. Τα ζωικά κατάλοιπα δεν έχουν δημοσιευτεί και ανήκουν σε διάφορα είδη⁶⁰⁴, με σαφή αριθμητική κυριαρχία των σκύλων⁶⁰⁵.

Από το πηγάδι του Γυμνασίου προέρχεται επίσης πληθώρα άλλων ευρημάτων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει επιχρυσωμένο αγαλμάτιο Αρτέμιδος στον τύπο της Εφεσίας (**εικ. 86**). Εντοπίστηκε σε βάθος μεταξύ 11 και 12 μ., κοντά στα βρεφικά οστά. Η θεά απεικονίζεται στατική και άκαμπτη, σύμφωνα με τη δημοφιλή κατά την αυτοκρατορική εποχή, αρχαΐζουσα τεχνοτροπία. Στηρίζεται σε δύο σκήπτρα, διαμορφωμένα από σειρά σφαιρικών κοσμημάτων, μαστούς ή όρχεις τούρων και στο ένδυμά διακρίνονται παραστάσεις μικρών ζωικών μορφών. Είναι επομένως πρόδηλα τα σύμβολα γονιμότητας. Πλησίον των βρεφικών οστών αποκαλύφθηκε επίσης σιδερένιο ψαλίδι. Από το φρέαρ προέρχονται επίσης δύο ενεπίγραφα σταθμά, φέροντα το όνομα *Γάιος*, καθώς και θραύσμα μαρμάρινου εδράνου με εφηβικές επιγραφές, το μοναδικό εύρημα, που αποδεικνύει την σύνδεση του φρέατος με το Γυμνάσιο⁶⁰⁶. Με την παρουσία των βρεφών στο συγκεκριμένο φρέαρ, ίσως σχετίζεται η αποκάλυψη του ελληνιστικού Ιερού της Ειλειθυίας, βορειοδυτικά της Παλαιίστρας. Κάτω από τον βόρειο τοίχο του ιερού, εντοπίστηκε αποθέτης με εκατό περίπου μικκύλες κοτύλες τού ύστερου 4^{ου} και πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ⁶⁰⁷ (**εικ. 87**).

4.5. Το πηγάδι από το Νότιο Νεκροταφείο της Πάρου

Κατά την ανασκαφή του Νότιου Νεκροταφείου (**εικ. 88**), στη θέση «Κακάπετρα» της Παροικιάς⁶⁰⁸ (**εικ. 89**) αποκαλύφθηκε λιθόκτιστο φρέαρ⁶⁰⁹. Δεν είναι ιδιαίτερα βαθύ και το στόμιό του έχει στενή διάμετρο. Στο παχύ στρώμα της επίχωσης αποκαλύφθηκαν μεταξύ άλλων, ανθρώπινα οστεϊκά κατάλοιπα, υποδεικνύοντας ενδεχομένως τη χρήση του ως ταφικού αποθέτη. Τα οστά αποδόθηκαν σε βρέφη έως 75 εβδομάδων. Εξαιρεση αποτελούν τα κατάλοιπα ενός εφήβου ή νέου ενήλικα, καθώς δε βρέθηκαν άλλες ταφές. Η

⁶⁰³ Liston κ.ά. 2018, 108. Ackermann – Liston 2020, 321.

⁶⁰⁴ Ackermann κ.ά. 2018, 129.

⁶⁰⁵ Liston κ.ά. 2018, 108.

⁶⁰⁶ Ackermann κ.ά. 2017, 8. Ackermann – Liston 2020, 317.

⁶⁰⁷ Luisoni – Ackermann 2018, 12.

⁶⁰⁸ Το Νότιο Νεκροταφείο της Πάρου τοποθετείται στις παρυφές της σημερινής Παροικιάς, πίσω από την ταφική περιοχή εξωτερικά της τειχισμένης πόλης. Kouyagos 2018, 289. Παπαδημητρίου 2014, 33. Για την πρώτη παρουσίαση των ευρημάτων του Νότιου Νεκροταφείου: Παπαδημητρίου κ.ά. υπό έκδοση.

⁶⁰⁹ Το συγκεκριμένο φρέαρ βρίσκεται υπό δημοσίευση και οι πληροφορίες προέρχονται από προσωπική συζήτηση τον Ιούνιο του 2021 με τον ανασκαφέα Απόστολο Παπαδημητρίου, στον οποίο οφείλονται ευχαριστίες.

οστεολογική εξέταση των βρεφικών οστών υπέδειξε την παρουσία τυπικών βρεφικών ασθενειών, όπως σκορβούτο και αναιμία, ενώ δεν εντοπίστηκαν καθόλου εκ γενετής αναπτυξιακά προβλήματα. Η κατάσταση διατήρησης των οστών είναι κακή, τα συμπεράσματα επομένως είναι περιορισμένα. Σε άμεση σύνδεση με τα βρεφικά εντοπίστηκαν οστά οικόσιτων ζώων, γάτες και σκύλοι, οι οποίοι βρέθηκαν σε αριθμητική αντιστοιχία με τα βρέφη. Στην επίχωση αποκαλύφθηκε επίσης μικρή ποσότητα κεραμικής και τμήματα επιτύμβιων στηλών. Κυριαρχούν μεταξύ των αγγείων θραύσματα αμφορέων, υποδεικνύοντας ενδεχομένως τη χρήση τους ως αγγείων εγχυτρισμού. Οι επιτύμβιες στήλες δε σχετίζονται με τα βρέφη και όπως φαίνεται, απομακρύνθηκαν από αρχαιότερο νεκροταφείο και απορρίφθηκαν. Χρονολογούνται μεταξύ 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. και η θέση τους στο συγκεκριμένο στρώμα, προσφέρει το *terminus ante quem* της κατάρτησης του φρέατος, μετά τον 3^ο αι. π.Χ..

Ενδεχομένως η παρουσία των βρεφών στο φρέαρ να είναι αποτέλεσμα δευτερογενούς απόθεσης. Τα βρέφη ίσως ενταφιάστηκαν αρχικά με τη μέθοδο του εγχυτρισμού, απομακρύνθηκαν από την αρχική τους θέση και τοποθετήθηκαν στο πηγάδι. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να τοποθετήθηκαν αμέσως μετά το θάνατό τους στο εσωτερικό αγγείων, υποτυπωδώς εγχυτρισμένα. Πρόκειται επομένως για ένα είδος ανεπίσημου ταφικού χώρου, ιδανικού για μια ιδιαίτερη ομάδα νεκρών όπως τα βρέφη. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και η παρουσία των παραπάνω επιτύμβιων στηλών, οι οποίες ίσως απορρίφθηκαν τελετουργικά⁶¹⁰.

Η γενικότερη εικόνα του Νότιου Νεκροταφείου καθιστά λογική την πρακτική της απομάκρυνσης προγενέστερων ταφών για την τοποθέτηση νεότερων. Αποτελούσε χώρο ταφής νεκρών από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα του νησιού⁶¹¹. Χαρακτηρίζεται από πυκνότητα των ταφών, καθώς η έλλειψη διαθέσιμου χώρου αποτελούσε διαρκές πρόβλημα, απόρροια της δημογραφικής αύξησης του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.⁶¹². Απαντά μεγάλος αριθμός διπλών, ομαδικών και οικογενειακών ταφών, καθώς η συλλογική ταφή προσέφερε λύση χαμηλού κόστους. Οι ταφές κατασκευάζονται με προχειρότητα και ευτελή υλικά και πλην ελαχίστων εξαιρέσεων είναι ακτέριστες⁶¹³. Η προχειρότητα είναι εμφανής, ειδικότερα εν συγκρίσει με τις πλουσιότερες ταφές στο Βόρειο Νεκροταφείο της

⁶¹⁰ Παπαδημητρίου, υπό δημοσίευση.

⁶¹¹ Προσωπική αναφορά του ανασκαφέα, Α. Παπαδημητρίου.

⁶¹² Παπαδημητρίου 2014, 25. Kourayos 2018, 287.

⁶¹³ Εξαιρέσεις αποτελούν μια διπλή ταφή με τρία αγγεία, μεταξύ των οποίων ένας σκύφος, η ταφή ενός οπλίτη, μιας πλούσιας γυναίκας που ενταφιάστηκε σε μαρμάρινη σαρκοφάγο και η ταφή ενός παιδιού πέντε ετών. Προσωπική αναφορά του ανασκαφέα, Α. Παπαδημητρίου.

Παροικιάς (**εικ. 90-91**)⁶¹⁴, στην επέκταση του οποίου (θέση Άγιος Παντελεήμων), εντοπίστηκαν εγχυτρισμοί της Αρχαϊκής περιόδου⁶¹⁵ και τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με παράσταση γυναικείας μορφής, που κρατά βρέφος (**εικ. 92**)⁶¹⁶.

Η μελέτη των επιτύμβιων στηλών της επίχωσης του πηγαδιού, υπέδειξε ότι πολλές ταφές ανήκαν σε νεκρούς που δεν κατάγονταν από την Πάρο⁶¹⁷. Από τις λιγοστές κτερισμένες ταφές του Νότιου Νεκροταφείου προέρχονται τρεις ξένες νομισματικές κοπές (**εικ. 93**), ενισχύοντας την παραπάνω υπόθεση, καθώς αποδίδονται σε μη-Πάριους νεκρούς⁶¹⁸. Η ταυτότητά τους ενδεχομένως σχετίζεται με τη θέση του νεκροταφείου, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Ασκληπιείο της Παροικιάς⁶¹⁹. Στην οδό με την οποία συνδέονται, αποκαλύφθηκαν πολυάριθμες παρόδιες ταφές. Η χρονολογική επιπλέον συνάφεια του ιερού και του νεκροταφείου, υποδεικνύει ίσως κάποια τελετουργική μεταξύ τους σύνδεση⁶²⁰. Σύμφωνα με τις επιτύμβιες στήλες και την κεραμική των πρωιμότερων ταφών, η λειτουργία του νεκροταφείου τοποθετείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Σύγχρονη είναι και η διάδοση της λατρείας του Ασκληπιού και η λειτουργία των Ασκληπιείων στον ελλαδικό χώρο⁶²¹. Θα μπορούσε επομένως να διατυπωθεί η άποψη, ότι οι ταφές ανήκουν σε επισκέπτες του ιερού, οι οποίοι απεβίωσαν και ενταφιάστηκαν στην Πάρο. Είναι

⁶¹⁴ Rubensohn 1901, 182-188. Ζαφειρόπουλος 1960, 245-246. 1963, 273-274. Ζαφειροπούλου 1983, 347-348. 1984, 295. 1985, 289. 1986, 213. 1988, 490. 1989, 413-414. 1990, 402-403. 1991, 379-381. Παπαδημητρίου 2014, 23, σημ. 5. Βρίσκεται στη σημερινή Παροικιά, πολύ κοντά στην ακτογραμμή. Παπαδημητρίου 2014, 30. Από το Βόρειο Νεκροταφείο προέρχονται οι μαρμάρινες σαρκοφάγοι του 5ου και 4ου αι. π.Χ. που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου, άλλα σημαντικά επιτύμβια μνημεία και τα δύο πολυάνδρια του 8^{ου} αι. π.Χ. Κουράγιος 2011β, 268.

⁶¹⁵ Οι εγχυτρισμοί αποκαλύφθηκαν στα οικοπέδα Αλιφιέρη-Δαφερέρα και Θεοχαρίδη. Ζαφειροπούλου 1988, 490. Alexandridou – Daifa 2021, 309.

⁶¹⁶ Τυπολογικά η στήλη χρονολογείται περίπου στο 490 π.Χ. και εντοπίστηκε στη συμβολή των οικοπέδων Αλιφιέρη-Δαφερέρα. Κουράγιος – Δετοράτου 1999, 792-794. Kourayos 2018, 289.

⁶¹⁷ Για παράδειγμα, μία εξ' αυτών ανήκει στον Μάνη, το όνομα του οποίου έχει ιωνική προέλευση. Παρ' ότι η ιωνική καταγωγή των Παρίων είναι γνωστή, από την επιγραφή «*Μάνης ἐν Πάρῳ οἰκῶν*» συνάγεται ότι ο Μάνης κατοικούσε στην Πάρο, ειδάλως ο προσδιορισμός «*οἰκῶν*» θα ήταν περιττός. Μεταξύ των ονομάτων στις στήλες απαντά ο Αθηνογένης από την Τήνο και ο Πρόχειλος ο Αθηναίος. Προσωπική αναφορά του ανασκαφέα, Α. Παπαδημητρίου.

⁶¹⁸ Πρόκειται για δύο υστεροκλασικά αθηναϊκά και ένα ροδιακό νόμισμα. Στις αθηναϊκές κοπές απεικονίζεται κεφαλή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και γλαύκα στον οπισθότυπο. Στο πρώτο νόμισμα (B5654) η γλαύκα απεικονίζεται κατ' ενώπιον και περιβάλλεται από κλαδί ελιάς, ενώ στο δεύτερο (B5666) απεικονίζεται κατά τομή και διακρίνεται η επιγραφή *AΘE*. Στον εμπροσθότυπο του ροδιακού νομίσματος (B5665) απεικονίζεται κατ' ενώπιον κεφαλή θεού Ήλιου ή Απόλλωνος, ενώ στον οπισθότυπο ρόδο. Ψαρρός – Παπαδημητρίου 2019.

⁶¹⁹ Το Ασκληπιείο διαμορφώθηκε σύμφωνα με την τυπική οικοδόμηση των ιερών του Ασκληπιού. Απαρτιζόταν από δωρικό ορθογώνιο κτήριο με στοές στις στενές πλευρές, βωμό στη μέση και υπαίθρια περιστεύλη κατασκευή για τη σύνδεση του ιερού με την πηγή ύδατος. Ζαφειροπούλου 1998, 8, 21 και εικ. 3.

⁶²⁰ Παπαδημητρίου κ.ά. υπό δημοσίευση.

⁶²¹ Kourayos κ.ά. 2018, 156.

άλλωστε γνωστή η πρακτική της συρροής επισκεπτών από όλο τον ελλαδικό χώρο στα Ασκληπιεία, με σκοπό την ίαση ασθενειών⁶²².

Η υποεκπροσώπηση επομένως των βρεφικών ταφών σε ένα νεκροταφείο, όπως το Νότιο της Παροικιάς δεν εκπλήσσει, καθώς τα βρέφη λόγω της πρώιμης ηλικίας ανεξαρτήτως καταγωγής, συνήθως εξαιρούνταν από τις συνήθεις ταφικές πρακτικές⁶²³. Η Πάρος δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς διαχρονικά ακολουθούσε τα ταφικά έθιμα του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου⁶²⁴. Ωστόσο στο Νότιο Νεκροταφείο εντοπίστηκαν νηπιακές και παιδικές ταφές, προφανώς επειδή τα άτομα αυτών των ηλικιακών ομάδων πρόλαβαν να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο και αντιμετωπίστηκαν ως οντότητες άξιες ταφικών τελετουργικών. Πρόκειται για ένα σύνολο πρόχειρων παιδικών ταφών, οι 30 εκ των οποίων ανήκαν σε νήπια και βρέφη. Οι περισσότερες ήταν ακτέριστες, με ελάχιστες περιπτώσεις λιγοστών και ευτελών κτερισμάτων⁶²⁵.

Τα βρέφη λοιπόν του πηγαδιού προέρχονταν ενδεχομένως από χαμηλότερες κοινωνικά οικογένειες ντόπιων ή μετοίκων, που θα ενταφιάζονταν στο Νότιο Νεκροταφείο. Ίσως επίσης γεννήθηκαν από επισκέπτες του Ασκληπιείου, που στράφηκαν στο ιερό είτε για έναν ασφαλή τοκετό είτε για την ίαση των ασθενικών βρεφών τους. Η απόθεση επομένως στο φρέαρ πραγματοποιήθηκε ενδεχομένως στο πλαίσιο ενός ανεπίσημου τελετουργικού, με το οποίο συνδέονται και οι επιτύμβιες στήλες. Η τοποθέτηση των κατηρημένων στηλών είχε ως στόχο την συμβολική σήμανση του πηγαδιού ως ανεπίσημου χώρου ταφής για τα βρέφη αυτά, ίσως και για τα οικόσιτα ζώα. Φυσικά δε μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της σύνδεσης σκύλων και βρεφών ως μέρος εξαγνιστικών τελετουργικών. Στο ίδιο επίσης πλαίσιο μπορεί να ερμηνευτεί και η σφράγιση του φρέατος για ταφική χρήση, καθώς η χρησιμότητά του ήταν αδιαμφισβήτητη και ζωτικής σημασίας σε ένα άνυδρο νησί των Κυκλάδων, όπως η Πάρος⁶²⁶.

Τέλος, ίσως εντοπίζεται σύνδεση της εν λόγω απόθεσης με το υπαίθριο, περιαστικό ιερό της Ειλειθυίας, στη χαμηλή οροσειρά Κούναδος (**εικ. 94**)⁶²⁷. Στους βράχους του άλσους πλησίον του ιερού λαξεύτηκαν κοιλότητες για την τοποθέτηση των αναθημάτων, τα οποία χρονολογούνται από τη Γεωμετρική περίοδο έως και τους αυτοκρατορικούς

⁶²² Από το Ασκληπιείο της Πάρου προέρχεται σειρά αναθηματικών αναγλύφων και ομοιωμάτων ανατομικών χαρακτηριστικών. Kourayos κ.ά. 2018, 156. Βλ. ελληνοιστικό ανάγλυφο με παράσταση χεριών (A 188) από το Μουσείο της Πάρου. Ζαφειροπούλου 1998, 66, εικ. 71.

⁶²³ Lagia 2007, 293. Bails-Talbi – Dasen 2008, 598.

⁶²⁴ Παπαδημητρίου 2014, 24.

⁶²⁵ Προσωπική αναφορά του ανασκαφέα, Α. Παπαδημητρίου.

⁶²⁶ Παπαδημητρίου κ.ά., υπό δημοσίευση.

⁶²⁷ Ζαφειροπούλου 1998, 24.

χρόνους⁶²⁸. Κατά την Αρχαϊκή εποχή παρατηρούνται αλλαγές στη φύση των αναθημάτων, τα οποία αποτελούνται από γυναικείες προτομές, αγαλμάτια και ειδώλια, συχνά αδιάγνωστου φύλου. Ξεχωρίζουν 26 μαρμάρινες επιγραφές, μεταξύ των οποίων 14 προσευχές και αιτήματα γυναικών προς τη θεά (εικ. 95α). Ορισμένες φέρουν παραστάσεις γυναικείων μελών, όπως χέρια και γεννητικά όργανα (εικ. 95β). Είναι σαφής η σχέση του ιερού με τη γυναικεία φύση, κατ' επέκταση με τη μητρότητα και τη σφαίρα προστασίας της Ειλειθυίας, την κύηση, τον τοκετό και τη γονιμότητα⁶²⁹. Σημειώνεται επίσης η ομοιότητα των αναθηματικών ανθρώπινων μελών του ιερού με τα αντίστοιχα αναθήματα του Ασκληπιείου⁶³⁰, για το οποίο προτείνεται σύνδεση με το πηγάδι του Νότιου Νεκροταφείου⁶³¹.

4.6. Οι αιτίες του θανάτου των βρεφών από τα πηγάδια

Στην ερμηνεία της παρουσίας των βρεφών στα ανωτέρω φρέατα συμβάλλει ο προσδιορισμός της αιτίας θανάτου, σε άμεση σύνδεση με τα δεδομένα της πρώιμης ηλικίας τους. Η πρόωρη γέννηση αποτελεί τη συνηθέστερη αιτία θανάτου σε όλες τις περιπτώσεις των πηγαδιών της εν λόγω εργασίας. Το 34% των βρεφών του πηγαδιού της αθηναϊκής Αγοράς γεννήθηκε πρόωρα, μεταξύ 23 εβδομάδων *in utero* έως και 7 εβδομάδων *post partum*⁶³². Το ίδιο ισχύει και για τα βρέφη των υπόλοιπων πηγαδιών. Η ηλικία των βρεφών της Μεσσήνης προσδιορίστηκε μεταξύ 37 εβδομάδων *in utero* έως και 28 ημερών μετά τη γέννηση⁶³³, ενώ τα βρέφη από τα πηγάδια της Ερέτριας⁶³⁴ και της Πάρου, κατέληξαν επίσης την περίοδο του τοκετού⁶³⁵.

Σύμφωνα με ανάλογες παθολογίες στα οστά, μεγάλος πληθυσμός των βρεφών κατέληξε από βρεφικές ασθένειες και λοιμώξεις. Η αποτύπωση τέτοιων παθολογιών δεν είναι δεδομένη, ακόμα και αν αποβούν θανατηφόρες. Στο 25% των δειγμάτων του φρέατος G 5:3 της Αθήνας οι παθολογίες εντοπίστηκαν στο κρανίο, υποδεικνύομενες από την ακανόνιστη μορφολογία στρωμάτων περιόστεου (εικ. 96)⁶³⁶. Πολλά από τα βρέφη

⁶²⁸ Σημειώνεται η εύρεση πολλών λαξευμένων γυναικείων πελμάτων στην επιφάνεια του βράχου, αποδεικνύοντας τη σύνδεση ιερού και γυναικών, κατ' επέκταση και τα βρέφη. Pingiatoglou 1981, 120-134. Kourayos κ.ά. 2015, 50-51. 2018, 150.

⁶²⁹ Pingiatoglou 1981, 120-134. Kourayos κ.ά. 2018, 150.

⁶³⁰ Kourayos κ.ά. 2018, 150.

⁶³¹ Παπαδημητρίου κ.ά. υπό έκδοση.

⁶³² Liston – Rotroff 2013, 71. Dubois 2018, 209. Liston κ.ά. 2018, 43-44.

⁶³³ Bourbou – Themelis 2010, 112.

⁶³⁴ Chenal-Velarde 2006, 25-28. Ackermann – Liston 2020, 319.

⁶³⁵ Παπαδημητρίου, υπό δημοσίευση.

⁶³⁶ Το ποσοστό προέκυψε από την εξέταση των δειγμάτων, μεγαλύτερων του ενός εκατοστού. Τα θραύσματα εξετάστηκαν με φακό χειρός και όσα εξ' αυτών έφεραν ίχνη παθολογιών, εξετάστηκαν εκ νέου στο μικροσκόπιο του εργαστηρίου συντήρησης των ανασκαφών της Αγοράς. Liston κ.ά. 2018, 47.

κατέληξαν λόγω ασθενειών ή μολύνσεων την περίοδο της γέννησής τους, δεν έζησαν όμως αρκετά, ώστε να προκύψουν ανάλογες οστεολογικές ενδείξεις⁶³⁷. Στην περίπτωση της Πάρου, οι οστεολογικές αναλύσεις υπέδειξαν την παρουσία σκορβούτου και αναιμίας⁶³⁸. Ίχνη τραυματισμών και εκφυλιστικών μολυσματικών ασθενειών εντοπίστηκαν και στα κρανιακά οστά των βρεφών του ρωμαϊκού αποθέτη της Ερέτριας, όπως το σκορβούτο, η αναιμία και η φυματίωση⁶³⁹. Μεταξύ των ασθενειών κατατάσσονται και οι επιδημίες, πρώτα θύματα των οποίων ήταν τα βρέφη⁶⁴⁰, λόγω του αδύναμου ανοσοποιητικού και των ελλειπών ιατρικών και υγειονομικών μεθόδων⁶⁴¹. Στα οστά ενηλίκων, παιδιών και βρεφών του ίδιου πηγαδιού εντοπίστηκαν αλλοιώσεις, ενδεικτικές της νόσου του Hansen⁶⁴².

Ο θάνατος ενός βρέφους θα μπορούσε να προκληθεί και από τραυματισμούς. Τα τραύματα προθανάτια ή μεταθανάτια είναι ορατά στα οστά. Στην περίπτωση του πηγαδιού G 5:3 της Αγοράς στην Αθήνα, οι μεταθανάτιες αποκρούσεις αποτελούν την πλειονότητα, αφού κατά την απόρριψή τους, τα σώματα των βρεφών διένυαν περίπου 11 μ. μέχρι την επαφή τους με το νερό και προσέκρουαν στα τοιχώματα του πηγαδιού. Όσον αφορά τραύματα πριν το θάνατο, σημειώνονται τρεις περιπτώσεις ατελών καταγμάτων, συνηθισμένων κατά τη νηπιακή ηλικία. Εφόσον δεν παρουσιάζουν ίχνη επούλωσης, συμπεραίνεται ότι προκλήθηκαν σε χρονική εγγύτητα με το θάνατο και την τοποθέτηση των βρεφών στο πηγάδι⁶⁴³.

Στον σκελετό του νηπίου AA 26a εντοπίζεται η πιο ιδιαίτερη περίπτωση τραυματισμών, καθώς πρόκειται για την πρωιμότερη γνωστή περίπτωση παιδικής κακοποίησης στην αρχαιότητα⁶⁴⁴. Αποκαλύφθηκε επιχρωματισμένος από την παρουσία του χαλκού στο περιβάλλον του φρέατος και διατηρείται κυρίως στα περικρανιακά οστά⁶⁴⁵. Το μήκος της διάφυσης των μακρών οστών υποδεικνύει θάνατο 6-12 μηνών, ωστόσο τα οδοντικά κατάλοιπα αντιστοιχούν σε νήπιο 16-18 μηνών. Η διαφωνία μεταξύ

⁶³⁷ Liston κ.ά. 2018, 47.

⁶³⁸ Παπαδημητρίου υπό δημοσίευση.

⁶³⁹ Liston κ.ά. 2018, 108. Ackermann – Liston 2020, 319, 321.

⁶⁴⁰ Στις πρώτες ερμηνείες άλλωστε της συγκέντρωσης των βρεφών στο πηγάδι της Αθήνας από τον J. L. Angel συμπεριλαμβανόταν και η επιδημία, ως αποτέλεσμα της πολιορκίας του 86 π.Χ. Angel 1945, 311-312. Luce 2008, 285. Liston κ.ά. 2018, 105, 117.

⁶⁴¹ Beaumont 2012, 61. Fox 2012, 412. Parkin 2013, 46. Liston κ.ά. 2018, 46, 126.

⁶⁴² Ackermann – Liston 2020, 319.

⁶⁴³ Liston κ.ά. 2018, 46.

⁶⁴⁴ Liston – Rotroff 2013, 71-72. Liston κ.ά. 2018, 32-36. Περίπτωση παιδικής κακοποίησης απαντά και στο Ρωμαϊκό-Χριστιανικό νεκροταφείο του οικισμού Kellis 2 στη σημερινή πόλη Ismant el-Kharab της Αιγύπτου: Wheeler κ.ά. 2007. Liston κ.ά. 2018, 36. Σχετικά με τους λόγους της δυσκολίας στην ταύτιση περιπτώσεων κακοποίησης στα αρχαιολογικά κατάλοιπα: Waldron 2000, 31-34.

⁶⁴⁵ Τόσο το κρανίο, όσο και τα υπόλοιπα οστά είναι εμφανώς μεγαλύτερα από τα οστά των άλλων βρεφών. Liston κ.ά. 2018, 32.

σκελετικής και οδοντικής ηλικίας υποδεικνύει την ανεσταλμένη ανάπτυξη του παιδιού, λόγω ασθένειας ή ανεπαρκούς διατροφής και φροντίδας⁶⁴⁶.

Στα οστά του είναι εμφανής μια σειρά ιδιαίτερων τραυμάτων. Τα περισσότερα κατάγματα προκλήθηκαν σε χρονική εγγύτητα με το θάνατο και δε φέρουν ίχνη επούλωσης, αφού δεν πρόλαβε να ενεργοποιηθεί ο ανάλογος μηχανισμός⁶⁴⁷. Εμφανέστερο όλων είναι ένα προθανάτιο κρανιακό κάταγμα στον βρεγματικό λοβό, αποτελούμενο από ένα κεντρικό και τέσσερα μικρότερα, εσωστρεφή, ρωγμώδη κατάγματα (**εικ. 97**). Η μορφολογία υποδεικνύει χτύπημα με χαμηλή ταχύτητα και βαρύ αντικείμενο⁶⁴⁸. Η έκταση του περιόστεου αποδεικνύει ότι το παιδί έζησε τουλάχιστον 4-5 ημέρες μετά τον τραυματισμό. Ο θάνατος επήλθε 12-21 ημέρες αργότερα, σύμφωνα με την απουσία σκληρύνσεων στην επιφάνεια του κρανίου. Παρ' ότι το τραύμα θα μπορούσε να προκαλέσει το θάνατο του νηπίου, κάτι τέτοιο δε μπορεί να υποστηριχτεί, λόγω της συνολικής του εικόνας⁶⁴⁹, η οποία φαίνεται να επιβεβαιώνει το ενδεχόμενο της κακοποίησης⁶⁵⁰. Στο ίδιο σημείο τριών διαδοχικών θωρακικών πλευρών παρατηρήθηκαν κατάγματα (**εικ. 98**), επούλωμένα σε διάστημα τουλάχιστον 12 μηνών⁶⁵¹. Μικρότερες ενδείξεις εντοπίζονται στα οστά της κάτω γνάθου, του βραχίονα και του δεξιού μηριαίου οστού, λόγω της ακανόνιστης μορφολογίας του περιόστεου (**εικ. 99**)⁶⁵².

Στα οστά εντοπίστηκαν επίσης περιθανάτια κατάγματα (περίπου 4-5 ημερών πριν το θάνατο) χωρίς ίχνη επούλωσης. Τα οστά της κάτω γνάθου σε ένα βρέφος αυτής της ηλικίας, φυσιολογικά έχουν συνενωθεί, στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση διαπιστώθηκε πλήρες κάταγμα. Τα οστά αποκολλήθηκαν, γεγονός σχεδόν απίθανο από ατύχημα. Στους βραχίονες εντοπίστηκαν γωνιώδη κατάγματα, που προκλήθηκαν από τη βίαιη ανακίνηση

⁶⁴⁶ Liston κ.ά. 2018, 32.

⁶⁴⁷ Οι ενδείξεις επούλωσης σε βρέφη και παιδιά εμφανίζονται μεταξύ της τέταρτης και πέμπτης ημέρας μετά τον τραυματισμό. Liston κ.ά. 2018, 33, 35.

⁶⁴⁸ Liston κ.ά. 2018, 33. Παρ' ότι είναι αδύνατος ο προσδιορισμός της ακριβούς αιτίας θανάτου, μπορεί να συνδεθεί με το εν λόγω τραύμα, λόγω του επακόλουθου αιματώματος από το χτύπημα. Liston – Rotroff 2013, 71.

⁶⁴⁹ Liston κ.ά. 2018, 33-34.

⁶⁵⁰ Οι αρχικές υποθέσεις σχετικά με την αιτία θανάτου συνδέθηκαν με την ηλικία του. Εφόσον είχε ήδη ξεκινήσει να περπατά, ήταν πιθανή, η πτώση και η πρόσκρουσή σε κάποια αιχμή, επομένως και ο τραυματισμός στο κρανίο. Η θέση του τραύματος στην οπίσθια και πλάγια πλευρά του κρανίου δεν συνάδει με τις παραπάνω υποθέσεις και τραύματα αντίστοιχης μορφολογίας προκύπτουν συνήθως από εκούσια χτυπήματα. Liston κ.ά. 2018, 33.

⁶⁵¹ Liston κ.ά. 2018, 34.

⁶⁵² Το περιόστεο σχηματίζεται στην επιφάνεια των οστών, όταν η περιοστική μεμβράνη που περιβάλλει τα οστά τραυματίζεται ή απομακρύνεται εντελώς. Ο σχηματισμός του είναι συνήθως αποτέλεσμα ισχυρής πίεσης ή συστροφής των οστών. Δημιουργείται επίσης έπειτα από ασθένεια, μορφολογικά όμως είναι ομοιόμορφο. Στα συγκεκριμένα οστά παρατηρούνται αλληπάλληλα και ανομοιογενή στρώματα, αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων τραυματισμών, σχετικών με κακοποίηση. Liston κ.ά. 2018, 34-35.

του σώματος⁶⁵³. Παρόμοιοι τραυματισμοί, ως μεμονωμένες περιπτώσεις δεν είναι σπάνιοι αυτή την ηλικία, τα αλληπάλλληλα όμως και ακανόνιστα στρώματα περιόστεου αποδεικνύουν επαναλαμβανόμενα περιστατικά. Η συνολική εικόνα του σκελετού συνάδει με την υπόθεση της κακοποίησης⁶⁵⁴.

Μέρος των βρεφών κατέληξε επίσης λόγω αναπτυξιακών προβλημάτων, που ενδεχομένως αποτέλεσαν την αιτία της απόρριψής τους⁶⁵⁵. Εκτεταμένα παραδείγματα ανάλογων δυσλειτουργιών τεκμηριώνονται στο πηγάδι G 5:3 της Αθήνας. Τα οστά του χεριού ενός βρέφους, πλήρους κυήσεως έχουν το ίδιο μέγεθος με τα οστά του νεαρότερου εμβρύου. Ελλιπής ανάπτυξη εντοπίζεται και σε μια ωμοπλάτη του συνόλου, αποτέλεσμα ραιβοχειρίας ή απλασίας στην κερκίδα⁶⁵⁶, αλλά και σε μια κλείδα με κύρτωση, η οποία προκάλεσε τον σχηματισμό γωνίας μεταξύ των οστών του ώμου και του θώρακα, στο ύψος του στέρνου⁶⁵⁷. Ως τελευταίο παράδειγμα αναφέρεται μια αριστερή θωρακική πλευρά, συνενωμένη στο άνω χείλος μιας πλήρους αυχενικής (**εικ. 100**). Ο βαθμός της συγκεκριμένης πάθησης μπορούσε να ευθύνεται για την πίεση και τη σύνθλιψη γειτονικών οστών, με αποτέλεσμα ατροφία, προβλήματα αισθητικότητας, κινητικότητας, ακόμα και παράλυση⁶⁵⁸. Το βρέφος φαίνεται ότι κατέληξε από φυσικά αίτια, ωστόσο τα κινητικά προβλήματα και η εικόνα του, λόγω του προβλήματός του, αποτέλεσαν ίσως αφορμή για την απόρριψή του⁶⁵⁹.

Από το ίδιο φρέαρ προέρχεται ο σκελετός AA 26b, ο οποίος συνδέθηκε με μια εξαιρετικά δύσκολη πάθηση και προφανώς αιτία του θανάτου του. Πρόκειται για τον το δεύτερο μεγαλύτερο βρέφος του πηγαδιού⁶⁶⁰, που με βεβαιότητα είχε ξεπεράσει τη νεογνική ηλικία, σύμφωνα με την επαρκή ανάπτυξη της διπλός⁶⁶¹. Η γενική εικόνα των οστών και ο βαθμός σύγκλισης της λαμδοειδούς ραφής στο κρανίο υποδεικνύουν το θάνατο του παιδιού μεταξύ 6 και 8 μηνών. Η μορφολογία και η εξέταση του κρανίου υποδεικνύει περίπτωση υδροκεφαλίας. Διαπιστώθηκαν στοιχεία, ενδεικτικά της ραγδαίας ανάπτυξης του κρανίου, όπως η ορατότητα των μαλακών αυλακώσεων του κρανίου, οι

⁶⁵³ Ως αποτέλεσμα προκύπτει η απομάκρυνση των χόνδρων από τις αρθρώσεις και η απώλεια της επίφυσης των ακραίων οστών. Liston κ.ά. 2018, 35.

⁶⁵⁴ Liston κ.ά. 2018, 36.

⁶⁵⁵ Liston κ.ά. 2018, 47, 120-121. Sneed 2021, 765.

⁶⁵⁶ Liston – Rotroff 2013, 75. Liston κ.ά. 2018, 48. Sneed 2021, 766.

⁶⁵⁷ Είναι πιθανό ότι και τα δύο βρέφη έπασχαν από αμφίπλευρο σύνδρομο. Liston κ.ά. 2018, 48.

⁶⁵⁸ Η πάθηση χαρακτηρίζεται από την παρουσία πλήρους αρθρικού άκρου και έκτασή του προς την πρώτη θωρακική πλευρά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρείται ταυτόχρονα, σύντηξη με την πρώτη θωρακική πλευρά, γεγονός ασύνηθες για παρόμοιες ανωμαλίες. Liston κ.ά. 2018, 49.

⁶⁵⁹ Liston – Rotroff 2013, 75-76. Liston κ.ά. 2018, 49-50. Sneed 2021, 765.

⁶⁶⁰ Liston – Rotroff 2013, 72-73. Liston κ.ά. 2018, 36-38.

⁶⁶¹ Δεν είναι σαφής η ακριβής χρονική στιγμή ανάπτυξης της διπλός στο κρανίο, ωστόσο είναι βέβαιο ότι συμβαίνει μετά την πρώιμη νεογνική ηλικία. Liston κ.ά. 2018, 36.

οποίες εξαλείφονται με τη γέννηση του βρέφους (**εικ. 101**)⁶⁶², η υπερανάπτυξη των κρανιακών οστών και των μεταξύ τους ραφών⁶⁶³ και τα ίχνη του συνδρόμου «*setting-sun sign*»⁶⁶⁴. Η υδροκεφαλία οφείλεται στη μεγάλη συγκέντρωση εγκεφαλονωτιαίου υγρού στο κρανίο, απότοκο συνήθως εγκεφαλικών βλαβών, ενδομητριάκων μολύνσεων και τραυματισμών⁶⁶⁵. Τα υδροκέφαλα βρέφη παρουσιάζουν σοβαρές αναπτυξιακές και κινητικές δυσλειτουργίες, όπως εκφυλισμό ή απουσία των αντανακλαστικών και εμφάνιση αυξημένου μυϊκού τόνου, κυρίως των κάτω άκρων. Πάσχουν επίσης από λήθαργους, εμετούς, επιληπτικές κρίσεις, δυσκολίες στην κατάποση και την αναπνοή⁶⁶⁶. Συμπεραίνεται για το συγκεκριμένο παιδί ότι εφόσον έζησε κάποιους μήνες με τα παρεπόμενα της πάθησής του, δέχτηκε φροντίδα από τους γονείς του, καθώς η εξασθένηση του οργανισμού και η αλλοίωση της εμφάνισής του επήλθαν προοδευτικά⁶⁶⁷.

Από το σύνολο των 164 ευρεθέντων οστών άνω γνάθου του φρέατος της Αθήνας, τα επτά φέρουν σαφή σημάδια σχιστίας, όπως αποδεικνύεται από την απουσία της υπερώας και αποκρούσεων στα άκρα και την παρουσία ενός φλοιικού στρώματος (**εικ. 102**)⁶⁶⁸. Δύο ακόμα περιπτώσεις υπερωιοσχιστίας ταυτοποιήθηκαν μεταξύ των βρεφικών οστών του ρωμαϊκού πηγαδιού της Ερέτριας⁶⁶⁹. Τα υπόλοιπα βρέφη των φρεάτων κατέληξαν από αιτίες, αόρατες στα οστά τους, συνδεδεμένες ενδεχομένως με μη αποτυπωμένες παθήσεις, ή κοινωνικούς παράγοντες.

4.7. Άλλες περιπτώσεις ανθρώπινων καταλοίπων σε πηγάδια

Η πρακτική της απόθεσης ανθρώπινων καταλοίπων σε πηγάδια δεν αποτελεί γνώρισμα μόνο της Ελληνιστικής εποχής. Ήταν δημοφιλής κατά την Εποχή του Χαλκού⁶⁷⁰, και απαντά και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, όπως υποδεικνύουν οι αποθέσεις στην

⁶⁶² Στη συγκεκριμένη περίπτωση φτάνουν έως και τα 2 εκ., μέγεθος αναμενόμενο σε βρέφη μικρότερα των 6 μηνών. Οι πηγές αυτές φυσιολογικά κλείνουν και αφομοιώνονται έως την ηλικία των δύο ετών Liston κ.ά. 2018, 36. Η υπερβολική ανάπτυξη του κρανίου εξυπηρετούσε στη συγκέντρωση της ποσότητας του εγκεφαλονωτιαίου υγρού. Liston – Rotroff 2013, 72.

⁶⁶³ Μολονότι δε σώζεται ολόκληρος ο κρανιακός θόλος, το μέγεθός του θα ταίριαζε σε παιδί περίπου τεσσάρων ετών Liston κ.ά. 2018, 36-38.

⁶⁶⁴ Η ανώτερη επιφάνεια της αριστερής οφθαλμικής κόγχης έχει κατωφερή κλίση, γεγονός που θα καταπίεζε τον βολβό, με αποτέλεσμα τη μερική κάλυψη της ίριδας και της κόρης. Ορατό παρέμενε ένα τμήμα του λευκού σκληρού χιτώνα. Liston κ.ά. 2018, 36-38.

⁶⁶⁵ Σε περιπτώσεις μεγαλύτερων βρεφών, ενδέχεται να οφείλεται σε μηνιγγίτιδα και ενδοκρανιακές αιμορραγίες. Liston κ.ά. 2018, 36, 38 και σημ. 47, για περιπτώσεις υδροκέφαλων σε σκελετικά κατάλοιπα.

⁶⁶⁶ Liston κ.ά. 2018, 38.

⁶⁶⁷ Liston κ.ά. 2018, 38. Sneed 2021, 766.

⁶⁶⁸ Liston κ.ά. 2018, 51.

⁶⁶⁹ Liston κ.ά. 2018, 108. Ackermann – Liston 2020, 321.

⁶⁷⁰ Μποσνάκης 2021, 111.

Ακαδημία⁶⁷¹. Δεν αφορούσε αποκλειστικά βρέφη, αλλά και ενήλικες, όπως υποδεικνύουν οι πρώιμες περιπτώσεις, που παρατίθενται παρακάτω⁶⁷².

Την πρωιμότερη περίπτωση αποτελεί ένα πρωτοελλαδικό φρέαρ από την Κόρινθο. Αποκαλύφθηκε στους πρόποδες του λόφου Χελιοτόμυλος⁶⁷³ το 1930. Το στόμιό του έχει διάμετρο 1 μ. και το βάθος του ανέρχεται στα 16,65 μ. Μεταξύ 10 και 10,75 μ. αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα ανθρώπινα κατάλοιπα, αν και οστά βρέθηκαν και σε άλλα σημεία της επίχωσης⁶⁷⁴. Πρόκειται για τους σκελετούς περίπου 30 ατόμων: 5-7 ανδρών, 9 γυναικών και 4 παιδιών 6-12 ετών. Ταυτοποιήθηκαν ακόμα τα οστά 5 εφήβων, 3 νεαρών ενηλίκων, 5 μεσήλικων και 3 γηραιότερων, αδιάγνωστου φύλου⁶⁷⁵. Η υπόθεση περί δευτερογενούς απόθεσης απορρίφθηκε, καθώς τα οστά βρέθηκαν αναμειγμένα και συγκεντρωμένα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, η θέση του φρέατος κοντά σε ταφές, αποτέλεσε μεταγενέστερο, σημαντικό νεκροταφείο της Κορίνθου⁶⁷⁶. Σημειώνεται επίσης η παρουσία ζωικών καταλοίπων, κυρίως βοοειδών, σκύλων και αλεπούδων⁶⁷⁷. Η ομοιογένεια της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ κεραμικής μεταξύ των στρωμάτων συνέβαλε στη χρονολόγηση της απόθεσης, κατά την ίδια περίοδο. Τα όστρακα εκπροσωπούν ολόκληρα αγγεία, κυρίως κύπελλα και φιάλες, τα οποία τοποθετήθηκαν ακέραια (**εικ. 103**)⁶⁷⁸. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει ένα φρέαρ από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας, χρονολογημένο στην Ύστερη Μεσοελλαδική εποχή (περ. 1600 π.Χ.). Σε βάθος 6,1-7,9 μ., όπου αποκαλύφθηκε ο πυθμένας⁶⁷⁹, εντοπίστηκαν τα οστά τριών ατόμων⁶⁸⁰. Δεν υπάρχουν ενδείξεις δευτερογενούς απόθεσης, καθώς οι νεκροί, σύμφωνα με τη θέση των οστών, τοποθετήθηκαν στο φρέαρ με κεκαμμένα άκρα, όταν το πηγάδι είχε τεθεί εκτός λειτουργίας (**εικ. 104**)⁶⁸¹.

Στην ίδια περίοδο χρονολογείται φρέαρ από τις Μυκίνες, στην περιοχή νοτιοδυτικά της Πύλης των Λεόντων και της Ακρόπολης, κάτωθεν του Κυκλώπειου Αναλήμματος και της Οικίας του Οινεμπόρου (**εικ. 105**). Το ελλειψοειδές στόμιο είχε διαστάσεις 1,1×1,25 μ.

⁶⁷¹ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση.

⁶⁷² Little – Papadopoulos 1998, 383-385. Papadopoulos 2000, 104-110. Μποςνάκης 2021, 110-113.

⁶⁷³ Απαντά και ως θέση «του Χειλεώτη ο μύλος». Μυλωνάς 1956, 58.

⁶⁷⁴ Papadopoulos 1998, 383, σημ. 29. Papadopoulos 2000, 105-106.

⁶⁷⁵ Waage 1949, 422. Little – Papadopoulos 1998, 383, σημ. 29. Papadopoulos 2000, 105-106.

⁶⁷⁶ Little – Papadopoulos 1998, 383, σημ. 29. Papadopoulos 2000, 105-106.

⁶⁷⁷ Διαπιστώθηκε επίσης η παρουσία πτηνών, ερπετών, χοιροειδών, αιγοειδών, ενός λύκου, σκίουρων και μιας αρκούδας. Waage 1949, 416-417, 421.

⁶⁷⁸ Waage 1949, 417-420, πίν. 61-63., όπου συνολική παρουσίαση της κεραμικής. Εντοπίστηκαν λεκάνες, πινάκια τύπου *saucer*, θραύσματα πίθων και ενός τηγανόσχημου σκεύους. Αποκαλύφθηκαν επίσης φολίδες οψιδιανού, αποτύπωμα σφραγίδας, πήλινα κομβία, ένα πήλινο αντικείμενο σε σχήμα άγκυρας, οστέινες και μεταλλικές περόνες. Waage 1949, 421.

⁶⁷⁹ Μυλωνάς 1956, 58.

⁶⁸⁰ Μυλωνάς 1956, 58. Little – Papadopoulos 1998, 383, σημ. 30. Papadopoulos 2000, 106-108.

⁶⁸¹ Μυλωνάς 1956, 58.

και το βάθος του ξεπερνούσε τα 6,25 μ., καθώς ο πυθμένας δεν εντοπίστηκε. Ακριβώς κάτω από την λίθινη επίχωση στο ανώτερο στρώμα του φρέατος, αποκαλύφθηκαν τα οστά τριών γυναικών και ενός μεγαλόσωμου σκύλου⁶⁸². Το σύνολο των ανθρώπινων καταλοίπων εξετάστηκε από τον J.L. Angel, ο οποίος διαπίστωσε την παρουσία 5 παιδιών 6-10 ετών, δύο ενηλίκων περίπου 30 και 3 γυναικών περίπου 20 ετών. Τα υπόλοιπα οστά ανήκαν σε μεσήλικες, ο αριθμός των οποίων δε προσδιορίζεται. Σημειώνεται επίσης αριθμητική αντιστοιχία μεταξύ ζωικών και ανθρώπινων καταλοίπων⁶⁸³. Η κεραμική του πηγαδιού χαρακτηρίζεται στρωματογραφικά ομοιογενής και χρονολογείται μεταξύ Υστεροελλαδικής IIIA και IIIB περιόδου (**εικ. 106**)⁶⁸⁴. Φαίνεται ότι το φρέαρ διανοίχθηκε ανεπιτυχώς στο έδαφος, με σκοπό την εύρεση υδροφόρου ορίζοντα, επιχώθηκε επομένως την περίοδο της οικοδόμησης του Κυκλώπειου Αναλήμματος⁶⁸⁵.

Ελάχιστα μεταγενέστερο είναι το μυκηναϊκό φρέαρ του Άργους, γνωστό στη βιβλιογραφία ως «φρέαρ Ξενάκη», στις νότιες υπώρειες του λόφου Προφήτης Ηλίας. Πλησίον του φρέατος, μεταξύ οικιστικών καταλοίπων, βρέθηκε εγχυτρισμός παιδιού σε πίθο. Το στόμιο του φρέατος διαμέτρου 0,74 μ., εσωτερικά επενδύθηκε με λίθους και είχε βάθος 7,35 μ. Χρησιμοποιήθηκε ως πηγή υδροδότησης μεταξύ της Υστεροελλαδικής IIIB και IIIΓ περιόδου, όποτε επιχώθηκε (**εικ. 107**). Τα οστά εντοπίστηκαν μεταξύ 4-7 μ. βάθους και αποδόθηκαν σε 10 ενήλικους άνδρες, 6 γυναίκες ηλικίας 26-80 ετών και 3 νήπια 1-5 ετών. Τα ζωικά κατάλοιπα δεν εξετάστηκαν λεπτομερώς, ταυτοποιήθηκαν όμως ένα άλογο, βοοειδή, χίροι, αιγοειδή και ένας σκύλος. Η συγκεκριμένη απόθεση ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα πλημμύρας, συχνού προβλήματος στο Άργος, χωρίς ωστόσο να ληφθεί υπόψιν η ταυτότητα των νεκρών και το ενδεχόμενο της απόρριψής τους, ως κοινωνικά «περιθωριοποιημένων» νεκρών⁶⁸⁶.

Από την Αθήνα προέρχονται ταφές σε πηγάδια, που ερμηνεύονται σχετικά ασφαλώς στο πλαίσιο της κοινωνικής περιθωριοποίησης⁶⁸⁷. Τεκμηριώνονται ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Παράδειγμα αποτελεί ο ενταφιασμός U-V 19:1[a] στις ανώτερες επιχώσεις φρέατος, στην περιοχή του μεταγενέστερου εν άστει Ελευσινείου (**εικ. 108**). Πρόκειται για ταφή μεσήλικου άνδρα (AA 288) (**εικ. 109**)⁶⁸⁸, σε συνεσταλμένη στάση, επί

⁶⁸² Μια γυναίκα έφερε χάλκινο δαχτυλίδι. Πλησίον των σκελετών βρέθηκαν τμήματα χάλκινης πόρπης και λαβίδας. Wace 1954, 273. Papadopoulos 2000, 108.

⁶⁸³ Wace 1954, 288-289. Papadopoulos 2000, 108.

⁶⁸⁴ Για την κεραμική του πηγαδιού: Wace 1954, 287.

⁶⁸⁵ Wace 1954, 273. Little – Papadopoulos 1998, 383, σημ. 32. Papadopoulos 2000, 108.

⁶⁸⁶ Κριτζάς 1978. Little – Papadopoulos 1998, 383-384, σημ. 31, 34-38. Papadopoulos 2000, 108-110.

⁶⁸⁷ Για περιπτώσεις μη βρεφικών ταφών σε πηγάδια: Little – Papadopoulos 1998. Papadopoulos 2000.

⁶⁸⁸ Στην περιοχή δεν εντοπίστηκαν άλλες ταφές. Little – Papadopoulos 1998, 375-376. Μποσνάκης 2021, 112.

λίθινης πλάκας⁶⁸⁹. Στα οστά ανιχνεύθηκαν σημαντικές παθολογίες, γι' αυτό και αρχικά ερμηνεύτηκε ως αιχμάλωτος ή δούλος. Η εικόνα τους υπέδειξε σημαντική καταπόνηση⁶⁹⁰, με αποτέλεσμα ακόμα και την αλλαγή της στάσης του σώματος⁶⁹¹. Από το νεκροταφείο πλησίον της βόρειας όχθης του Ηριδανού προέρχεται η πρωτογεωμετρική Ταφή 83 ενός μεσήλικου άνδρα (AA 362a), στο γέμισμα του πηγαδιού J:39 (εικ. 110). Ο νεκρός ενταφιάστηκε σε συνεσταλμένη θέση, με την κεφαλή τοποθετημένη πρηνηδόν. Στα οστά του, ιδιαίτερα στην σπονδυλική στήλη διαπιστώθηκαν εκτεταμένες παθολογίες, υπεύθυνες για κινητικά προβλήματα⁶⁹². Τελευταίο παράδειγμα αποτελεί ο ενήλικας AA 24 (εικ. 43) του πηγαδιού G 5:3. Έφερε εκτεταμένους τραυματισμούς και κακώσεις και έπασχε από οστεοπενία και αιμοχρωμάτωση⁶⁹³. Λόγω των μεταξύ τους ομοιοτήτων, για τις παραπάνω ταφές προτείνεται ότι αντιστοιχούν σε μία κοινή ταφική πρακτική, που αφορούσε σε μεσήλικες νεκρούς, με σημαντικές παθολογίες, υπεύθυνες για την περιθωριοποίησή τους στη ζωή, αλλά και στη μεταθανάτια διαχείρισή τους⁶⁹⁴.

⁶⁸⁹ Από την έρευνα αποκλείστηκαν τα ενδεχόμενα της δευτερογενούς απόθεσης και του θανάτου από πτώση στο φρέαρ. Με το νεκρό δε φαίνεται να συνδέονται αντικείμενα, εκτός ενός σκύφου στην περιοχή των κάτω άκρων. Little – Papadopoulos 1998, 376, 379-380.

⁶⁹⁰ Little – Papadopoulos 1998, 385, 391-392.

⁶⁹¹ Στο κρανίο ακόμα εντοπίστηκαν τραύματα που προκλήθηκαν είτε από πτώση και πρόσκρουση σε αιχμηρό σώμα (ίσως βράχος), είτε από βίαιο περιστατικό. Ο τραυματισμός είχε πιθανώς ως αποτέλεσμα νευρολογικές διαταραχές, όπως η αφασία και η επιληψία, συνδεδεμένες με την αποκλίνουσα συμπεριφορά του ενήλικου. Little – Papadopoulos 1998, 389, 392.

⁶⁹² Με την ταφή συνδέθηκαν ως κτερίσματα δύο πρωτογεωμετρικά κύπελλα. Σημειώνεται η παρουσία δύο ακόμα σκελετών στο εσωτερικό του φρέατος, ενός παιδιού (AA 36b) 3-4 ετών και ενός νεογέννητου βρέφους (AA 362c) 38-40 εβδομάδων *in utero*. Για την αιτία θανάτου και περαιτέρω χαρακτηριστικά των σκελετών δε διατίθενται πληροφορίες. Papadopoulos – Smithson 2017. Μποςνάκης 2021, 112.

⁶⁹³ Liston κ.ά. 2018, 26-29.

⁶⁹⁴ Η σύνδεση προτείνεται για τους σκελετούς AA 288 και AA 362a, ωστόσο και η περίπτωση του AA 24 ταιριάζει στο προφίλ των παραπάνω νεκρών. Μποςνάκης 2021, 111-112.

Κεφάλαιο 5^ο Συμπεράσματα

Η ερμηνεία των φρεάτων ως ταφικών αποθετών

5.1. Η διαχείριση του βρεφικού θανάτου κατά την Ελληνιστική εποχή

Τα ταφικά δεδομένα του βρεφικού θανάτου της Ελληνιστικής είναι περιορισμένα, λόγω του ανεπαρκώς τεκμηριωμένου υλικού⁶⁹⁵ και της υποεκπροσώπησης των βρεφών στα νεκροταφεία⁶⁹⁶. Σημαντικό επίσης κώλυμα αποτελεί η δυσκολία στη διάκριση πρώιμων και ύστερων ελληνιστικών ταφών⁶⁹⁷ και η ανομοιογένεια των ελληνιστικών νεκροταφείων⁶⁹⁸. Παρ' ότι η διαχείριση του θανάτου δεν μεταβάλλεται σημαντικά από την Κλασική εποχή⁶⁹⁹, παρατηρούνται προφανείς αλλαγές που οφείλονται σε κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες⁷⁰⁰ και στην αύξηση του πληθυσμού των αστικών οικισμών, κατ' επέκταση και των νεκροταφείων. Οι μετακινήσεις πληθυσμών και η επακόλουθη δημογραφική αύξηση στα μεγάλα αστικά κέντρα ευθύνονται για τη διαφορετική πλέον διαχείριση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων⁷⁰¹. Η χωροταξία και η ταφονομική διασπορά των νεκροπόλεων αλλάζουν, γεγονός εμφανές κυρίως στις παιδικές ταφές⁷⁰².

Αλλαγές διαπιστώνονται και στο συμβολισμό των ταφών⁷⁰³. Παρατηρείται μια διαδικασία επιλογής για την ταφή των «άωρων» νεκρών της εκάστοτε νεκρόπολης, γεγονός που εξηγεί εν μέρει την αριθμητική ύφεση των ελληνιστικών παιδικών ταφών⁷⁰⁴. Απαντούν ταφές κυρίως νηπίων άνω των τριών ετών. Οι βρεφικές ταφές σχεδόν απουσιάζουν και δεν είναι γνωστές περιπτώσεις ταφικών χώρων, σχετιζόμενων αποκλειστικά με βρέφη. Το γεγονός αυτό προκαλεί έκπληξη, δεδομένης της υψηλής βρεφικής θνησιμότητας και υποδεικνύει ότι η ταφή ενός βρέφους σε νεκροταφείο ήταν

⁶⁹⁵ Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν πραγματοποιούνται ανθρωπολογικές αναλύσεις και δεν είναι δυνατός ο σχηματισμός ενός δημογραφικού «προφίλ» των μη ενηλίκων. Επιπλέον, οι έρευνες του βρεφικού θανάτου είναι ελάχιστες, οι πληροφορίες επομένως εξάγονται από διασκορπισμένες πηγές. Dimakis 2019, 287, 291. 2020, 103.

⁶⁹⁶ Στην Αττική τα βρέφη υποεκπροσωπούνται ήδη από την υστεροκλασική εποχή. Οι ταφές τους αυξάνονται κατά την ύστερη Ελληνιστική εποχή και μειώνονται εκ νέου στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Houby-Nielsen 2000, 155. Lagia 2007, 299, 302, 305.

⁶⁹⁷ Lagia 2007, 305.

⁶⁹⁸ Dimakis 2019, 292.

⁶⁹⁹ Beaumont κ.ά. 2021, 96.

⁷⁰⁰ Lagia 2007, 305, 306.

⁷⁰¹ Dimakis 2019, 287-288. 2021, 507.

⁷⁰² Houby-Nielsen 2000, 155. Dimakis 2019, 288. 2020, 104. Μποσνάκης 2021, 121.

⁷⁰³ Dimakis 2021, 514.

⁷⁰⁴ Lagia 2007, 302, 305. Dasen 2010, 22. Dimakis 2019, 288. 2021, 507.

αποτέλεσμα της επιλογής των οικείων⁷⁰⁵. Σημαντικό κριτήριο φαίνεται ότι συνέχισε να αποτελεί η ηλικία και ο βαθμός ενσωμάτωσης των βρεφών στο κοινωνικό σύνολο, δεδομένης της διάκρισης των βρεφικών-νηπιακών ταφών από εκείνες των ενηλίκων, της υποεκπροσώπησης στα νεκροταφεία και της απόθεσης σε μη ταφικά περιβάλλοντα⁷⁰⁶.

Η πρακτική της ταφής ανά συστάδες των κλασικών χρόνων προοδευτικά εγκαταλείπεται, όπως και ο πλήρης διαχωρισμός από τους ενήλικες. Εκλείπουν επίσης οι βρεφικές ταφές πλησίον πυλών ή οδών προς ιερά γυναικείων ή χθόνιων θεοτήτων⁷⁰⁷. Η *intra muros* και *intra domus* ταφή συνεχίζεται, αν και δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλής⁷⁰⁸. Οι λιγοστές ελληνοιστικές βρεφικές και παιδικές ταφές στα αστικά και επαρχιακά νεκροταφεία, εντοπίζονται συνήθως μαζί με ενήλικες ή σε εκτάσεις ταφικού χαρακτήρα (π.χ. Ρόδος και Χανιά) συνήθως όμως σχετίζονται με κοινωνικά περιθωριοποιημένους ή νεκρούς χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων⁷⁰⁹.

Η πλειονότητα των βρεφικών ταφών απαντά σε ταφές ενηλίκων, κυρίως γυναικών⁷¹⁰ και σε ομαδικές ταφές με ενήλικες και εφήβους, πρακτική δημοφιλέστερη κατά την ύστερη Ελληνοιστική εποχή⁷¹¹. Στην Αττική φαίνεται ότι οφείλεται σε αλλαγές στη σχέση παιδιών και ενηλίκων. Η ελληνοιστική κοινωνία δίνει μεγαλύτερη πλέον έμφαση στις γυναίκες, ίσως λόγω της μητρικής τους ιδιότητας, στοιχείο το οποίο επεκτείνεται μέσω των μετοίκων και εκτός Αττικής⁷¹². Στις πολλαπλές ταφές παρατηρείται διαφορετικός τρόπος απόθεσης των παιδιών από τους ενήλικες. Φαίνεται να συνδέεται με κοινωνικές-θρησκευτικές αντιλήψεις του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου και όχι με τη διαφορετική διαχείριση διαφορετικών ηλικιακών ομάδων⁷¹³. Στη μετάβαση προς την ύστερη Ελληνοιστική εποχή οι μεμονωμένες ταφές βρεφών αυξάνονται, υποδεικνύοντας ίσως

⁷⁰⁵ Lagia 2007, 305. Bourbou – Themelis 2010, 115. Dimakis 2019, 290. Σημειώνεται ωστόσο ύφεση της βρεφικής θνησιμότητας στην ελληνοιστική Αττική και αύξησή της στα τέλη της περιόδου. Lagia 2007, 302. Fox 2012, 421. Dimakis 2020, 103.

⁷⁰⁶ Dimakis 2019, 290-291. 2020, 104.

⁷⁰⁷ Dimakis 2019, 288-289.

⁷⁰⁸ Lagia 2007, 305. Dimakis 2019, 289-290. 2020, 105.

⁷⁰⁹ Στους ταφικούς αυτούς χώρους είναι σπάνια τα σήματα ή οι επιγραφές και παρατηρείται ενταφιασμός βρεφών και παιδιών σε μεγαλύτερο βάθος από τους ενήλικες. Dimakis 2019, 288.

⁷¹⁰ Στον Κεραμεικό η πλειονότητα των παιδικών ταφών εντοπίστηκε σε ταφές γυναικών. Houby-Nielsen 2000, 162. Μποσνάκης 2021, 121. Αντίστοιχα παραδείγματα προέρχονται και από άλλα νεκροταφεία, όπως αυτό των Αβδήρων. Καλλιντζή 1997, 821. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ταφές παιδιών με τη μητέρα τους, ωστόσο οι αναλύσεις aDNA θα προσέφεραν σημαντικές περαιτέρω πληροφορίες. Dimakis 2019, 293.

⁷¹¹ Lagia 2007, 306. Dimakis 2019, 292, σημ. 42. 2020, 104.

⁷¹² Dimakis 2019, 298. Μποσνάκης 2021, 121.

⁷¹³ Dimakis 2019, 294 και σημ. 54, όπου σχετικά παραδείγματα.

αλλαγές στην κοινωνική τους θέση.⁷¹⁴ Συχνά εντοπίζονται ανεξάρτητες και απομακρυσμένες από άλλη ταφική δομή⁷¹⁵.

Οι ελληνιστικές καύσεις, είτε πρωτογενείς είτε δευτερογενείς, εξακολουθούν να σπανίζουν. Αφορούν κυρίως πολυτελείς ταφές ξεχωριστών νεκρών, σύμφωνα με την εικόνα των κτερισμάτων και των τεφροδόχων αγγείων⁷¹⁶. Δημοφιλέστερες ταφικές πρακτικές παραμένουν ο εγχυτρισμός και ο ενταφιασμός σε απλούς λακκοειδείς τάφους. Δεν παρατηρούνται δευτερογενείς αποθέσεις, ούτε ταφές σε λιθόστρωτους ή κιβωτιόσχημους τάφους και σαρκοφάγους. Κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι επιλέγονται κυρίως για παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, ο ενταφιασμός των οποίων ακολουθεί τις ταφικές πρακτικές των ενηλίκων⁷¹⁷. Οι ταφές των βρεφών χαρακτηρίζονται από απλότητα και κατασκευαστική ευτέλεια. Δεν παρατηρείται σημαντική μέριμνα για τη διατήρηση των καταλοίπων, ίσως λόγω της αυξημένης βρεφικής θνησιμότητας και της αντίληψης ότι τα βρέφη βρίσκονταν σε μεγαλύτερη εγγύτητα με την άυλη υπόσταση, στην οποία επέστρεφαν μετά θάνατον⁷¹⁸. Το κύριο χαρακτηριστικό της διαχείρισης του βρεφικού θανάτου στην Ελληνιστική εποχή είναι η ταφή των βρεφών εκτός των νεκροταφείων⁷¹⁹ και η χρήση χώρων εντός των τειχών ως χώρων ταφής. Όπως και το ευρύτερο πλαίσιο της ταφής βρεφών εκτός νεκροπόλεων, φαίνεται ότι οφείλεται στις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές της εποχής και στην ιδιαίτερη θέση των βρεφών στην κοινότητα, η αναγνώριση των οποίων δεν συνέπιπτε χρονικά με τη γέννησή τους και έτσι δε δικαιούνταν επίσημων ταφικών τελετουργικών⁷²⁰.

Οι ταφές της Ελληνιστικής εποχής τείνουν να διακρίνονται σε «πλούσιες» και «φτωχότερες», τόσο ως προς την κατασκευή των ταφών και τα κτερίσματα, όσο και τα τελετουργικά. Οι αλλαγές στις ταφικές πρακτικές και στις ευρύτερες εκφάνσεις του καθημερινού βίου φαίνεται ότι συνδέονται με τη διαμόρφωση ενός νέου κοινωνικοπολιτικού συστήματος με έντονες κοινωνικές ανισότητες, λόγω της κυριαρχίας της επίδειξης του οικονομικού και κοινωνικού *status*. Οι κοινωνικές αντιθέσεις είναι πρόδηλες και στις ταφές των βρεφών, καθώς είναι γνωστές περιπτώσεις πολυτελών

⁷¹⁴ Dimakis 2019, 292.

⁷¹⁵ Dimakis 2020, 104, σημ. 17, όπου σχετικά παραδείγματα από την Αθήνα και την Ελευσίνα.

⁷¹⁶ Βλ. καύση βρέφους κάτωθεν δαπέδου στην Ερέτρια. Καλλιγιάς 1983. Dimakis 2019, 293 και σημ. 51, όπου σχετικά παραδείγματα. 2020, 109.

⁷¹⁷ Dimakis 2019, 291-292. 2020, 108. 2021, 507.

⁷¹⁸ Dimakis 2019, 292.

⁷¹⁹ Lagia 2007, 305.

⁷²⁰ Dimakis 2019, 297. 2020, 104. 2021, 509.

ταφικών δομών (π.χ. τύμβοι, περίβολοι, μνημειακές ταφές), όπως το μνημείο Κ3 της Μεσσήνης, αλλά και οι μαζικές ταφές στα πηγάδια⁷²¹.

Ο βαθμός της ενσωμάτωσης των βρεφών στις ελληνιστικές νεκροπόλεις σχετίζεται με τη μεταβλητότητα των κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων, και το ρόλο τους στην κοινωνία⁷²². Τα παιδιά πλέον δεν κρίνονται ως απαραίτητα για την επιβίωση και συνέχεια του κοινωνικού συνόλου, όπως στην Κλασική εποχή. Καθώς το ιδανικό της γέννησης νόμιμων απογόνων παύει να είναι πρωταρχικό καθήκον των Αθηναίων πολιτών, στην Ελληνιστική εποχή τα βρέφη αντιμετωπίζονται ως μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, γεγονός που συνάδει με την αλλαγή του ρόλου της οικογένειας και των κλειστών οικογενειακών δομών⁷²³. Προκαλεί ωστόσο έκπληξη η απουσία των βρεφών ακόμα και από τους αμιγώς οικογενειακούς ταφικούς περιβόλους, ο ρόλος των οποίων είναι η προβολή των οικογενειακών δεσμών⁷²⁴. Παρατηρείται λοιπόν κατά την Ελληνιστική εποχή μια συγκρατημένη στάση της κοινωνίας απέναντι στο βρεφικό θάνατο, επομένως και στην έκφραση του πένθους και των συναισθημάτων⁷²⁵. Οι μεταβολές των ταφικών, σχετίζονται ίσως και με τις θρησκευολογικές αντιλήψεις της εποχής. Οι άνθρωποι προσπαθούν να επιστρέψουν στον ανώτερο πνευματικό κόσμο, θεωρώντας ότι το πνεύμα υποβαθμίστηκε κατά την παραμονή του στο επίγειο σώμα, απομακρύνονται επομένως από τη χθόνια αντίληψη του κόσμου⁷²⁶.

5.2. Τα βρέφη μεταξύ των κοινωνικά περιθωριοποιημένων νεκρών (*social outcasts*)

Η ταφή και η απόδοση των *νομιζομένων* στην αρχαιότητα ήταν ιδιαίτερης σημασίας, καθώς έτσι εξασφαλιζόταν η ομαλή μετάβαση του νεκρού στον Άδη⁷²⁷. Η πιο ατιμωτική τιμωρία για ένα νεκρό ήταν η *άταφία*. Αφορούσε περιπτώσεις νεκρών όπως οι προδότες, οι ειδικθείς εγκληματίες και οι παραβάτες των νόμων, οι οποίοι καταδικάζονταν στην ανωνυμία. Ο Ξενοφών (*Ελληνικά*, 17.20) αναφέρει ότι παρέμεναν άταφοι ή απορρίπτονταν *extra muros* (**κείμ. 63**). Επιλέγονταν θέσεις όπως φρέατα και εδαφικά χάσματα, που

⁷²¹ Dimakis 2019, 292-293, 295 και 292 σημ. 37, όπου παραδείγματα πολυτελών βρεφικών ταφών. Για το μνημείο Κ3 της Μεσσήνης: Bourbou – Themelis 2010. Θέμελης 2018.

⁷²² Morris 1987, 57-71. Μποςνάκης 2021, 26.

⁷²³ Dimakis 2019, 296, 298, 299. 2020, 107, 110. 2021, 507. Shepherd 2013, 545. Lagia 2007, 305. Σημειώνεται ότι στα κλασικά νεκροταφεία της Αττικής τα βρέφη δέχονταν σημαντική φροντίδα στην ταφή τους και ενταφιάζονταν σε ταφικούς χώρους πλησίον σημαντικών πυλών του άστεως. Houbby-Nielsen 2000, 151.

⁷²⁴ Lagia 2007, 305.

⁷²⁵ Dimakis 2020, 112.

⁷²⁶ Dimakis 2020, 109.

⁷²⁷ Βλ. Αισχίνης, *Περί τῆς παραπρεσβείας*, 181-182 (**κείμ. 62**). Μποςνάκης 2021, 23, 24-25.

συμβολικά δεν αρμόζουν στην ανθρώπινη φύση⁷²⁸. Η στέρηση λοιπόν της ταφής ισοδυναμούσε με την άρνηση της ανθρώπινης υπόστασης του νεκρού, ο οποίος απορριπτόταν μεταξύ των αποβλήτων της πόλης⁷²⁹. Διαγραφόταν από τη συλλογική μνήμη και δεν εντασσόταν μέσω της ταφής στη δημόσια τοπογραφία⁷³⁰.

Παρά την υποεκπροσώπηση στις οργανωμένες νεκροπόλεις και την πρακτική της έκθεσης, τα βρέφη δεν ανήκουν στην παραπάνω κατηγορία νεκρών. Η ιδιαίτερη διαχείριση του θανάτου τους οφειλόταν εν μέρει στην κοινωνική περιθωριοποίηση⁷³¹, απόρροια της πρώιμης ηλικίας, που δεν επέτρεψε την κοινωνική τους αφομοίωση⁷³². Η κοινωνική περιθωριοποίηση δεν έτυχε ιδιαίτερης προσοχής από την έρευνα. Πρώτος ο I. Morris διέκρινε τις ταφές σε επίσημες (*formal*) και ανεπίσημες (*informal*) με κριτήριο την κατασκευή, κατ' επέκταση και την ορατότητά τους στην αρχαιολογική έρευνα. Οι επίσημες ταφές εντοπίζονται εύκολα και αντανακλούν την απόδοση ταφικών τιμών στο νεκρό. Οι ανεπίσημες χαρακτηρίζονται από κατασκευαστική ευτέλεια και δεν διακρίνονται εύκολα⁷³³. Αναφέρονται από τον Δ. Μποσνάκη ως «ιδιωτικές αθόρυβες ταφές»⁷³⁴, καθώς δεν ανήκουν στην συνήθη τυπολογία και χαρακτηρίζονται από ανωνυμία και μαζικότητα. Φέρουν συνήθως αρνητικές συνδηλώσεις⁷³⁵, καθώς αποδίδονται σε «αποκλίνοντες νεκρούς» και προσφέρουν μια σχετικά ευκρινή εικόνα για τη στάση της κοινωνίας απέναντι σε αυτά τα μέλη της⁷³⁶. Ως αποκλίνοντες νεκροί αναφέρονται οι άνθρωποι με νοητικές ή ανατομικές ιδιαιτερότητες, οι βιαιοθάνατοι, τα θύματα καταστροφών, οι ξένοι, οι παράφρονες, οι επιληπτικοί, οι αυτόχειρες, οι τυφλοί, οι προδότες, οι εγκληματίες, οι κατάδικοι, οι δούλοι, οι ερμαφρόδιτοι, αλλά και τα έμβρυα και νεαρά βρέφη⁷³⁷.

⁷²⁸ Η «ἀταφία» προβλεπόταν και για περιπτώσεις ιεροσυλίας και προσπάθειας επιβολής τυραννικού καθεστώτος. Lindenlauf 2001, 87-90. Liston – Rotroff 2013, 76. Μποσνάκης 2021, 23-42.

⁷²⁹ Lindenlauf 2001. Dubois 2018, 209.

⁷³⁰ Μποσνάκης 2021, 33, 72.

⁷³¹ Fox 2012, 421.

⁷³² Dasen 2013α, 33, 35. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589. Στις συγκεκριμένες αποθέσεις στα πηγάδια, ανασταλτικό παράγοντα φαίνεται να αποτέλεσαν και οι παθολογίες στα οστά των βρεφών. Papadopoulos 2000, 97. Dubois 2018, 209. Μποσνάκης 2021, 44.

⁷³³ Morris 1987, 105. Papadopoulos 2000, 96. Liston – Rotroff 2013, 63.

⁷³⁴ Μποσνάκης 2021, 111.

⁷³⁵ Οι ταφές διαφοροποιούνται επίσης ως προς την ποσότητα και την ποιότητα των κτερισμάτων και τη θέση του νεκρού στην ταφή. Παρατηρείται ελάχιστη μέριμνα προς τη σορό. Μποσνάκης 2021, 43-44.

⁷³⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του Θερσίτη στην Ιλιάδα (B 216-220: *αἴσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθε· φορκὸς ἔην, χωλὸς δ' ἔτερον πόδα· τῷ δὲ οἱ ὄμω/ κερτῶ ἐπὶ στήθος συνοχωκότε· αὐτὰρ ὕπερθε/ φοξὸς ἔην κεφαλὴν, ψεδνὴ δ' ἐπενήνοθε λάχνη.*), ο οποίος λόγω των δυσμορφιών και των προβλημάτων του ήταν μισητός μεταξύ των Αχαιών. Little-Papadopoulos 1998, 375. Papadopoulos 2000, 97-98.

⁷³⁷ Papadopoulos 2000, 97. Μποσνάκης 2021, 44. Σχετικά με την ορολογία των αποκλινουσών (“deviant” ή “Sondersbestattung”) ταφών: Μποσνάκης 2021, 72-73 και σημ. 450.

Η θεώρηση των βρεφών ως «αποκλινόντων» νεκρών ενισχύεται και από τη συνύπαρξή τους με κοινωνικά περιθωριοποιημένους νεκρούς σε ταφικούς χώρους, όπως τα πηγάδια, αλλά και στις παρυφές ή κοντά σε νεκροταφεία. Στον ταφικό χώρο εξωτερικά του νεκροταφείου των Χανίων εντοπίστηκαν ταφές βρεφών και ενηλίκων με παθολογίες ενδεχομένως υπεύθυνες για πιθανή αποκλίνουσα συμπεριφορά και περιθωριοποίησή τους⁷³⁸. Οι περισσότερες ταφές ήταν πρόχειρα κατασκευασμένες με λιγιστά κτερίσματα, χωρίς επιτύμβια σήματα⁷³⁹ και αποδόθηκαν σε νεκρούς χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων ή θύματα καταστροφικών γεγονότων, δεδομένης της παρουσίας ομαδικών ταφών⁷⁴⁰. Ξεχωρίζει ο σκελετός γυναίκας με ίχνη εκφυλιστικής αρθρίτιδας⁷⁴¹ και η Ταφή 47 ενός άνδρα περίπου 30 ετών με οδοντικές παθήσεις και σπονδυλικά προβλήματα, ενδεικτικά ισχυρής καταπόνησης. Στην ομαδική Ταφή 25 εντοπίστηκαν μεταξύ εγχυτρισμών οι ταφές 12 ενηλίκων, τα οστά των οποίων υπέδειξαν κατάγματα, εκφυλισμούς, σπονδυλικές και οδοντικές παθήσεις⁷⁴².

Από την ίδια ταφή προέρχεται ο Σκελετός 1, ενός νεκρού νεότερου των 20 ετών, που υποβλήθηκε σε θανατηφόρα επέμβαση τριπλού τρυπανισμού (**εικ. 111**), χειρουργικής δηλαδή αφαίρεσης τμημάτων του κρανίου⁷⁴³. Το ενδεχόμενο του θεραπευτικού σκοπού της επέμβασης δεν ευσταθεί, καθώς προβλεπόταν για κρανιακά τραύματα, τα οποία δεν διαπιστώθηκαν⁷⁴⁴. Ο τρυπανισμός αναφέρεται και ως μαγική/τελετουργική πρακτική, για την απομάκρυνση κακόβουλων πνευμάτων⁷⁴⁵. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πραγματοποιήθηκε μάλλον για την ίαση κάποιας νοητικής ασθένειας, υπεύθυνης για την κοινωνική περιθωριοποίηση του νεκρού και την ταφή του στο συγκεκριμένο χώρο⁷⁴⁶. Η τελευταία ένδειξη κοινωνικού αποκλεισμού στο νεκροταφείο των Χανίων προκύπτει από την Ταφή 36, ενός καταπονημένου σωματικά άνδρα, με ισχυρά σιδηρά δεσμά (**εικ. 112**), στο λαιμό ή τα χέρια (**εικ. 113**)⁷⁴⁷. Η παρουσία ανάλογων αντικειμένων υποδεικνύει

⁷³⁸ Bourbou 2013, 341, 342-343.

⁷³⁹ Εξαίρεση αποτελεί μια επιτύμβια στήλη, από ασβεστόλιθο με το όνομα ΒΑΠΙΟ[C]. Κατάκη 2012, 540.

⁷⁴⁰ Η ανθρωπολογική μελέτη πραγματοποιήθηκε από την Χ. Μπούρμπου. Κατάκη 2012, 540.

⁷⁴¹ Κατάκη 2015, 63.

⁷⁴² Κατάκη 2012, 540. Bourbou 2013, 341. Για την ταφή: Bourbou – Niniou-Kindeli 2009.

⁷⁴³ Κατάκη 2012, 541. Bourbou 2013, 341.

⁷⁴⁴ Η επέμβαση αποσκοπούσε στην ανακούφιση της φλεγμονής, μέσω της απομάκρυνσης υγρών του εγκεφάλου. Bourbou 2013, 342.

⁷⁴⁵ Σχετικά με τον τρυπανισμό και παραδείγματα: Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998. Liston – Preston-Day 2009.

⁷⁴⁶ Bourbou 2013, 342 και σημ. 54.

⁷⁴⁷ Οι σιδερένιες πέδες βρέθηκαν πλησίον του δεξιού ώμου, καθώς ο ένας κρίκος είχε ανοίξει για την τοποθέτηση του νεκρού στην ταφή. Για περιπτώσεις σιδηροδέσμων: Κατάκη 2012, 541, όπου σχετική βιβλιογραφία.

συνήθως νεκρούς χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων, φυλακισμένους, αιχμαλώτους ή δούλους⁷⁴⁸.

Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζει το νεκροταφείο στο Γλυκύ Νερό της Πάφου (**εικ. 114**)⁷⁴⁹, όπου πλησίον βρεφικών εγχυτρισμών εντοπίστηκαν ανάλογες ταφές, όπως πρηνηδόν τοποθετημένοι νεκροί με εκτεταμένους βραχίονες (**εικ. 115**) σε παράδοξη θέση, στα άκρα άλλων νεκρών. Παρά την αναμόχλευση, είναι σαφείς οι ενδείξεις αρνητικής ταφής. Εντοπίστηκαν επίσης οστά νεκρού σαν μάζα, με την κεφαλή στραμμένη προς τα πάνω και διάσπαρτα ακρωτηριασμένα μέλη⁷⁵⁰. Παρά λοιπόν τη συνύπαρξη βρεφών και κοινωνικά περιθωριοποιημένων νεκρών σε ιδιαίτερους ταφικούς χώρους, η απόθεση των βρεφών στα πηγάδια δε φαίνεται να συνδέεται με την απόρριψή τους στο πλαίσιο στέρισης της ταφής. Δεν πρόκειται για νεκρούς, τιμωρημένους με *άταφία*, ούτε κοινωνικά αποκλεισμένους νεκρούς⁷⁵¹ και η παρουσία τους ενδεχομένως οφείλεται στην πρόωμη ηλικία τους⁷⁵².

5.3. Η ερμηνεία της επιλογής των φρεάτων ως αποθετών για τα βρέφη

Η πρακτική της ταφής στο εσωτερικό φρεάτων ανάγεται σε πρωιμότερες της Ελληνιστικής περιόδου⁷⁵³. Παρ' ότι μεταξύ των βρεφών πιθανολογείται η παρουσία θυμάτων έκθεσης ή βρεφοκτονίας, η απόθεση στα πηγάδια ως ταφική πρακτική, δε φαίνεται να ήταν καταδικαστέα. Τα πηγάδια της Αθήνας⁷⁵⁴, της Μεσσήνης⁷⁵⁵ και της Ερέτριας⁷⁵⁶ βρίσκονταν σε δημόσιες περιοχές των πόλεων και της Πάρου στο άκρο ενός οργανωμένου νεκροταφείου⁷⁵⁷. Σύμφωνα λοιπόν με τον αστικό χαρακτήρα των ανωτέρω θέσεων και τα έως τώρα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, φαίνεται ότι πρόκειται για πρακτική συνδεδεμένη με αστικά κέντρα και όχι περιφερειακούς οικισμούς.

⁷⁴⁸ Σχετίστηκε με αιχμάλωτο πολέμου, δεδομένων των συνεχών πολεμικών συρράξεων και εισβολών στην ελληνιστική Κρήτη. Κατάκη 2012, 541. Bourbou 2013, 342.

⁷⁴⁹ Raptou 2009. Μποσνάκης 2021, 180-185.

⁷⁵⁰ Σημειώνεται η σύνδεση των κεκαμμένων σωμάτων με περιπτώσεις θανάτωσης επί τόπου, διά στραγγαλισμού ή καρατόμησης. Τίθεται το ερώτημα εάν πρόκειται για δευτερογενή απόθεση ή αποτέλεσμα προθανάτιας/μεταθανάτιας κακοποίησης. Μποσνάκης 2021, 182-185, όπου σχετική βιβλιογραφία. Raptou 2009, 93-94.

⁷⁵¹ Dubois 2018, 209. Dimakis – Dijkstra 2020, 105. Μποσνάκης 2021, 111-123.

⁷⁵² Dubois 2018, 210.

⁷⁵³ Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁷⁵⁴ Sneed 2021, 765. Liston κ.ά. 2018, 8-10.

⁷⁵⁵. Θέμελης 2000, 38. 2004, 42. 2005, 54-55. Bourbou – Themelis 2010, 112. Bourbou 2013, 335. Dubois 2018, 209. Liston κ.ά. 2018, 108.

⁷⁵⁶ Για το ελληνιστικό πηγάδι του Σεβαστείου: Ducrey – Schmid 1997, 104. Chenal – Velarde 2006, 25. Για το ρωμαϊκό πηγάδι του Γυμνασίου: Ackermann κ.ά. 2017, 7. Ackermann – Liston 2020, 312, 314.

⁷⁵⁷ Το γεγονός αυτό ίσως ενισχύει περαιτέρω την ταύτισή του με ταφικό χώρο. Παπαδημητρίου κ.ά. υπό έκδοση.

Οι θέσεις των φρεάτων ήταν σχετικά απομονωμένες, αλλά προσιτές και εξυπηρετούσαν ενδεχομένως στην εύκολη απόρριψη των βρεφών από τις μαίες⁷⁵⁸. Βρίσκονταν επίσης πλησίον ναών ή σχετίζονταν με τη λατρεία κάποιας θεότητας. Το πηγάδι της Αθήνας συνδέθηκε με την Αφροδίτη Ουρανία και το Ηφαιστείο⁷⁵⁹ και της Μεσσήνης, με τη θεοποιημένη βασίλισσα Μεσσήνη⁷⁶⁰. Για το πηγάδι της Πάρου πιθανολογείται σύνδεση με το Ασκληπιείο⁷⁶¹. Παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις και την ανωνυμία των νεκρών⁷⁶², η ταφή στο εσωτερικό φρεάτων, ίσως έθετε τους νεκρούς υπό θεϊκή προστασία⁷⁶³.

Στην επιλογή αυτή ενυπάρχουν ίσως και συμβολικές προεκτάσεις. Τα πηγάδια ως κατασκευή κατερχόμενη στο έδαφος, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν συμβολικά ως μέσο σύνδεσης με τον Κάτω Κόσμο, που εξασφάλιζε την ομαλή επιστροφή των νεκρών στη γη⁷⁶⁴. Ενδεχομένως να προβάλλεται και η επιθυμία των οικείων για διατήρηση των καταλοίπων, για την οποία τα πηγάδια αποτελούν ιδανικό περιβάλλον⁷⁶⁵. Ίσως επίσης συνέτρεχαν και πρακτικοί λόγοι, καθώς το κόστος για την ταφή ενός νεογέννητου βρέφους αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα, ειδικότερα εφόσον υπήρχε η πιθανότητα επανάληψης, λόγω της εκτεταμένης βρεφικής θνησιμότητας⁷⁶⁶. Η άποψη αυτή στηρίζεται και από τη σύνδεση του πηγαδιού της Πάρου με νεκρούς χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων⁷⁶⁷. Τα πηγάδια λοιπόν ίσως αποτελούν μια μορφή «διωτικών αθόρυβων ταφών», καθώς τα βρέφη κατά περιπτώσεις εξαιρούνταν των επίσημων ταφικών τελετουργικών⁷⁶⁸. Με αυτή την ιδιαίτερη ταφή, αντιμετώπιζονταν ίσως ως μέλη μιας οικογένειας, αφού δεν πρόλαβαν να ενταχθούν στην κοινότητα και δέχονταν

⁷⁵⁸ Liston – Rotroff 2013, 77. Dubois 2018, 209-210. Liston κ.ά. 2018, 138. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁷⁵⁹ Ο συσχετισμός του φρέατος G 5:3 με το ιερό της Αφροδίτης Ουρανίας αμφισβητείται, καθώς το ιερό παραδίδεται μόνο από τις πηγές (Παυσανίας, *Αττικά*, 14.6-7: *ὕπερ δὲ τὸν Κεραμεικὸν καὶ στοὰν τὴν καλουμένην Βασίλειον ναὸς ἔστιν Ἡφαίστου. καὶ ὅτι μὲν ἄγαλμα οἱ παρέστηκεν Ἀθηνᾶς, οὐδὲν θαῦμα ἐπιούμην τὸν ἐπὶ Ἐριχθονίῳ ἐπιστάμενος λόγον· τὸ δὲ ἄγαλμα ὄρων τῆς Ἀθηνᾶς γλαυκοὺς ἔχον τοὺς ὀφθαλμοὺς Λιβύων τὸν μῦθον ὄντα εὔρισκον· τούτοις γὰρ ἔστιν εἰρημένον Ποσειδῶνος καὶ λίμνης Τριτωνίδος θυγατέρα εἶναι καὶ διὰ τοῦτο γλαυκοὺς εἶναι ὥσπερ καὶ τῷ Ποσειδῶνι <τοῦς> ὀφθαλμοῦς. πλησίον δὲ ἱερόν ἔστιν Ἀφροδίτης Οὐρανίας.*) και δεν έχει ταυτιστεί με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Αγοράς. Raptou 2009, 105. Liston – Rotroff 2013, 69. Dubois 2018, 212. Liston κ.ά. 2018, 21, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁶⁰ Θέμελης 2000, 38. Bourbou – Themelis 2010, 112. Bourbou 2013, 335. Liston κ.ά. 2018, 108.

⁷⁶¹ Παπαδημητρίου κ.ά. υπό δημοσίευση.

⁷⁶² Μποσνάκης 2021, 136.

⁷⁶³ Dubois 2018, 211.

⁷⁶⁴ Dubois 2018, 211. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁷⁶⁵ Fox 2012, 421. Dubois 2018, 211.

⁷⁶⁶ Liston κ.ά. 2018, 139. Dimakis 2020, 105.

⁷⁶⁷ Παπαδημητρίου κ.ά. υπό δημοσίευση.

⁷⁶⁸ Liston – Rotroff 2013, 63. Dubois 2018, 209. Dimakis – Dijkstra 2020, 105. Μποσνάκης 2021, 111-123.

συμβολικά μια υποτυπώδη ταφή και ανεπίσημη τελετουργική μετάβαση προς τον Κάτω Κόσμο⁷⁶⁹.

5.4. Η σύνδεση των αντικειμένων με τα βρέφη από τα πηγάδια

Στα πηγάδια εντοπίστηκαν αντικείμενα, που πιθανώς συνδέονταν με τα βρεφικά κατάλοιπα και αποτελούν ενδεχομένως υποτυπώδεις ταφικές προσφορές, ενισχύοντας την ταύτιση των φρεάτων με ταφικούς αποθέτες. Οι υποθέσεις στηρίζονται στα δημοσιευμένα αντικείμενα από τα πηγάδια της Αθήνας, της Μεσσήνης και της Ερέτριας, καθώς της Πάρου δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί. Το θήλαστρο (αρ. P 13498) (**εικ. 48**) από το πηγάδι της αθηναϊκής Αγοράς είναι το σαφέστερα συνδεδεμένο με τα βρέφη αντικείμενο⁷⁷⁰. Τα θήλαστρα αποτελούν σύνηθες κτέρισμα νηπιακών και παιδικών ταφών από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως και την Ελληνιστική εποχή⁷⁷¹. Στις πηγές απαντούν ως *βομβυλιοί*⁷⁷² και η παρουσία τους σε ταφικά συγκείμενα, παραπέμπει στη σύνδεση με τα βρέφη και τη σίτισή τους⁷⁷³. Παρ' ότι στην έρευνα υπάρχει αντιπαράθεση για τη χρήση και το περιεχόμενό τους⁷⁷⁴, η χημική εξέταση ρωμαϊκών παραδειγμάτων υπέδειξε την παρουσία αιγοπρόβειου γάλακτος. Πιθανολογείται ακόμα η τοποθέτηση ζωμών, χυλών⁷⁷⁵ και φαρμακευτικών σκευασμάτων⁷⁷⁶, που χορηγούνταν στα βρέφη από το στενό στόμιο των αγγείων. Η χρήση ως αγγείων σίτισης τεκμηριώνεται ακόμα από τη διατήρηση οδοντικών αποτυπωμάτων στο στόμιο αγγείων⁷⁷⁷. Η παρουσία του εν λόγω αγγείου στο φρέαρ θα μπορούσε να ερμηνευτεί συμβολικά, καθώς θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί για τη σίτιση ή τη φροντίδα ενός ασθενικού βρέφους, το οποίο κατέληξε⁷⁷⁸.

Το συγκεκριμένο θήλαστρο ανήκει σε σχετικά σπάνια τυπολογία και απαντούν μόνο δύο ελληνιστικά παράλληλά του από την αθηναϊκή Αγορά. Ανάλογες γνωστές περιπτώσεις

⁷⁶⁹ Dasen 2013α, 33, 35. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁷⁷⁰ Liston κ.ά. 2018, 146, αρ. 23.

⁷⁷¹ Dasen 2011α, 312. Golden 2015, 15. Liston – Rotroff 2013, 65-66. Liston κ.ά. 2018, 98-99, όπου σχετικά παραδείγματα. Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 117. Sneed 2021, 757.

⁷⁷² Ο όρος αναφέρεται στο ιπποκρατικό κείμενο *Περί νούσων* (3.16) (**κειμ. 64**), όπου περιγράφεται ένα αγγείο με στενό στόμιο για τη σίτιση των παιδιών. Sneed 2021, 759-760.

⁷⁷³ Τα θήλαστρα εντοπίζονται συνήθως σε ταφικές αποθέσεις και σπανίως μεταξύ οικιακών απορριμμάτων. Sneed 2021, 758.

⁷⁷⁴ Beaumont 2012, 52, βλ. και σελ. 228, σημ. 27, όπου βιβλιογραφία για τα σχετικά με τη βρεφική ηλικία αγγεία. Parkin 2013, 52. Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 103. Έχει προταθεί η χρήση των αγγείων για τη συμπλήρωση λαδιού στους λύχνους, επικρατεί όμως η ταύτισή τους με θήλαστρα. Liston κ.ά. 2018, 76.

⁷⁷⁵ Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 117. Liston κ.ά. 2018, 75-76.

⁷⁷⁶ Sneed 2021, 760.

⁷⁷⁷ Sneed 2021, 757, σημ. 46, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁷⁷⁸ Rebay-Salisbury κ.ά. 2021, 117. Sneed 2021, 764-765.

είναι ελάχιστες και προέρχονται από διαφορετικές χρονικές περιόδους και θέσεις, όπως η ρωμαϊκή Γαλατία και η προϊστορική Αίγυπτος⁷⁷⁹. Οι ταφές στις οποίες εντοπίζονται ανάλογα αγγεία ανήκουν κυρίως σε νήπια, καθώς η σίτιση ενός νεογέννητου μέσω θηλάστρου, θα μπορούσε να αποβεί θανατηφόρα⁷⁸⁰. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από κορινθιακό ειδώλιο γυναίκας που σιτίζει νήπιο με θήλαστρο (**εικ. 116**), όπως υποδεικνύει ο όγκος και τα μαλλιά του παιδιού⁷⁸¹. Θήλαστρο θα μπορούσε ακόμα να χρησιμοποιηθεί για τη σίτιση βρεφών ανίκανων να θηλάσουν, όπως παιδιά με αναπτυξιακά προβλήματα. Προτείνεται λοιπόν η σύνδεση του θηλάστρου με το υδροκέφαλο βρέφος⁷⁸² ή τα μικρότερα βρέφη που έπασχαν από σχιστίες⁷⁸³.

Με τα βρέφη του πηγαδιού της Αθήνας, φαίνεται να σχετίζονται και τα *unguentaria* (**εικ. 55**). Βρέθηκαν κοντά στα βρεφικά οστά και χρονολογούνται κοντά στην περίοδο της απόθεσης⁷⁸⁴. Απαντούν συχνά σε ταφικά συγκείμενα, καθώς αποτελούσαν σύνηθες κτερίσμα ελληνοιστικών ταφών, χαμηλότερης κυρίως ποιότητας, με λιγοστά κτερίσματα⁷⁸⁵. Ο εντοπισμός ακέραιων ή μερικώς θραυσμένων αγγείων στο πηγάδι υποδεικνύει ότι δεν τοποθετήθηκαν ως απορρίμματα αλλά ενδεχομένως ως ταφικές προσφορές, καθώς ήταν λειτουργικά κατά την απόθεσή τους⁷⁸⁶.

Κατ' επέκταση, η χρησιμότητα των αγγείων λεπτής κεραμικής δεν συνάδει με την απόρριψή τους. Η ομάδα των ακέραιων ή μερικώς ακέραιων αγγείων του φρέατος G 5:3 αποτελείται από το προαναφερθέν θήλαστρο, τέσσερις σκύφους ένα πινάκιο και μια οينوχόη. Με εξαίρεση έναν λύχνο και τα σκυφίδια που απαντούν σε κλασικές παιδικές ταφές, τα υπόλοιπα δεν συνδέονται με ανάλογα συγκείμενα⁷⁸⁷. Ο συσχετισμός τους όμως με τα βρεφικά κατάλοιπα δε μπορεί να αποκλειστεί, καθώς το περιορισμένο υλικό δεν επιτρέπει την πάγια σύνδεση σχημάτων με τις βρεφικές ταφές της εποχής. Οι τρεις πανομοιότυπες χύτρες (**εικ. 52**), παρ' ότι τυπολογικά δεν σχετίζονται με ταφές,

⁷⁷⁹ Για τα παράλληλα του θηλάστρου: *Agora XXIX*, 358, αρ. κατ. 1194, 1196, εικ. 73, πίν. 87 και αρ. κατ. 110 για άλλα ελληνοιστικά θήλαστρα. Για θήλαστρα της ρωμαϊκής Γαλατίας: Rouquet 2003. Για το αιγυπτιακό παράδειγμα: Murail κ.ά. 2004, 274, εικ. 9. Για τη χρήση των αγγείων: *Agora XII*, 161-162. Rouquet 2003. Liston κ.ά. 2018, 75-76.

⁷⁸⁰ Liston κ.ά. 2018, 99.

⁷⁸¹ Ειδώλιο του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Βοιωτία (αρ. ευρ. A 2003-0011/dt), Musée D'Art Et D'Histoire, Γενεύη. Gourevitch – Chamay 1992. Liston κ.ά. 2018, 99. Sneed 2021, 758.

⁷⁸² Liston κ.ά. 2018, 99.

⁷⁸³ Sneed 2021, 761. Θεωρείται πιθανότερη η σύνδεση με το υδροκέφαλο βρέφος, λόγω της πρώιμης ηλικίας των βρεφών με τις σχιστίες και των δυσκολιών στη σίτισή τους τους με θήλαστρο.

⁷⁸⁴ Liston – Rotroff 2013, 66. Liston κ.ά. 2018, 78-79.

⁷⁸⁵ Liston – Rotroff 2013, 66. Kurtz – Boardman 2018, 54. Liston κ.ά. 2018, 100.

⁷⁸⁶ Liston κ.ά. 2018, 100.

⁷⁸⁷ Πρόκειται για τα αγγεία υπ' αριθμόν: 2, 8, 12, 29, 5, 13, 22. Liston κ.ά. 2018, 142-146. Εξαίρεση αποτελεί επίσης ένας σκύφος με ταινιωτό χείλος, σχήμα συνδεδεμένο με ταφικές και «τύπου *saucer*» πυρές. Rotroff 2013. Liston κ.ά. 2018, 101.

προσομοιάζουν σημαντικά στις μικρότερου μεγέθους χύτρες, που αποτελούν συνηθισμένο κτέρισμα κλασικών βρεφικών και παιδικών ταφών⁷⁸⁸. Ακόμα, ως κτέρισμα νηπιακών ταφών απαντούν τα σφονδύλια, η καλή διατήρηση των οποίων επιτρέπει ίσως τη σύνδεσή τους με τα βρέφη⁷⁸⁹.

Η ερμηνεία αντικειμένων ως ταφικών προσφορών, προκύπτει και από τη σύνδεσή τους με τον τοκετό. Ενδεχομένως απορρίπτονταν έπειτα από την ανεπιτυχή έκβασή του, αφού σε περίπτωση θανάτου, το μίasma αυξανόταν και απορρίπτονταν όλα τα αντικείμενα, που χρησιμοποιήθηκαν⁷⁹⁰. Παράδειγμα αποτελούν οι δύο ασκοί (**εικ. 117**)⁷⁹¹. Ο Σωρανός (*Περὶ γυναικείων*, 2.4 [69]) αναφέρει την πλήρωσή τους με νερό και τοποθέτησή τους στο σώμα της επιτόκου, ως θερμοφόρες για τη διευκόλυνση του τοκετού (**κειμ. 65**)⁷⁹². Με τη γέννηση σχετίζεται ίσως και η μεγάλη συγκέντρωση ανοιχτών, καθημερινών αγγείων. Οι λεκάνες, οι φιάλες, οι κρατήρες και τα ιγδία του πηγαδιού, ενδεχομένως τοποθετήθηκαν ως φορείς των σορών. Ίσως χρησιμοποιήθηκαν και κατά τη διάρκεια του τοκετού ως δοχεία ζεστού νερού ή συλλογής των καταλοίπων του τοκετού, αλλά και για το πρώτο λουτρό του νεογνού⁷⁹³. Ακόμα και οι κέραμοι⁷⁹⁴ θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν ως φορείς των βρεφών στο φρέαρ, όπως και η κυψέλη (**εικ. 50**), δεδομένης της σχέσης του μελιού με το θάνατο και τη βρεφική ηλικία⁷⁹⁵.

Τα παραπάνω, όπως και άλλα αγγεία, ίσως συνόδεψαν τα βρέφη στο πηγάδι ως υποτυπώδεις εγχυτρισμοί. Στο πηγάδι της Αθήνας απαντούν τυπικά σχήματα εγχυτρισμού, όπως αμφορείς, κρατήρες, πίθοι, κάδοι, υδρίες και χύτρες⁷⁹⁶ και η πρακτική της συμβολικής τοποθέτησης αγγείων εν είδει εγχυτρισμού σε τέτοιου είδους, «μη κανονικές» αποθέσεις είναι γνωστή⁷⁹⁷. Ίσως ως πρακτική απαντά και στο πηγάδι της Μεσσήνης,

⁷⁸⁸ Liston κ.ά. 2018, 101 και σημ. 119, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁷⁸⁹ Liston κ.ά. 2018, 101, σημ. 123, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁷⁹⁰ Liston κ.ά. 2018, 102.

⁷⁹¹ Liston κ.ά. 2018, 146, αρ. 24, 25.

⁷⁹² Η χρήση κεραμικών αγγείων με ζεστό νερό προτείνεται και για τους εμπύρετους ασθενείς σε έναν πάπυρο της Οξυρύνχου. Liston κ.ά. 2018, 102. Liston – Rotroff 2013, 66. ((*POxy*, VIII 1088M 46-47: *πρὸς τοὺς τεταρταίους· ὁποῦ σιλφῆου (ὀβολός), /ζμύρνη(ς) (ὀβολός). ἄλλο \ψαῖε/(*)· κωνή(υ) (δραχμαὶ) γ, ὑοσκνάμο(υ) (δραχμαὶ) γ, /ὀπίου (δραχμαὶ) β, καστορήου (δραχμῆ) α, ἐλλεβόρου μέ(λανος) (δραχμῆ) α, /λῆα(*) ποιήσας καὶ χωρὶς ἕκαστον ἀναπλά- /σας μεθ' ὕδατος κολλύρια πο<ί>ει ἡλίκον /Αἰγύπ(τιον) κύαμον, εἴτα{ν} ἐν τῆι σκιᾶ(*) ξηρά- /νας ταῦτα νήστη δίδου π<ι>εῖν τρίψας ἐν γλυ-|κέωι(*) ἰμικοτυλίωι(*), προλούσας πρὸ τῆς λήμ- /ψεω(ς) ὀρῶν(*) β καὶ φακὸν πρὸς τοὺς πόδας /προτιθεῖς, καὶ σκεπάζειν ἱματίοις. /πότημα πρὸς ἡπ[α].τικ[ο]ύς. /ἀκόρου (δραχμῆ), πανάκου (ὀβολός), νάρδου (ὀβολός), /δαύκου{ς} (δραχμαὶ) βρα[δέως] /πινέτω{ι} μετὰ γλυκέως ἢ μέλιτο[ς].)*)

⁷⁹³ Liston – Rotroff 2013, 66-67. Liston κ.ά. 2018, 102, σημ. 127.

⁷⁹⁴ Liston κ.ά. 2018, 103.

⁷⁹⁵ Garland 1985, 78. Dasen 2010, 20. 2011β, 2. Parkin 2013, 53. Liston κ.ά. 2018, 102.

⁷⁹⁶ Liston – Rotroff 2013, 66-67. Liston κ.ά. 2018, 103.

⁷⁹⁷ Βλ. Ομαδική ταφή Κεραμικού: Baziotopoulou-Valavani 2002. Beaumont 2012, 92. Ταφή νηπίου στο εσωτερικό κυψελών από τον Μαραθώνα Garland 1985, 78. Dasen 2010, 20. 2011β, 2.

καθώς οι περισσότεροι αμφορείς που εντοπίστηκαν με τα βρεφικά οστά αποτελούν δημοφιλή αγγεία εγχυτρισμού⁷⁹⁸ και ορισμένα φέρουν τις χαρακτηριστικές οπές για την τοποθέτηση του βρέφους⁷⁹⁹. Αν πρόκειται για την ίδια πρακτική, διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις, λόγω του συσχετισμού του φρέατος της Μεσσήνης με ανακομιδή των οστών και δευτερογενή απόθεση⁸⁰⁰. Η κεραμική επίσης του ελληνοιστικού φρέατος Σεβαστείου της Ερέτριας επιτρέπει παρόμοιους συσχετισμούς. Αποτελείται κυρίως από οικιακά (π.χ. λεκάνες και χύτρες και αποθηκευτικά αγγεία (π.χ. πίθοι και αμφορείς) (**εικ. 75**), που θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως αγγεία εγχυτρισμού. Επιπλέον, τα αγγεία που συνδέονται με τελετουργικά συγκείμενα, όπως οι λύχνοι, τα πινάκια και οι πρόχοι αποτελούν ίσως υποτυπώδη κτερίσματα των νεκρών του πηγαδιού, άποψη που ενισχύεται από την παρουσία των *unguentarii*⁸⁰¹.

Η σύνδεση των αντικειμένων με τα βρέφη ολοκληρώνεται με την αναφορά των γλυπτών από τα πηγάδια της Αθήνας και του Γυμνασίου της Ερέτριας. Πρόκειται για την ερμαϊκή στήλη του φρέατος G 5:3 (**εικ. 60**) και το χάλκινο αγαλμάτιο Αρτέμιδος από την Ερέτρια (**εικ. 86**). Η σύνδεση της στήλης με τη λατρεία της Ειλειθυίας, συνεπάγεται ίσως τον συσχετισμό της με τα βρεφικά οστά, λόγω της φύσης της θεάς, ως προστάτιδας των βρεφών και του τοκετού⁸⁰², και της άρρηκτης σύνδεσης των ερμαϊκών στηλών με τις μεταβάσεις. Το μικρό μέγεθος και η άθικτη επιφάνεια του γλυπτού υποδεικνύει πιθανή προέλευση από περιβάλλον οικιακής λατρείας. Πρόκειται για τη μοναδική μαρμαρίνη εκδοχή του τύπου, ίσως λοιπόν δεν ανήκε σε οικογένεια, αλλά σε μαία που ενδεχομένως προσευχόταν ή θυσίαζε προς τιμήν της θεάς. Ίσως ανήκε επίσης σε κάποια έγκυο που το απέρριψε μετά από έναν ανεπιτυχή τοκετό. Επικρατέστερο υποκείμενο της απόθεσης θεωρείται η μαία⁸⁰³, αφού στις αρμοδιότητές της περιλαμβανόταν και η διαχείριση της σορού σε περίπτωση θανάτου⁸⁰⁴. Η θέση του γλυπτού επομένως κοντά στα οστά και την ελληνοιστική κεραμική υποδεικνύει ίσως ότι τοποθετήθηκε έπειτα από την τελετουργική θραύση του, ως εξευμενιστική προσφορά ή ευχαριστήρια ανάθεση για την έκβαση ενός τοκετού⁸⁰⁵.

⁷⁹⁸ Θέμελης 2005, 54. Bourbou 2013, 339. Dubois 2018, 209.

⁷⁹⁹ Θέμελης 2004, 42.

⁸⁰⁰ Θέμελης 2004, 42. Bourbou 2013, 338.

⁸⁰¹ Ducrey – Schmid 1997, 106. Schmid 2000, 363-367.

⁸⁰² Στον ομηρικό ύμνο του Απόλλωνα, η Ειλειθυία αναφέρεται ως βοηθός της Λητούς στον τοκετό της. (*Εἰς Απόλλωνα*, 115-119: *εὖτ' ἐπὶ Δήλου ἔβαινε μογοστόκος Εἰλείθυια, / τὴν τότε δὴ τόκος εἶλε, μενοίνησεν δὲ τεκέσθαι.*). Luce 2008, 285-286. Liston κ.ά. 2018, 92.

⁸⁰³ Liston κ.ά. 2018, 103-104.

⁸⁰⁴ Dasen 2011α, 297, 301. Liston – Rotroff 2013, 76-77. Liston κ.ά. 2018, 92. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁸⁰⁵ Liston κ.ά. 2018, 92.

Η σύνδεση του χάλκινου αγαματίου Αρτέμιδας από το ρωμαϊκό πηγάδι της Ερέτριας με τα βρέφη προκύπτει από τα σύμβολα γονιμότητας στην αναπαράσταση της θεάς (σκήπτρα με κοσμήματα, που ερμηνεύτηκαν ως μαστοί ή όρχεις ταύρων)⁸⁰⁶. Άλλωστε και η ίδια η ταυτότητα της Αρτέμιδος, ως κουροτρόφου, συνεδεμένη με τη γονιμότητα, τα παιδιά και τις μεταβάσεις, σχετίζεται με την παρουσία των βρεφών⁸⁰⁷. Στο ίδιο φρέαρ και κοντά στα οστά των βρεφών εντοπίστηκε σιδερένιο ψαλίδι⁸⁰⁸. Απορρίφθηκε ίσως, έπειτα από τη χρήση του ως οργάνου κοπής του ομφαλίου λώρου. Δεδομένης της πρόκλησης σημαντικών λοιμώξεων⁸⁰⁹, ίσως συνδέεται με τον θάνατο κάποιου νεογνού.

5.5. Η παρουσία των σκύλων

Η ερμηνεία της επιλογής των φρεάτων ως ταφικών χώρων ενισχύεται περαιτέρω από την παρουσία των σκύλων σε άμεση σύνδεση με τα βρέφη. Σε όλα τα πηγάδια της συγκεκριμένης εργασίας, εντοπίστηκαν ολόκληροι σκελετοί σκύλων⁸¹⁰. Η αρχική ερμηνεία της παρουσίας τους στο πηγάδι της αθηναϊκής Αγοράς σχετίστηκε με τη διαχείριση των αδέσποτων ζώων της πόλης. Το πηγάδι λόγω της θέσης του στην πόλη, θα αποτελούσε πρακτική λύση. Τα οστεολογικά κατάλοιπα όμως, αν συμφωνούσαν με την εν λόγω ερμηνεία, θα ανήκαν σε κουτάβια και υπερήλικες σκύλους. Ο θάνατος θα ήταν αναμενόμενος σε αυτές της ηλικιακές ομάδες και τα σώματά τους ενδεχομένως να αποτελούσαν εμπόδια στις οδούς. Το 60-70% των σκύλων του φρέατος ανήκει σε ενήλικα ζώα και το 16-18% σε νεαρούς σκύλους, γεγονός που υποδεικνύει ότι τοποθετήθηκαν στο πηγάδι για κάποιο συγκεκριμένο λόγο⁸¹¹.

Η σχέση ανθρώπων και σκύλων σχολιάζεται ήδη στα ομηρικά έπη. Στην ταφή του Πατρόκλου, ο Αχιλλέας θυσιάζει εννέα σκύλους, για να συνοδεύσουν τον ήρωα-νεκρό στον Κάτω Κόσμο (*Ιλιάδα*, Ψ 171-177)⁸¹². Στην Οδύσσεια παρουσιάζεται η συναισθηματική σκηνή της συνάντησης του Άργου με τον Οδυσσέα (*Οδύσσεια*, ρ 292-

⁸⁰⁶ Ackermann κ.ά. 2017, 8. Ackermann – Liston 2020, 317.

⁸⁰⁷ Dasen 2011α, 310. 2011β, 3-4. Beaumont 2012, 62-63.

⁸⁰⁸ Ackermann κ.ά. 2017, 8. Ackermann – Liston 2020, 317.

⁸⁰⁹ Dasen 2011α, 298. Liston κ.ά. 2018, 118.

⁸¹⁰ Dubois 2018, 212.

⁸¹¹ Επιπλέον στο πηγάδι δε βρέθηκαν ολόκληροι σκελετοί άλλων ειδών, που θα αποτελούσαν επίσης εμπόδιο στις οδούς. Liston κ.ά. 2018, 134. Liston – Rotroff 2013, 68.

⁸¹² *Ιλιάδα*, Ψ 171-177: *πρὸς λέχεια κλίνων· πίσυρας δ' ἐριαύχενας ἵππους ἔσσυμένως ἐνέβαλλε πυρῆ μεγάλα στεναγίζων. Ἐννέα τῶ γε ἄνακτι τραπέζης κύνες ἦσαν, /καὶ μὲν τῶν ἐνέβαλλε πυρῆ δύο δειροτομήσας, /δώδεκα δὲ Τρώων μεγαθύμων υἱέας ἐσθλοὺς /χαλκῶ δηϊῶων· κακὰ δὲ φρεσὶ μῆδετο ἔργα /ἐν δὲ πυρὸς μένος ἦκε σιδήρεον ὄφρα νέμοιτο.* Preston-Day 1984, 26. Trantalidou 2006, 109. Liston κ.ά. 2018, 134. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 595-596.

322)⁸¹³. Στις πηγές εκτός από τους συναισθηματικούς δεσμούς ανθρώπου και σκύλου, παρατηρείται αμφιθυμία, λόγω της σύνδεσης των σκύλων με το θάνατο και τη μαγεία⁸¹⁴. Θρησκευολογικά διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη μετάβαση από τη ζωή στο θάνατο, στη μεταθανάτια ζωή και στην επιστροφή της ψυχής στον κόσμο των ζώντων⁸¹⁵. Ως φύλακες του Άδη συνόδευαν το νεκρό στο ταξίδι του, γι' αυτό και κρίνονταν απαραίτητοι για το κύρος του κατά τη μετάβασή στον Κάτω Κόσμο⁸¹⁶. Ο ρόλος τους ήταν επίσης αποτροπαϊκός, αφού προστάτευαν το νεκρό από το κακό⁸¹⁷.

Στους σκύλους αποδίδονταν επίσης θεραπευτικές ιδιότητες⁸¹⁸. Οι περισσότερες σχετικές αναφορές ανάγονται στους ρωμαϊκούς χρόνους⁸¹⁹. Από τον Πλίνιο (*Φυσική Ιστορία*, 30.16.42) (κειμ. 68) και τον Πλούταρχο (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 280C) παραδίδεται η πρακτική του «περισκυλακισμού», για την ίαση ασθενών (κειμ. 69). Δεδομένης της αντίληψης ότι μπορούσαν να απορροφούν τις ασθένειες, νεαροί σκύλοι τοποθετούνταν κοντά σε πάσχοντες, με σκοπό την ίασή τους. Οι σκύλοι μετά από αυτή τη διαδικασία κατέληγαν από την ασθένεια ή φονεύονταν και ενταφιάζονταν⁸²⁰. Συνέβαλλαν ακόμα στη διάγνωση ιδιαίτερων ασθενειών, γι' αυτό και μετά τη θανάτωσή τους εξετάζονταν⁸²¹. Οι θεραπευτικές τους ιδιότητες τεκμηριώνονται και από τη σύνδεσή τους με τη λατρεία του Ασκληπιού⁸²² και από την πρακτική της κατανάλωσης του κρέατός τους, στο πλαίσιο ιαματικών πρακτικών⁸²³.

⁸¹³ *Οδύσσεια*, ρ 300-305: ἔνθα κύων κεῖτ' Ἄργος, ἐνίπλειος κνωρραιστέων. /δὴ τότε γ', ὡς ἐνόησεν Ὀδυσσεύς ἐγγὺς ἔοντα, /οὐρῆ μὲν ῥ' ὄ γ' ἔσηνε καὶ οὐατα κάββαλεν ἄμφω, /ἄσσον δ' οὐκέτ' ἔπειτα δυνήσατο οἶο ἄνακτος /ἐλθέμεν· αὐτὰρ ὁ νόσφιν ἰδὼν ἀπομόρξατο δάκρυ, /ῥεῖα λαθὼν Εὐμαιον, ἄφαρ δ' ἐρεεῖνετο μύθῳ· Preston-Day 1984, 29. Luce 2008, 274.

⁸¹⁴ Οι σκύλοι παρουσιάζονται ως απειλή, ιδιαίτερα ως προς την αταφία και το φόβο της κατακρεούργησης του νεκρού σώματος. Π.χ. *Αντιγόνη* (1198) (κειμ. 66) και *Ικέτιδες* (790-794) (κειμ. 67). Trantalidou 2006, 96. Raptou 2009, 103. Μπосνάκης 2021, 124. Για την αμφιθυμία της κοινωνίας απέναντι στους σκύλους: Luce 2008, 287-289.

⁸¹⁵ Mazzorin – Minniti 2006, 62.

⁸¹⁶ Bourbou 2013, 338-339. Mazzorin – Minniti 2006, 76. Trantalidou 2006, 109.

⁸¹⁷ Preston-Day 1984, 28. Beaumont 2012, 80. Liston κ.ά. 2018, 135.

⁸¹⁸ Scholz 1937. Preston-Day 1984, 27 και σημ. 28. Luce 2008, 284. Liston – Rotroff 2013, 68. Mazzorin – Minniti 2006, 64.

⁸¹⁹ Luce 2008, 283.

⁸²⁰ Soren 2003, 199, όπου περεταίρω παραδείγματα για τις θεραπευτικές ιδιότητες των νεαρών σκύλων, σύμφωνα με τον Πλίνιο. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Luce 2008, 283. Raptou 2009, 103. Liston κ.ά. 2018, 136. Μπосνάκης 2021, 126.

⁸²¹ Scholz 1937. Preston-Day 1984, 28.

⁸²² Scholz 1937. Preston-Day 1984, 28. Mazzorin – Minniti 2006, 64. Trantalidou 2006, 114. Luce 2008, 280-281. Raptou 2009, 105-106.

⁸²³ Διαπιστώνεται στην ελληνιστική Κασσώπη και Πέλλα αλλά και στη ρωμαϊκή Κόρινθο. Trantalidou 2006, 96. Luce 2008, 282. Για τις αναφορές των πηγών: Luce 2008, 280-281.

Εκτός των ασθενειών, οι σκύλοι απορροφούσαν και το μίασμα⁸²⁴, γι' αυτό και συμμετείχαν σε τελετουργικά καθαρμού⁸²⁵. Αν και στα οστά τους από τα πηγάδια, δεν διαπιστώθηκαν ίχνη θυσίας, είναι γνωστές οι θυσίες σκύλων και νεαρών χοίρων σε ανάλογα τελετουργικά⁸²⁶. Ο Θεόφραστος (*Χαρακτήρες*, 16.14/9) σημειώνει τη σημασία των νεαρών σκύλων σε τελετουργικά εξαγνισμού (**κείμ. 72**)⁸²⁷, ενώ ο Πλούταρχος (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 111) μαρτυρά τη θυσία τους, τόσο στον ελλαδικό, όσο και στο ρωμαϊκό κόσμο (**κείμ. 70**)⁸²⁸. Οι θυσίες τεκμηριώνονται και αρχαιολογικά, σε περιοχές κυρίως της Εγγύς Ανατολής και της Κάτω Ιταλίας⁸²⁹.

Οι σκύλοι συνδέονταν επίσης με τον τοκετό και τα βρέφη⁸³⁰. Ένας ανεπιτυχής τοκετός αποτελούσε ισχυρή πηγή μιάσματος, λόγω της γέννησης και του θανάτου και όλοι οι συμμετέχοντες έχρηζαν εξαγνισμού⁸³¹. Επιπλέον, τους αποδίδονταν θεραπευτικές ιδιότητες απέναντι στην κύηση και τον τοκετό⁸³², γι' αυτό και θυσιάζονταν για την επίτευξη ενός ασφαλούς τοκετού ή ως ευχαριστήρια προσφορά. Η θυσία απευθυνόταν σε ανάλογες θεότητες, όπως η Ειλείθια και η Άρτεμις⁸³³. Η Άρτεμις λατρευόταν ως *Κυναγέτις* και *Σκυλακίτις* (Ορφικός Ύμνος *Ἀρτέμιδος*, 5, 12)⁸³⁴ και απαντά επίσης ως *Σκυλακοτρόφος* (*Διονυσιακά* 48.15)⁸³⁵. Από τον Πλούταρχο (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 52) (**κείμ. 74**) και τον Πλίνιο (*Φυσική Ιστορία*, 29.14.58) (**κείμ. 75**) παραδίδονται θυσίες σκύλων στη ρωμαϊκή θεότητα *Genita Mana*, προστάτιδα της γονιμότητας και του τοκετού, αλλά στην

⁸²⁴ Liston κ.ά. 2018, 136. Liston – Rotroff 2013, 68. Ο Πλούταρχος (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 111) (**κείμ. 70**) και ο Τίτος Λίβιος (*XL*, 40) (**κείμ. 71**) αναφέρουν στρατιωτικά τελετουργικά καθαρμού στη Βοιωτία και τη Μακεδονία. Διεξαγόταν η θυσία και ο τεμαχισμός ενός σκύλου και οι συμμετέχοντες διέρχονταν μεταξύ των μελών του. Scholz 1937. Preston-Day 1984, 27. Luce 2008, 283. Μποςνάκης 2021, 126, 128.

⁸²⁵ Mazzorin – Minniti 2006, 64-65. Trantalidou 2006, 96. Luce 2008, 286. Bourbou 2013, 338.

⁸²⁶ Liston κ.ά. 2018, 136. Μποςνάκης 2021, 115. Δημοσιεύσεις για τα οστά των σκύλων διατίθενται για τα φρέατα της Αθήνας και του Σεβαστείου.

⁸²⁷ Liston – Rotroff 2013, 68. Dubois 2018, 212, σημ. 18. Liston κ.ά. 2018, 136.

⁸²⁸ Ιταλικό παράδειγμα αποτελεί η εορτή των Λουπερκαλίων (Πλούταρχος, *Αἴτια Ρωμαϊκά*, 280B) (**κείμ. 73**). Από τις πηγές ακόμα μαρτυρείται η θυσία σκύλων στην Ιταλία (Οβίδιος, *Fasti*, 1.389-390: *exta canum vidi Triviae libare Sarpaeos/ et quicumque tuas accolit, Haeme, nives.*) και τη Ζήρυνθο (Λυκόφρων, *Ἀλεξάνδρα*, 77-78: *Ζήρυνθον ἄντρον τῆς κνοσοφαγοῦς θεᾶς/ λιπὼν ἐρμυνὸν κίσμα Κυρβάντων Σάον*). Μποςνάκης 2021, 126-129. Trantalidou 2006, 114. Luce 2008, 283. Liston – Rotroff 2013, 68. Για θυσίες σκύλων σύμφωνα με τις πηγές: Zaganiaris 1975.

⁸²⁹ Μποςνάκης 2021, 128-129, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁸³⁰ Smithson 1974. Liston κ.ά. 2018, 135.

⁸³¹ Liston κ.ά. 2018, 102.

⁸³² Preston-Day 1984, 28.

⁸³³ Parker 1983, 35. Mazzorin – Minniti 2006, 62. Trantalidou 2006, 115. Bourbou 2013, 339. Rotroff 2013, 68. Liston κ.ά. 2018, 136.

⁸³⁴ *Ἀρτέμιδος*, 5, 12: [...] *λυσίζωνε, φίλοιστρε, κυνηγέτι, λυσιμέριμνε, [...] δρυμονίη, σκυλακίτι, Κυδωνιάς, αἰολόμορφε* [...].

⁸³⁵ Νόννος Πανοπολίτης, *Διονυσιακά* 48.15: *οὐ πω μῦθος ἔληγεν· ἀλεξικάκω δὲ θεαίνω/ τοῖον ἔπος φθαμένη σκυλακοτρόφος ἴαχε κούρη*. Στα Αρτεμίσια της Βραυρώνας και της Λίνδου εντοπίστηκαν παραστάσεις σκύλων σε ευχαριστήρια αναθήματα, προφανώς για την επιτυχή έκβαση ενός τοκετού. Trantalidou 2006, 109-110, 114.

Ειλειονία από τους Αργείους⁸³⁶. Οι σκύλοι αποτελούσαν επίσης ιερά ζώα ανατολικών θεοτήτων, όπως η ανατολικών καταβολών Κυβέλη και η Αστάρτη⁸³⁷.

Ο χθόνιος χαρακτήρας των σκύλων υπογραμμίζεται και από τη σύνδεσή τους με ανάλογα μυθολογικά πλάσματα⁸³⁸ και θεότητες. Στις πηγές περιγράφεται εκτενώς η σχέση τους με την Εκάτη⁸³⁹, η οποία αποκαλείται *Σκυλακίτις* (Ορφικός ύμνος *Εἰς Ἐκάτην*, 5) και *Φιλοσκύλαξ* (*Διονυσιακά*, 44.195), καθώς αποτελούσαν το βασικό αντικείμενο θυσίας προς τη θεά⁸⁴⁰. Η Εκάτη λατρευόταν επίσης ως κουροτρόφος θεότητα και συνόδευε τις ψυχές των πρόωρων νεκρών⁸⁴¹ και όσων δεν ενταφιάστηκαν αξιοπρεπώς⁸⁴². Συνδεόταν με τον τοκετό και τη μεταβατική φύση των βρεφών και γενικότερα, των μεθοριακών νεκρών⁸⁴³. Πεδίο λατρείας της αποτελούσαν οι μεταβάσεις, γι' αυτό λατρευόταν σε τριόδους⁸⁴⁴. Στην εικονογραφία απαντά συνήθως είτε συνοδεία είτε εκπροσωπούμενη από κάποιο σκύλο⁸⁴⁵. Στις πρώιμες απεικονίσεις, συνοδεύεται από τις κυνόμορφες Λάμια, Γελλώ και Ἐμπουσα⁸⁴⁶. Προοδευτικά ταυτίστηκε με θεότητες, όπως η Ἄρτεμις⁸⁴⁷ και η Εννοδία. Από τον Πausανία (*Λακωνικά*, 14.9) παραδίδεται η προσφορά ενός μαύρου σκύλου στην Εννοδία, στο πλαίσιο νυχτερινού τελετουργικού της Μικράς Ασίας (**κεῖμ. 77**). Οι σκύλοι ως φύλακες του κύκλου του χρόνου και της ζωής εμπλέκονταν σε αντίστοιχα τελετουργικά

⁸³⁶ Πρόκειται για θυσία ενός θηλυκού σκύλου. Η Ειλειονεία ταυτίζεται συχνά με την Ειλείθια και σχετίζεται με τον τοκετό. Οι θυσίες σκύλων πραγματοποιούνταν συμβολικά, λόγω της ευκολίας του τοκετού τους (**κεῖμ. 74**). Liston κ.ά. 2018, 136-137 και σημ. 168, όπου περαιτέρω παραδείγματα. Scholz 1937. Preston-Day 1984, 28. Mazzorin – Minniti 2006, 62, 63. Trantalidou 2006, 115. Luce 2008, 283. Raptou 2009, 102. Μποσνάκης 2021, 127-128.

⁸³⁷ Trantalidou 2006, 114. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Μποσνάκης 2021, 134-135.

⁸³⁸ Ο Ευριπίδης (*Ηλέκτρα*, 1252-1253) και ο Απολλώνιος ο Ρόδιος (*Αργοναυτικά* IV, 1666) αναφέρουν τη σύνδεση των σκύλων με τις μυθικές Κήρες, οι οποίες ταυτίζονταν με τις αδύναμες ψυχές των νεκρών. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Σημειώνεται επίσης ο κυνόμορφος Κέρβερος, ο φύλακας του Ἄδη. Scholz 1937. Preston-Day 1984, 27, σημ. 25.

⁸³⁹ Preston-Day 1984, 27. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Luce 2008, 283. Beaumont 2012, 80. Dubois 2018, 212.

⁸⁴⁰ *Εἰς Ἐκάτην*, 5: *νυκτερίαν, σκυλακίτιν, ἀμαιομάκετον βασίλειαν*. Νόννος Πανοπολίτης, *Διονυσιακά* 44.195: *εἰ σὺ πέλεις Ἐκάτη πολυώνυμος, ἐννυχίη δὲ /πυρσοφόρῳ παλάμη δονεῖς θιασώδεα πύκην, /ἔρχο, νυκτιπόλος, σκυλακοτρόφος, ὅττι σε τέρπει*. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Trantalidou 2006, 114-115. Liston – Rotzoff 2013, 68. Μποσνάκης 2021, 126, 128-129. Για τη σύνδεση Εκάτης και σκύλων: Liston κ.ά. 2018, 137 και σημ. 172, όπου σχετική βιβλιογραφία.

⁸⁴¹ Mazzorin – Minniti 2006, 63. Liston κ.ά. 2018, 137.

⁸⁴² Mazzorin – Minniti 2006, 63. Raptou 2009, 102.

⁸⁴³ Mazzorin – Minniti 2006, 63. Beaumont 2012, 80. Dubois 2018, 212. Μποσνάκης 2021, 134. Για τη λατρεία της Εκάτης: Ζογραφού 2010.

⁸⁴⁴ Στις πηγές απαντά ως *προπυλαία*, *πρόδομος*, *λιμενοσκόπος* και *προθυραία*. Μποσνάκης 2021, 126, 134.

⁸⁴⁵ Trantalidou 2006, 115.

⁸⁴⁶ Πρόκειται για τις δαιμονικές οντότητες, υπεύθυνες για το θάνατο των βρεφών. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Beaumont 2012, 62. Μποσνάκης 2021, 65.

⁸⁴⁷ Η Ἄρτεμις-Εκάτη λατρευόταν ως βοηθός των γυναικών στις ωδίνες του τοκετού, γι' αυτό και συνδέθηκε με τις μαιές. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Μποσνάκης 2021, 134. Ο Αισχύλος (*Ικέτιδες*, 667-668) αναφέρει τη θυσία σκύλων στην Αρτέμιδα Εκάτη, σε σχέση με τον τοκετό (**κεῖμ. 76**). Trantalidou 2006, 115.

μετάβασης και θυσιάζονταν⁸⁴⁸. Αναφέρεται από τον Πλούταρχο (*Αἴτια Ρωμαϊκά*, 111) (κειμ. 70) και τον Παυσανία (*Λακωνικά*, 14.9) (κειμ. 77) η θυσία προς τον Άρη Ενυάλιο, στο πλαίσιο σπαρτιατικού τελετουργικού για τη μετάβαση των αγοριών στην εφηβική ηλικία⁸⁴⁹.

Η σχέση σκύλων, ανθρώπων και θανάτου τεκμηριώνεται αρχαιολογικά και μέσω της ταφικής τέχνης. Είναι γνωστές περιπτώσεις περίοπτων ταφικών αγαλμάτων⁸⁵⁰ αλλά και απεικονίσεις σκύλων σε επιτύμβιες στήλες (εικ. 118)⁸⁵¹, όπως επίσης και ανάγλυφα με παραστάσεις νεκρόδειπνων (εικ. 119)⁸⁵². Εκτός από την ταφική τέχνη, οι παραστάσεις σκύλων κατά την κλασική και Ελληνιστική εποχή είναι πολυάριθμες⁸⁵³.

Ταφές σκύλων στον ελλαδικό χώρο εντοπίζονται ήδη από την υστεροελλαδική εποχή⁸⁵⁴. Απαντούν και μεμονωμένες, ανεξάρτητες ταφές ακόμα και σε περιοχές *intra muros*⁸⁵⁵. Από την ύστερη Ελληνιστική εποχή νεκροί σκύλοι συνοδεύονται από επιτύμβιες στήλες ή επιγράμματα⁸⁵⁶, χωρίς ωστόσο να πρόκειται για πάγια πρακτική⁸⁵⁷. Εντοπίζονται ακόμα και σε νεκροταφεία, κοντά⁸⁵⁸ ή ακόμα και στις ίδιες ταφές με ανθρώπους⁸⁵⁹. Σημαντική είναι η δημοσίευση για την περίπτωση του Καβουσίου στην Κρήτη. Από θολωτό τάφο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου προέρχονται κατάλοιπα αρκετών ακέραιων σκελετών, που ανήκαν σε σκύλους. Εντοπίστηκαν στο εσωτερικό λάκκου⁸⁶⁰,

⁸⁴⁸ Mazzorin – Minniti 2006, 62-63, 65. Μπوسνάκης 2021, 126, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁸⁴⁹ Trantalidou 2006, 115. Luce 2008, 283. Raptou 2009, 103. Αντίστοιχη θυσία αναφέρεται και στη δωρική Λίνδο. Preston-Day 1984, 27. Mazzorin – Minniti 2006, 63. Μπوسνάκης 2021, 127.

⁸⁵⁰ Παράδειγμα αποτελεί ο σκύλος από τον τάφο του Λυσιμαχίδη στον Κεραμεικό. Knigge 1991, 126. Beaumont 2012, 80, 239, σημ. 130. Trantalidou 2006, 109.

⁸⁵¹ Βλ. Στήλη ΕΑΜ (αρ. 39), 480 π.Χ. από τον Ορχομενό. Λαξεύτηκε από τον Νάξιο γλύπτη Αλξήνορα και απεικονίζει ανδρική μορφή συνοδεία σκύλου. Οι παραστάσεις σκύλων σε επιτύμβια ανάγλυφα εμφανίζονται τον 6^ο αι. π.Χ. και γίνονται δημοφιλείς στον 5^ο αι. π.Χ. Trantalidou 2006, 106-107, όπου και σχετικά παραδείγματα.

⁸⁵² Συνήθως εικονίζονται κάτωθεν της τράπεζας ή των καθισμάτων, ιχνηλατώντας ή αναζητώντας τρόφιμα. Βλ. Ανάγλυφο ΕΑΜ (αρ. 1501), 5^{ος} αι. π.Χ. Trantalidou 2006, 109.

⁸⁵³ Trantalidou 2006, 96. Luce 2008, 274.

⁸⁵⁴ Preston-Day 1984, 31, όπου περαιτέρω παραδείγματα.

⁸⁵⁵ Βλ. Ταφή σκύλου του 4^{ου} αι. π.Χ. πλησίον της Στοάς του Αττάλου, συνοδεία οστού που του ανήκε. Preston-Day 1984, 25, αρ. 26. Luce 2008, 276. Για την ταφή: Thompson 1951, 52. Από την οδό Πανεπιστημίου στην Αθήνα προέρχεται επίσης κιβωτιόσχημος τάφος σκύλου, κτερισμένου με το διακοσμημένο δερμάτινο περιλαίμιό του και δύο γυάλινα αγγεία 1ος αι. π.Χ. Parlama – Stampolidis 2000, 157, T82, 162-164.

⁸⁵⁶ Bourbou 2013, 338, σημ. 34. Preston-Day 1984, 29, 31. Για επιγράμματα που συνόδευαν ταφές σκύλων: Herrlinger 1930.

⁸⁵⁷ Οι ταφές σκύλων γενικότερα φαίνεται να είναι περισσότερες, δεδομένης της ελλιπούς αποθήκευσης και τεκμηρίωσης των οστών, ιδιαίτερα σε παλαιότερες ανασκαφές. Preston-Day 1984, 22 και σημ. 7. Raptou 2009, 102. Μπوسνάκης 2021, 125-126.

⁸⁵⁸ Mazzorin – Minniti 2006, 64. Trantalidou 2006, 106. Liston κ.ά. 2018, 135. Μπوسνάκης 2021, 125.

⁸⁵⁹ Βλ. Ταφή ενηλίκου του 6^{ου} αι. π.Χ., από το νεκροταφείο στη θέση Πασπαλιά του Βόλου. Τα οστά του σκύλου βρέθηκαν στα πόδια του νεκρού. Αρβανιτόπουλος 1909. Preston-Day 1984, 24, αρ. 18. Luce 2008, 274.

⁸⁶⁰ Preston-Day 1984, 21-22.

κάτωθεν της ανωδομής, γεγονός που οδήγησε στην ερμηνεία περί εξαγνιστικής θυσίας πριν από την ταφή⁸⁶¹. Οι εξαγνιστικές ιδιότητες των σκύλων ευθύνονται ίσως για την εύρεσή τους, κοντά σε ταφές γυναικών, που πέθαναν την περίοδο του τοκετού⁸⁶². Οι περισσότερες άλλωστε ταφές, που συνοδεύονταν από ταφές σκύλων ανήκουν σε γυναίκες παραγωγικής ηλικίας⁸⁶³.

Σκύλοι εντοπίζονται επίσης κοντά σε παιδικές ταφές όπως στην περίπτωση της Μεσσήνης. Κοντά στο ταφικό μνημείο K3 εντός των τειχών της πόλης, αποκαλύφθηκαν περίπου 25 εγχυτρισμοί και κοντά τους ταφές μικρόσωμων σκύλων (**εικ. 120**)⁸⁶⁴. Απεικονίζονται επίσης σε επιτύμβιες στήλες παιδικών ταφών (**εικ. 121**)⁸⁶⁵. Η σύνδεσή τους με τα παιδιά πιστοποιείται ακόμα, από την συναπαικόνιση στις μικρογραφικές χόες των Ανθεστηρίων, όπου αναπαρίστανται ως οικόσιτοι και φιλικοί σύντροφοί τους. Η παρουσία τους οφείλεται στον χθόνιο χαρακτήρα τους, τον συσχετισμό των Ανθεστηρίων με τον κόσμο των νεκρών (**εικ. 122**) και την αντίληψη ότι οι νεκροί μέσω των σκύλων μπορούσαν να επιστρέψουν στη ζωή⁸⁶⁶.

Από τη βασιλική νεκρόπολη των Αιγών προέρχεται ένα εύρημα στο οποίο επίσης συνυπάρχουν βρέφη και σκύλοι. Πρόκειται για ένα συλημένο τάφο της συστάδας των Τημενιδών, σύμφωνα με την ανασκαφέα, στο πλαίσιο της καταστροφής της βασιλικής νεκρόπολης από τους Γαλάτες μισθοφόρους του Πύρρου (276 π.Χ.). Στο εσωτερικό του μερικώς λιθολογημένου τάφου εντοπίστηκε ένα ιδιαίτερο σύνολο ταφών αποτελούμενο από 12 ενήλικες, 15 άλογα, μερικούς σκύλους, βρέφη και νήπια. Οι νεκροί συνοδεύονταν από μεγάλο αριθμό αγγείων και κεράμων, κυρίως καλυπτήρων, τμήματα επιτύμβιας στήλης και έναν κατάδεσμο. Σύμφωνα με τη στρωματογραφία, τα οστά τοποθετήθηκαν συναρθρωμένα μαζί με τα αγγεία και δεν αποτελούν αντικείμενο πολλαπλών αποθέσεων. Η απόθεση φαίνεται να σχετίζεται με τα γεγονότα της κατάλυσης του Μακεδονικού

⁸⁶¹ Διατυπώνονται επίσης οι απόψεις περί φυσικής καταστροφής ή επιδημίας και θρησκευτικής τελετής. Preston-Day 1984. Μποςνάκης 2021, 129-130.

⁸⁶² Liston κ.ά. 2018, 135, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁸⁶³ Η Preston-Day υποθέτει την διεξαγωγή τελετουργικού για αυτές τις γυναίκες Preston-Day 1984, 28. Βλ. γεωμετρική ταφή γυναίκας στον Άρειο Πάγο, πλησίον της οποίας μεγάλος αριθμός οστών σκύλων, αποτέλεσμα εξαγνιστικής θυσίας. Smithson 1974, 334, 362. Liston κ.ά. 2018, 135.

⁸⁶⁴ Θέμελης 1999, 97. Bourbou – Themelis 2010, 111. Liston κ.ά. 2018, 135.

⁸⁶⁵ Beaumont 2012, 80, 239, σημ. 129, όπου σχετική βιβλιογραφία.

⁸⁶⁶ Την τρίτη ημέρα των Ανθεστηρίων, διεξάγονταν οι Χύτροι, στους οποίους συμμετείχαν συμβολικά οι νεκροί της πόλης. Παρασκευαζόταν η *πανσπερμία* προς τον Ερμή Χθόνιο, συνοδό των νεκρών. Οι νεκροί συμμετείχαν ενδεχομένως και στα Πιθόγια, αφού τότε μπορούσαν να αναδυθούν από τους πίθους. Hamilton 1992, 33-50. Beaumont 2012, 78, 80. Μποςνάκης 2021, 30, σημ. 113.

Βασιλείου και της καταστροφής των Αιγών, έπειτα από την ήττα του Περσέα στην Πύδνα (168 π.Χ.)⁸⁶⁷

Η σύνδεση των σκύλων με τα βρέφη και τα νήπια, σε ταφικό χώρο εκτός των πηγαδιών επιβεβαιώνεται και από μια αρκετά μεταγενέστερη περίπτωση από το Lugnano της Teverina. Πρόκειται για την εγκαταλελειμμένη Villa Roggio Gramignano (**εικ. 123-124**), του μέσου 5^{ου} αι. μ.Χ., όπου εντοπίστηκαν ταφές 59 εμβρύων και βρεφών (**εικ. 125**)⁸⁶⁸, ηλικίας περί των έξι μηνών *in utero*. Βρέθηκαν ενταφιασμένα είτε με τη μέθοδο του εγχυτρισμού είτε απευθείας στο έδαφος είτε μεταξύ κεράμων⁸⁶⁹. Ανάμεσά τους αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον 12 ταφές σκύλων (**εικ. 126**), νεότερων των έξι μηνών. Παρ' ότι οι περισσότεροι αποκαλύφθηκαν ακέραιοι, ορισμένοι διαμελίστηκαν και η απόθεση συνδέθηκε με τελετουργικά μαγείας, άποψη που ενισχύθηκε και από περαιτέρω ευρήματα⁸⁷⁰. Τα έμβρυα εντοπίστηκαν κυρίως μεταξύ απορριμμάτων και τα νεογέννητα υποτυπωδώς εγχυτρισμένα. Ένα νήπιο (Ταφή IB36) (**εικ. 127**) εντοπίστηκε με τα άκρα, καταπλακωμένα από λίθους⁸⁷¹, ενώ το παιδί της Ταφής B51 (**εικ. 128**) έφερε τεμάχιο οικοδομικού ασβεστόλιθου (*cubilium*) στην περιοχή του στόματος⁸⁷². Αναλύσεις aDNA υπέδειξαν τη σύνδεση των νεκρών των ταφών με ελονοσία (*Plasmodium falciparum malaria*), υπεύθυνη για αποβολές και θανάτους των νεογνών. Στα οστά των σκύλων διαπιστώθηκαν ίχνη τεμαχισμού λόγω θυσίας, επομένως η παρουσία τους οφείλεται στις θεραπευτικές και καθαρτικές τους ιδιότητες⁸⁷³, καθώς τα βρέφη θα αποτελούσαν απειλητικούς νεκρούς και οι μητέρες τους σημαντική πηγή μιάσματος⁸⁷⁴.

⁸⁶⁷ Οι πληροφορίες προέρχονται από ανακοίνωση της Αγγελικής Κοτταρίδη στην 26^η επιστημονική συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη (20 Μαρτίου 2013). Κοτταρίδη 2013. Μπoσνάκης 2021, 197, σημ. 666.

⁸⁶⁸ Στη δημοσίευση του 2003 οι ταφές ανέρχονταν στις 47. Soren 2003, 197. Πλέον από τις 59 ταφές, οι 29 αποδόθηκαν σε πρόωρα έμβρυα και βρέφη, οι 28 σε βρέφη έως ενός έτους. Σημειώνονται επίσης οι ταφές ενός κοριτσιού 2-3 ετών και ενός παιδιού 8-10 ετών, αδιάγνωστου φύλου. Liston κ.ά. 2018, 114-115. Montagnetti κ.ά. 2020, 282-283.

⁸⁶⁹ Montagnetti κ.ά. 2020, 284.

⁸⁷⁰ Πρόκειται για τρία κρανία χωρίς γνάθο (εντοπίστηκαν σε διαφορετικά σημεία), όνυχα κόρακος, κατάλοιπα φρύνου, αγγεία με υπολείμματα καμένων βοτάνων, κρανίου βοοειδούς μεταξύ μαγειρικών σκευών και σιδερένιου φανοστάτη (*portalucerna/candelabrum*) επάνω σε κεφαλή ρωμαϊκής αξίνας (*dolabrum*) ανάμεσα σε ίχνη καύσης. Soren 2003, 193-194, 199. Mazzorin – Minniti 2006, 64. Montagnetti κ.ά. 2020, 284, 287, 290, 292. Μπoσνάκης 2021, 132.

⁸⁷¹ Soren 2003, 197. Montagnetti κ.ά. 2020, 284. Μπoσνάκης 2021, 133.

⁸⁷² Παρόμοια διαχείριση εντοπίζεται και στις Ταφές B55 και B57. Montagnetti κ.ά. 2020, 291-292.

⁸⁷³ Mazzorin – Minniti 2006, 64. Montagnetti κ.ά. 2020, 284 και σημ. 6. Ως αποδέκτης της θυσίας πιθανολογείται η Εκάτη/Diana. Soren 2003, 198-199. Ραπτού 2009, 103. Μπoσνάκης 2021, 133.

⁸⁷⁴ Fox 2012, 417-418. Μπoσνάκης 2021, 133.

Παρόμοια εικόνα προσφέρει και η νεκρόπολη στο Γλυκό Νερό της Πάφου. Εντός υστεροελληνιστικού συγκροτήματος στο κέντρο της νεκρόπολης (**εικ. 114**)⁸⁷⁵, αποκαλύφθηκαν μεταξύ των ταφών πολυάριθμα οστά σκύλων (**εικ. 129**). Στις ταφές των ενηλίκων δε διαπιστώνεται καμία μέριμνα προς το νεκρό. Οι σκελετοί αποκαλύφθηκαν στοιβαγμένοι σε παράδοξες θέσεις. Βρέθηκαν επίσης μεμονωμένα μέλη, χωρίς προφανή σύνδεση με κάποιο σκελετό⁸⁷⁶. Οι σκελετοί των σκύλων ήταν ακέραιοι εντός μεμονωμένων, αλλά και ομαδικών ταφών χωρίς συγκεκριμένη διάταξη. Δεν έφεραν ίχνη τεμαχισμού και οι περισσότεροι ήταν ενήλικες. Χτυπήματα σε ορισμένα κρανία υποδεικνύουν ενδεχομένως τελετουργική θανάτωση⁸⁷⁷. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται εγχυτρισμοί βρεφών, σε εμπορικούς κυρίως αμφορείς (**εικ. 130**). Ξεχωρίζει αγγείο με οστά νεογέννητου βρέφους και σκύλου και αγγείο με οστά σκύλου και παιδικό κρανίο⁸⁷⁸.

Η παρουσία των σκύλων σε πηγάδια και βόθρους που σχετίζονται με ιερά δεν είναι σπάνια και συνήθως συνδέονται με τελετουργικά σφράγισης⁸⁷⁹, προκύπτουν επομένως ερωτήματα για τα βρέφη. Η απόθεση στα φρέατα δε φαίνεται να σχετίζεται με θεραπευτικές διαδικασίες, καθώς σε ανάλογες διαδικασίες αναφέρεται η συμμετοχή νεαρών σκύλων, ενώ στα συγκεκριμένα πηγάδια εντοπίστηκαν κυρίως ενήλικες. Επιπλέον, η ερμηνεία των πηγαδιών ως ταφικών χώρων δεν συνάδει με ιαματικά τελετουργικά και η συνύπαρξή τους δεν αποτελεί πάγια πρακτική⁸⁸⁰. Η τοποθέτηση των σκύλων στα πηγάδια οφείλεται μάλλον στο χθόνιο χαρακτήρα, τη σχέση τους με το θάνατο⁸⁸¹ και την απορρόφηση του μιάσματος⁸⁸². Ρίπτονταν με τα βρέφη στο πλαίσιο εξαγνιστικών τελετουργικών ή θυσιών⁸⁸³ που απευθύνονταν ενδεχομένως σε κουροτρόφους θεότητες, συνδεδεμένες με τον τοκετό και τις μεταβάσεις⁸⁸⁴. Η συγκέντρωση άλλωστε νεκρών βρεφών σε κεντρικά σημεία των πόλεων σίγουρα θα έχρηζε εξαγνισμού⁸⁸⁵. Μέσω του

⁸⁷⁵ Τα κτήρια παρ' ότι στο κέντρο του νεκροταφείου είχαν απομονωθεί από τις ταφές, μέσω τοίχου. Τα ανωτέρω ευρήματα προέρχονται από το βορειοανατολικό άκρο του συγκροτήματος. Raptou 2009, 89. Για τα ανθρωπολογικά αποτελέσματα ερευνών προηγούμενων ετών: Soren κ.ά. 1995.

⁸⁷⁶ Raptou 2009, 92-93.

⁸⁷⁷ Έως τη δημοσίευση του 2009 είχαν ταυτοποιηθεί 38 ακέραιοι σκελετοί, το πλήθος όμως των οστών υποδεικνύει σαφώς μεγαλύτερο πληθυσμό. Raptou 2009, 95-96.

⁸⁷⁸ Raptou 2009, 95-97. Μποσνάκης 2021, 184.

⁸⁷⁹ Mazzorin – Minniti 2006, 64, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁸⁸⁰ Dubois 2018, 212.

⁸⁸¹ Liston κ.ά. 2018, 134.

⁸⁸² Scholz 1937. Preston-Day 1984, 27. Luce 2008, 288. Liston – Rotroff 2013, 68. Liston κ.ά. 2018, 136. Μποσνάκης 2021, 126, 128.

⁸⁸³ Mazzorin – Minniti 2006, 63. Luce 2008, 288. Bourbou 2013, 339. Liston – Rotroff 2013, 68. Liston κ.ά. 2018, 137. Μποσνάκης 2021, 115.

⁸⁸⁴ Raptou 2009, 103. Liston – Rotroff 2013, 68. Μποσνάκης 2021, 116, 134-135.

⁸⁸⁵ Μποσνάκης 2021, 135.

πηγαδιού ως περάσματος⁸⁸⁶ και της παροχής θεϊκής προστασίας, τα βρέφη μετέβαιναν ομαλά στον Κάτω Κόσμο και οι ζωντανοί μέσω των σκύλων προστατεύονταν από το μίasma ή άλλη απειλή, επακόλουθη του πρόωρου θανάτου⁸⁸⁷.

5.6. Τα συναισθήματα απέναντι στα νεκρά βρέφη

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα ασχολείται με τη μελέτη των συναισθημάτων μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τις αναφορές των πηγών⁸⁸⁸, συμβάλλοντας σημαντικά στην ερμηνεία ανάλογων αποθέσεων. Έχει διατυπωθεί το ερώτημα, αν η αρχαία ελληνική κοινωνία επεδείκνυε συναισθήματα απέναντι στο θάνατο των βρεφών⁸⁸⁹. Τίθεται επίσης το ζήτημα σχετικά με τους δεσμούς γεννητόρων και βρεφών, λόγω της υψηλής βρεφικής θνησιμότητας, που ίσως επηρέαζε τα συναισθήματα της ελπίδας για επιβίωση των βρεφών, αλλά και του πένθους σε περίπτωση θανάτου⁸⁹⁰. Τα ερωτήματα προκύπτουν από τα περιορισμένα αρχαιολογικά δεδομένα, τις λιγοστές γραμματειακές⁸⁹¹ και επιγραφικές μαρτυρίες, την κοινώς αποδεκτή πρακτική της έκθεσης⁸⁹² και την ιδιαίτερη διαχείριση του βρεφικού θανάτου⁸⁹³. Η μελέτη πλέον των ταφών προσεγγίζει και περισσότερο συμβολικά ζητήματα, όπως η διατήρηση της μνήμης και εν προκειμένω, τα συναισθήματα και ο βαθμός της ανάμιξης των γονέων στη διαχείριση του θανάτου⁸⁹⁴. Ο προσδιορισμός επακριβών συναισθημάτων δεν είναι απολύτως εφικτός, η γενικότερη όμως θέση περί κοινωνικής αδιαφορίας και ελάχιστονος σημασίας των βρεφών αίρεται συνοπτικά από: α) την εύρεση ταφικών αναγλύφων και επιγραμμάτων που εκφράζουν συναισθήματα πένθους και απώλειας β) την απόκλιση των βρεφικών ταφών από την συνήθη ταφική τυπολογία και γ) την παρουσία βρεφών σε ταφές κοινές με ενήλικες⁸⁹⁵.

Τα βρέφη απεμπλέκονται από την κατηγορία των κακόβουλων νεκρών και σε θεωρητικό επίπεδο. Στην ταύτιση των νεκρών εμβρύων και βρεφών με επικίνδυνες, εκδικητικές οντότητες αναγνωρίζεται η επιρροή χριστιανικών αποκαλυπτικών κειμένων και της αντίληψης περί βάπτισης των βρεφών. Για τον Ph. Ariès η ευαισθησία της κοινωνίας απέναντι στα παιδιά εκδηλώθηκε προοδευτικά από τον 16^ο αι., λόγω της

⁸⁸⁶ Dubois 2018, 211. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

⁸⁸⁷ Μπουνάκης 2021, 135-136. Raptou 2009, 103. Liston – Rotroff 2013, 68. Liston κ.ά. 2018, 137.

⁸⁸⁸ Ενδεικτικά: Chaniotis 2012, 2020. Bourbou 2013. Chaniotis – Ducrey 2013.

⁸⁸⁹ Golden 1988. Bourbou – Themelis 2010, 115.

⁸⁹⁰ Bourbou – Themelis 2010, 115. Dasen 2011α, 291.

⁸⁹¹ Dubois 2018, 206. Τα αρχαιολογικά δεδομένα κρίνονται περιορισμένα, συγκριτικά με τον αναμενόμενο πληθυσμό βρεφών και νηπίων. Liston – Rotroff 2013, 63.

⁸⁹² Houby-Nielsen 2000, 151. Beaumont 2012, 91. Liston – Rotroff 2013, 63.

⁸⁹³ Dimakis 2020, 106.

⁸⁹⁴ Dimakis 2020, 102.

⁸⁹⁵ Dimakis 2021, 514.

μείωσης των βρεφικών θανάτων και της εμφάνισης του θεσμού της πυρηνικής οικογένειας⁸⁹⁶. Ο A. van Gennep διατύπωσε την άποψη περί εκδικητικότητας και επικινδυνότητας των νεκρών παιδιών που δε πρόλαβαν να συνυπάρξουν με τους ζωντανούς και δε δέχτηκαν τα απαραίτητα τελετουργικά, για την ένταξή τους στον Κάτω Κόσμο⁸⁹⁷. Το απόσπασμα της Αινειάδας χρησιμοποιεί και η Jobbè-Duval. Κατατάσσει τα βρέφη στους επικίνδυνους νεκρούς, καθώς η ψυχή τους δεν αναπαυόταν και παρέμενε δυστυχισμένη⁸⁹⁸.

Η απώλειά τους δε φαίνεται να αντιμετωπιζόταν ως λιγότερο σημαντική σε σχέση με εκείνη των υπόλοιπων νεκρών⁸⁹⁹. Σε κανένα κείμενο της αρχαιότητας δεν αναφέρονται τα νεαρά βρέφη ως κακόβουλοι νεκροί. Εκδικητικοί θεωρούνταν οι νεκροί που δε πρόλαβαν να εκπληρώσουν τις επιθυμίες και τον κοινωνικό τους ρόλο άρα και τις προσδοκίες της κοινωνίας⁹⁰⁰. Στις ταφές τους αντικατοπτρίζεται συχνά ο φόβος της κοινωνίας για την επαναφορά τους ως δαιμόνων, αλλά και η πρόθεση να τους ελέγξει, παρεμποδίζοντας την έξοδο της ψυχής από το σώμα⁹⁰¹. Τα βρέφη αποτελούσαν μεθοριακές «*ψυχές στο περιθώριο του Άδη*⁹⁰²», όχι κακόβουλες. Ακολούθως, το μίasma του θανάτου τους ήταν μικρότερο⁹⁰³, γεγονός που τεκμηριώνεται και αρχαιολογικά από την ταφή τους ακόμα και στο εσωτερικό οικιών⁹⁰⁴. Η σύνδεσή τους επομένως με κακόβουλους νεκρούς αποδίδεται ίσως στο φόβο της κοινωνίας απέναντι στον μη κανονικό, πρόωρο θάνατο⁹⁰⁵. Η αντίληψη άλλωστε περί εκδικητικών, επικίνδυνων νεκρών συνδέεται ενδεχομένως με τακτικές χειραγώγησης του πλήθους, στις οποίες δεν είναι λογική η ανάμιξη των βρεφών⁹⁰⁶.

Υπέρ της θετικής στάσης απέναντι στα βρέφη τίθεται η επαναξιολόγηση των πηγών. Η Debby Sneed μελετώντας εκ νέου τις αναφορές σχετικά με τα βρέφη με ιδιαιτερότητες, συμπεραίνει ότι η έκθεση και απόρριψή τους δεν ήταν τόσο διαδεδομένη. Συνοπτικά αποδίδει τις διατυπωμένες απόψεις α) στις αντιλήψεις περί μη παραγωγικότητας αυτών

⁸⁹⁶ Ariès 1962. Dasen 2010, 20.

⁸⁹⁷ Van Gennep 1960. Bails-Talbi – Dasen 2008, 595-596. Μποςνάκης 2021, 75-76.

⁸⁹⁸ Jobbè-Duval 1924. Bails-Talbi – Dasen 2008, 596.

⁸⁹⁹ Dasen 2010, 23-25. Dasen 2013α, 34.

⁹⁰⁰ Dasen 2010, 24. 2013α, 34. Μποςνάκης 2021, 30, 64-65.

⁹⁰¹ Ενδείξεις επικινδυνότητας ενός νεκρού, σύμφωνα με την ταφή, αποτελούν η θέση της ταφής και του σώματος στο εσωτερικό της (π.χ. γονατισμένων ή πρηνηδόν), η παρουσία πεδών και η καταπλάκωση του σώματός τους με βάρος. Μποςνάκης 2021, 138, 172-180, όπου σχετικά παραδείγματα, 195-199.

⁹⁰² Μποςνάκης 2021, 64.

⁹⁰³ Dasen 2010, 24.

⁹⁰⁴ Βλ. κεφάλαια 3.4.2 I-II.

⁹⁰⁵ Μποςνάκης 2021, 200.

⁹⁰⁶ Παράδειγμα αποτελεί ο νόμος για τους φόνους, που αποδίδεται στον Δράκοντα (7^{ος} αι. π.Χ.). Το *ἄγος* και η εκδικητικότητα αποδιδόταν στο μίasma, που προέκυπτε από μια δολοφονία. (Ο νόμος σώζεται από μεταγενέστερη αναγραφή του στην επιγραφή EM 6602/ IG III, 104 του Επιγραφικού Μουσείου) Μποςνάκης, 31-32 και σημ. 122, 123.

των μελών και επιβάρυνσης του κοινωνικού συνόλου και β) στις αναφορές πηγών που δεν αντικατοπτρίζουν πτυχές του καθημερινού βίου⁹⁰⁷.

Οι αναφορές για την έκθεση και τη βρεφοκτονία τεκμηριώνονταν στην έρευνα από φιλοσοφικά κυρίως κείμενα που περιγράφουν ουτοπικές κοινωνίες, ιδανικές για τον εκάστοτε συγγραφέα. Ενδεικτικά, στην *Πολιτεία* (459-461) και τον *Θεαίτητο* (160e-161a) αναφέρεται η απόκρυψη (**κείμ. 61, 25**), δηλαδή έκθεση των «*αναπήρων*» απογόνων. Στον *Τιμαίο* (19a) συμπεραίνεται ότι τα βρέφη με ιδιαιτερότητες και οικονομικά δυσμενέστερων οικογενειών δε δικαιούνταν κοινωνικής υπόστασης (**κείμ. 78**). Αντιστοίχως, οι σχετικές αναφορές του Αριστοτέλη προέρχονται από τα *Πολιτικά* (1335a-b). Περιγράφονται οι συνθήκες που ευνοούν τη γέννηση ιδανικών απογόνων (**κείμ. 79**) και υποστηρίζεται η θέσπιση νόμου για την απαγόρευση της ανατροφής ιδιαίτερων παιδιών (**κείμ. 58**). Στις παραπάνω αναφορές είναι σαφείς οι υπαινιγμοί για την έκθεση αυτών των παιδιών, όχι όμως τα κριτήρια για την απόρριψή τους. Επιπλέον, η απροκάλυπτη πρόταση της θέσπισης νόμου υποδεικνύει ότι η έκθεση δεν ήταν αυτονόητη στη σύγχρονη του Αριστοτέλη κοινωνία⁹⁰⁸. Προβλήματα εντοπίζονται και στο χωρίο του Πλουτάρχου (*Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος*, 16) για την εξέταση και την απόρριψη των βρεφών στους αποθέτες, το οποίο χρησιμοποιείται γενικευμένα, χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν η αποδοχή τέτοιων ατόμων από την σπαρτιατική κοινότητα (**κείμ. 28**). Ο βασιλιάς της Σπάρτης Αγησίλαος Β΄ περιγράφεται ως εμφανώς χωλός. Ο ποιητής Τυρταίος (fr. 12 West), στα χαρακτηριστικά ενός καλού πολεμιστή, δεν αναφέρει την σωματική δύναμη και το ανάστημα, αλλά τη γενναιότητα⁹⁰⁹.

Προτείνεται επομένως η διατύπωση συμπερασμάτων για τη διαχείριση των βρεφών βάσει ιατρικών κυρίως κειμένων⁹¹⁰. Το έργο του Σωρανού, αν και αποτελεί την επισφαλέστερη πηγή, λόγω χρονικής απόκλισης από την Κλασική και Ελληνιστική εποχή⁹¹¹ και η Ιπποκρατική Συλλογή παρουσιάζουν ιατρικές μεθόδους για την ίαση

⁹⁰⁷ Sneed 2021, 747-748.

⁹⁰⁸ Patterson 1985, 113. Grubbs 2013, 88. Sneed 2021, 751-752.

⁹⁰⁹ Τυρταίος, fr. 12 West: *οὐτ' ἂν μνησαίμην οὐτ' ἐν λόγοι ἀνδρα τιθείην /οὔτε ποδῶν ἀρετῆς οὔτε παλαιμοσύνης, /οὐδ' εἰ Κυκλώπων μὲν ἔχοι μέγεθος τε βίην τε, /νικώη δὲ θεῶν Θρηϊκίον Βορέην, /οὐδ' εἰ Τιθωνοῖο φύην χαριέστερος εἶη, /πλουτοῖη δὲ Μίδεω καὶ Κινύρεω μάλιον, /οὐδ' εἰ Τανταλίδεω Πέλοπος βασιλεύτερος εἶη, /γλῶσσαν δ' Ἀδρήστου μειλιχόγηρυν ἔχοι, /οὐδ' εἰ πᾶσαν ἔχοι δόξαν πλὴν θούριδος ἄλκῆς*. Παρατίθεται ακόμα η ιστορία της συζύγου του βασιλιά της Σπάρτης, Αρίστωνος (Ηρόδοτος, *Ἱστορία* 6,61). Παρ' ότι γεννήθηκε δύσμορφη, η τροφός της την αφιέρωσε στο Ιερό της Ελένης Θεράπνης, τα δύσμορφα επομένως βρέφη δεν απορρίπτονταν τόσο άμεσα. Sneed 2021, 749-750.

⁹¹⁰ Dubois 2018, 219.

⁹¹¹ Παρ' ότι στο έργο του Σωρανού αναφέρεται ξεκάθαρα η απόρριψη των ανάξιων ανατροφής βρεφών, δεν είναι σαφής ούτε η έκταση, το χρονικό βάθος της πρακτικής. Sneed 2021, 748, σημ. 8.

βρεφικών παθήσεων, υποδεικνύοντας ότι η έκθεση δεν αποτελούσε πάγια τακτική σε ανάλογες περιπτώσεις⁹¹².

Υπέρ των συναισθημάτων τίθεται και η γενικότερα θετική στάση των πηγών απέναντι στις πολλαπλές γεννήσεις, παρά την αντιπαράθεση μεταξύ συγγραφέων⁹¹³. Ενδεικτικά, οι Ιπποκρατικοί κρίνουν τη γέννηση διδύμων ως αποτέλεσμα ιδανικής σύλληψης, που επιτεύχθηκε υπό άψογες συνθήκες. Την οπτική αυτή συμμερίζεται και ο Αριστοτέλης (*Περὶ ζώων γενέσεως*, 4.4.772a.30-772b30), θεωρώντας όμως τη γέννηση διδύμων αποτέλεσμα τερατογένεσης, καθώς ο άνθρωπος, όπως τα περισσότερα μεγαλόσωμα ζώα κυοφορούν ένα έμβρυο (**κείμ. 80**). Οι πολλαπλές κήσεις για τον Αριστοτέλη και τον Πλίνιο (*Historia Naturalis*, 7.37) συνδέονταν με επιπλοκές στην κύηση και τον τοκετό. Ήταν επικίνδυνες για τη μητέρα και το βρέφος και ευθύνονταν για γενετικές δυσλειτουργίες των εμβρύων, τα οποία ανταγωνίζονταν μεταξύ τους (**κείμ. 46**)⁹¹⁴.

Απώτερος σκοπός ενός γάμου στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ήταν η γέννηση νόμιμων απογόνων⁹¹⁵. Η απουσία συναισθημάτων απέναντι στα βρέφη δεν είναι λογική, καθώς από έμβρυα ακόμα, θα αποτελούσαν τα εν δυνάμει μέλη της οικογένειας, κατ' επέκταση και της της κοινωνίας⁹¹⁶. Μαρτυρούνται τελετουργικά για τη διασφάλιση της εγκυμοσύνης και του τοκετού⁹¹⁷, επομένως και την προστασία και ασφαλή γέννηση του βρέφους⁹¹⁸. Λατρεύονταν επίσης κουροτρόφοι θεότητες, στις οποίες συχνά αφιερώνονταν και τα ίδια τα βρέφη, λόγω της επισφαλούς επιβίωσής τους⁹¹⁹. Με την προστασία της κύησης και των βρεφών συνδέονται αποτροπαϊκά αντικείμενα (φυλαχτά), γνωστά από τις πηγές, την εικονογραφία και τα αρχαιολογικά δεδομένα. Προστάτευαν το παιδί από το

⁹¹² Ενδεικτικά: *Περὶ Αναπνοῆς*, 12. *Περὶ Ἀρθρώσεων*, 62. *Περὶ Ἐπιδημιῶν*, 6.1.2. *Μοχλικός*, 39. *Περὶ Ὀκταμήνου*. Sneed 2021, 749, 753-756.

⁹¹³ Dasen 2007, 49. 2013, 20. Bourbou 2013, 341.

⁹¹⁴ Από τον Αριστοτέλη εντοπίζεται επίσης σύνδεση της γέννησης διδύμων με τη μοιχεία. Ίσως εξηγείται και η σύνδεση των διδύμων της μυθολογίας, με επίσης περιστατικά μοιχείας. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις μυθολογικών διδύμων (π.χ. Ηρακλής, Ιφικλής και Διόσκουροι), η πατρότητα είναι διπλή, θεϊκή και θνητή. Dasen 2007, 49-54. 2013α, 20.

⁹¹⁵ Dasen 2011α, 296.

⁹¹⁶ Dasen 2013α, 35.

⁹¹⁷ Dasen 2011α, 296.

⁹¹⁸ Dasen 2013α, 30, 35. Ακόμα και η διαχείριση του θανάτου υποδεικνύει μέριμνα για τη μετάβαση των νεκρών βρεφών στον Κάτω Κόσμο. Αναφέρεται γυναικείο τελετουργικό, μετά το θάνατο των βρεφών. Μέσω χειρονομιών εξασφαλιζόταν η σύνδεσή τους με το οικιακό περιβάλλον. Dasen 2010, 24.

⁹¹⁹ Ως κουροτρόφοι θεότητες λατρεύονταν η Δήμητρα, λόγω της σύνδεσης με τη γονιμότητα της γης, κατ' επέκταση και των γυναικών, η Άρτεμις ως ηγέτης του τοκετού, προστάτιδα της ανάπτυξης των βρεφών και των μεταβατικών σταδίων έως την ενηλικίωση, η Ειλειθυία, ως προστάτιδα του τοκετού, η Εκάτη, οι Μοίρες και ο Ασκληπιός. Dasen 2011α, 310. 2011β, 3-4. Beaumont 2012, 62-63.

κακό και τις ασθένειες που ενδεχομένως να απειλούσαν και τη ζωή τους⁹²⁰. Στις πηγές τα φυλαχτά απαντούν ως *ἀποτρόπαια, προβασκάνια, περιάμματα, περίαπτα* και *προφυλακτικά*, οι περισσότερες όμως πληροφορίες αντλούνται από την αγγειογραφία. Παρουσιάζονται συνήθως ως κοσμήματα, κρεμασμένα με νήμα στο λαιμό των βρεφών (**εικ. 131**)⁹²¹. Στον ελλαδικό χώρο είχαν τη μορφή ημισελήνου, διπλού πελέκεως κλπ. και συνήθως συνδυάζονταν με ψέλλια για τα χέρια ή τους αστραγάλους⁹²². Στη Ρώμη κυριαρχούσε η *bullā*, ένα συνήθως χρυσό ζώομορφο φυλαχτό, που δινόταν στα αγόρια από τον πατέρα τους. Τα θηλυκά βρέφη προστατεύονταν συμβολικά από τη *lunula*, φυλαχτό με τη μορφή ημισελήνου⁹²³.

Όσον αφορά τα αρχαιολογικά δεδομένα, η ιδιαίτερη διαχείριση του βρεφικού θανάτου, η χωροταξία, οι προσεγμένες ταφές και επιγράμματα που εκφράζουν συναισθήματα πένθους για τον *ἄωρο* θάνατο αποτελούν μέσα έκφρασης συναισθημάτων⁹²⁴. Η εύρεση ταφών κοντά στην οχύρωση της εκάστοτε πόλης, παρ' ότι μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της μη χρήσης των συγκεκριμένων περιοχών, ίσως συμβολικά συνδέεται με τη μεθοριακότητα των βρεφών. Ενδεχομένως τα τείχη ως σημείο διαχωρισμού πόλης και υπαίθρου να εξυπηρετούν συμβολικά στη διάκριση των πρόωρων από τους υπόλοιπους νεκρούς της πόλης⁹²⁵. Αντιστοίχως, η *intra domus* και *intra muros* ταφή των βρεφών εκφράζει την πρόθεση της παραμονής τους στο οικιακό περιβάλλον, κατ' επέκταση και στην κοινότητα⁹²⁶.

Συναισθήματα διαφαίνονται ακόμα, στις ιδιαίτερου τύπου αποθέσεις, οι οποίες απηχούν ανεπίσημα τελετουργικά και την «αθόρυβη» γονεϊκή φροντίδα⁹²⁷. Μια μαζική ταφή του 5^{ου} αι. π.Χ. από τον Κεραμεικό (**εικ. 132**) που αποδόθηκε σε θύματα του λοιμού περιείχε τις ταφές 89 ενηλίκων και 8 βρεφών (**εικ. 133**). Παρ' ότι οι ενήλικες στοιβάχτηκαν πρόχειρα, τα βρέφη δέχτηκαν μεγαλύτερη φροντίδα κατά την ταφή τους. Οι

⁹²⁰ Ενδεικτικά, ο Πλίνιος (*Historia Naturalis*, 10.12, 36.39) αναφέρει τον αετίτη λίθο, ένα σπάνιο μικροσκοπικό ορυκτό. Dasen 2003, 2011α, 310, 2013α, 29. Beaumont 2012, 62.

⁹²¹ Οι περισσότερες παραστάσεις με φυλαχτά προέρχονται από ερυθρόμορφα, λευκού βήθους αγγεία και μικρογραφικές χοές. Σύμφωνα με τον Hamilton το 36% των παιδιών στο σύνολο των παραστάσεων, φέρει φυλαχτό. Hamilton 1992, 105. Beaumont 2012, 62-36.

⁹²² Dasen 2011α, 310. Για την *bullā*: Νικήτας – Τρομάρας 2019, 243.

⁹²³ Τα φυλαχτά που συνδέονταν και με τα δύο φύλα είχαν τη μορφή κέρατος ελαφιού και δισκαρίων. Dasen 2011α, 310-311. Η *bullā* δεν απαντά σε ταφικά συγκείμενα, καθώς σε περίπτωση θανάτου του παιδιού, δινόταν σε κάποιον άλλο. Νικήτας – Τρομάρας 2019, 243.

⁹²⁴ Bourbou 2013, 331. Dimakis 2019, 299. 2020, 107, 111. 2021, 514. Για τα επιγράμματα: Vèrilhac 1978. Bobou 2015.

⁹²⁵ Dimakis 2020, 104, πίν. 2, 3, σημ. 15, όπου παραδείγματα ελληνιστικών ταφών από το Νέο Φάληρο και το Θησείο.

⁹²⁶ Οι ταφές αυτές σε προϊστορικές κοινότητες ερμηνεύτηκαν ως εγκαίνια. Γίνονταν αντιληπτές ως μαγικές, που ευνοούσαν τη γονιμότητα στην οικία και αφιερώνονταν στην ανατροφή των παιδιών του οίκου. Morris 1987, 63-65. Dimakis 2020, 105-107.

⁹²⁷ Dasen 2010, 20. Dimakis 2021, 510-511.

σοροί τους καλύφθηκαν από όστρακα αγγείων, εν είδει ψευδοεγχυτρισμού⁹²⁸. Από τον Μαραθώνα προέρχεται ταφή αγοριού στο εσωτερικό δύο μελισσιών, σε δεύτερη χρήση. Χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. και η επιλογή του εν λόγω φορέα εξηγείται μέσω της συμβολικής ερμηνείας του μελιού. Αποτελούσε τροφή θεών και θνητών με εξαγνιστικές και θεραπευτικές ιδιότητες. Λόγω της μακροχρόνιας διατήρησής του ερμηνευόταν και ως εγγυητής αθανασίας. Η θεϊκή του προέλευση προσέφερε αρετές και απομάκρυνε τις κακόβουλες δυνάμεις. Ο Σωρανός (*Περὶ γυναικείων* 2.7 [86]) το συστήνει ως πρώτη τροφή του νεογνού (**κείμ. 49**). Από πηγές συνδέεται με το θάνατο, όπως στην περίπτωση του Γλαύκου (Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* Γ, 3.1.2), που πνίγηκε σε ένα δοχείο μελιού, όμως επανήλθε στη ζωή (**κείμ. 81**)⁹²⁹. Ενδεχομένως στις ιδιότητες αυτές να οφείλεται και η πρακτική του εγχυτρισμού σε κυψέλες. Από το νεκροταφείο των Χανίων προέρχονται οκτώ παραδείγματα (**εικ. 18 δ, ε**)⁹³⁰, ενώ θραύσμα εντοπίστηκε και στο φρέαρ της αθηναϊκής Αγοράς⁹³¹.

Τέλος, η ταφή βρεφών κοντά ή μαζί με ενήλικες και η γενικότερη ευαισθησία απέναντι στο θάνατο μητέρας και βρέφους κατά τον τοκετό φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θέση⁹³². Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η γραπτή επιτύμβια στήλη της Ηδίστης από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου (**εικ. 134**). Πρόκειται για γραπτή παράσταση εξαιρετικής δραματικότητας, με μια νεκρή γυναίκα σε κλίνη και πλησίον της ανδρική μορφή. Από τον Α. Αρβανιτόπουλο ταυτίστηκε με τον σύζυγό της. Αριστερά εικονίζεται δεύτερη γυναικεία μορφή, που κρατά το νεκρό βρέφος. Κάτωθεν της παράστασης διακρίνεται το επίγραμμα «*Λυπρὸν ἔφ' Ἡδίστηι Μοῖραι τότε νῆμα ἀπ' ἀτράκτων/ κλῶσαν, ὄτε ὠδῖνος νόμφη ἀπηντίασεν./ σχετλή! Οὐ γὰρ ἔμελλε τὸ νήπιον ἀγκαλιεῖσθαι./ μαστῶι τε ἀρδεύσεις χεῖλος ἑοῖο βρέφους./ Ἐν γὰρ ἔσειδε φάος καὶ ἀπήγαγεν εἰς τύμβον/ τοὺς δισσοὺς, ἀκρίτως τοῖσδε μολούσα, Τύχη*»⁹³³.

Η συνολική εικόνα που προκύπτει, έπειτα από την επαναξιολόγηση γραμματειακών και αρχαιολογικών δεδομένων φανερώνει μια κοινωνία που αναγνώριζε την ιδιαιτερότητα της βρεφικής ηλικίας. Δεν διαπιστώνεται αδιαφορία ή απουσία συναισθημάτων απέναντί τους, αλλά μια ετερόκλητη και διαφοροποιημένη ανά κοινωνία στρατηγική πένθους. Τα

⁹²⁸ Beaumont 2012, 92. Fox 2012, 412. Για την ταφή του Κεραμεικού: Baziotopoulou-Valavani 2002.

⁹²⁹ Garland 1985, 78. Dasen 2010, 20. 2011, 2.

⁹³⁰ Η ανασκαφείας συνδέει τις κυψέλες με την ενασχόληση πολλών οικογενειών με την μελισσοουργία. Κατάκη 2010, 538.

⁹³¹ Liston κ.ά. 2018, 115, αρ. 56, πίν. 27.

⁹³² Dimakis 2020, 111. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 592, όπου ανάλογα παραδείγματα. Φυσικά ο ακριβής προσδιορισμός της στιγμής του θανάτου δεν είναι δυνατός. Liston – Papadopoulos 2004, 22-23, 27.

⁹³³ Αρβανιτόπουλος 1928. Liston - Papadopoulos 2004, 31-32.

βρέφη από τη γέννησή τους δέχονταν τη φροντίδα των οικείων, με σκοπό την επιβίωσή τους⁹³⁴. Σε περίπτωση θανάτου τα συναισθήματα που ενεργοποιούνταν από την πρόωρη απώλεια εκφράζονταν, ενδεχομένως όμως περιορίζονταν στο περιβάλλον του ιδιωτικού βίου⁹³⁵ και η ομαλή άφιξη των παιδιών στον Κάτω Κόσμο εξασφαλιζόταν ποικιλοτρόπως, λόγω της ελλιπούς κοινωνικής αναγνώρισης των βρεφών⁹³⁶. Η περαιτέρω σύνθετη και διεπιστημονική προσέγγιση για την επαναξιολόγηση του αρχαιολογικού υλικού θα αποφέρει σαφώς σημαντικότερες πληροφορίες γύρω από τις αντιλήψεις που αφορούν το βρεφικό θάνατο αλλά και εν γένει τις «αποκλίνουσες» ταφές, οδηγώντας την έρευνα σε μια νέα λογική αναζήτησης των βρεφικών καταλοίπων.

⁹³⁴ Dasen 2010, 24. 2013β, 4.

⁹³⁵ Liston κ.ά. 2018, 139. Dimakis 2020, 111.

⁹³⁶ Dasen 2013α, 33, 35. Alexandridou – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση, 589.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Κείμε. 1: Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 7.583b.

Περὶ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ σχίζεται τὸ κύημα· τὸν δ' ἔμπροσθεν ἀναρθρον συνέστηκε κρεῶδες. Καλοῦνται δ' ἐκρύσεις μὲν αἱ μέχρι τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν διαφθοραί, ἐκτρωσμοὶ δ' αἱ μέχρι τῶν τετταράκοντα· καὶ πλεῖστα διαφθείρεται τῶν κυημάτων ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις.

Κείμε. 2: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1335b20.

ἐὰν δὲ τισὶ γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἰσθησὶν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἀμβλωσιν· τὸ γὰρ ὅσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται.

Κείμε. 3: Πλάτωνας, *Αλκιβιάδης*, 121c-d.

ὁ δὲ Περσῶν [ενν. βασιλεύς] τουσοῦτον ὑπερβάλλει, ὥστ' οὐδεὶς ὑποψίαν ἔχει ὡς ἐξ ἄλλου ἂν βασιλεύς γένοιτο ἢ ἐξ' αὐτοῦ· διὸ οὐ φρουρεῖται ἢ βασιλέως γυνὴ ἀλλ' ὑπὸ φόβου. ἐπειδὴν δὲ γένηται ὁ παῖς ὁ πρεσβύτατος, οὐπὲρ ἡ ἀρχή, πρῶτον μὲν ἐορτάζουσι πάντες οἱ ἐν τῇ βασιλέως, ὧν ἂν ἀρχῇ, εἶτα εἰς τὸν ἄλλον χρόνον ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ βασιλέως γενέθλια πᾶσα θύει καὶ ἐορτάζει ἢ Ἀσία· ἡμῶν δὲ γενομένων, τὸ τοῦ κωμωδοποιοῦ, οὐδ' οἱ γείτονες σφόδρα τι αἰσθάνονται, ὃ Ἀλκιβιάδῃ· μετὰ δὲ τοῦτο τρέφεται ὁ παῖς, οὐχ ὑπὸ γυναικός τροφοῦ ὀλίγου ἀξίας, ἀλλ' ὑπὸ εὐνοῦχων οἱ ἂν δοκῶσιν τῶν περὶ βασιλέα ἄριστοι εἶναι·

Κείμε. 4: Πλάτωνας, *Θεαίτητος*, 149d.

Καὶ μὴν καὶ διδοῦσαι γε αἱ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπάδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακώτερας ἂν βούλωνται ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκούσας, καὶ ἐὰν νέον ὄν δόξῃ ἀμβλίσκειν, ἀμβλίσκουσιν; [...] Ἄρ' οὖν ἔτι καὶ τόδε αὐτῶν ἦσθησαι, ὅτι καὶ προμνήστριαί εἰσι δεινόταται, ὡς πάσσοφοι οὔσαι περὶ τοῦ γνῶναι ποίαν χρῆ ποίῳ ἀνδρὶ συνοῦσαν ὡς ἀρίστους παῖδας τίκτειν; [...] Ἀλλ' ἴσθ' ὅτι ἐπὶ τούτῳ μεῖζον φρονοῦσιν ἢ ἐπὶ τῇ ὀμφαλητομίᾳ. ἐννόει γὰρ· τῆς αὐτῆς ἢ ἄλλης οἶει τέχνης εἶναι θεραπείαν τε καὶ συγκομιδὴν τῶν ἐκ γῆς καρπῶν καὶ αὖ τὸ γινώσκειν εἰς ποίαν γῆν ποῖον φυτὸν τε καὶ σπέρμα καταβλητέον;

Κείμε. 5: Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες 502-511, 564-565.

έτέραν δ' ἐγῶδ' ἢ φάσκειν ὠδίνειν γυνή
δέχ' ἡμέρας, ἕως ἐπρίατο παιδίον·
ὁ δ' ἀνὴρ περιήρχετ' ὠκυτόκι' ὠνούμενος,
τὸ δ' εἰσέφερε γραῦς ἐν χύτρα τὸ παιδίον,
ἵνα μὴ βοῶη, κηρίῳ βεβυσμένον.
Εἶθ' ὡς ἔνευσεν ἠ φέρουσ' εὐθύς βοᾷ·
«ἀπελθ' ἀπελθ'· ἦδη γὰρ ὦνερ μοι δοκῶ
τέξειν.» τὸ γὰρ ἦτρον τῆς χύτρας ἐλάκτισεν.
χῶ μὲν γενηθῶς ἔτρεχεν, ἠ δ' ἐξέσπασεν
ἐκ τοῦ στόματος τοῦ παιδίου, τὸ δ' ἀνέκραγεν.

[...]

Οὐδ' ὡς σὺ τῆς δούλης τεκούσης ἄρρεν εἶτα σαυτῆ
τοῦθ' ὑπεβάλου, τὸ σὸν δὲ θυγάτριον παρῆκας αὐτῆ.

Κείμε. 6: Ηρόδοτος, Ἱστορίαι I, 113-113.

Ταῦτα ἀκούσας ὁ βουκόλος καὶ ἀναλαβὼν τὸ παιδίον ἦε τὴν αὐτὴν ὀπίσω ὁδὸν καὶ ἀπικνέεται ἐς τὴν ἑπαυλιν. τῷ δ' ἄρα καὶ αὐτῷ ἠ γυνὴ ἐπίτεξ' ἐοῦσα πᾶσαν ἡμέρην, τότε κως κατὰ δαίμονα τίκτει οἰχομένου τοῦ βουκόλου ἐς πόλιν. ἦσαν δὲ ἐν φροντίδι ἀμφοτέροι ἀλλήλων πέρι, ὁ μὲν τοῦ τόκου τῆς γυναικὸς ἀρρωδέων, ἠ δὲ γυνὴ ὅ τι οὐκ ἐωθῶς ὁ Ἄρπαγος μεταπέμψαιτο αὐτῆς τὸν ἄνδρα. ἐπεῖτε δὲ ἀπονοστήσας ἐπέστη, οἷα ἐξ ἀέλπτου ἰδοῦσα ἠ γυνὴ εἶρετο προτέρη ὅ τι μιν οὕτω προθύμως Ἄρπαγος μετεπέμματο. [...]. οἶκος μὲν πᾶς Ἀρπάγου κλαυθμῷ κατείχεται· [...] ὀρέω παιδίον προκείμενον ἀσπαῖρόν τε καὶ κραυγανόμενον, κεκοσμημένον χρυσῷ τε καὶ ἐσθῆτι ποικίλῃ. Ἄρπαγος δὲ ὡς εἶδέ με, ἐκέλευε τὴν ταχίστην ἀναλαβόντα τὸ παιδίον οἴχεσθαι φέροντα καὶ θεῖναι ἔνθα θηριωδέστατον εἶη τῶν ὀρέων, φὰς Ἀστυάγεα εἶναι τὸν ταῦτα ἐπιθέμενόν μοι, πόλλ' ἀπειλήσας εἰ μὴ σφεα ποιήσαιμι. καὶ ἐγὼ ἀναλαβὼν ἔφερον, δοκέων τῶν τινος οἰκετέων εἶναι· οὐ γὰρ ἂν κοτε κατέδοξα ἔνθεν γε ἦν. ἐθάμβεον δὲ ὀρέων χρυσῷ τε καὶ εἵμασι κεκοσμημένον, πρὸς δὲ καὶ κλαυθμὸν κατεστεῶτα ἐμφανέα ἐν Ἀρπάγου. καὶ πρόκατε δὴ κατ' ὁδὸν πυνθάνομαι τὸν πάντα λόγον θεράποντος, ὃς ἐμὲ προπέμπων ἐξω πόλιος ἐνεχείρισε τὸ βρέφος, ὡς ἄρα Μανδάνης τε εἶη παῖς τῆς Ἀστυάγεος θυγατρὸς καὶ Καμβύσειω τοῦ Κύρου, καὶ μιν Ἀστυάγης ἐντέλλεται ἀποκτεῖναι· νῦν τε ὅδε ἐστί. [...] ὡς δὲ οὐκ ἔπειθε ἄρα τὸν ἄνδρα, δεύτερα λέγει ἠ γυνὴ τάδε· Ἐπεὶ τοίνυν οὐ δύναμαί σε πείθειν μὴ ἐκθεῖναι, σὺ δὲ ὧδε ποίησον, εἰ δὴ πᾶσά γε ἀνάγκη ὀφθῆναι ἐκκείμενον·

τέτοκα γὰρ καὶ ἐγώ, τέτοκα δὲ τεθνεός· τοῦτο μὲν φέρων πρόθεσ, τὸν δὲ τῆς Ἀστυάγεος θυγατρὸς παῖδα ὡς ἐξ ἡμέων ἐόντα τρέφωμεν· καὶ οὕτω οὔτε σὺ ἀλώσειαι ἀδικέων τοὺς δεσπότης, οὔτε ἡμῖν κακῶς βεβουλευμένα ἔσται· ὁ τε γὰρ τεθνεὼς βασιληῆς ταφῆς κυρήσει καὶ ὁ περιεὼν οὐκ ἀπολέει τὴν ψυχὴν. [...] καὶ αὐτίκα ἐποίησε ταῦτα. τὸν μὲν ἔφερε θανατώσων παῖδα, τοῦτον μὲν παραδιδοῖ τῇ ἐωυτοῦ γυναικί, τὸν δὲ ἐωυτοῦ ἐόντα νεκρὸν λαβὼν ἔθηκε ἐς τὸ ἄγρος ἐν τῷ ἔφερε τὸν ἕτερον· κοσμήσας δὲ τῷ κόσμῳ παντὶ τοῦ ἐτέρου παιδός, φέρων ἐς τὸ ἐρημότατον τῶν ὀρέων τιθεῖ. ὡς δὲ τρίτῃ ἡμέρῃ τῷ παιδίῳ ἐκκειμένῳ ἐγένετο, ἦγε ἐς πόλιν ὁ βουκόλος, τῶν τινα προβοσκῶν φύλακον αὐτοῦ καταλιπὼν, ἐλθὼν δὲ ἐς τοῦ Ἀρπάγου ἀποδεικνύναι ἔφη ἕτοιμος εἶναι τοῦ παιδίου τὸν νέκυν. πέμψας δὲ ὁ Ἀρπαγὸς τῶν ἐωυτοῦ δορυφόρων τοὺς πιστοτάτους εἶδε τε διὰ τούτων καὶ ἔθαψε τοῦ βουκόλου τὸ παιδίον. καὶ τὸ μὲν ἐτέθαπτο, τὸν δὲ ὕστερον τούτων Κῦρον ὀνομασθέντα παραλαβοῦσα ἔτρεφε ἢ γυνὴ τοῦ βουκόλου, οὐνομα ἄλλο κού τι καὶ οὐ Κῦρον θεμένη.

Κεῖμ. 7: Ἀριστοτέλης, Περὶ ζώων γενέσεως 5.1.779a20.

ἀτελέστατα γὰρ γεννᾶται τῶν τετελεσμένων καὶ τὴν αὐξῆσιν ἔχοντα μάλιστα ἐπὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Γλαυκότερα δὲ τὰ ὄμματα τῶν παιδίων εὐθύς γενομένων ἐστὶ πάντων, ὕστερον δὲ μεταβάλλει πρὸς τὴν ὑπάρχειν μέλλουσαν φύσιν αὐτοῖς· [...] τοῦ δὲ γλαυκότερα καὶ μὴ χροᾶν ἄλλην ἴσχειν αἴτιον ὅτι ἀσθενέστερα τὰ μόρια τῶν νέων, ἀσθένεια δὲ τις ἢ γλαυκότης.

Κεῖμ. 8: Ἀριστοτέλης, Περὶ χρωμάτων, 6.797b.

καὶ γὰρ ἀσθενεῖς αἱ τρίχες καὶ ἀραιαὶ καὶ βραχεῖαι τὸ πρῶτον ἅπασιν ἐπιγίνονται τοῖς παιδίοις. προϊούσης δὲ τῆς ἡλικίας μελαίνονται πάλιν χρωζομένοις αὐτοῖς διὰ τὸ πλῆθος τῆς ἐπιρρέουσας τροφῆς.

Κεῖμ. 9: Πλούταρχος, Περὶ παιδίων ἀγωγῆς, 3E.

ὥσπερ γὰρ τὰ μέλη τοῦ σώματος, εὐθύς ἀπὸ γενέσεως πλάττειν τῶν τέκνων ἀναγκαῖόν, ἐστὶν, ἵνα ταῦτ' ὀρθὰ καὶ ἀστραβῆ φύηται, τὸν αὐτὸν τρόπον ἐξ ἀρχῆς τὰ τῶν τέκνων ἦθη ρυθμίζειν προσήκει.

Κεῖμ. 10: Πλάτωνας, Νόμοι, 7.789d-790a.

[Ἀθηναῖος] Τί οὖν ἂν φαῖμεν ἐχόντων οὕτω τούτων τὸ μετὰ τοῦτο ἡμᾶς δεῖν ποιεῖν; βούλεσθε ἅμα γέλῳτι φράζωμεν, τιθέντες νόμους τὴν μὲν κύουσαν περιπατεῖν, τὸ

γενόμενον δὲ πλάττειν τε οἶον κήρινον, ἕως ὑγρόν, καὶ μέχρι δυοῖν ἑτοῖν σπαργανᾶν; καὶ δὴ καὶ τὰς τροφούς ἀναγκάζωμεν νόμῳ ζημιοῦντες τὰ παιδιά ἢ πρὸς ἀγρούς ἢ πρὸς ἱερὰ ἢ πρὸς οἰκείους ἀεὶ πη φέρειν, μέχρι περ ἂν ἰκανῶς ἴστασθαι δυνατὰ γίγνηται, καὶ τότε, διευλαβουμένας ἔτι νέων ὄντων μη πη βία ἐπερειδομένων στρέφεται τὰ κῶλα, ἐπιπονεῖν φερούσας ἕως ἂν τριετές ἀποτελεσθῇ τὸ γενόμενον; εἰς δύναμιν δὲ ἰσχυρὰς αὐτὰς εἶναι χρεῶν καὶ μὴ μίαν;

Κεῖμ. 11: Σωρανός, Περὶ γυναικείων 2.42 [111].

Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τῶν σπαργάνων αὐτὸ δεῖ λύειν. ἔνιοι μὲν οὖν περὶ τεσσαρακοστὴν ἡμέραν τοῦτο ποιοῦσιν, οἱ πολλοὶ δὲ περὶ τὴν ἐξηκοστὴν, οἱ δὲ καὶ μακροτέραν ταύτης προθεσμίαν ὀρίζουσιν. ἡμεῖς δ' ἐπεὶ πῆξεως ἔνεκα πρὸς ἀδιάστροφον σχηματισμὸν εὐχρηστεῖν φαμεν τὰ σπάργανα, τότε παραλύειν αὐτὰ δοκιμάζωμεν, ὅτε ἤδη μετρίως πεπηγὸς τοῦ σώματος οὐκέτι φόβος ἐστὶν τοῦ διαστραφῆναι τι μέρος αὐτοῦ.

Κεῖμ. 12: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.14 [83].

Ὅθεν δεῖ διαπλάσσειν μὲν ὡς ἔχει ἕκαστον φυσικοῦ σχήματος <καὶ>, εἴ τι παρὰ τὸν τῆς ἀποκνήσεως χρόνον διέστραπται, τοῦτο ῥυθμίζειν καὶ εἰς τὸ κατὰ φύσιν μετάγειν σχῆμα.

Κεῖμ. 13: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.32 [101].

Εἴτα συναλείφειν ἔκτενῶς καὶ τρίβειν μετὰ διαπλασμοῦ μέρος ἕκαστον, ὥστε λεληθότος [ἕκαστον] τὸ ἀκμὴν ἀδιαμόρφωτον εἰς τοὺς κατὰ φύσιν διατυπωθῆναι χαρακτῆρας. [...] μαλάσσεται γὰρ οὕτω τὰ νεῦρα τῶν ἄρθρων, <ῶν> ἕκαστον εὐκίνητοτερον ταῖς ποικίλαις περιαγωγαῖς ἀποτελεῖται, καὶ εἴ τι γλισχρῶδες συνισταμένου τοῦ ζώου παρεισεδύετο τοῖς ἄρθροις, ἐκθλίβεται.

Κεῖμ. 14: Πλάτωνας, Νόμοι, 1.645d-646a.

[Αθηναίος] Ἄρα σφοδρότερας τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας καὶ θυμοὺς καὶ ἔρωτας ἢ τῶν οἴνων πόσις ἐπιτείνει;

[Κλεινίας] Πολύ γε.

[Αθηναίος] Τί δ' αὖ τὰς αἰσθήσεις καὶ μνήμας καὶ δόξας καὶ φρονήσεις; Πότερον ὡσαύτως σφοδρότερας; ἢ πάνπαν ἀπολείπει ταῦτα αὐτὸν, ἂν κατακορῆς τις τῆ μέθῃ γίγνηται;

[Κλεινίας] Ναί, πάνπαν ἀπολείπει.

[Αθηναίος] Οὐκοῦν εἰς ταῦτὸν ἀφικνεῖται τὴν τῆς ψυχῆς ἕξιν τῆ τότε ὅτε νέος ἦν παῖς;

[Κλεινίας] Τί μὴν;

[Αθηναίος] Ἦκιστα δὴ τότε ἂν αὐτὸς αὐτοῦ γίγνοιτο ἐγκρατής.

[Κλεινίας] Ἦκιστα.

[Αθηναίος] Ἄρ' οὖν πονηρότατος, φασμέν, ὁ τοιοῦτος;

[Κλεινίας] Πολύ γε.

[Αθηναίος] Οὐ μόνον ἄρ', ὡς εἴκειν, ὁ γέρων δις παῖς γίγνοιτ' ἂν, ἀλλὰ καὶ ὁ μεθυσθεὶς.

Κείμ. 15: Αριστοτέλης, Περὶ ζώων μορίων, 4.686b.

Πάντα γὰρ ἐστὶ τὰ ζῷα νανώδη τᾶλλα παρὰ τὸν ἄνθρωπον· νανῶδες γὰρ ἐστὶν οὗ τὸ μὲν ἄνω μέγα, τὸ δὲ φέρον τὸ βάρος καὶ πεζεῖον μικρὸν. Ἄνω δ' ἐστὶν ὁ καλούμενος θώραξ, ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τῆς ἐξόδου τοῦ περιττώματος. Τοῖς μὲν οὖν ἀνθρώποις τοῦτο πρὸς τὸ κάτω σύμμετρον, καὶ πολλῶ ἔλαττόν ἐστι τελειούμενοις· νέοις δ' οὔσι τὸναντίον τὰ μὲν ἄνω μεγάλα, τὸ δὲ κάτω μικρὸν. Διὸ καὶ ἔρπουσι, βαδίζειν δ' οὐ δύνανται. Τὸ δὲ πρῶτον οὐδ' ἔρπουσι, ἀλλ' ἀκίνητίζουσιν· νάνοι γὰρ εἰσι τὰ παιδιά πάντα.

Κείμ. 16: Αριστοτέλης, Περὶ ζώων γενέσεως 5.778b20-30.

Πρῶτων μὲν οὖν ὅταν γένωνται τὰ παιδιά πάντων, μάλιστα τῶν ἀτελ <ἢ τικτόντων> ὡν, καθεύδειν εἴωθε διὰ τὸ καὶ ἐν τῇ μητρὶ, ὅταν λάβῃ πρῶτον αἴσθησιν, καθεύδοντα διατελεῖν. [...] διὰ γὰρ τὸ φαίνεσθαι προϊούσης τῆς ἡλικίας ἐγειρόμενα μᾶλλον, εὐλογον τὸναντίον ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς γενέσεως ὑπάρχειν, τὸν ὕπνον. ἔτι δὲ διὰ τὸ τὴν μετάβασιν ἐκ τοῦ μὴ εἶναι εἰς τὸ εἶναι διὰ τοῦ μεταξὺ γίγνεσθαι· ὁ δ' ὕπνος εἶναι δοκεῖ τὴν φύσιν τῶν τοιούτων, οἷον τοῦ ζῆν καὶ τοῦ μὴ ζῆν μεθόριον, καὶ οὔτε μὴ εἶναι παντελῶς ὁ καθεύδων οὐτ' εἶναι. τῷ γὰρ ἐρηγορέναι τὸ ζῆν μάλισθ' ὑπάρχει διὰ τὴν αἴσθησιν. εἰ δ' ἐστὶν ἀναγκαῖον ἔχειν αἴσθησιν τὸ ζῷον, καὶ τότε πρῶτον ἐστὶ ζῷον ὅταν αἴσθησις γένηται πρῶτον, τὴν μὲν ἐξ ἀρχῆς διάθεσιν οὐχ ὕπνον ἀλλ' ὁμοιον ὕπνω δεῖ νομίζειν, οἷανπερ ἔχει καὶ τὸ τῶν φυτῶν γένος·

Κείμ. 17α: Πλάτωνας, Νόμοι, 7.792a.

[Αθηναίος] Οὐκοῦν αἱ τροφοὶ σκοποῦσαι τίνας ἐπιθυμεῖ, τούτοις αὐτοῖς ἐν τῇ προσφορᾷ τεκμαίρονται· οὗ μὲν γὰρ ἂν προσφερομένου σιγᾶ, καλῶς οἶονται προσφέρειν, οὗ δ' ἂν κλάη καὶ βοᾶ, οὐ καλῶς, τοῖς δὲ παιδίοις τὸ δῆλωμα ὧν ἐρᾶ καὶ μισεῖ κλαυμοναὶ καὶ βοαί, σημεῖα οὐδαμῶς εὐτυχῆ· ἐστὶν δὲ ὁ χρόνος οὗτος τριῶν οὐκ ἐλάττων ἐτῶν, μόριον οὐ μικρὸν τοῦ βίου διαγάγειν χειρὸν ἢ μὴ χειρὸν. [...] Ὁ δὲ δύσκολος οὐδαμῶς τε ἴλεως ἄρ' οὐ δοκεῖ σφῶν θρηνώδης τε εἶναι καὶ ὄδυρμῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πλήρης μᾶλλον ἢ χρεῶν ἐστὶν τὸν ἀγαθόν;

Κείμεν. 17β: Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1336a35.

Τὰς δὲ διατάσεις τῶν παίδων καὶ τοὺς κλαυθμούς οὐκ ὀρθῶς ἀπαγορεύουσιν οἱ κωλύοντες ἐν τοῖς νόμοις· συμφέρουσι γὰρ πρὸς αὐξήσιν· γίγνεται γὰρ τρόπον τινὰ γυμνασία τοῖς σώμασιν· ἢ γὰρ τοῦ πνεύματος κάθεξις ποιεῖ τὴν ἰσχὺν τοῖς πονούσιν, ὃ συμβαίνει καὶ τοῖς παιδίοις διατεινομένοις.

Κείμεν. 18: Πλούταρχος, Αἴτια Ῥωμαϊκά, 288C.

«Διὰ τί τῶν παίδων τοῖς μὲν ἄρρεσιν ἐνατῆσιν τοῖς δὲ θήλεσιν ὀγδοαῖοις τὰ ὀνόματα τίθενται;» ἢ τὸ μὲν προτέροις τοῖς θήλεσιν αἰτίαν ἔχει τὴν φύσιν; καὶ γὰρ αὐξεται τὸ θῆλυ καὶ ἀκμάζει καὶ τελειοῦται πρότερον τοῦ ἄρρενος. τῶν δ' ἡμερῶν τὰς μετὰ τὴν ἐβδόμη λαμβάνουσιν· ἢ γὰρ ἐβδόμη σφαλὲρὰ τοῖς νεογνοῖς πρὸς τε τὰ ἄλλα καὶ τὸν ὀμφαλόν· ἐβδομαῖος γὰρ ἀπολύεται τοῖς πλείστοις· ἕως δ' ἀπολυθῆ, φυτῶ μᾶλλον ἢ ζῶν προσέοικε τὸ νήπιον.

Κείμεν. 19: Ἱπποκρατικὴ Σύλλογῃ, Αφορισμοί, 3.24-26.

Ἐν δὲ τῆσιν ἡλικίῃσι τοιάδε ζυμβαίνει· τοῖσι μὲν μικροῖσι καὶ νεογνοῖσι, ἄφθαι, ἔμετοι, βῆχες, ἀγρυπνίαι, φόβοι, ὀμφαλοῦ φλεγμοναί, ὠτων ὑγρότητες.

Πρὸς δὲ τὸ ὀδοντοφυεῖν προσάγουσιν, οὐλῶν ὀδαξήσμοι, πυρετοί, σπασμοί, διάρροια, καὶ μάλιστα ὅταν ἀνάγῃσι τοὺς κυνόδοντα, καὶ τοῖσι παχυτάτοις τῶν παίδων, καὶ τοῖσι σκληρὰς τὰς κοιλίας ἔχουσιν.

Πρεσβυτέροις δὲ γενομένοις, παρίσθημα, σπονδύλου τοῦ κατὰ τὸ ἰνίον εἶσω ὤσιες, ἄσθματα, λιθιάσιες, ἐλμινθες στρογγυλαί, ἀσκαρίδες, ἀκροχορδόνες, σατυριασμοί, χοιράδες, καὶ τὰλλα φύματα, μάλιστα δὲ τὰ προειρημένα.

Κείμεν. 20: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.11 [80].

Αἱ πολλὰ δὲ τῶν μαιουμένων ὑέλῳ ἢ καλάμῳ ἢ ὀστράκῳ ἢ τῷ λεπίῳ τοῦ ἄρτου δοκιμάζουσιν τὴν ἀποκοπὴν ἢ λίνῳ βιαίως ἀποσφίγγασαι.

Κείμεν. 21: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.13 [82].

διόπερ τοῦ ἀλισμοῦ ὁ τρόπος οὗτος ἂν δοκιμασθεῖ. [Περὶ ἀλισμοῦ.] ἢ λεπτὸν καὶ χνοῶδες ἄλας ἢ νίτρον ἢ ἀφρόνιτρον λαβόντα δεῖ συμπάσσειν τὸ βρέφος, φυλασσόμενον τοὺς ὀφθαλμούς καὶ τὸ στόμα· [...] εἶτα ἐκ δευτέρου τὸ αὐτὸ ποιεῖν καὶ συμπάσσειν μὲν τοὺς ἄλας, θερμότερῳ δὲ τῷ ὕδατι μᾶλλον ἀπολούειν. Καὶ δακτύλοις ἀποθλίβειν τὸ

ἐγκείμενον ταῖς ῥίσι γλίσχρασμα, ἀποκαθαίρειν δὲ καὶ τὸ στόμα καὶ τοὺς τῶν ὠτων πόρους, ἐγκυματίζειν δὲ καὶ τοὺς ὀφθαλμούς ἐλαίῳ· σμῆξαι γὰρ ἀγαθὸν τούτῳ τὸ παχύτατον ἐν αὐτοῖς ὑγρὸν, οὗ μὴ γενομένου κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμβλωπεῖν συμβαίνει τὰ τρεφόμενα. διὰ δὲ τοῦ σμικροῦ δακτύλου προαπωνυχισμένου τὸν δακτύλιον διαστέλλειν καὶ διαιρεῖν τὸ περιπεφυκὸς αὐτῷ πολλάκις σῶμα λεπτὸν καὶ ὑμενῶδες εἰς ἀπαραπόδιστον τῶν περισσωμάτων ἐκδοσιν. παραχρῆμα φῶν ἐκκρίνεται τὸ καλούμενον συνήθως μηκόνειον.

Κεῖμ. 22: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.10-12 [79-81].

κατανοεῖτω δὲ καὶ, πότερον πρὸς ἀνατροφὴν ἐστὶν ἐπιτήδειον ἢ οὐδαμῶς. [...] τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἑλλήνων εἰς ψυχρὸν ὕδωρ καθιᾶσι τὸ βρέφος στερεοποιήσεως χάριν καὶ <τοῦ> τὸ μὴ φέρον τὴν ψύξιν, ἀλλὰ πελιούμενον ἢ σπώμενον ὡς οὐκ ἄξιον ἐκτροφῆς ὄν ἀπολέσθαι.

Κεῖμ. 23: Αριστοτέλης, Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν, 588a.

Εἶωθε δὲ τὰ παιδιά τὰ πλεῖστα σπασμὸς ἐπιλαμβάνειν, καὶ μᾶλλον τὰ εὐτραφέστερα καὶ γάλακτι χρώμενα πλείονι ἢ παχυτέρῳ καὶ τίθαις εὐσάρκοις. Βλαβερὸν δὲ πρὸς τὸ πάθος καὶ ὁ οἶνος ὁ μέλας μᾶλλον τοῦ λευκοῦ, καὶ ὁ μὴ ὑδαρῆς, καὶ τὰ πλεῖστα τῶν φουσωδῶν, καὶ ἐὰν ἡ κοιλία στῆ. Τὰ πλεῖστα δ' ἀναιρεῖται πρὸ τῆς ἐβδόμης· διὸ καὶ τὰ ὀνόματα τότε τίθενται, ὡς πιστεύοντες ἤδη μᾶλλον τῇ σωτηρίᾳ. Καὶ ἐν ταῖς πανσελήνοις δὲ μᾶλλον πονοῦσιν. Ἐπικίνδυνον δὲ καὶ ὅσοις τῶν παιδίων οἱ σπασμοὶ ἐκ τοῦ νώτου ἄρχονται.

Κεῖμ. 24: Ευριπίδης, Ἡλέκτρα, 1124-1132.

[Ἡλέκτρα] ἦκουσας, οἶμαι, τῶν ἐμῶν λοχευμάτων·
τούτων ὑπερ μοι θῦσον (οὐ γὰρ οἶδ' ἐγώ)
δεκάτην σελήνην παιδὸς ὡς νομίζεται.
τρίβων γὰρ οὐκ εἶμ', ἄτοκος οὖσ' ἐν τῷ πάρος.

[Κλυταιμνήστρα] ἄλλης τόδ' ἔργον, ἢ σ' ἔλυσεν ἐκ τόκων.

[Ἡλέκτρα] αὐτὴ ἴλοχευον κάτεκον μόνη βρέφος.

[Κλυταιμνήστρα] οὕτως ἀγείτων οἶκος ἴδρυται φίλων;

[Ἡλέκτρα] πένητας οὐδεὶς βούλεται κτᾶσθαι φίλους.

[Κλυταιμνήστρα] ἀλλ' εἶμι, παιδὸς ἀριθμὸν ὡς τελεσφόρον
θύσω θεοῖσι.

Κείμε. 25: Πλάτωνας, Θεαίτητος, 160e-161a.

ἢ γὰρ, ὦ Θεαίτητε; φῶμεν τοῦτο σὸν μὲν εἶναι οἶον νεογενὲς παιδίον, ἐμὸν δὲ μαίευμα; ἢ πῶς λέγεις; [...] Τοῦτο μὲν δὴ, ὡς ἔοικεν, μόλις ποτὲ ἐγεννήσαμεν, ὅτι δὴ ποτε τυγχάνει ὄν. μετὰ δὲ τὸν τόκον τὰ ἀμφιδρόμια αὐτοῦ ὡς ἀληθῶς ἐν κύκλῳ περιθρεκτέον τῷ λόγῳ, σκοπούμενος μὴ λάθῃ ἡμᾶς οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον, ἀλλὰ ἀνεμιαῖόν τε καὶ μεύδος. ἢ σὺ οἶει πάντως δεῖν τὸ γε σὸν τρέφειν καὶ μὴ ἀποτιθέναι, ἢ καὶ ἀνέξῃ ἐλεγόμενον ὄρῳν, καὶ οὐ σφόδρα χαλεπανεῖς ἐάν τις σοῦ ὡς πρωτοτόκου αὐτὸ ὑφαιρῇ;

Κείμε. 26: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.10 [79].

Ἡ τοίνυν μαῖα τὸ βρέφος ἀποδεξαμένη πρῶτον εἰς τὴν γῆν ἀποτιθέσθω προεπιθεωρήσασα, πότερον ἄρρεν τὸ ἀποκεκυημένον ἐστὶν ἢ θῆλυ, καὶ, καθὼς γυναιξὶν ἔθος, ἀποσημαινέτω· κατανοεῖτω δὲ καὶ, πότερον πρὸς ἀνατροφὴν ἐστὶ ἐπιτήδειον ἢ οὐδαμῶς. κριθήσεται δὲ τὸ πρὸς ἀνατροφὴν εὐφυὲς ἐκ τοῦ τὴν ἀποκυήσασαν ὑγιεινῶς ἐν τοῖς τῆς κυοφορίας βεβιωκένοι χρόνοις· αἱ νοσηλεῖται γὰρ καὶ μάλιστα τοῦ σώματος, συναδικουσαι τὸ κατὰ γαστρὸς τὰ πρῶτα τῆς ζωῆς αὐτοῦ θεμέλια θραύουσιν. Δεύτερον δὲ ἐκ τοῦ κατὰ τὸν ὀφείλοντα καιρὸν ἀποκεκυησθαι, μάλιστα μὲν τὸν ἔννατον μῆνα καὶ, εἰ τύχοι, βράδιον, ἢδη δὲ καὶ τὸν ἑβδομον. εἶτα λοιπὸν ἐκ τοῦ τεθέν ἐπὶ γῆς εὐθέως αὐτὸ κλαυθυρίσαι μετὰ τόνου τοῦ προσήκοντος· τὸ γὰρ ἕως πλείονος ἀκλαυστὶ διάγον ἢ καὶ παρέργως κλαυθυρίζον ἐνύποπτον ὡς διὰ τινα περίστασιν τοῦτο πάσχον. ἐκ τε τοῦ πᾶσιν τοῖς μέρεσι καὶ μορίοις καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν ἄρτιον ὑπάρχειν καὶ τοὺς πόρους ἔχειν ἀπαρεμπόδιστους, οἶον ὠτων, ῥινῶν, φάρυγγος, οὐρήθρας, δακτυλίου, καὶ τὰς ἐκάστου <μορίου> φυσικὰς κινήσεις μὴ νωθρὰς [καὶ] μηδὲ ἐκλύτους καὶ τὰς τῶν ἄρθρων κάμψεις τε καὶ ἐκτάσεις μεγέθη τε καὶ σχήματα καὶ τὴν πᾶσαν ἐπιβάλλουσαν εὐαισθησίαν, ἣν γνωρίζομεν κάκ τῆς ἐπιφανείας ἐπερείδοντες τοὺς δακτύλους· κατὰ φύσιν γὰρ ἐστὶν τὸ πρὸς ἕκαστον ἀλγεῖν τῶν νυσσόντων ἢ θλιβόντων. ἐκ δὲ τῶν ἐναντίων τοῖς εἰρημένοις τὸ πρὸς ἀνατροφὴν <ἀν> ἐπιτήδειον.

Κείμε. 27: Scriptores Historiae Augustae: Antoninus Diadumenianus, IV.

Nunc veniamus ad omnia imperii, quae cum in aliis tum in hoc praecipue sunt stupenda. die qua natus est pater eius purpuras, tunc forte procurator aerarii maioris, inspexit et quas claras probavit in id conclave redigi praecepit in quo post duas horas Diadumenus natus est. solent deinde pueri pilleo insigniri naturali, quod obstetrices rapiunt et advocatis credulis vendunt, si quidem causidici hoc iuvari dicuntur. at iste

puer pilleum non habuit sed diadema tenue, sed ita forte ut rumpi non potuerit, fibris intercedentibus specie nervi sagittarii.

Κείμε. 28: Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Λυκούργος, 15-16.

Πρῶτον μὲν γὰρ οὐκ ἰδίους ἠγεῖτο τῶν πατέρων τοὺς παῖδας, ἀλλὰ κοινούς τῆς πόλεως ὁ Λυκούργος, ὅθεν οὐκ ἐκ τῶν τυχόντων, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀρίστων ἐβούλετο γεγονότας εἶναι τοὺς πολίτας [...]. Τὸ δὲ γεννηθέν οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν, ἀλλ' ἔφερε λαβῶν εἰς τόπον τινὰ λέσχην καλούμενον, ἐν ᾧ καθήμενοι τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτατοι καταμαθόντες τὸ παιδάριον, εἰ μὲν εὐπαγῆς εἶη καὶ ῥωμαλέον, τρέφειν ἐκέλευον, κληρὸν αὐτῷ τῶν ἐνακισχιλίων προσνεύμαντες· εἰ δ' ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένους Ἀποθέτας, παρὰ τὸ Ταῦγετον βαραθρόδη τόπον, ὡς οὐτ' αὐτῷ ζῆν ἄμεινον ὄν οὐτε τῇ πόλει τὸ μὴ καλῶς εὐθύς ἐξ' ἀρχῆς πρὸς εὐεξίαν καὶ ῥώμην πεφυκός, ὅθεν οὐδ' ὕδατι τὰ βρέφη, ἀλλ' οἴνῳ περιέλουον αὐτὰ γυναῖκες, βάσανόν τινα ποιούμεναι τῆς κράσεως αὐτῶν. λέγεται γὰρ ἐξίστασθαι τὰ ἐπιληπτικὰ καὶ νοσώδη πρὸς τὸν ἄκρατον ἀποσφακελίζοντα, τὰ δ' ὑγιεινὰ μᾶλλον στομοῦσθαι καὶ κρατύνεσθαι τὴν ἐξίν.

Κείμε. 29: Μακρόβιος, Saturnalia, 1.16.36.

Est etiam Nundina Romanorum dea a nono die nascentium nuncupata, qui lustricus dicitur. Est autem dies lustricus quo infantes lustrantur et nomen accipiunt: sed is maribus nonus, octavus est feminis.

Κείμε. 30: Πλούταρχος, Ἠθικά, Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔγγονα φιλοστοργίας, 496.

ἀλλὰ τούτων γε τῶν τοσοῦτων ἐπὶ τὴν γένεσιν ἐργαλείων καὶ τοιούτων οἰκονομιῶν καὶ φιλοτιμίας καὶ προνοίας οὐδὲν ἦν ὄφελος, εἰ μὴ τὸ φιλόστοργον ἢ φύσις καὶ κηδεμονικὸν ἐνειργάσατο ταῖς τεκούσαις.

«οὐ μὲν γὰρ τί πού ἐστιν οἰζυρώτερον ἀνδρὸς

πάντων ὅσσα τε γαῖαν ἐπι πνεῖει τε ἔρπει»

τοῦτ' οὐ ψεύδεται λέγων ἐπὶ νηπίου καὶ ἀρτιγενοῦς. οὐδὲν γὰρ ἐστὶ οὕτως ἀτελές οὐδ' ἄπορον οὐδὲ γυμνὸν οὐδ' ἄμορφον οὐδὲ μιαρὸν ὡς ἄνθρωπος ἐν γοναῖς ὀρώμενος· ᾧ μόνῳ σχεδὸν οὐδὲ καθαρὰν ἔδωκεν εἰς φῶς ὁδὸν ἢ φύσις, ἀλλ' αἵματι πεφυρμένος καὶ λύθρου περίπλεως καὶ φονευμένῳ μᾶλλον ἢ γεννωμένῳ εἰκλῶς οὐδενὸς ἐστὶν ἄψασθαι καὶ ἀνέλεσθαι καὶ ἀσπάσασθαι καὶ περιλαβῖν ἢ τοῦ φύσει φιλοῦντος. Διὸ τῶν μὲν ἄλλων ζώων ὑπὸ τὴν γαστέρα τὰ οὐθατὰ χαλᾷ [τοὺς μαστοὺς], ταῖς δὲ γυναῖξιν ἄνω γεγόνασιν

περὶ τὸ στέρνον ἐν ἐφικτῷ τοῦ φιλησαι καὶ περιπτύξαι καὶ κατασπάσασθαι τὸ νήπιον, ὡς τοῦ τεκεῖν καὶ θρέψαι τέλος οὐ χρεῖαν ἀλλὰ φιλίαν ἔχοντος.

Κείμε. 31: Πλάτωνας, Θεαίτητος, 151c.

Προσφέρουν οὖν πρὸς με ὡς μαίας ὑὸν καὶ αὐτὸν μαιευτικὸν, καὶ ἂ ἂν ἐρωτῶ προθυμοῦ ὅπως οἶος τ' εἶ οὕτως ἀποκρίνασθαι· καὶ ἐὰν ἄρα σκοπούμενος τι ὦν ἂν λέγῃς ἡγήσωμαι εἰδῶλον καὶ μὴ ἀληθές, εἶτα ὑπεξαιρῶμαι καὶ ἀποβάλλω, μὴ ἀγριαίνε ὥσπερ αἱ πρωτοτόκοι περὶ τὰ παιδία.

Κείμε. 32: Πλάτωνας, Πολιτεία, 614-615 .

Ἄλλ' οὐ μέντοι σοι, ἦν δ' ἐγὼ, Ἀλκίνου γε ἀπόλογον ἐρῶ, ἀλλ' ἀλκίμου μὲν ἀνδρός, Ἡρὸς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφύλου· ὃς ποτε ἐν πολέμῳ τελευτήσας, ἀναιρεθέντων δεκαταίων τῶν νεκρῶν ἤδη διεφθαρμένων, ὑγίης μὲν ἀνηρέθη, κομισθὶς δ' οἴκαδε μέλλων θάπτεσθαι δωδεκαταῖος ἐπὶ τῇ πυρᾷ κείμενος ἀνεβίω, ἀναβιούς δ' ἔλεγεν ἂ ἐκεῖ ἴδοι. [...] ἐαυτοῦ δὲ προσελθόντος εἶπεῖν ὅτι δέοι αὐτὸν ἀγγελὸν ἀνθρώποις γενέσθαι τῶν ἐκεῖ καὶ διακελεύειν οἱ ἀκούειν τε καὶ θεᾶσθαι πάντα τὰ ἐν τῷ τόπῳ. [...] τῶν δὲ εὐθύς γενομένων καὶ ὀλίγον χρόνον βιούντων περὶ ἄλλα ἔλεγεν οὐκ ἄξια μνήμης.

Κείμε. 33: Πλούταρχος, Ἠθικά, Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου, 590f.

ὄθεν ἀκούεσθαι μυρίας μὲν ὠρυγὰς καὶ στεναγμούς ζῶων μυρίων δὲ κλαυθμὸν βρεφῶν καὶ μεμιγμένους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὄδυρμούς [...]

Κείμε. 34: Πλούταρχος, Ἠθικά: Παραμυθητικός πρὸς τὴν γυναῖκα, 611c-f.

Εἰ δ' ἐκείνης ἔχεις οἶκτον ἀγάμου καὶ ἄπαιδος οἰχομένης, αὐθις ἔχεις ἐπ' ἄλλοις ἡδὶφ σεαυτὴν ποιεῖν μηδενὸς τούτων ἀτελῆ μηδ' ἄμοιρον γενομένην· οὐ γὰρ ἐστὶ ταῦτα μεγάλα μὲν τοῖς στερομένοις ἀγαθὰ μικρὰ δὲ τοῖς ἔχουσιν. ἐκείνη δ' εἰς τὸ ἄλυπον ἠκουσα λυπεῖν ἡμᾶς οὐ δεῖται· τί γὰρ ἡμῖν ἀπ' ἐκείνης κακὸν, εἰ μηδὲν ἐκείνη νῦν ἐστὶ λυπηρόν; καὶ γὰρ αἱ τῶν μεγάλων στερήσεις ἀποβάλλουσι τὸ λυποῦν εἰς τὸ μὴ δεῖσθαι περιγεγόμεναι. Τιμοζένα δ' ἡ σὴ μικρῶν μὲν ἐστέρηται, μικρὰ γὰρ ἔγνω καὶ μικροῖς ἔχαιρεν· ὧν δ' οὐτ' αἰσθησιν ἔσχεν οὐτ' εἰς ἐπίνοιαν ἤλθεν [οὐτ' ἔλαβεν ἐπίνοιαν], πῶς ἂν στέρεσθαι λέγοιτο; [...] ὡς οὖν ἀφθαρτον οὖσαν τὴν ψυχὴν διανοοῦ ταῦτ' αἰσθησιν ἀλίσκομέναις ὄρνισι πάσχειν· ἂν μὲν γὰρ πολὺν ἐντραφῆ τῷ σώματι χρόνον καὶ γένηται τῷ βίῳ τούτῳ τιθασὸς ὑπὸ πραγμάτων πολλῶν καὶ μακρᾶς συνηθείας, αὐθις καταίρουσα πάλιν ἐνδύεται καὶ οὐκ ἀνίησιν οὐδὲ λήγει τοῖς ἐνταῦθα συμπλεκόμενῃ πάθει καὶ τύχαις διὰ τῶν γενέσεων. [...]

ἡ δὲ ληφθεῖσα μὲν... ὑπὸ κρειπτόνων ἔχεται, καθάπερ ἐκ καμπῆς ὑγρᾶς καὶ μαλθακῆς ἀναχαιτίσασα πρὸς ὃ πέφυκεν. ὡσπερ γὰρ τὸ πῦρ. ἂν τις ἀποσβέσας εὐθὺς ἐξάπτη, πάλιν ἀναρριπίζεται καὶ ἀναλαμβάνει ταχέως... «ὅπως ὤκιστα Πύλας Αἴδαο περῆσαι», πρὶν ἔρωτα πολὺν ἐγγενέσθαι τῶν αὐτόθι πραγμάτων καὶ μαλαχθῆναι πρὸς τὸ σῶμα καὶ συντακῆναι καθάπερ ὑπὸ φαρμάκων.

Κείμε. 35: Πλούταρχος, Ἠθικά, Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων, 1040B.

ὡς οὐδὲν διαφέροντα τῆς Ἀκκοῦς καὶ τῆς Ἀλφειοῦς, δι' ὧν τὰ παιδάρια τοῦ κακοσχολεῖν αἰ γυναῖκες ἀνείργουσιν.

Κείμε. 36: Ζηνόβιος, Παροιμίες, 3.3.

Γελλῶ παιδοφιλοτέρα: ἐπὶ τῶν ἀώρων τελευτησάντων, ἥτοι ἐπὶ τῶν φιλοτέκνων μὲν, τρυφῇ δὲ διαφθειρόντων αὐτά. Γελλῶ γὰρ τις ἦν παρθένος, καὶ ἐπειδὴ ἀώρων ἐτελεύτησε, φασὶν οἱ Λέσβιοι αὐτῆς τὸ φάντασμα ἐπιφοιτᾶν ἐπὶ τὰ παιδιά, καὶ τοὺς τῶν ἀώρων θανάτους αὐτῇ ἀνατιθέασι. Μέννηται ταύτης Σαπφώ.

Κείμε. 37: Πλάτωνας, Φαίδων, 81c-d.

Ἐμβριθεὺς δὲ γέ, ὦ φίλε, τοῦτο οἶεσθαι χρὴ εἶναι καὶ βαρὺ καὶ γεῶδες καὶ ὄρατόν· ὃ δὴ καὶ ἔχουσα ἡ τοιαύτη ψυχὴ βαρύνεται τε καὶ ἔλκεται πάλιν εἰς τὸν ὄρατόν τόπον φόβῳ τοῦ αἰδοῦς τε καὶ Αἴδου, ὡσπερ λέγεται, περὶ τὰ μνήματα καὶ τοὺς τάφους κυλινδουμένη, περὶ ἃ δὴ καὶ ὠφθη ἅττα ψυχῶν σκιοειδῆ φαντάσματα, οἷα παρέχονται αἰ τοιαῦται ψυχαὶ εἶδωλα, αἰ μὴ καθαρῶς ἀπολυθεῖσθαι ἀλλὰ τοῦ ὄρατοῦ μετέχουσαι, διὸ καὶ ὄρωνται. [...] καὶ οὐδ' ἂν γε τὰς τῶν ἀγαθῶν αὐτὰς εἶναι, ἀλλὰ τὰς τῶν φαύλων, αἱ περὶ τὰ τοιαῦτα ἀναγκάζονται πλανᾶσθαι δίκην τίνουσαι τῆς προτέρας τροφῆς κακῆς οὐσίας. καὶ μέχρι γε τούτου πλανῶνται, ἕως ἂν τῇ τοῦ συνεπακολουθοῦντος, τοῦ σωματοειδοῦς, ἐπιθυμία πάλιν ἐνδεθῶσιν εἰς σῶμα· ἐνδοῦνται δε, ὡσπερ εἰκὸς, εἰς τοιαῦτα ἤθη ὅποι' ἅττ' ἂν καὶ μεμελετηκυῖαι τύχωσιν ἐν τῷ βίῳ. [...] Οἷον τοὺς μὲν γαστριμαργίας τε καὶ ὑβρεῖς καὶ φιλοποσίας μεμελετηκότας καὶ μὴ διηλαβημένους εἰς τὰ τῶν ὄνων γένη καὶ τῶν τοιούτων θηρίων εἰκὸς ἐνδύεσθαι.

Κείμε. 38: Ὅμηρος, Οδύσσεια, λ 37-40.

αἰ δ' ἀγέροντο
ψυχαὶ ὑπέξ' Ἐρέβους νεκρῶν κατατεθνηώτων·
νόμφαι τ' ἠΐθεοί τε πολύτλητοί τε γέροντες

παρθενικαί τ' ἀταλαί νεοπενθέα θυμὸν ἔχουσαι,
πολλοὶ δ' οὐτάμενοι χαλκήρεσιν ἐγχείησιν
ἄνδρες ἀρηϊφατοὶ, βεβροτωμένα τεύχε' ἔχοντες·

Κείμε. 39: Βιργίλιος, Αἰνείαδα, 426-430.

*Continuo auditaē voces vagitus et ingens
infantumque animae flentes, in limine primo
quos dulcis vitae exsortis et ab ubere raptos
abstulit atra dies et funere mersit acerbo;
hos iuxta falso damnati crimine mortis*

Κείμε. 40: Τερτυλλιανός, De Anima, 56.

*Aiunt et immatura morte praeuentas eo usque uagari istic, donec reliquatio compleatur
aetatum, quacum peruixissent, si non intempestiue obissent.*

Κείμε. 41: Ισιδώρος της Σεβίλλης, Etymologiae, 2.31-32.

*Mors dicta, quod sit amara, vel a Marte, qui est effector mortium [sive mors a morsu
hominis primi, quod vetitae arboris pomum mordens mortem incurrit]. Tria sunt autem
genera mortis: acerba, inmaturo, naturalis. Acerba infantum, inmaturo iuuenum,
merita, id est naturalis, senum.*

Κείμε. 42: Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Νουμάς, 12.

*Αὐτὸς δὲ [ενν. Νουμάς] καὶ τὰ πένθη καθ' ἡλικίας καὶ χρόνους ἔταξεν· οἷον παῖδα μὴ
πενθεῖν νεώτερον τριετοῦς, μηδὲ πρεσβύτερον πλείονας μῆνας ὧν ἐβίωσεν ἐνιαυτῶν μέχρι
τῶν δέκα, καὶ περαιτέρω μηδεμίαν ἡλικίαν, ἀλλὰ τοῦ μακροτάτου πένθους χρόνον εἶναι
δεκαμηνιαῖον, ἐφ' ὅσον καὶ χηρεύουσιν αἱ τῶν ἀποθανόντων γυναῖκες.*

Κείμε. 43: Κικέρωνας, Tusculanes Disputationes, 1.93.

*Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. quod
tandem tempus? naturaene? at ea quidem dedit usuram vitae tamquam pecuniae nulla
praestituta die. quid est igitur quod querare, si repetit, cum volt? ea enim condicione
acceperas. Idem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant, si vero in cunis,
ne querendum quidem. atqui ab hoc acerbius exegit natura quod dederat. “nondum
gustaverat”, inquit, “vitae suauitatem; hic autem iam sperabat magna, quibus frui*

coeuperat.” at id quidem in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere: cur in vita secus? (quamquam non male ai Callimachus multo saepius lacrimasse Priamum quam Troilum). eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur.

Κείμ. 44: Πλίνιος, *Historia Naturalis*, 7, 72.

[...] *Hominem prius quam genito dente cremari mos gentium non est [...]*

Κείμ. 45: Φουλγέντιος, *Expositio sermonum antiquorum*, 7.

Priori tempore suggrundaria antiqui dicebant sepulchra infantium qui necdum quadraginta dies implessent, quia nec busta dici poterant, quia ossa quae conburerentur non erant, nec tanta inmanitas cadaueris quae locum tumisceret; unde et Rutilius Geminus in Astianactis tragoedia ait: 'Melius suggrundarium miser quereris quam sepulchrum'.

Κείμ. 46: Πλίνιος, *Historia Naturalis*, 7.37.

[...] *editis geminis raram esse aut puerperae aut puerperio praeterquam alteri vitam; si vero utriusque sexus editi sint gemini, rariorem utrique salutem.*

Κείμ. 47: Ιπποκρατική Συλλογή: *Περὶ Ὀκταμήνου*, 2.

Ἔστι δὲ ἅ τούτων τῶν ἑπταμήνων καὶ περιγίνονται, ἐκ πολλῶν ὀλίγα, ὅτι ὁ λόγος καὶ ὁ χρόνος, ἐς ὃν ἐτρέφη ἐν τῇ μήτρῃ, κατέστησέ πως μετέχειν πάντων ὧν περ καὶ τὰ τελεώτατα μετέχει καὶ μάλιστα περιγινόμενα, καὶ ἐξήλλαξε τῆς μητρὸς πρόσθεν ἢ νοσήσαι τὰ ἐν τῷ ὀγδόῳ μηνὶ νενοσημένα· τουτέοισι γὰρ τοῖσι πόνοισιν ἦν ἐπιγίνηται, ὥστ' εἰς τούμφανές ἐλθεῖν τὸ παιδίον, ἀδύνατον περιγενέσθαι διὰ τὰς προειρημένας, ἃς ἐγὼ φημι τοὺς ὀκταμήνους ἀποκτείνειν, πολλοὺς δὲ καὶ τῶν δεκαμήνων.

Κείμ. 48: Σωρανόσ, *Περὶ γυναικείων*, 2.18 [87].

τὸ γὰρ μητρῷον ἕως ἡμερῶν <τριῶν> εἰκότως ἐπὶ τὸ πλεῖστον φαῦλον ἐστίν [...] ὧν χάριν πάντων τὸ μητρῷον γάλα, μέχρις ἂν εὐσταθήσῃ τὸ σῶμα, συντάσσειν ἄτοπον ἐστίν. [...] ταῖς πρώταις τρισὶν ἡμέραις μόνῳ τῷ μέλιτι χρηστέον ἢ καὶ τὸ αἴγειον αὐτῷ γάλα συμπλεκτέον.

Κείμε. 49: Σωρανός, *Περὶ γυναικείων*, 2.17 [86].

Μετὰ μέντοι τὴν <ἀπὸ> τῆς σπαργανώσεως κατάκλισιν ἔαν τὸ βρέφος ἡρεμεῖν καὶ πάσης ἀπέχεσθαι προσφορᾶς μέχρι δύο κατὰ τὸ πλεῖστον ἡμερῶν. [...] μέλι δὲ συμμέτρως ἐφθόν (τὸ μὲν γὰρ ὠμὸν ἐμπνευματοῖ καὶ δριμύ τυχάνει, μᾶλλον δὲ τὸ ὑπερεψημένον στύφει, τὸ δὲ εὐμέτρως ἄπεφθον ὑπανακαθαίρει τὸν στόμαχον καὶ τὴν κοιλίαν). Δεῖ δὲ τῷ δακτύλῳ τὸ στόμα τοῦ βρέφους ἡρέμα διαχρίειν, εἴτα χλιαρὸν ὑδρόμελι παρενστάζειν·

Κείμε. 50: Γαληνός, *Υγιεινῶν*, 1.7.

Καὶ διὰ τοῦτο οἶμαι τὴν φύσιν οὐ τοῖς ζώοις μόνον, ἀλλὰ καὶ φυτοῖς εὐθύς ἐξ' ἀρχῆς συμφύτους δοῦναι δυνάμεις ἐφιεμένας τῶν ἀεὶ ἐλλειπόντων. Οὐτε γὰρ ἐσθίειν οὔτε πίνειν οὔτε ἀναπνεῖν διδασκόμεθα πρὸς τινος, ἀλλ' ἐξ' ἀρχῆς ἔχομεν ἀπάντων τούτων ἐν ἡμῖν αὐτοῖς τὰς δυνάμεις ἄνευ διδαχῆς ἐπιτελούσας ἅπαντα. διὰ μὲν οὖν ἐδωδῆς ἀναπληροῦμεν, ὅσον ἀπερρῦη τῆς ξηροτέρας οὐσίας, διὰ δὲ τοῦ πόματος τὸ κενωθέν τῆς ὑγροτέρας ἀντεισάγομεν, εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐπανάγοντες ἄμφω συμμετρίαν.

Κείμε. 51: Σωρανός, *Περὶ γυναικείων* 2.19 [88-89].

Ἐκλεκτέον δὲ τὴν τιτθὴν οὔτε νεωτέραν ἐτῶν εἴκοσιν οὔτε πρεσβυτέραν ἐτῶν τεσσαράκοντα, προκεκυηκυῖαν δις ἢ τρίς, ἄνοσον εὐεκτοῦσαν, εὐμεγέθη τῷ σώματι καὶ εὐχρυστέραν, μαστοὺς ἔχουσαν συμμέτρους, χαύνους μαλακοὺς ἀρρυσώτους, καὶ θηλὰς μήτε μεγάλας μήτε μικροτέρας καὶ μήτε πυκνοτέρας μήτε ἄγαν σηραγγώδεις καὶ ἄθροῦν ἀφιείσας τὸ γάλα, σώφρονα, συμπαθῆ καὶ ἀόργιστον, Ἑλληνίδα, καθάριον. [...] σώφρονα δὲ, πρὸς τὸ συνουσίας ἀπέχεσθαι καὶ μέθης καὶ λαγνείας καὶ τῆς ἄλλης ἡδονῆς καὶ ἀκρασίας [...] ἀόργιστον δὲ, ὅτι φύσει συνεζομοιοῦται τὰ τρεφόμενα ταῖς τρεφούσαις καὶ διὰ τοῦτο βαρύθυμα μὲν ἐξ' ὀργίλων ἐπιεικῆ δὲ ἐκ μετρίων γίνεται. [...] διόπερ οὐδὲ δεισιδαίμονα δεῖ καὶ θεοφόρητον εἶναι τὴν γαλοῦχον, ἵνα μὴ παραλογισθεῖσα ποτὲ καὶ μανιωδῶς σαλευθεῖσα κινδύνῳ τὸ βρέφος περιβάλῃ. [...] ἐχέτω δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον δυοῖν ἢ τριῶν μηνῶν γάλα. Τὸ μὲν γὰρ πρόσφατον ἄγαν, ὡς ἐλέγομεν, παχυμερέστερον καὶ δυσδιοίκητον, τὸ δὲ παλαιὸν ἄτροφον καὶ λεπτόν.

Κείμε. 52: Σωρανός, *Περὶ γυναικείων*, 57 [125-126].

Ρευματιζομένου δὲ τοῦ βρέφους [...] μαστὸν δὲ λαμβάνοντες αὐτοῦ τὴν τροφὸν διαιτῶμεν τῷ περὶ τὸ βρέφος πάθει καταλλήλως ἀλουτεῖν κελεύοντες καὶ ὑδροποτεῖν καὶ τροφὰς λαμβάνειν σταλτικὰς· συναναφέρεται γὰρ αὐτῶν ἡ ποιότης, ὥστε τὸ νήπιον εἰς

συναίσθησιν αὐτῆς μᾶλλον ἔρχεσθαι. διὸ καὶ τούναντίον <ἐὰν> ἀδιαχώρητον μένη μέχρι πλείονος, τῇ τροφῷ δίδομεν τὰ μαλάσσοντα τὴν κοιλίαν.

Καίτοι γὰρ καὶ καθολικῶς ἕως τῷ γάλακτι τρέφεται τὸ βρέφος, καταλλήλως τῇ νόσῳ τοῦ νηπίου τὴν τροφὸν διαιτῶμεν [...]

Κείμε. 53: Ιπποκρατική Συλλογή: Περὶ ἀέρων ὑδάτων καὶ τόπων, 9.

γίνεται δὲ [ενν. ἡ λιθίαση] παισὶν καὶ ἀπὸ τοῦ γάλακτος, ἢν μὴ ὑγιερὸν ἦ, ἀλλὰ θερμόν τε λίην καὶ χολῶδες· τὴν γὰρ κοιλίην διαθερμαίνει καὶ τὴν κύστιν, ὥστε τὸ οὔρον ζυγκαίόμενον ταῦτα πάσχειν. καὶ φημι ἄμεινον εἶναι τοῖς παιδίοισι τὸν οἶνον ὡς ὑδαρέστατον διδόναι· ἦσσαν γὰρ τὰς φλέβας συγκαίει καὶ συναναίνει. τοῖσι δὲ θήλεσι λίθοι οὐ γίνονται ὁμοίως·

Κείμε. 54: Ιπποκρατική Συλλογή: Περὶ γονῆς, 10.

Τὸ δὲ πηρωθέν ἐν τῆσι μήτρησι παδίον φημί αὐτὸ ἢ φλασθέν πηρωθῆναι τῆς μητρὸς πληγείσης κατὰ τὸ ἐμβρυον, ἢ πεσοῦσης, ἢ ἄλλου τινὸς βιαίου παθήματος προσγενομένου τῇ μητρί· ἢν δὲ μᾶλλον φλασθῆ, ταύτη πηροῦται τὸ παιδίον·

Κείμε. 55: P. Oxy. IV, 744.

Ἰλαρίωνα Ἄλιτι τῇ ἀδελφῇ πλεῖστα χαί-
ρειν καὶ Βεροῦτι τῇ κυρία μου καὶ Ἀπολλω-
ναριν. γίνωσκε ὡς ἔτι καὶ νῦν ἐν Ἀλεξαν-
δρέα σμεν· μὴ ἀγωνιᾶς ἐὰν ὄλως εἰσ-
πορεύονται, ἐγὼ ἐν Ἀλεξανδρέα μενῶ.

ἐρωτῶ σε καὶ παρακαλῶ σε ἐπιμελη-
θῆ τῷ παιδίῳ καὶ ἐὰν εὐθύς ὀψώνι-
ον λάβωμεν ἀποστελῶ σε ἄνω. ἐὰν
πολλὰ πολλῶν τέκης ἐὰν ἦν ἄρσε-
νον ἄφες, ἐὰν ἦν θήλεα ἔκβαλε.

εἴρηκας \δὲ/ Ἀφροδισιάτι ὅτι μὴ με
ἐπιλάθῃς· πῶς δύναμαί σε ἐπι-
λαθεῖν; ἐρωτῶ σε οὖν ἵνα μὴ ἀγω-
νιάσης.

[ενν. ἔτους] κθ Καίσαρος Παῦνι κγ.

Κείμε. 56: Ποσειδίππος, Έρμαφρόδιτοι, 338 (fr. 11 CAF).

Υἱὸν τρέφει πας κὰν πένης τις ὧν τύχη, θυγατέρα δ' ἐκτίθησι κὰν ἢ πλούσιος.

Κείμε. 57: Πολύβιος, Ἱστορία, 36.157.4.

εἴ τις οὖν περὶ τούτου συνεβούλευσεν εἰς θεοὺς πέμπειν ἐρησομένους τί ποτ' ἂν ἢ λέγοντες ἢ πράττοντες πλείονες γινοίμεθα καὶ κάλλιον οἰκοίημεν τὰς πόλεις, ἄρ' οὐ μάταιος ἂν ἐφαίνετο, τῆς αἰτίας προφανοῦς ὑπαρχούσης καὶ τῆς διορθώσεως ἐν ἡμῖν κειμένης; τῶν γὰρ ἀνθρώπων εἰς ἀλαζονείαν καὶ φιλοχρημοσύνην, ἔτι δὲ ῥαθυμίαν ἐκτετραμμένων καὶ μὴ βουλομένων μήτε γαμεῖν μήτ', ἐὰν γήμωσι, τὰ γινόμενα τέκνα τρέφειν, ἀλλὰ μόλις ἐν τῶν πλείστων ἢ δύο χάριν τοῦ πλουσίου τούτους καταλιπεῖν καὶ σπαταλῶντας θρέψαι, ταχέως ἔλαθε τὸ κακὸν ἀύξηθέν.

Κείμε. 58: Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1335b15.

Περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν. ἐὰν δὲ τισι γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἰσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν· τὸ γὰρ ὄσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται.

Τὰς δὲ διατάσεις τῶν παιδῶν καὶ τοὺς κλαυθμούς οὐκ ὀρθῶς ἀπαγορεύουσιν οἱ κωλύοντες ἐν τοῖς νόμοις· συμφέρουσι γὰρ πρὸς αὐξήσιν· γίγνεται γὰρ τρόπον τινὰ γυμνασία τοῖς σώμασιν· ἢ γὰρ τοῦ πνεύματος κάθεξις ποιεῖ τὴν ἰσχὺν τοῖς πονούσιν, ὃ συμβαίνει καὶ τοῖς παιδίοις διατεινομένοις.

Κείμε. 59: Ευριπίδης, Ἰων, 896-904.

Τίκτω δ' ἄ δύστανός σοι
κοῦρον, τὸν φρίκα ματρὸς
εἰς εὐνὰν βάλλω τὰ σάν,
ἵνα με λέχεσι μελέαν μελέοις
ἐζεύζω τὰν δύστανον.
Οἴμοι μοι· καὶ νῦν ἔρρει
πιανοῖς ἀρπασθεῖς θοίνα
παῖς μοι ... καὶ σός, τλάμων·

Κείμε. 60: Μένανδρος, Σαμία, 129-143.

[Δημέας] ν/ῆ καὶ σύ γ', ὦ παῖ.

[Μοσχίων] τί σκυθρωπάζεις;

[Δημέας] τί γάρ; γαμετήν ἐταίραν, ὡς ἔοικ', ἐλάνθανον ἔχων.

[Μοσχίων] γαμετήν; πῶς; ἀγνοῶ <γάρ> τὸν λόγον.

[Δημέας]. . λάθ[ρ]ιό[ς τι]ς ὑ[πό]ς, ὡς ἔοικε, γέγονέ μοι· ὄν γ' ἔς κόρακας ἄπεισιν ἐκ τῆς οἰκίας ἤ]δη λαβ[ο]ῦσα.

[Μοσχίων] μηδαμῶς.

[Δημέας] πῶς μηδαμῶς; ἄλλ' ἢ μ[ε]θ[ε]ρέψειν ἔνδον ὑὸν προσδοκᾶς νόθον; [κενὸ]ν γ' οὐ τοῦ τρόπου τοῦμοῦ λέγεις.

[Μοσχίων] τίς δ' ἐστ[ίν] ἡμῶν γνήσιος, πρὸς τῶν θεῶν, ἢ τίς νόθος, γενόμενος ἄνθρωπος;

[Δημέας] σὺ μὲν παίζεις.

[Μοσχίων] μὰ τὸν Διόνυσον, <ἀλλ' > ἐσπούδακα· οὐθὲν γένος γένους γὰρ οἶμαι διαφέρειν, ἀλλ' εἰ δικαίως ἐξετάσαι τις, γνήσιος ὁ χρηστός ἐστίν, ὁ δὲ πονηρὸς καὶ νόθος καὶ δοῦλος ἐ[στίν]] . [.]ς

Κείμε. 61: Πλάτωνας, Πολιτεία, 459-461.

[Σωκράτης] Πρῶτον αὐτῶν τούτων [ενν. κύνας θηρευτικούς], καίπερ ὄντων γενναίων, ἄρ' οὐκ εἰσὶ τίνες καὶ γίγονονται ἄριστοι; [...] Πότερον οὖν ἐξ' ἀπάντων ὁμοίως γεννᾶς, ἢ προθυμῆ ὅτι μάλιστα ἐκ τῶν ἀρίστων;

[Γλαύκων] Ἐκ τῶν ἀρίστων. [...] Ἐξ ἀκμαζόντων. [...]

[Σωκράτης] Βαβαῖ, ἦν δ' ἐγὼ, ὦ φίλε ἐταῖρε, ὡς ἄρα σφόδρα ἡμῖν δεῖ ἄκρων εἶναι τῶν ἀρχόντων, εἴπερ καὶ περὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος ὡσαύτως ἔχει. [...] Δεῖ μὲν, εἴπον ἐκ τῶν ὁμολογημένων τοὺς ἀρίστους ὡς πλειστάκις, τοὺς δὲ φαυλοτάτους ταῖς φαυλοτάταις τούναντίον, καὶ τῶν μὲν τὰ ἔκγονα τρέφειν, τῶν δὲ μή, εἰ μέλλει τὸ ποιμνιον ὅτι ἀκρότατον εἶναι [...] Τὰ μὲν δὴ τῶν ἀγαθῶν, δοκῶ λαβοῦσαι εἰς τὸν σηκὸν οἴσουσιν παρά τινας τροφὸς χωρὶς οἰκούσας ἐν τινι μέρει τῆς πόλεως· τὰ δὲ τῶν χειρόνων, καὶ ἐὰν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγνηται, ἐν ἀπορρήτῳ τε καὶ ἀδήλῳ κατακρύψουσιν ὡς πρέπει.

Κείμε. 62: Αἰσχίνης, Περὶ τῆς παραπρεσβεΐας, 181-182.

Οὐ γὰρ ὁ θάνατος δεινόν, ἀλλ' ἡ περὶ τὴν τελευταίην ὑβρις φοβερά.

Κείμε. 63: Ξενοφών, Ἑλληνικά, 1.7.20.

ἴστε δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Κανωνοῦ ψήφισμά ἐστίν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐὰν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῆ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ

ἐὰν καταγνωσθῆ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ
δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι.

Κεῖμ. 64: Ἱπποκρατική Συλλογή, Περὶ Νούσων, 3.16.

Μετὰ δὲ τὰ λουτρὰ καὶ οἶνον γλυκὺν ὕδαρέα προπίνειν, μὴ ψυχρὸν, ὀλίγον ἐκ βομβυλίου
οὐκ εὐρυστόμου·

Κεῖμ. 65: Σωρανός, Περὶ γυναικείων, 2.4 [69].

τοὺς δὲ πόρους τὸ μὲν πρῶτον τῆ διὰ θερμῶν τῶν χειρῶν προσαφῆ πραῦνειν [...] *παραιθένα*
παραιθένα δὲ καὶ κύστεις ἐλαίου πεπληρωμένας θερμοῦ.

Κεῖμ. 66: Σοφοκλής, Αντιγόνη, 1067-1070.

Ἐχθρα δὲ πᾶσαι συνταράσσονται πόλεις,
ὄσων σπαράγματ' ἢ κύνες καθήνισαν,
ἢ θῆρες, ἢ τίς πτηνὸς οἰωνός φέρων
ἀνόσιον ὄσμῃν ἐστιοῦχον ἐς πόλιν.

Κεῖμ. 67: Αἰσχύλος, Ικέτιδες, 790-794.

Κυσὶν δ' ἐπειθ' ἔλωρα κάπιχωρίοις
ὄρνισι δεῖπνον οὐλ' ἀναίνομαι πέλειν·
τὸ γὰρ θανεῖν ἔλευθαιροῦ-
ται φιλαϊάκτων κακῶν.

Κεῖμ. 68: Πλίνιος, Historia Naturalis, 30.42.

*Praecordia vocamus uno nomine exta in homine, quorum in dolore cuiuscumque partes
si catulus lactens admoveatur adprimaturque his partibus, transire in eum dicitur
morbus, idque exinterato perfusoque vino deprehendi vitiato viscere illo, quod doluerit
homini, sed obrui tales religio est. ii quoque, quos Melitaeos vocamus, stomachi
dolorem sedant adplicati saepius; transire morbos aegritudine eorum intellegitur,
plerumque et morte.*

Κεῖμ. 69: Πλούταρχος, Αἴτια Ῥωμαϊκά, 280C.

Τῶ δὲ κυνὶ πάντες ὡς ἔπος εἶπεῖν Ἕλληνες ἐχρῶντο καὶ χρῶνται γε μέχρι νῦν ἔνιοι
σφαγίῳ πρὸς τοὺς καθαρμούς· καὶ τῆ Ἐκάτη σκυλάκια μετὰ τῶν ἄλλων καθαρμῶν

ἐκφέρουσι καὶ περιμάττουσι σκυλακίους τοὺς ἀγνισμοῦ δεομένους, περισκυλακισμὸν τὸ τοιοῦτο γένος τοῦ καθαρμοῦ καλοῦντες· ἢ λύκος μὲν ὁ λοῦπός ἐστι καὶ τὰ Λυκαία καὶ Λουπερκάλια, λύκῳ δὲ κύων πολέμιος καὶ διὰ τοῦτο θύεται τοῖς Λυκαίοις; ἢ ὅτι τοὺς Λουπέρκους ὑλακτοῦσι καὶ παραλυποῦσιν οἱ κύνες ἐν τῇ πόλει διαθέοντας; ἢ Πάνι μὲν θυσία γίνεται, Πάνι δὲ κύων προσφιλές διὰ τὰ αἰπόλια;

Κείμεν. 70: Πλούταρχος, Αἴτια Ῥωμαϊκά, 111.

Οὐ μὲν οὐδὲ καθαρεῦειν ᾤοντο παντάπασιν οἱ παλαιοὶ τὸ ζῶον [ενν. ὁ σκύλος]· ὀλυμπίων μὲν γὰρ οὐδενὶ θεῶν καθιέρωται, χθονία δὲ δεῖπνον Ἐκάτη πεμπόμενος εἰς τριόδους ἀποτροπαίων καὶ καθαρσίων ἐπέχει μοῖραν. ἐν δὲ Λακεδαιμόνι τῷ φονικωτάτῳ θεῶν Ἐνυαλίῳ σκύλακας ἐντέμνουσι· Βοιωτοῖς δὲ δημοσία καθαρμός ἐστι κυνὸς διχοτομηθέντος <διὰ> τῶν μερῶν διεξελθεῖν· αὐτοὶ δὲ Ῥωμαῖοι τοῖς Λυκαίοις, ἃ Λουπερκάλια καλοῦσιν, ἐν τῷ καθαρσίῳ μηνὶ κύνα θύουσιν. ὅθεν οὐκ ἀπὸ τρόπου τοῖς τὸν ὑπέρτατον καὶ καθαρώτατον εἰληφόσι θεραπεύειν θεὸν ἀπειρηῆσθαι κύνα ποιεῖσθαι συνήθη καὶ σύνοικον.

Κείμεν. 71: Τίτος Λίβιος, XL, 40.

forte lustrandi exercitus venit tempus, cuius sollemne est tale: caput mediae canis praecisae et pars ad dexteram, cum extis posterior ad laevam viae ponitur: inter hanc divisam hostiam copiae armatae traducuntur. praeferuntur primo agmini arma insignia omnium ab ultima origine Macedoniae regum, deinde rex ipse cum liberis sequitur, proxima est regia cohors custodesque corporis, postremum agmen Macedonum cetera multitudo claudit [...] mos erat lustrationis sacro peracto decurrere exercitum, et divisas bifariam duas acies concurrere ad simulacrum pugnae.

Κείμεν. 72: Θεόφραστος, Χαρακτήρες, 16.7-14.

καὶ πυκνὰ δὲ τὴν οἰκίαν καθᾶραι δεινός, Ἐκάτης φάσκων ἐπαγωγὴν γεγονέναι [...] κᾶν ποτε ἐπίδη σκορόδῳ ἐστεμμένον τῶν ἐπὶ ταῖς τριόδοις «ἐσθίοντα», ἀπελθὼν κατὰ κεφαλῆς λούσασθαι καὶ ἱερείας καλέσας σκίλλη ἢ σκύλακι κελεῦσαι αὐτὸν περικαθᾶραι.

Κείμεν. 73: Πλούταρχος, Αἴτια Ῥωμαϊκά, 280B.

«Διὰ τί κύνα θύουσιν οἱ Λούπερκοι (Λούπερκοι δ' εἰσὶν οἱ τοῖς Λουπερκαλίοις γυμνοὶ διαθέοντες ἐν περιζώμασι καὶ καθικνούμενοι σκύτει τῶν ἀπαντώντων);» Πότερον ὅτι καθαρμός ἐστι τῆς πόλεως τὰ δρώμενα; καὶ γὰρ τὸν μῆνα «Φεβρουάριον» καλοῦσι καὶ νῆ

Δία τὴν ἡμέραν ἐκείνην «φεβράτην», καὶ «φεβράριν» τὸ τῶν σκυτῶν ἦθει καθικνεῖσθαι, τοῦ ῥήματος τὸ καθαίρειν σημαίνοντος·

Κείμεν. 74: Πλούταρχος, Ἠθικά: Αἴτια Ῥωμαϊκά, 52.

«Διὰ τί τῇ καλουμένῃ Γενεΐτῃ Μάνῃ κύνα θύουσι καὶ κατεύχονται μηδένα χρηστὸν ἀποβῆναι τῶν οἰκογενειῶν;» ἢ ὅτι δαίμων ἐστὶν ἡ Γενεΐτα περὶ τὰς γενέσεις καὶ τὰς λοχείας τῶν φθαρτῶν; ῥύσιν γὰρ τινα σημαίνει τοῦνομα καὶ γένεσιν ἢ ῥέουσιν γένεσιν. ὡς περ οὖν οἱ Ἕλληνες τῇ Ἐκάτῃ, καὶ τῇ Γενεΐτῃ κύνα Ῥωμαῖοι θύουσιν ὑπὲρ τῶν οἰκογενεῶν. Ἀργεῖους δὲ Σωκράτης φησὶ τῇ Εἰλιονεΐᾳ κύνα θύειν διὰ τὴν ῥαστώνην τῆς λοχείας.

Κείμεν. 75: Πλίνιος, *Historia Naturalis*, 29.14.58.

Catulos lactentes [ενν. canes] adeo pueros existimabant ad cibum, ut etiam placandis numinibus hostiarum vice uterentur iis. Genitae Manae catulo res divina fit, et in cenis deum etiam nunc ponitur catulina.

Κείμεν. 76: Αἰσχύλος, *Ἰκέτιδες*, 667-668.

Ἄρτεμιν δ' ἐκάταν γυναικῶν λόχους ἐφορεύειν.

Κείμεν. 77: Πausanias, *Λακωνικά*, 3.14.9.

Ἐνταῦθα ἐκάτερα μοῖρα τῶν ἐφήβων σκύλακα κυνὸς τῷ Ἐνυαλίῳ θύουσι, θεῶν τῶ ἀλκιμωτάτῳ κρίνοντες ἱερεῖον κατὰ γνώμην εἶναι τὸ ἀλκιμώτατον ζῷον τῶν ἡμερῶν. Κυνὸς δὲ σκύλακας οὐδένας ἄλλους οἶδα Ἑλλήνων νομίζοντας θύειν ὅτι μὴ Κολοφωνίους· θύουσι γὰρ καὶ μὲν Κολοφώνιοι μέλαιναν τῇ Ἐννοδίῳ σκύλακα. Νυκτεριναί δὲ ἢ τὴν Κολοφώνιον θυσία καὶ τῶν ἐν Λακεδαιμόνι ἐφήβων καθεστήκασιν.

Κείμεν. 78: Πλάτωνας, *Τιμαίος*, 19a.

Καὶ μὴν ὅτι γε τὰ μὲν τῶν ἀγαθῶν θρεπτέον ἔφαμεν εἶναι, τὰ δὲ τῶν κακῶν εἰς τὴν ἄλλην λάθρα διαδοτέον πόλιν· ἐπαυξανομένων δὲ σκοποῦντας ἀεὶ τοὺς ἀκίους πάλιν ἀνάγειν δεῖν, τοὺς δὲ παρὰ σφίσις ἀναξίους εἰς τὴν τῶν ἐπανιόντων χώραν μεταλάττειν;

Κείμεν. 79: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1335a-b.

Εἴπερ οὖν ἀπ' ἀρχῆς τῶν νομοθέτην ὁρᾶν δεῖ ὅπως βέλτιστα τὰ σώματα γένηται τῶν τρεφομένων, πρῶτον μὲν ἐπιμελητέον περὶ τῆς σύζευξιν, πότε καὶ ποίους τινὰς ὄντας χρῆ

ποιεῖσθαι προς ἀλλήλους τὴν γαμικὴν ὁμιλίαν. δεῖ δ' ἀποβλέποντα νομοθετεῖν ταύτην τὴν κοινωνίαν πρὸς αὐτοὺς τε καὶ τὸν τοῦ ζῆν χρόνον, ἵνα συγκαταβαίνωσι ταῖς ἡλικίαις ἐπὶ τὸν αὐτὸν καιρὸν καὶ μὴ διαφωνῶσιν αἱ δυνάμεις τοῦ μὲν ἔτι δυναμένου γεννᾶν τῆς δὲ μὴ δυναμένης, ἢ ταύτης μὲν τοῦ δ' ἀνδρὸς μὴ· [...] ἔπειτα καὶ πρὸς τὴν τῶν τέκνων διαδοχὴν, δεῖ γὰρ οὐτε λίαν ὑπολείπεσθαι ταῖς ἡλικίαις τὰ τέκνα τῶν πατέρων [...] ἔτι δ', ὄθεν ἀρχόμενοι δεῦρο μετέβημεν, ὅπως τὰ σώματα τῶν γεννωμένων ὑπάρχη πρὸς τὴν τοῦ νομοθέτου βούλησιν. [...] ἔστι δ' ὁ τῶν νέων συνδυασμὸς φαῦλος πρὸς τὴν τεκνοποιίαν· ἐν γὰρ πᾶσι ζώοις ἀτελῆ τὰ τῶν νέων ἔκγονα, καὶ θηλυτόκα μᾶλλον καὶ μικρὰ τὴν μορφήν, ὥστ' ἀναγκαῖον ταῦτο τοῦτο συμβαίνειν καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. τεκμήριον δὲ ἐν ὄσας γὰρ τῶν πόλεων ἐπιχωριάζει τὸ νέους συζευγνύναι καὶ νέας, ἀτελεῖς καὶ μικροὶ τὰ σώματα εἰσιν. [...] τοῖς δὲ περὶ τὴν ὥραν χρόνοις δεῖ χρῆσθαι οἷς οἱ πολλοὶ χρῶνται, καλῶς καὶ νῦν ὀρίσαντες χειμῶνος τὴν συναυλίαν ποιεῖσθαι ταύτην [...] οἱ τε γὰρ ἰατροὶ τοὺς καιροὺς τῶν σωμάτων ἱκανῶς λέγουσι καὶ περὶ τῶν πνευμάτων οἱ φυσικοὶ, τὰ βόρεια τῶν νοτίων ἐπαινοῦντες μᾶλλον. ποίων δὲ τινῶν τῶν σωμάτων ὑπαρχόντων μάλιστα ἂν ὄφελος εἴη τοῖς γεννωμένοις, ἐπιστήσασιν μὲν μᾶλλον λεκτέον [...] καὶ πόσον χρόνον λειτουργεῖν ἀρμόττει πρὸς τεκνοποιίαν ὀρίσθω. τὰ γὰρ τῶν πρεσβυτέρων ἔκγονα, καθάπερ τὰ τῶν νεωτέρων, ἀτελῆ γίνονται καὶ τοῖς σώμασι καὶ τὰς διανοίας, τὰ δὲ τῶν γεγηρακότων ἀσθενῆ· διὸ κατὰ τὴν τῆς διανοίας ἀκμὴν.

Κεῖμ. 80: Αριστοτέλης, Περὶ ζώων γενέσεως, 4.772a30-772b30.

ἔαν δὲ ποτε πλεῖον (ενν. γενετικὸ ὑλικό) ἔλθῃ διτοκεῖ τότε. διὸ καὶ δοκεῖ τερατώδη τὰ τοιαῦτ' εἶναι μᾶλλον, ὅτι γίνονται παρὰ τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ τὸ εἰωθός. [...] Τῶν δὲ πλεοναζόντων μορίων παρὰ φύσιν τὸ αὐτὸ αἴτιον καὶ τῆς διδυμοτοκίας. [...] τότε γὰρ συμβαίνει μὲν μόριον μεῖζον τῶν ἄλλων ἔχειν, οἷον δάκτυλον ἢ χεῖρα ἢ πόδα ἢ τι τῶν ἄλλων ἀκρωτηρίων ἢ μελῶν, ἢ σχισθέντος τοῦ κῆματος πλείω γίνεσθαι, καθάπερ ἐν τοῖς ποταμοῖς αἱ δῖναι. [...] Ὅσα δε συμβαίνει τοιαῦτα ὥστε δύο ἔχειν αἰδοῖα, τὸ μὲν ἄρρενος τὸ δὲ θήλεος, αἰεὶ μὲν τῶν πλεοναζόντων γίνονται τὸ μὲν κύριον τὸ δ' ἄκυρον τῶν κατὰ τὴν τροφήν αἰεὶ ἀμαυροῦσθαι ἅτε παρὰ φύσιν ὄν, προσπέφυκε δ' ὥσπερ τὰ φύματα· καὶ γὰρ ταῦτα λαμβάνει τροφήν, καίπερ ὄντα ὑστερογενῆ καὶ παρὰ φύσιν.

Κεῖμ. 81: Απολλόδοφος, Βιβλιοθήκη, Γ', 3.17.

Γλαῦκος δὲ ἔτι νήπιος ὑπάρχων, μὲν διώκων εἰς μέλιτος πίθον πεσὼν ἀπέθανεν. ἀφανοῦς δὲ ὄντος αὐτοῦ Μίνως πολλὴν ζήτησιν ποιούμενος περὶ τῆς εὐρέσεως ἐμαντεύετο. [...] συγκληθέντων δὲ τῶν μάντεων Πολύιδος ὁ Κοιρανοῦ [...] ζητεῖν τὸν παῖδα

ἀναγκασθεὶς διὰ τινος μαντείας ἀνεῦρε. [...] θεασάμενος δὲ Πολύιδος καὶ θαυμάσας, τὴν αὐτὴν πόαν προσενεγκὼν τῷ τοῦ Γλαύκου σώματι ἀνέστησεν.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Αισχίνης, *Περὶ τῆς παραπρεσβεΐας*: Darwin C. A. (επιμ.), *The speeches of Aeschines*, William Heinemann Ltd., London, 1919.

Αισχύλος, *Ικέτιδες*: Smyth H. W. (επιμ.), *Suppliant Women*, William Heinemann Ltd., London, 1926.

Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*: Frazer J. G (επιμ.), *Apollodorus. The Library*, Harvard University Press, Cambridge, 1921.

Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*: Rose V. (επιμ.), *Aristotelis Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*, Teubner, Leipzig, 1866.

Αριστοτέλης, *Περὶ ζῶων γενέσεως*: Peck A. L. (επιμ.), *Aristotle. Generation of Animals*, *Loeb Classical Library 366*, Harvard University Press, Cambridge, 1942.

Αριστοτέλης, *Περὶ ζῶων μορίων*: Forster E. S. – Peck A. L. (μτφρ.), *Aristotle. Parts of Animals. Movement of Animals. Progression of Animals* (*Loeb Classical Library 323*), Harvard University Press, Cambridge, 1937.

Αριστοτέλης, *Περὶ χρωμάτων*: Hett W. S. (μτφρ.), *Aristotle. On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias* (*Loeb Classical Library 307*), Harvard University Press, Cambridge, 1936.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*: Ross W. D. (επιμ.), *Aristotle's Politica*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1957.

Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*: Hall F. W. – Geldart W. M. (επιμ.), *Aristophanes Comoediae*, τ. 2, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1907.

Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*, Hall F. W. – Geldart W. M. (επιμ.), *Aristophanes Comoediae*, τ. 2, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1907.

Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*: Hall F. W. – Geldart W. M. (επιμ.), *Aristophanes Comoediae*, τ. 2, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1907.

Βιργίλιος, *Αινειάδα*: Williams T. C. (μτφρ.), *Vergil. Aeneid*, Houghton Mifflin Co, Boston, 1910.

Γαληνός, *Υγιεινῶν*: Johnston I. (επιμ.), *Galen. Hygiene* (*Loeb Classical Library 535*). Harvard University Press, Cambridge, 2018.

Γιουβενάλης, *Satirae*: Ramsay G. G. (μτφρ.), *Juvenal and Persius*, G. P. Putnam's Son, New York, 1918.

Ευριπίδης, *Ἠλέκτρα*: Murray G. (επιμ.), *Euripides Fabulae, vol 2*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1913.

Ευριπίδης, *Ἰων*: Murray G. (επιμ.), *Euripides Fabulae, vol 2*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1913.

Ζηνόβιος, *Παροιμίες*: Von Leutsch E. L. – Schneidewin F. G. (επιμ.), *Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum: Volume 1, Pseudoepigraphi Graeci: Zenobius, Diogenianus, Plutarchus, Gregorius Cyprius cum Appendice Proverbiorum*, Cambridge Library Collection-Classics, Cambridge University Press, 2010.

Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι I*: Godley A. D. (επιμ.), *Herodotus*, Harvard University Press, Cambridge, 1920.

Θεόκριτος, *Εἰδύλλια*: Cholmeley R. J. (επιμ.), *Idylls. Theocritus*, George Bell & Sons, London, 1901.

Θεόφραστος, *Χαρακτήρες*: Diels H. (επιμ.), *Characters. Theophrastus*, Oxford University Press, Oxford, 1909.

Ἱπποκρατική Συλλογή, *Αφορισμοί*: Adams C. D. (επιμ.), *The Genuine Works of Hippocrates. Hippocrates.*, Dover, New York, 1968.

Ἱπποκρατική Συλλογή: *Περὶ ἀέρων ὑδάτων καὶ τόπων*: Jones W. H. S. (επιμ.), *Hippocrates Collected Works I*, Harvard University Press, Cambridge, 1868.

Ἱπποκρατική Συλλογή: *Περὶ γονῆς*: Potter P. (επιμ.), *Generation. Nature of the Child. Diseases 4. Nature of Women. Barreness, Hippocrates vol. X*. (Loeb Classical Library, 520), Harvard University Press, Cambridge, 2012.

Ἱπποκρατική Συλλογή: *Περὶ Ὀκταμήνου*: Potter P. (επιμ.), *Coan Prenotions. Anatomical and Minor Clinical Writings. Hippocrates vol. IX*, (Loeb Classical Library, 519), Harvard University Press, Cambridge, 2010.

Ἱπποκρατική Συλλογή, *Περὶ Νούσων*: Jones W. H. S. (επιμ.), *Hippocrates Collected Works I*, Harvard University Press, Cambridge, 1868.

Ἰσαίος, *Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου*: Forster E. D. (επιμ.), *Isaeus*, William Heinemann Ltd., London, 1962.

Ἰσίδωρος της Σεβίλλης, *Etymologiae*: Lindsay W. M. (επιμ.), *Isidori Hispalensis Episcopi: Etymologiarum Sive Originum, Vol. 1: Libros I-X*, Oxford Classical Texts, Oxford University Press, Oxford, 1911.

Κικέρωνας, *Tusculanes Disputationes*: Pohlenz M. (επιμ.), *Tusculanae Disputationes. M. Tullius Cicero*, Teubner, Leipzig, 1918.

Λυκόφρων, *Ἀλεξάνδρα*: Mair A. W. (επιμ.), *Lycophron. Alexandra*, William Heinemann, London, 1921.

Μακρόβιος, *Saturnalia*: Kaster R. (επιμ.), *Macrobius. Saturnalia, vol. I: Books 1-2* (Loeb Classical Library 510), Harvard University Press, Cambridge, 2011.

- Μένανδρος, *Σαμία*: Arnott W. G. (επιμ.), *Samia. Sikyonioi. Synaristosai. Phasma. Unidentified Fragments, Menander vol. III* (Loeb Classical Library 460), Harvard University Press, Cambridge, 2000.
- Νόννος Πανοπολίτης, *Διονυσιακά*: Rouse W. H. D. (επιμ.), *Nonnus of Panopolis. Dionysiaka*, Harvard University Press, Cambridge, 1942.
- Ξενοφών, *Ἑλληνικά*: Brownson C. L. (επιμ.), *Xenophon*, Harvard University Press, Cambridge, 1918.
- Οβίδιος, *Fasti*: Frazer J. G. (επιμ.), *P. Ovidius Naso. Ovid's Fasti*, Harvard University Press, Cambridge, 1933.
- Όμηρος, *Οδύσσεια*: Murray A. T. (επιμ.), *Homer. The Odyssey*, Harvard University Press, Cambridge, 1919.
- Όμηρος, *Ιλιάδα*: Murray A. T. (επιμ.), *Homer. The Iliad*, Harvard University Press, Cambridge, 1924.
- Ομηρικός ύμνος *Εἰς Απόλλωνα*: Evelyn-White H. (επιμ.), *Homeric Hymns*, Harvard University Press, Cambridge, 1914.
- Ομηρικός ύμνος *Εἰς Δημήτραν*: Evelyn-White H. (επιμ.), *Homeric Hymns*, Harvard University Press, Cambridge, 1914.
- Ορφικός Ὑμνος *Ἀρτέμιδος*: Hermann G. (επιμ.), *Orphica cum notis Stephani H., Eschenbachii A., Gesneri I., Tyrwhitti Th.*, Fritsch, Leipzig, 1805.
- Ορφικός ύμνος *Εἰς Ἑκάτην*: Hermann G. (επιμ.), *Orphica cum notis Stephani H., Eschenbachii A., Gesneri I., Tyrwhitti Th.*, Fritsch, Leipzig, 1805.
- P. Oxy. IV*: Grenfell B. P. – Hunt A. S. (επιμ.), *The Oxyrhynchus Papyri, Parts I-VI*, Egypt Exploration Fund, London, 1898.
- Παυσανίας *Λακωνικά*: Spiro F. (επιμ.), *Pausaniae Graeciae Descriptio*, Teubner, Leipzig, 1903.
- Παυσανίας, *Ἄττικά*: *Pausaniae Graeciae Descriptio*, Teubner, Leipzig, 1903.
- Πέρσιος, *Satirae*: Ramsay G. G. (επιμ.), *Juvenal and Persius*, William Heinemann, London, 1918.
- Πλάτωνας, *Αλκιβιάδης*: Burnet J. (επιμ.), *Platonis Opera*, Oxford University Press, 1903.
- Πλάτωνας, *Θεαίτητος*: Burnet J. (επιμ.), *Platonis Opera*, Oxford University Press, 1903.
- Πλάτωνας, *Νόμοι*: Burnet J. (επιμ.), *Platonis Opera*, Oxford University Press, 1903.
- Πλάτωνας, *Πολιτεία*: Burnet J. (επιμ.), *Platonis Opera*, Oxford University Press, 1903.
- Πλάτων, *Τιμαίος*: Burnet J. (επιμ.), *Platonis Opera*, Oxford University Press, 1903.

- Πλάτωνας, *Φαίδων*: Burnet J. (επιμ.), *Platonis Opera*, Oxford University Press, 1903.
- Πλίνιος, *Historia Naturalis*: Mayhoff K. F. Th. (επιμ.), *Naturalis Historia. Pliny the Elder*, Teubner, Lipsiae, 1906.
- Πλούταρχος, *Ἠθικά, Αἴτια Ῥωμαϊκά*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1889.
- Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Ανκούργος*: Perrin B. (επιμ.), *Plutarch. Plutarch's Lives*, Harvard University Press, Cambridge, 1914.
- Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Νουμάς*: Perrin B. (επιμ.), *Plutarch. Plutarch's Lives*, Harvard University Press, Cambridge, 1914.
- Πλούταρχος, *Ἠθικά: Παραμυθητικός πρὸς τὴν γυναῖκα*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1891.
- Πλούταρχος, *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1888.
- Πλούταρχος, *Ἠθικά, Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1895.
- Πλούταρχος, *Ἠθικά, Περὶ τῆς εἰς τὰ ἐγγονα φιλοστοργίας*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1891.
- Πλούταρχος, *Ἠθικά, Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1891.
- Πλούταρχος, *Ἠθικά: Περὶ τῶν ἐκλειπομένων χρηστηρίων*: Bernardakis G. (επιμ.), *Plutarch. Moralia*, Teubner, Leipzig, 1891.
- Πολύβιος, *Ἱστορίαι*: Shuckburgh E. (επιμ.), *Histories. Polybius*, Macmillan, London, 1889.
- Ποσειδίππος, *Ἐρμαφρόδιτοι*, 338: Austin C. (επιμ.), *Comicorum Graecorum Fragmenta in papyris reperta*, De Gruyter, Berlin, 1973.
- Σμωνίδης, (PMG 543): Campbell D. (επιμ.), *Greek Lyric, Volume III: Stesichorus, Ibycus, Simonides, and Others* (Loeb Classical Library 476), Harvard University Press, Cambridge, 1991.
- Σοφοκλής, *Αντιγόνη*: Storr F. (επιμ.), *Sophocles Vol. I: Oedipus the king. Oedipus at Colonus. Antigone* (Loeb Classical Library 20), William Heinemann Ltd., London, 1912.
- Σωρανός, *Περὶ γυναικείων*: Rose V. (επιμ.), *Sorani Gynaeciorum vetus translatio latina*, Teubner, Leipzig, 1882.

Scriptores Historiae Augustae: *Antoninus Diadumenianus*: Magie D. (επιμ.), *Scriptores Historiae Augustae*, vol. 2, William Heinemann, New York, 1924.

Τίτος Λίβιος, *XL*: Sage E. – Schlesinger A. (μτφρ.), *Livy. History of Rome, Volume XII: Books 40-42* (Loeb Classical Library 332), Harvard University Press, Cambridge, 1938.

Τυρταίος, fr. 12 West: Gerber D. (επιμ.), *Greek Elegiac Poetry. From the Seventh to the Fifth Centuries BC* (Loeb Classical Library 258), Harvard University Press, Cambridge, 1999.

Φουλγέντιος, *Expositio sermonum antiquorum*: Helm R. (επιμ.), *Fabii Planciadis Fulgentii V.C. Opera*, Teubner, Leipzig, 1898.

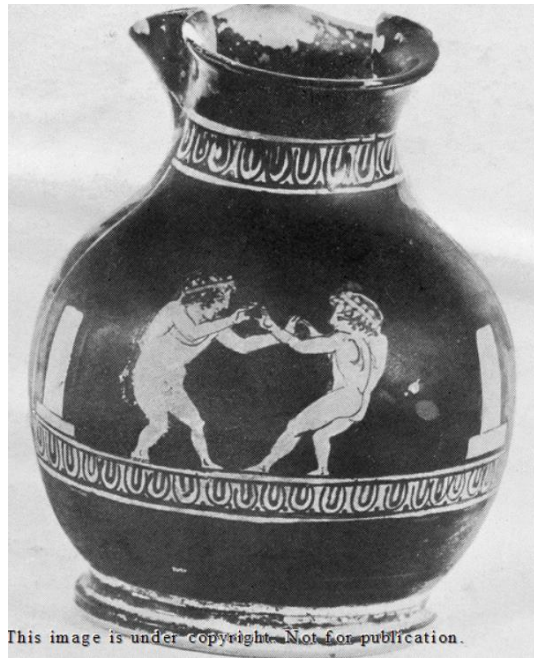
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1: Η επιτύμβια στήλη της Μαλθάκης από το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς (αρ. ευρ. 21), 330-320 π.Χ.

Εικ. 2: Παράσταση λουτρού του βρέφους από μαρμάρινη, ρωμαϊκή σαρκοφάγο. 170-180 μ.Χ., Museo archeologico Regionale, Agrigento.

Εικ. 3: Μικρογραφικός αττικός χους με παράσταση παιδιών που μιμούνται αθλητές σε αγώνισμα πάλης, 450-400 π.Χ., Boston Museum of Fine Arts, αρ. κατ. 95.53.
© www.beazley.ox.ac.uk

Εικ. 4: Αττικός ερυθρόμορφος χους με παράσταση βρέφους που προσπαθεί να αγγίξει μια μπάλα, ΕΑΜ (αρ.1739), 410-400 π.Χ.

Εικ. 5: Αττική λήκυθος λευκού βάθους με παράσταση παιδιού, καθήμενου σε βραχώδες έξαρμα που υποδέχεται τον Χάροντα, κατά την άφιξή του. ΕΑΜ (αρ. 1814), 430-420 π.Χ.

Εικ. 6: Επιτύμβια στήλη βρέφους με μπάλα και πτηνό, ΕΑΜ (αρ. 1040), 550-500 π.Χ.

Εικ. 7: Ψηφιακή αναπαράσταση της θέσης των βρεφών στο εσωτερικό των αγγείων.

Εικ. 8: Ταφή παιδιού από Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας στο εσωτερικό ανοιχτής λάρνακας, Τάφος 17, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.

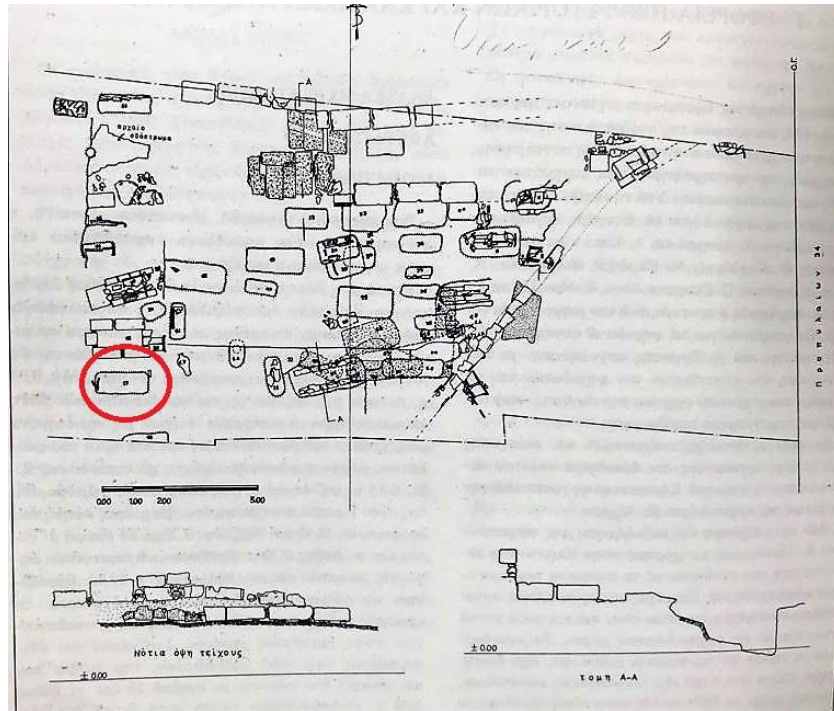
Εικ. 9: Εγχυτρισμοί βρεφών από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλεια. Αριστερά το βρέφος έχει τοποθετηθεί με το κεφάλι προς το λαιμό του αγγείου, ενώ δεξιά προς τη βάση του.

Εικ. 10: Εγχυτρισμός σε αμφορέα από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλεια με τραπεζιόσχημη οπή για την εισαγωγή του βρέφους.

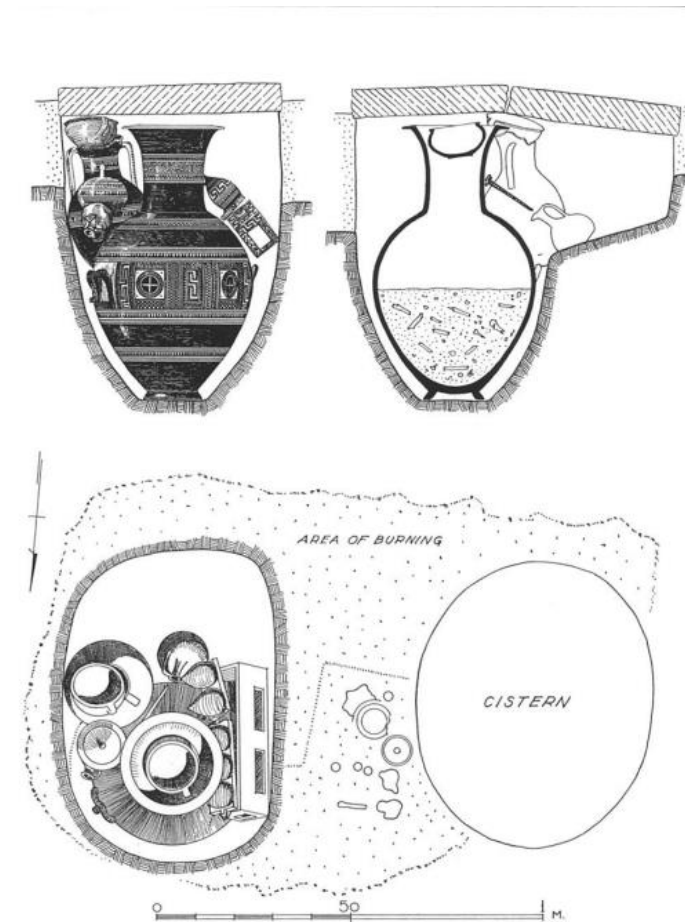
Εικ. 11: Εγχυτρισμός από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλεια, περιβαλλόμενος από λίθους για τη στήριξη του αγγείου.

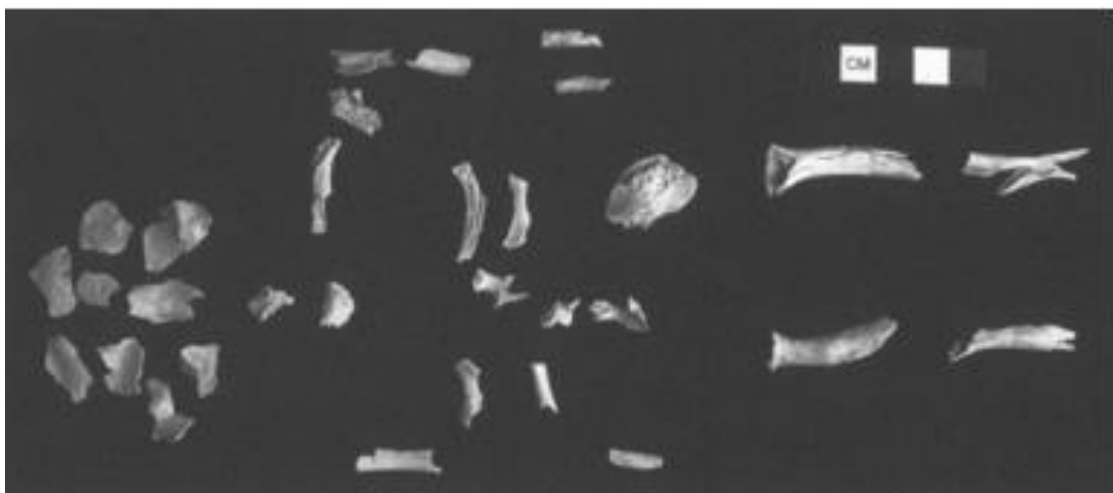
Εικ. 12: Σχεδιαστική αναπαράσταση των ταφών της οδού Προπυλαίων (αρ. 37). Στον κύκλο εσωκλείεται ο Τάφος 7 μητέρας και νηπίου.

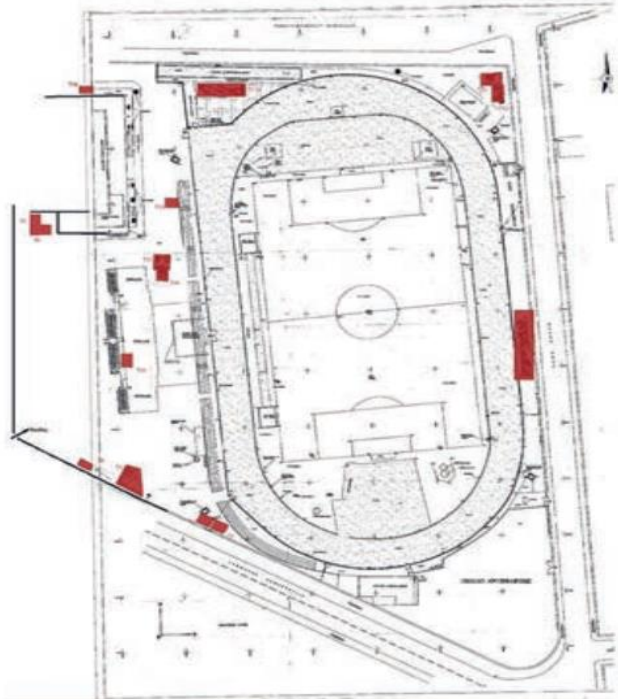
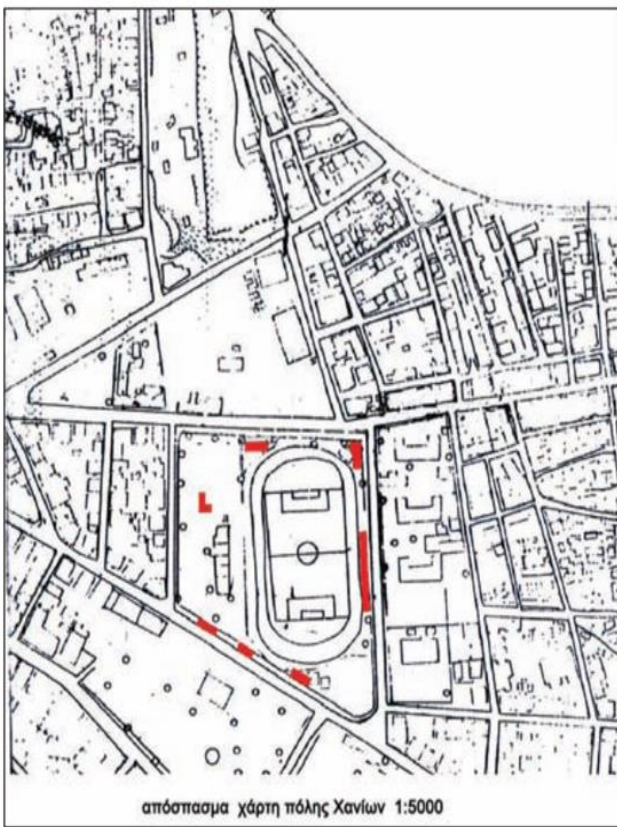
Εικ. 13: Η ταφή Η 16:6 κατά την ανασκαφή.

Εικ. 14: Σχεδιαστική αναπαράσταση της ταφής Η 16:6 και των κτερισμάτων.

Εικ. 15: Το έμβryo ΑΑ 302 της ταφής η 16:6.

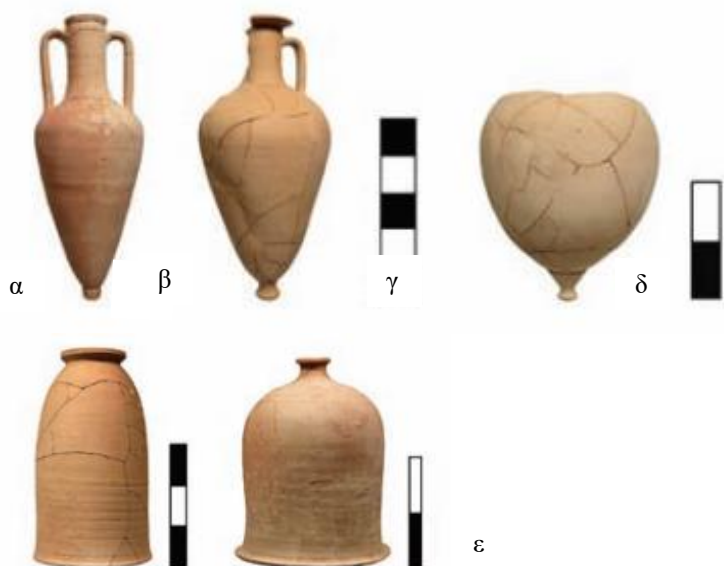
Εικ. 16: Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του Σταδίου των Χανίων (αριστερά) και του Εθνικού Σταδίου των Χανίων (δεξιά). Με κόκκινο σημειώνονται οι ανεσκαμμένες περιοχές.

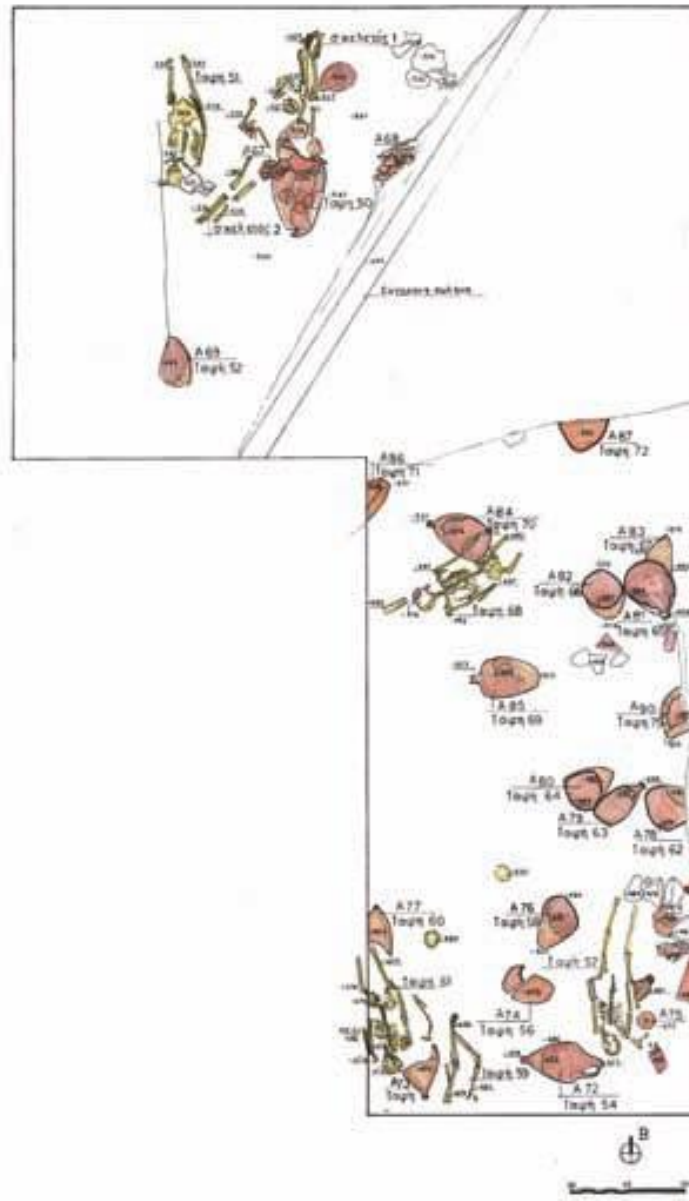
Εικ. 17: *In situ* Εγχυτρισμοί από το νεκροταφείο των Χανίων.

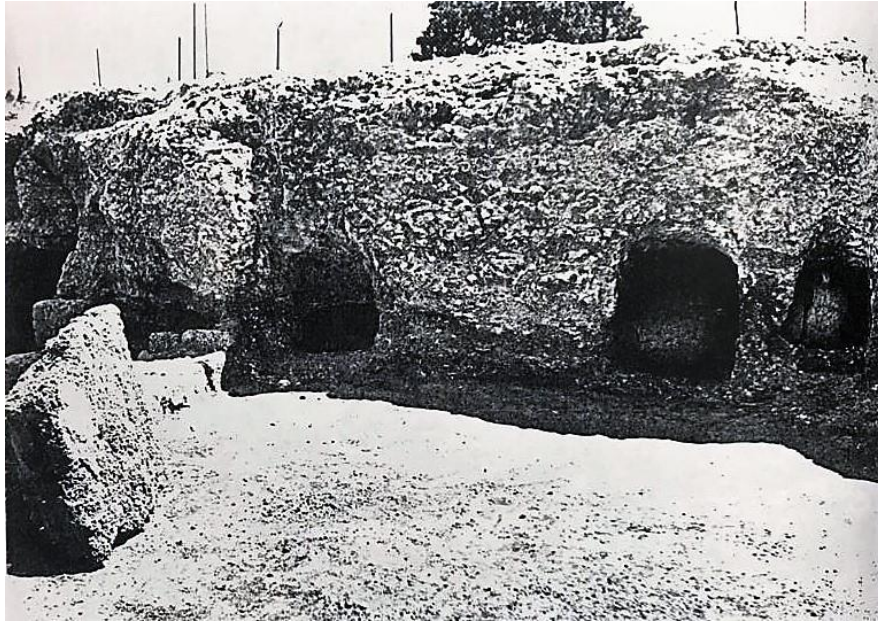
Εικ. 18: Κτερίσματα που συνόδευαν εγχυτρισμούς από το νεκροταφείο των Χανίων.

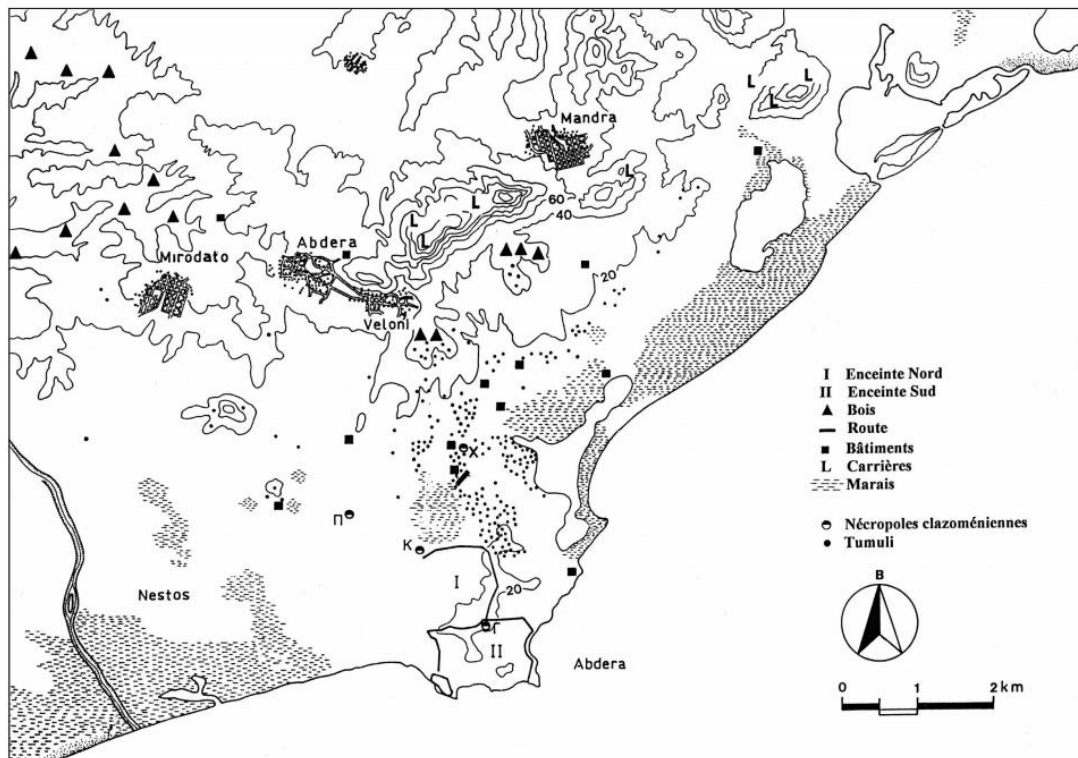
Εικ. 19: Εμπορικοί αμφορείς (α,β,γ) και κυπέλες (δ,ε), που χρησιμοποιήθηκαν ως αγγεία εγχυτρισμού στο νεκροταφείο των Χανίων.

Εικ. 20: Κάτοψη του ΒΑ τμήματος του νεκροταφείου – Η διασπορά των εγχυτρισμών και των υπόλοιπων ταφών της τομής.

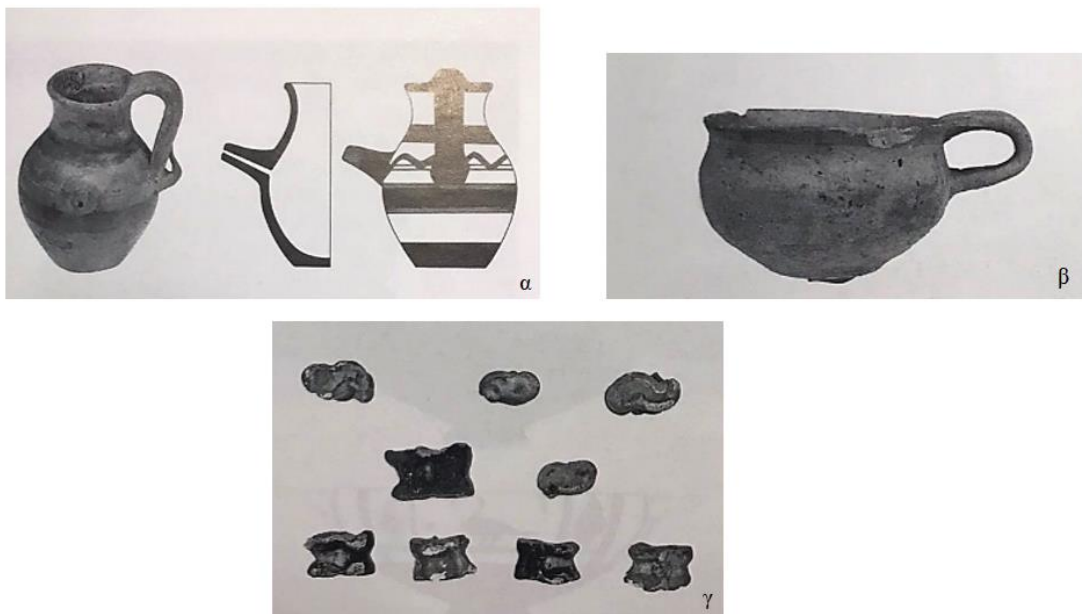
Εικ. 21: Αποψη του βράχου από το νεκροταφείο της Ρόδου. Οι λαξευμένες στο βράχο θήκες, στο εσωτερικό των οποίων εντοπίστηκαν εγχυτρισμοί.

Εικ. 22: Χάρτης της πόλης των Αβδήρων και της κατανομής των νεκροταφείων περίξ των περιβόλων της.

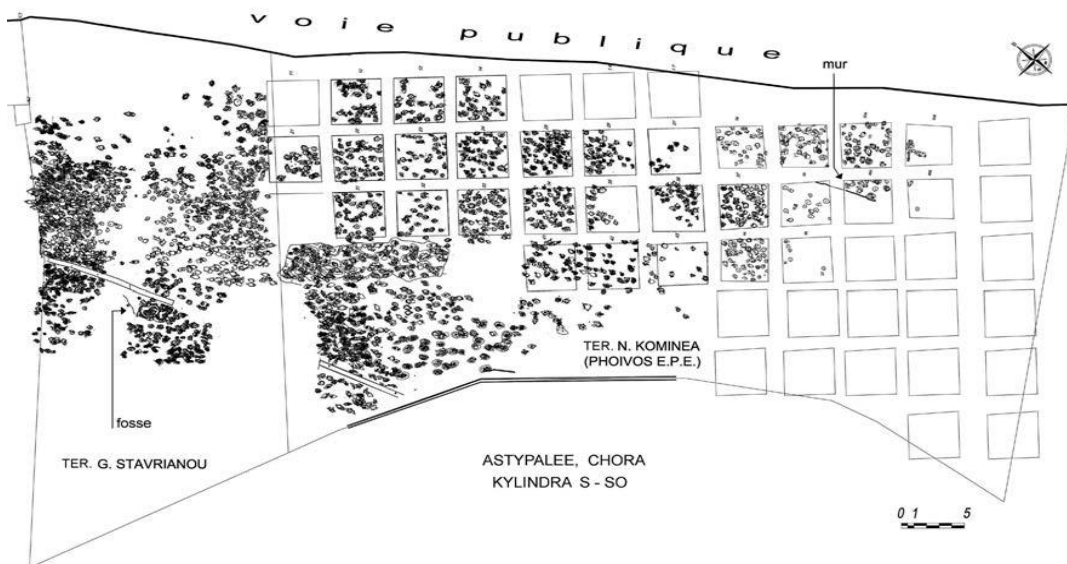
Εικ. 23: Αποψη τομής του αρχαϊκού νεκροταφείου των Αβδήρων, στην οποία αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός εγχυτρισμών.

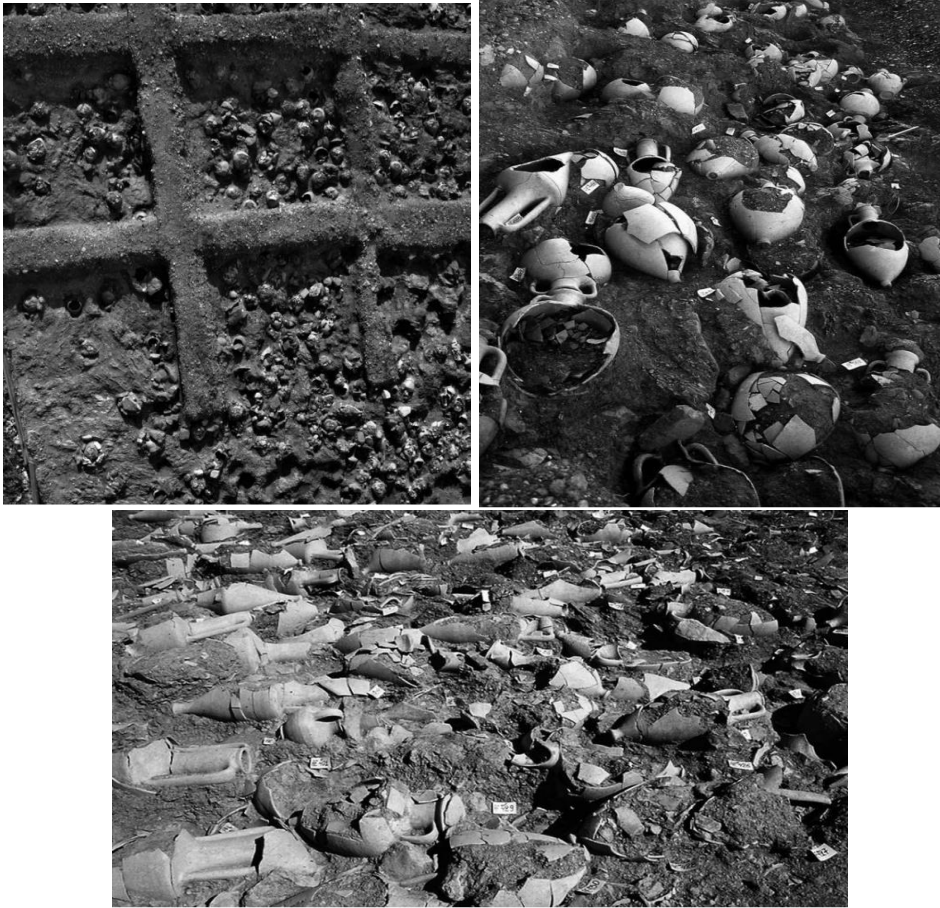
Εικ. 24: Τα κτερίσματα της ταφής K82 (ταφή ατόμου 25-35 ετών και εγχυτρισμός βρέφους 9-11 μηνών) από το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων: α) θήλαστρο, β) κύπελλο και γ) αστράγαλοι.

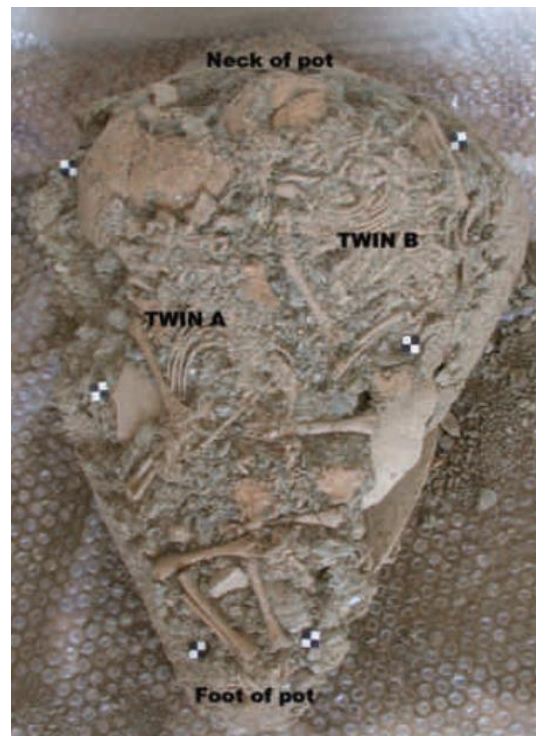
Εικ. 25: Άποψη της Χώρας της Αστυπάλαιας και των νεκροταφείων.

Εικ. 26: Η μεγάλη συγκέντρωση των εγχυτρισμών στα οικόπεδα Κομνηνά και Σταυριανού.

Εικ. 27: *In situ* εγχυτρισμοί από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας.

Εικ. 28: Εγχυτρισμός διδύμων βρεφών από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας.

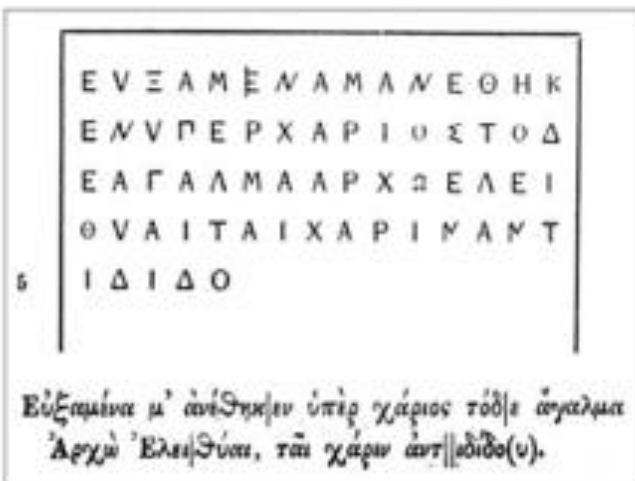
Εικ. 29: Αμφορέας τύπου Παλαιστίνης με μεγάλη ωσειδή οπή εγχυτρισμού (αριστερά) και σφαιρικός αμφορέας, η οπή του οποίου έχει καλυφθεί με κεραμικά όστρακα.

Εικ. 30: Κεφαλή ειδωλίου του αιγυπτιακού θεού Βès από εγχυτρισμό νηπίου 1,5 περ. ετών.

α

β

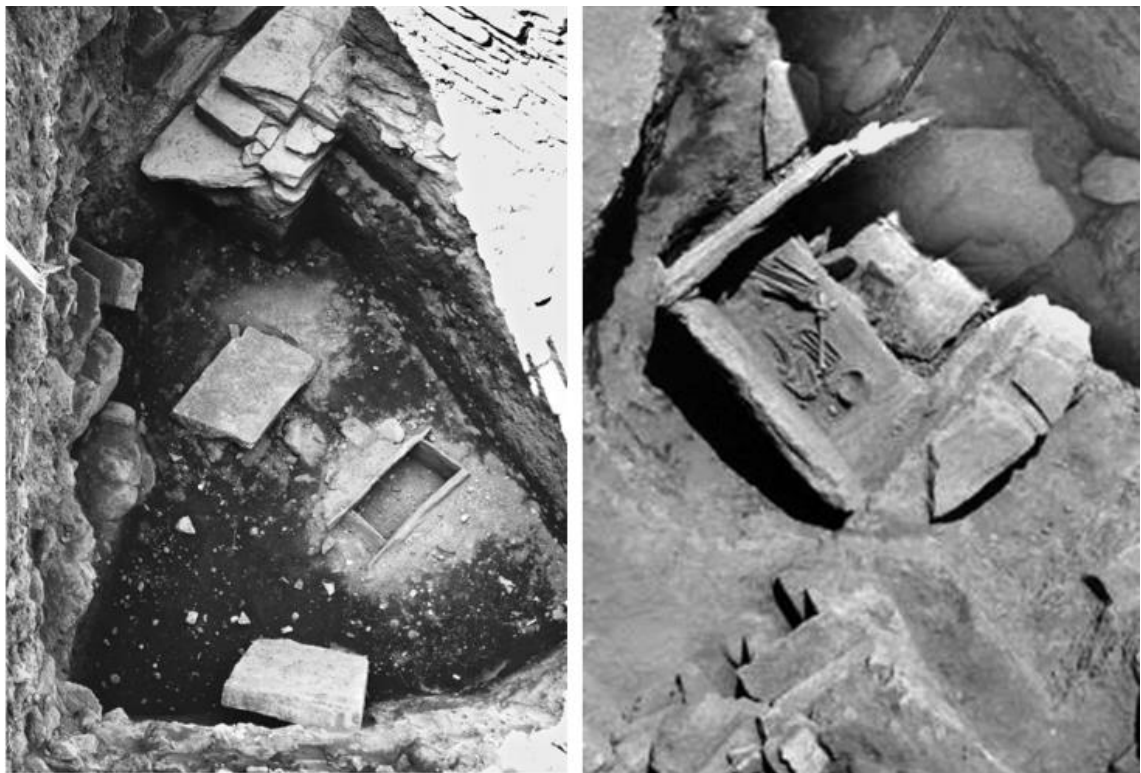

γ

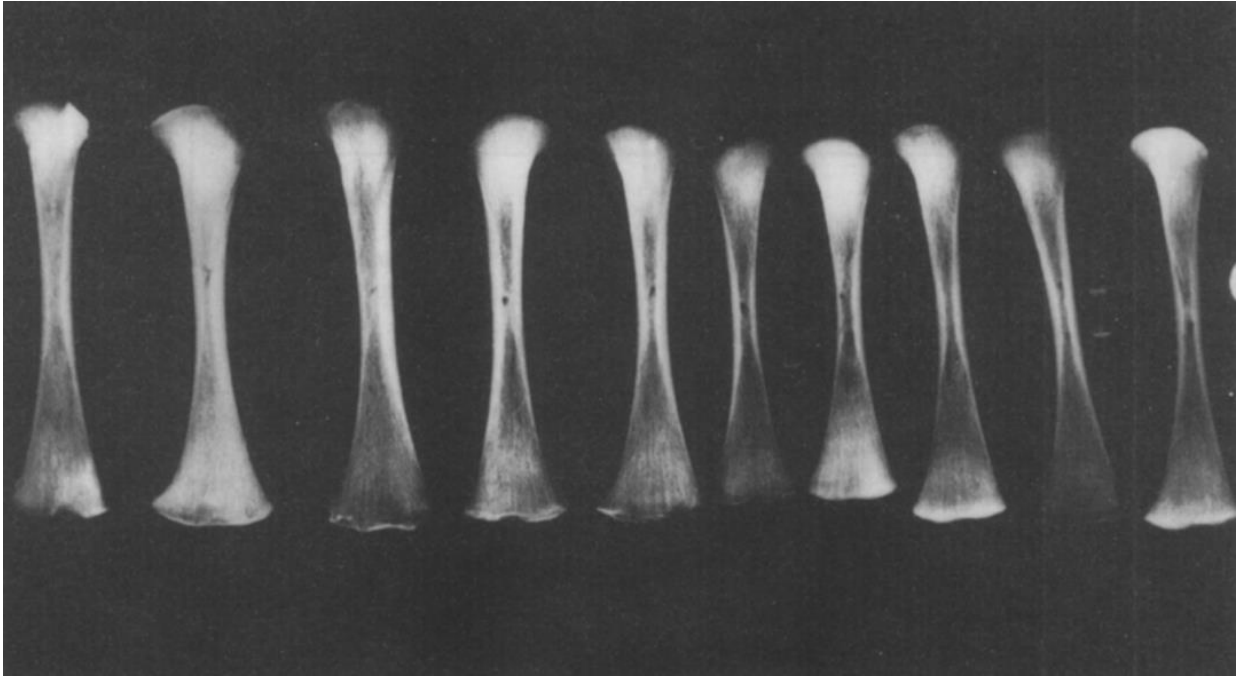
Εικ. 31: Οι επιγραφές που συσχετίζουν το νεκροταφείο της Κυλίνδρας με ιερό. Η πρώτη επιγραφή (α) απευθύνεται στην Αρτέμιδα Λοχία, ενώ οι άλλες (β και γ) στην Ελείθια.

Εικ. 34: Χρηστικά αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως αγγεία εγχυτρισμού από τον Ωρωπό.

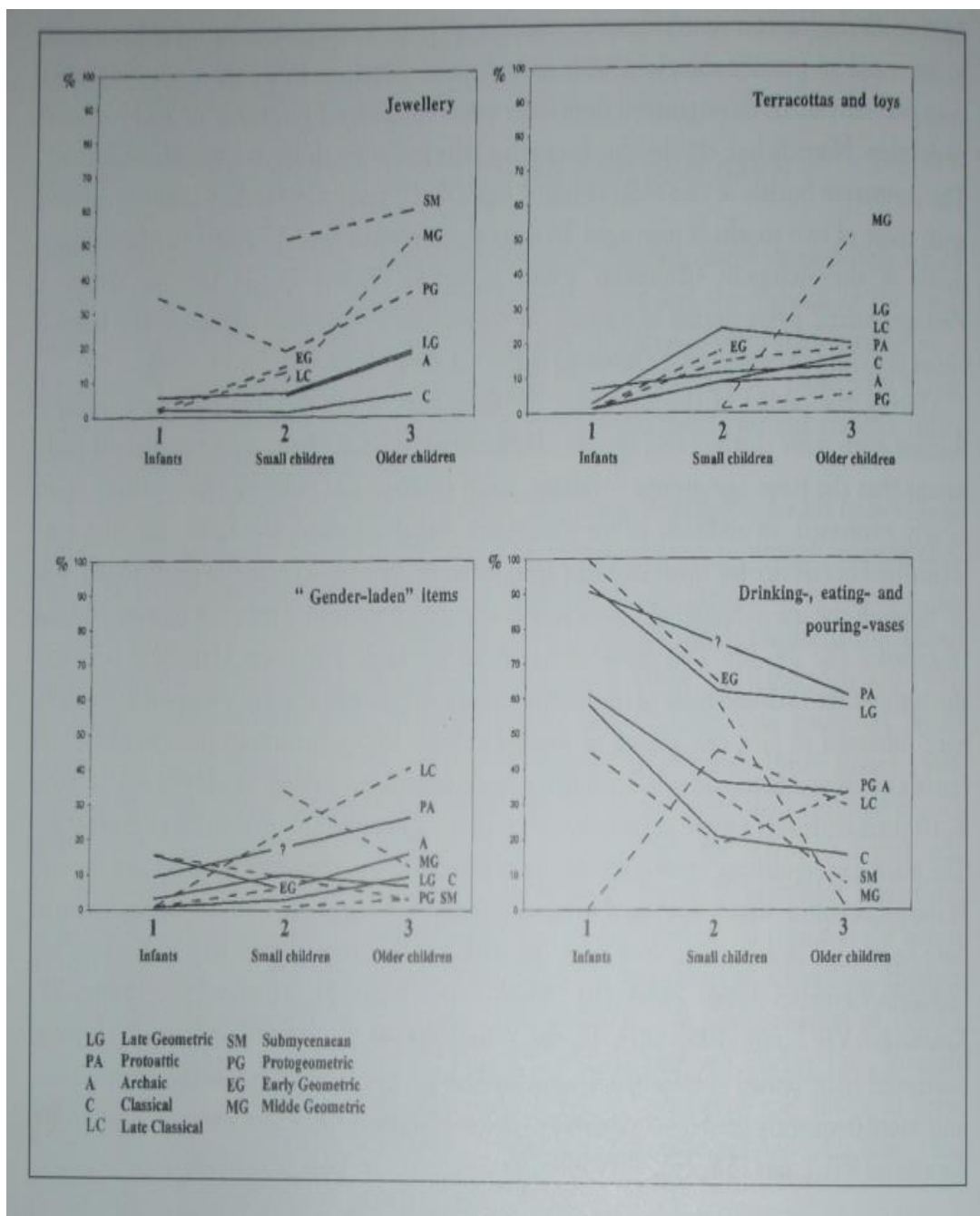
Εικ. 35: Οι γεωμετρικές ταφές στο χώρο των κεραμικών κλιβάνων της Παροικιάς.

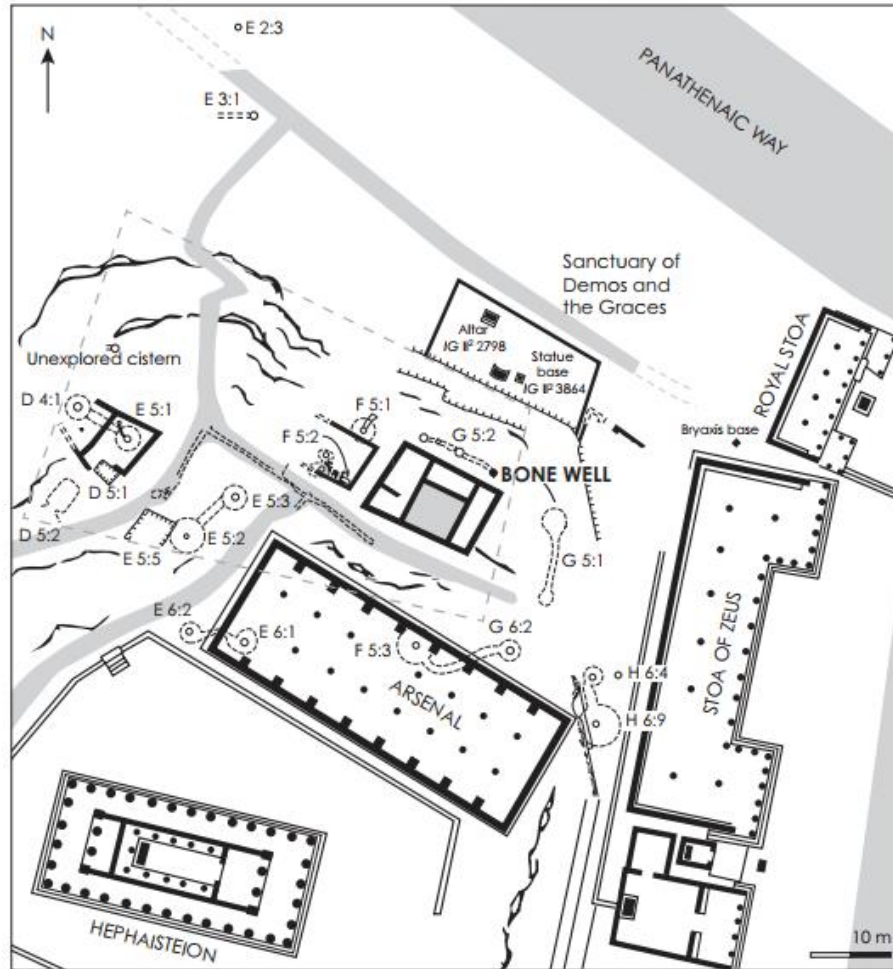
Εικ. 36: Μακρά οστά των βρεφών από τη σιταποθήκη της Ασκαλώνας.

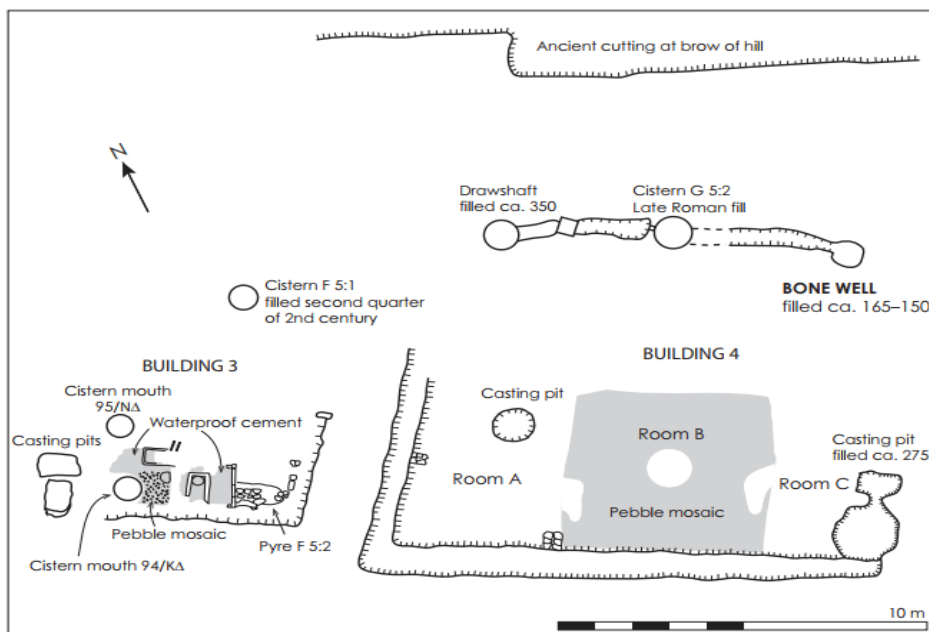
Εικ. 37: Ερυθρόμορφος αττικός χους του Ζωγράφου της Ερέτριας με παράσταση του τελετουργικού της Αιώρας. 425 π.Χ., ΕΑΜ (αρ. VS319).

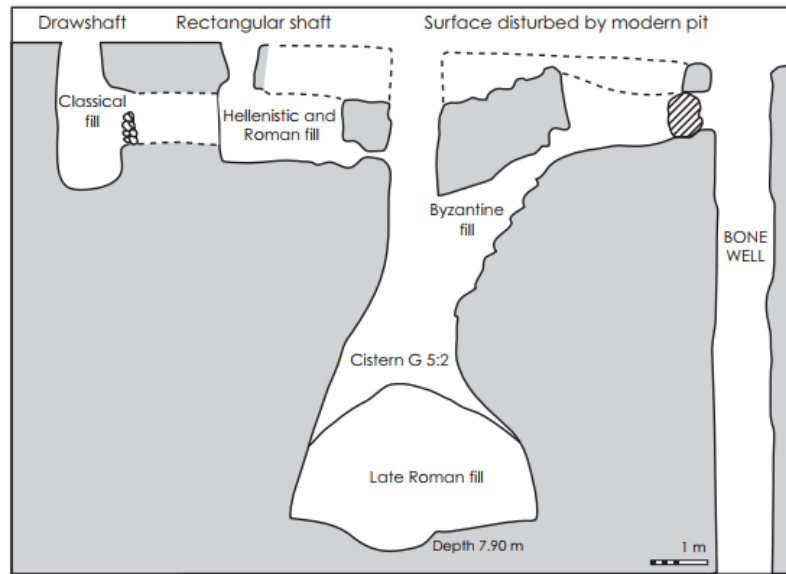
Εικ. 38: Η συχνότητα και οι κατηγορίες κτερισμάτων σε ταφές της Αττικής από το 1100 έως και το 300 π.Χ. Τα ελληνιστικά κτερίσματα δεν συμπεριλαμβάνονται λόγω του περιορισμένου υλικού.

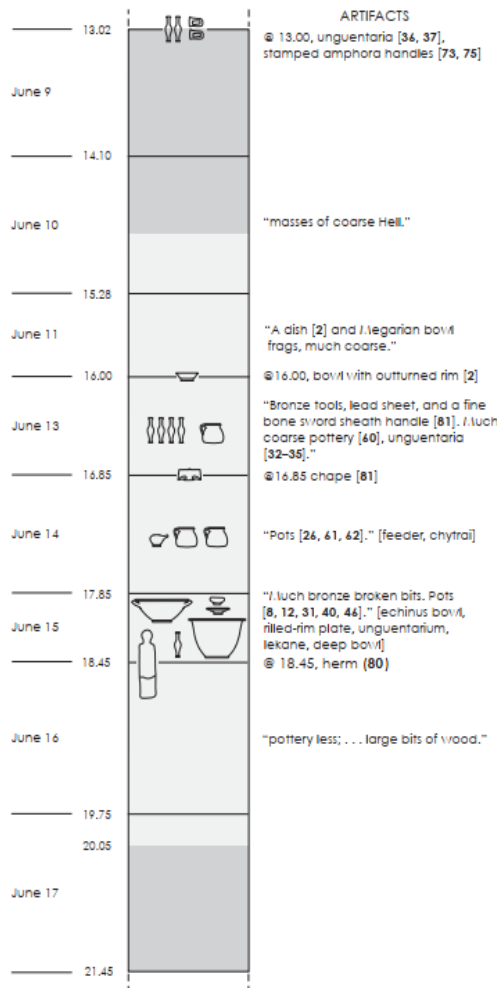
Εικ. 39: Κάτοψη της ευρύτερης περιοχής του πηγαδιού G 5:3, το οποίο σημειώνεται ως “Bone Well”.

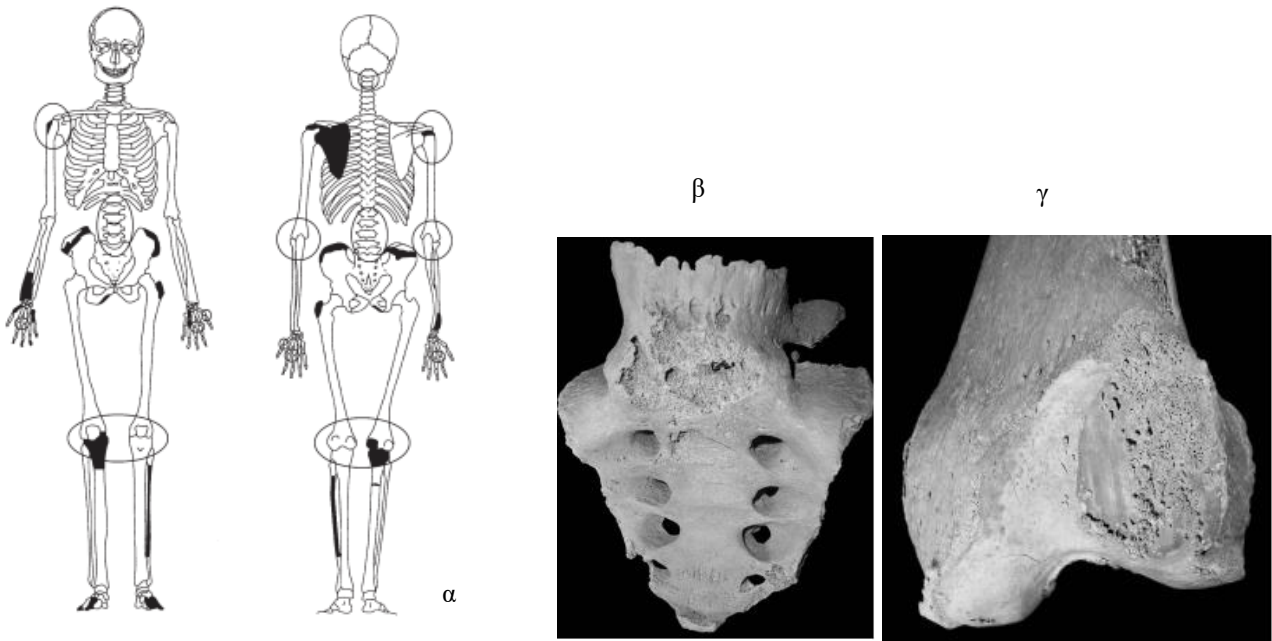
Εικ. 40: Η θέση του πηγαδιού G 5:3 σε σχέση με τα παρακείμενα οικοδομήματα.

Εικ. 41: Το ευρύτερο υδρευτικό σύστημα, στο οποίο υπάγεται το φρέαρ G 5:3.

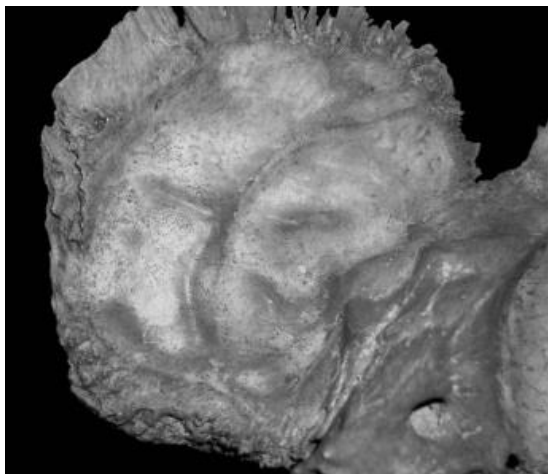
Εικ. 42: Στρωματογραφική αναπαράσταση με τα ευρήματα του πηγαδιού G 5:3.

Εικ. 43: (α) Ο σκελετός του ενήλικου άνδρα ΑΑ 24. Σημειώνονται στον κύκλο τα σημεία των αρθρώσεων που εντοπίστηκαν παθολογίες. (β) Το ιερό οστό του ΑΑ 24, συνενωμένο με τον πέμπτο οσφυϊκό σπόνδυλο (γ) Εκφυλισμοί και ίχνη φλεγμονής στην άρθρωση του αριστερού μηριαίου οστού.

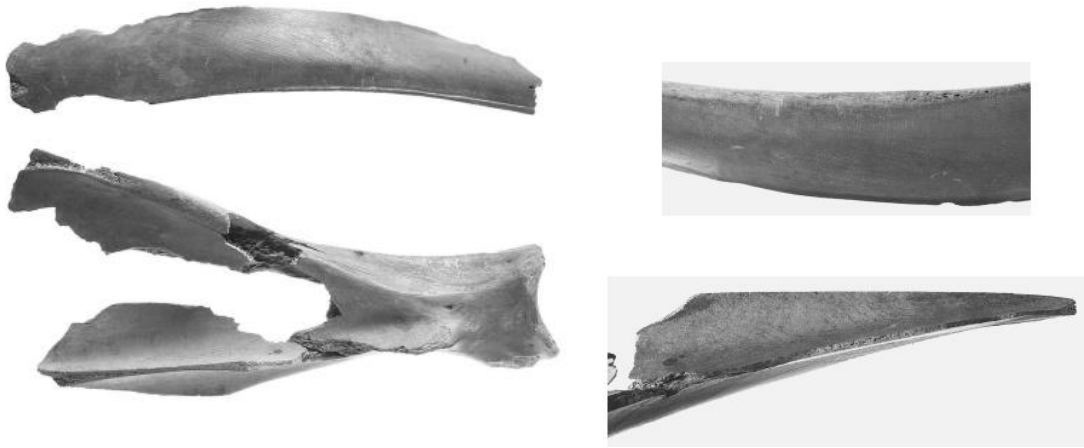

α

β

Εικ. 44: Οι σπόνδυλοι (α) και η ενδοκρανική επιφάνεια (β) του παιδιού ΑΑ 25.

Εικ. 45: Παραδείγματα επεξεργασμένων ζωικών οστών χοίρων, για τη χρήση τους ως εργαλείων.

Εικ. 46: Σύνολο κρανίων από τους σκύλους του φρέατος G 5:3

Εικ. 47: (α) Μηριαίο, βραχιόνιο οστό, ακτίνα και ωλένη με τραύματα από ενήλικο σκύλο και (β) κνήμες σκύλων με θραύσεις και ίχνη επούλωσης.

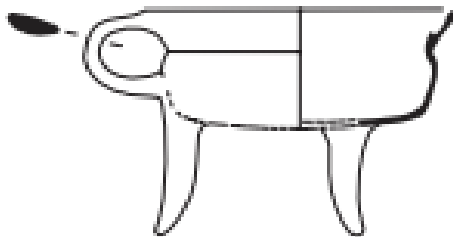
Εικ. 48: Το θήλαστρο από το φρέαρ G 5:3 της Αγοράς, αρ. κατ. P 13498.

Εικ. 49: Ενδεικτικό σύνολο ανοιχτών αγγείων από το φρέαρ G 5:3.

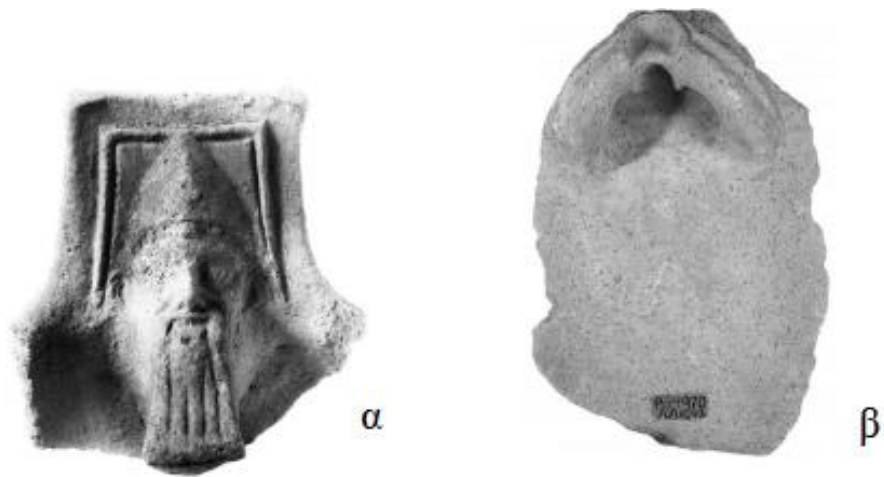
Εικ. 50: Συγκολλημένα θραύσματα της κυπέλης από το φρέαρ G 5:3.

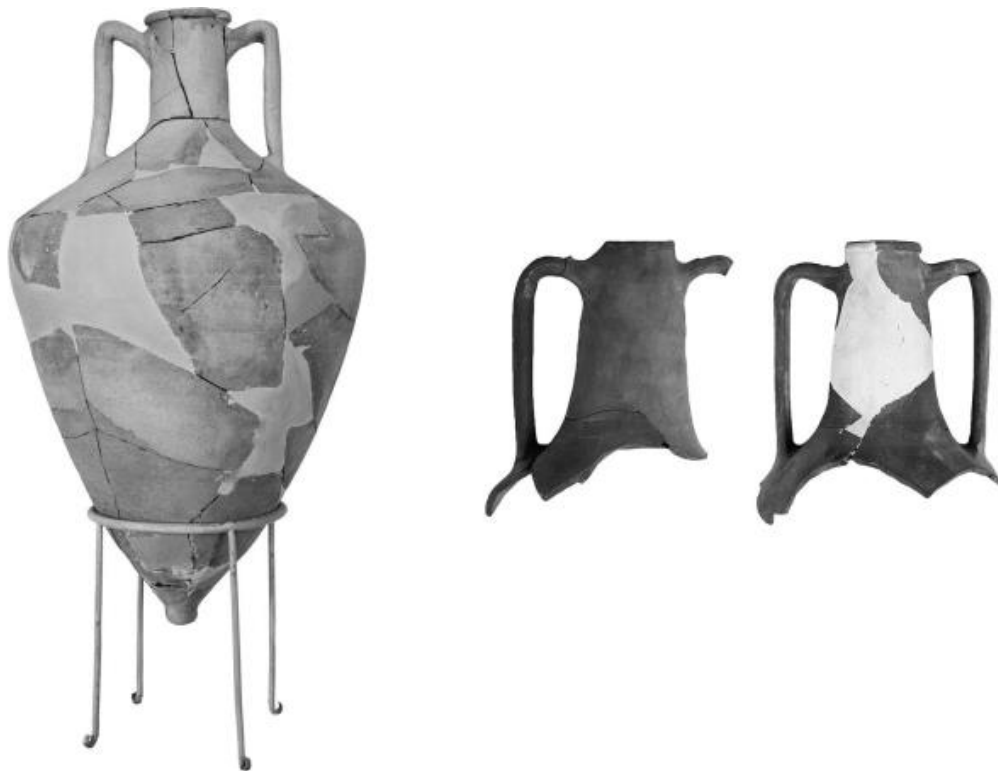
Εικ. 51: Σχεδιαστική αναπαράσταση της μίας εκ των δύο λοπάδων του φρέατος G 5:3.,

Εικ. 52: Χύτρες από το φρέαρ G 5:3

Εικ. 53: Θραύσματα από τους πυράνους του φρέατος G 5:3. (α) Θραύσμα του υποστηρίγματος με ανάγλυφη πωγωνοφόρο ανδρική μορφή και (β) Λαβή με τη μορφή ανθρώπινου αυτιού.

Εικ. 54: Ενδεικτικά θραύσματα εμπορικών αμφορέων από την Κω (αριστερά) και την Κνίδο (δεξιά) από το φρέαρ G 5:3.

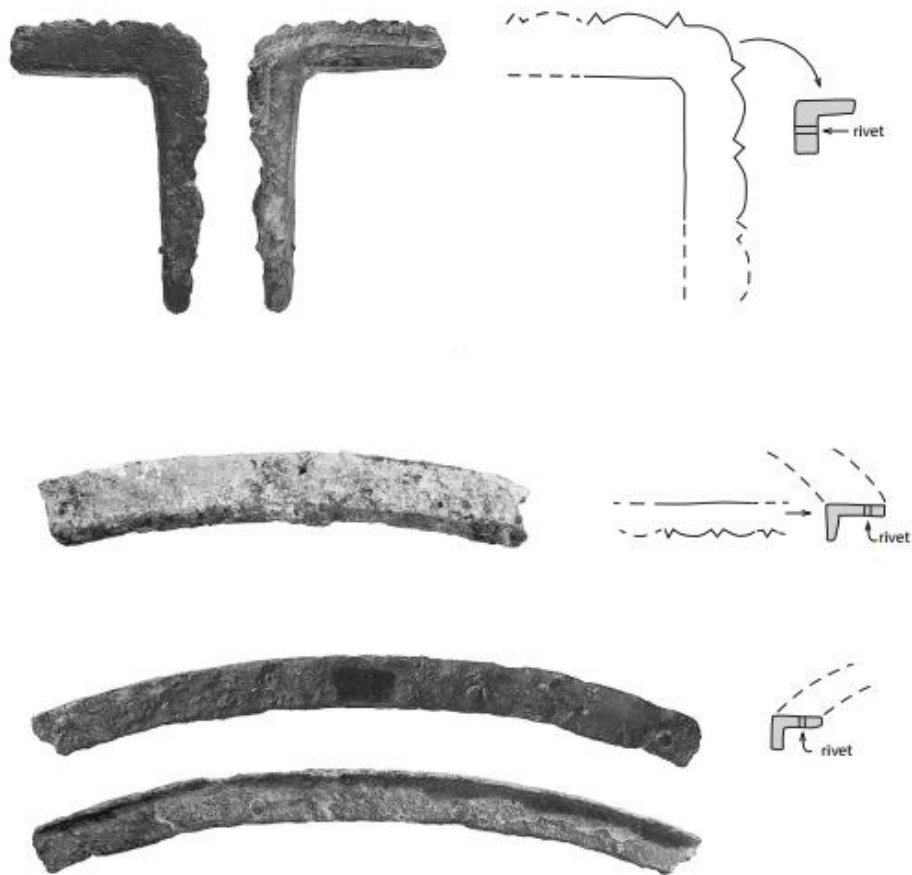
Εικ. 55: Ενδεικτικό σύνολο από *unguentaria* του φρέατος G 5:3.

Εικ. 56: Μήτρα για την κατασκευή ειδωλίων από το φρέαρ G 5:3. Αντιστοιχεί σε λεπτομέρειες του ενδύματος.

Εικ. 57: Μήτρα κατασκευής λύχνου από το φρέαρ G 5:3 που αντιστοιχεί στο τμήμα της μύξου.

Εικ. 58: Χάλκινα υποστηρίγματα και κοσμήματα πιθανώς κατασκευής από το φρέαρ G 5:3.

Εικ. 59: Επάνω χάλκινο θραύσμα κοσμήματος τύπου *bead-and-reel* και κάτω θραύσμα με τη μορφή περιελισσόμενης ράβδου.

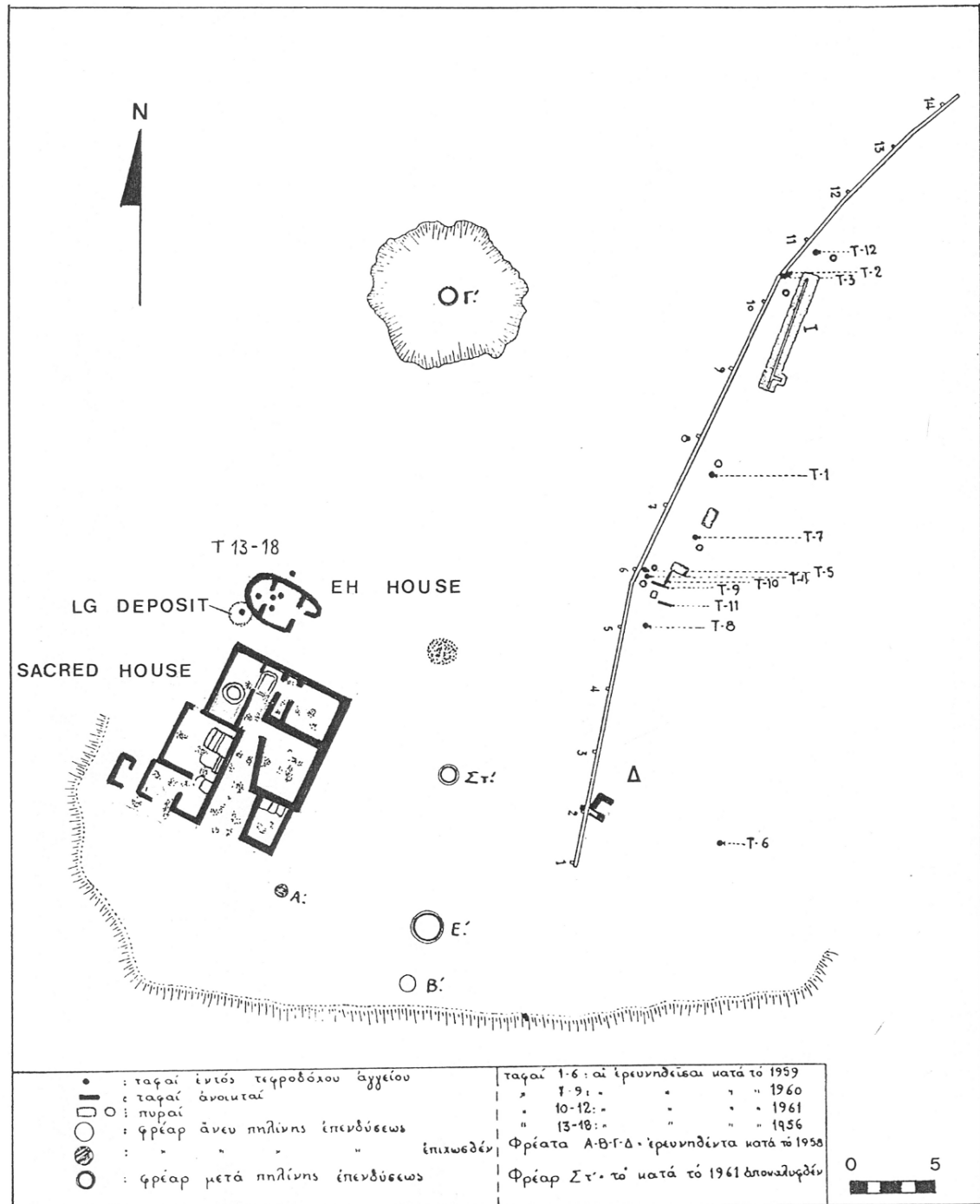
Εικ. 60: Η ερμαϊκή στήλη από το φρέαρ G 5:3

Εικ. 61: Το τμήμα της ελεφαντοστέινης λαβής κολεού από ξίφος από το πηγάδι G 5:3.

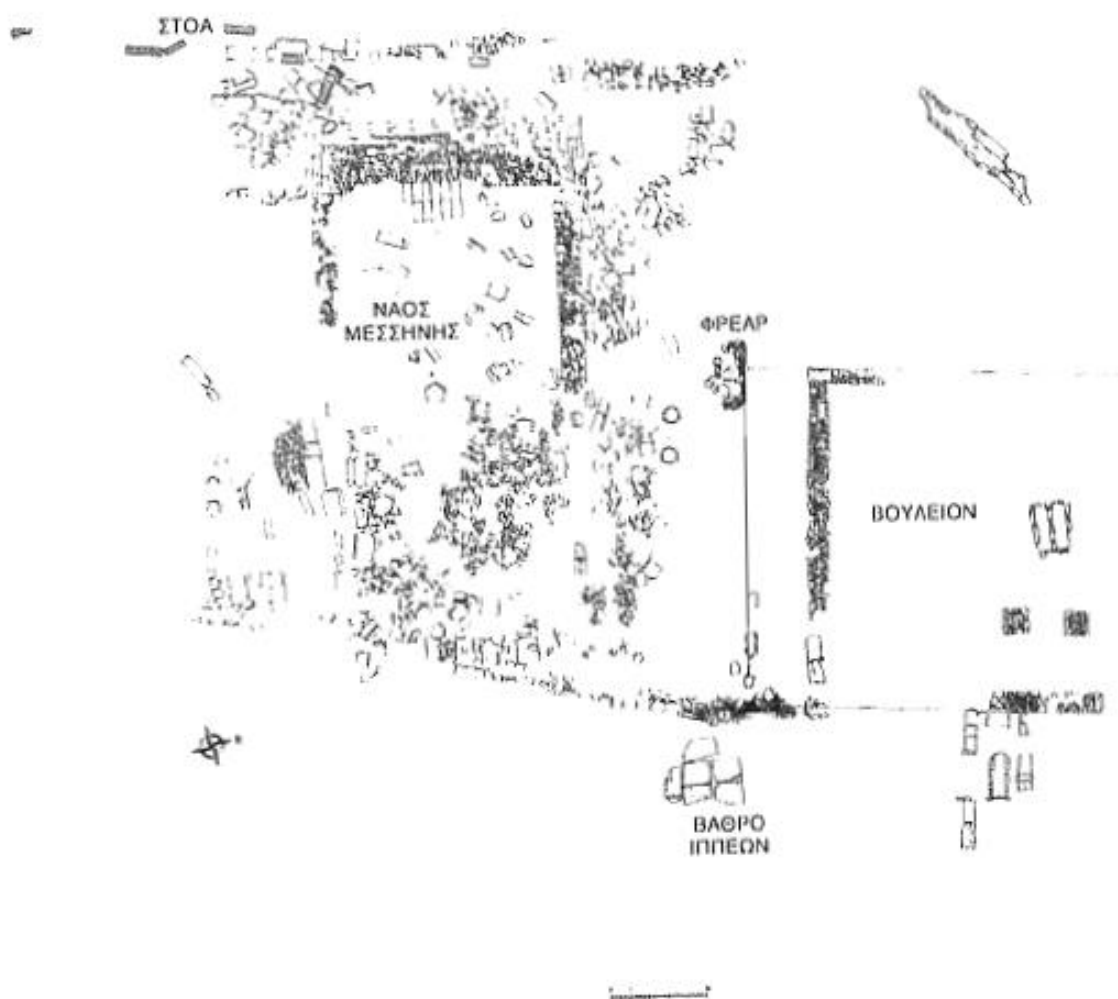
Εικ. 62: Παράλληλο του κολεού από το φρέαρ G 5:3. Ανήκει σε χάλκινο άγαλμα από το ναύαγιο των Αντικυθήρων. ΕΑΜ (αρ. 15103), 0,83 μ., 2^{ος} αι. π.Χ.

Εικ. 63: Σχεδιαστική αναπαράσταση του ταφικού συγκροτήματος της «Ιεράς Οικίας» και των φρεάτων. (Σχέδιο του Φ. Σταυρόπουλου).

Εικ. 64: Άποψη του φρέατος με τα βρεφικά κατάλοιπα από την αρχαία Μεσσήνη.

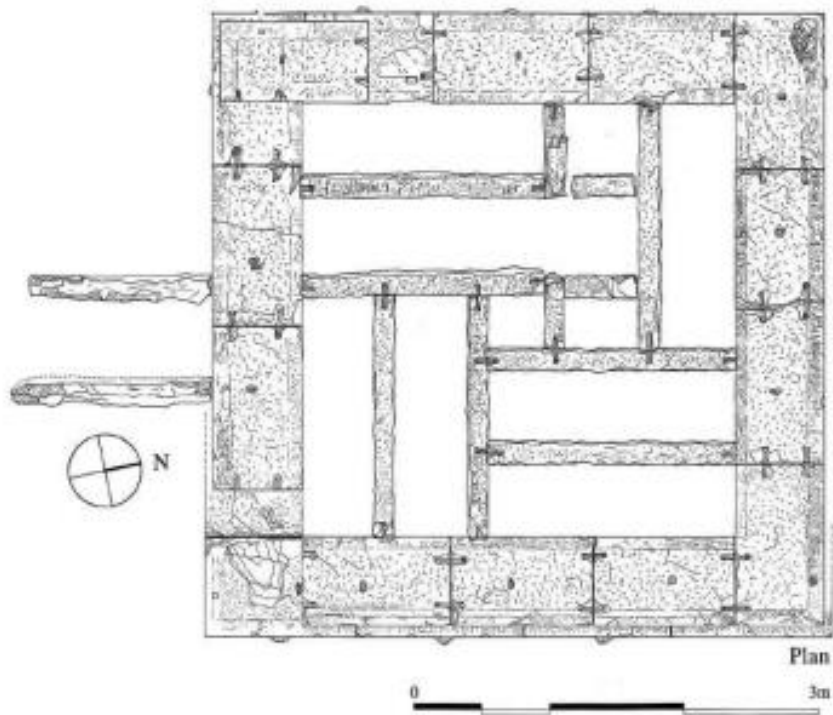
Εικ. 65: Η ευρύτερη περιοχή του φρέατος της Αρχαίας Μεσσήνης.

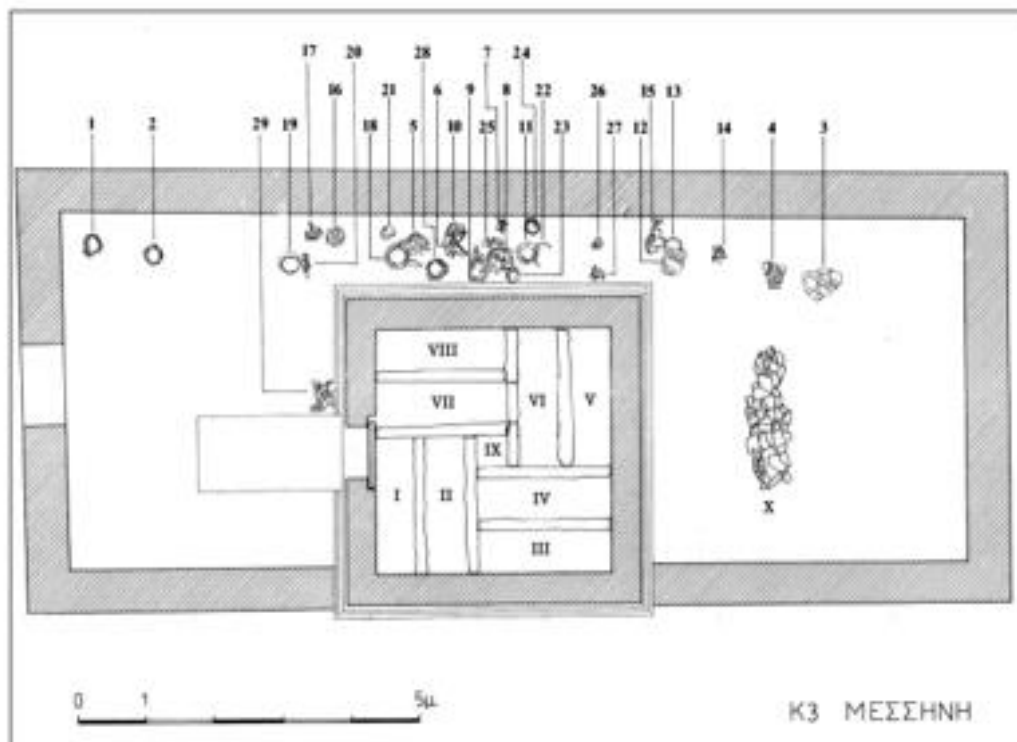
Εικ. 66: Συγκολλημένα τμήματα οξυπόθμενου αμφορέα τοπικού μεσσηνιακού εργαστηρίου από το πηγάδι της Μεσσήνης.

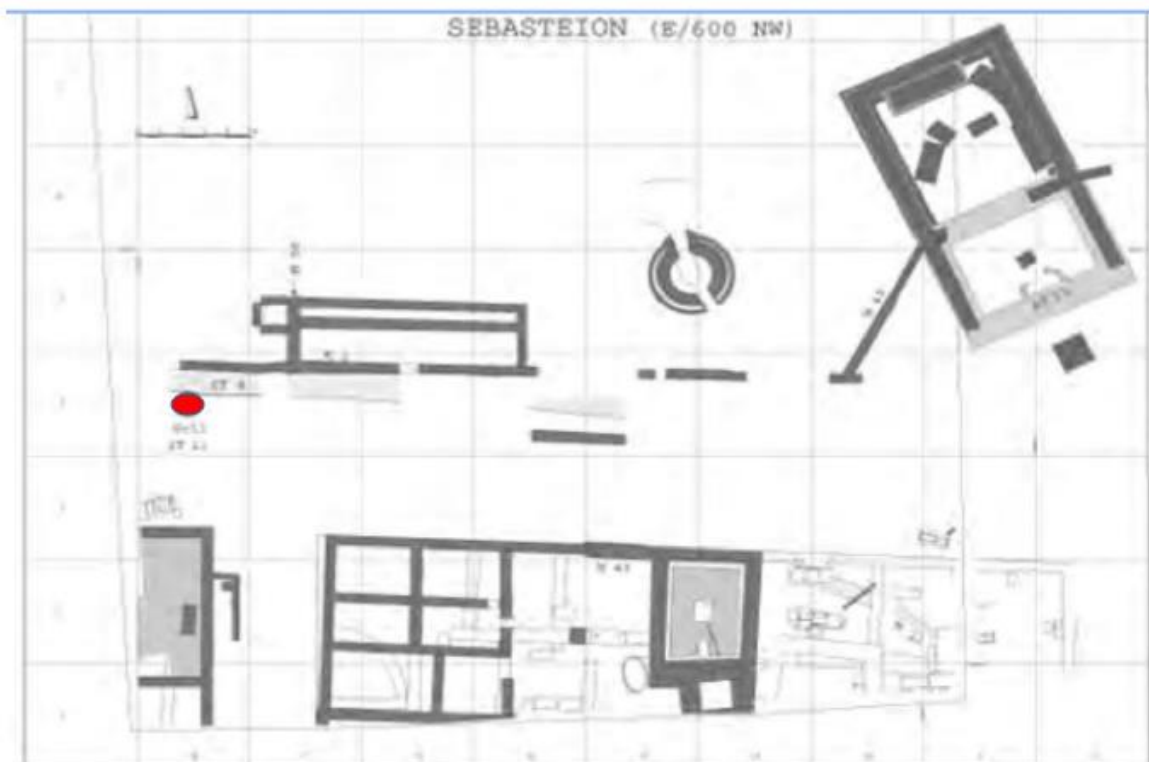
Εικ. 67: Το ταφικό μνημείο K3 της αρχαίας Μεσσήνης μετά την αναστήλωση.

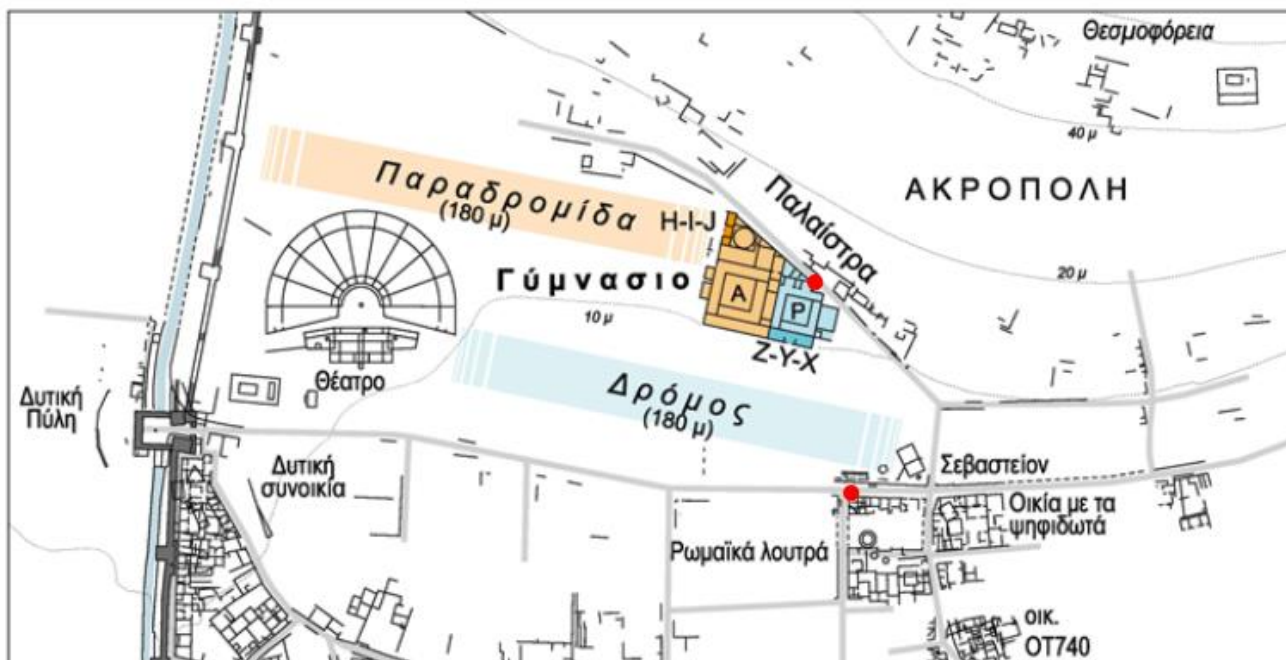
Εικ. 68: Σχεδιαστική αναπαράσταση του ταφικού θαλάμου του μνημείου Κ3.

Εικ. 69: Οι *intra muros* εγχυτρισμοί από τον περίβολο του ταφικού μνημείου Κ3 της αρχαίας Μεσσήνης.

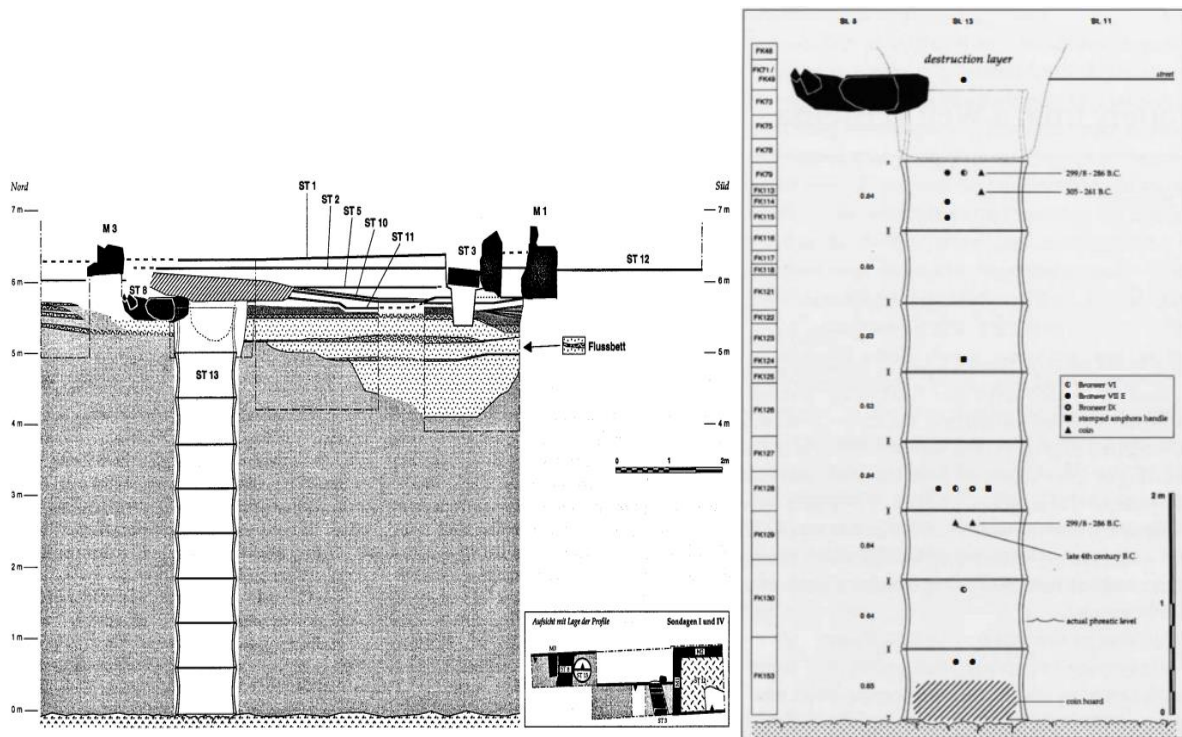
Εικ. 70: Κάτοψη της ευρύτερης περιοχής του Σεβαστείου της Ερέτριας. Με κόκκινο σημειώνεται το ελληνιστικό πηγάδι με τα ανθρώπινα κατάλοιπα.

Εικ. 71: Χάρτης της περιοχής του Γυμνασίου της Ερέτριας. Με κόκκινο σημειώνονται τα δύο πηγάδια, στα οποία εντοπίστηκαν βρεφικά οστά. Στην περιοχή της ανατολικής Παλαίστρας τοποθετείται το ρωμαϊκό, ενώ στην περιοχή του Σεβαστείου, το ελληνιστικό φρέαρ.

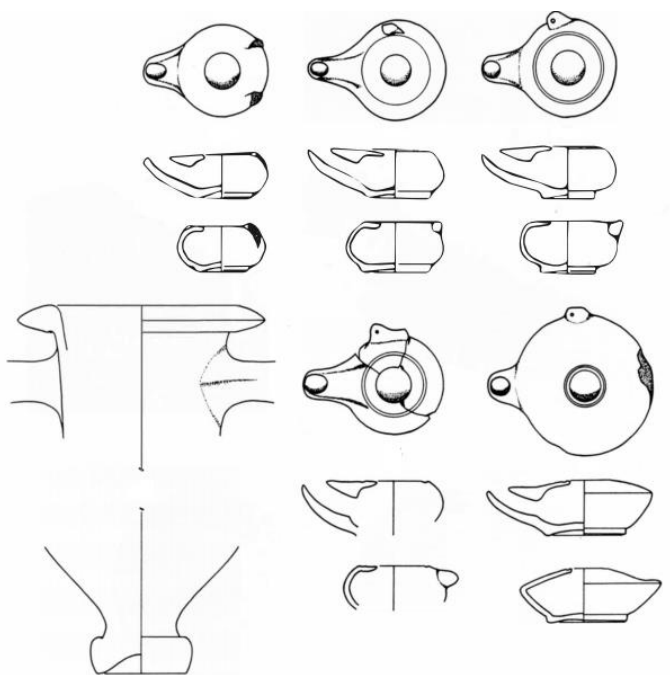
Εικ. 72: Η κοπή του Αντιόχου Α΄ ή Β΄ της Συρίας, 281-246 π.Χ., αρ. κατ. 79.

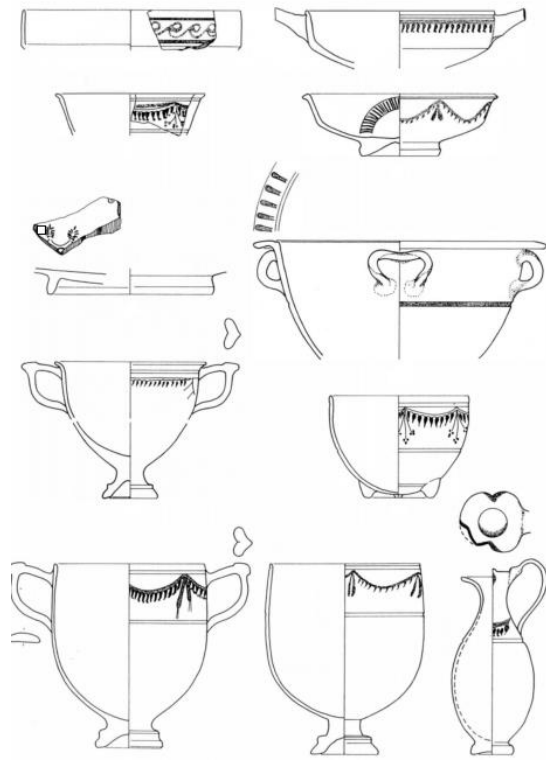
Εικ. 73: Στρωματογραφική αναπαράσταση (αριστερά) της τομής του φρέατος από την περιοχή του Σεβαστείου της Ερέτριας (σημειώνεται ως ST 13) και (δεξιά) του φρέατος και των σχετικών ευρημάτων (Σχέδιο του Th. Theurillat).

Εικ. 74: Μικρού μεγέθους μαρμάρινο αναθηματικό χέρι από το φρέαρ του Σεβαστείου της Ερέτριας.

Εικ. 75: Θραύσματα εμπορικού αμφορέα και λύγων από το φρέαρ του Σεβαστείου.

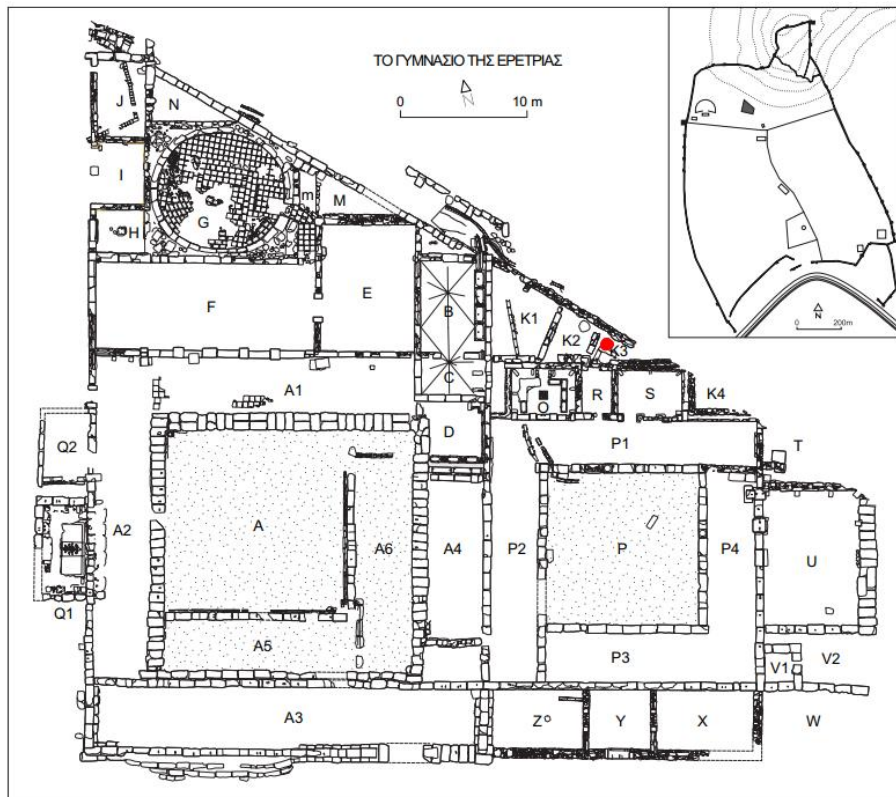
Εικ. 76: Θραύσματα αγγείων Δυτικής Κλιτύος από το φρέαρ του Σεβαστείου της Ερέτριας.

Εικ. 77: Οστά ενήλικων σκύλων από το ελληνιστικό πηγάδι της Ερέτριας. Δεξιά ακτίνα με ίχνη τομής.

Εικ. 78: Δείγμα βρεφικών οστών από το ελληνιστικό πηγάδι της Ερέτριας.

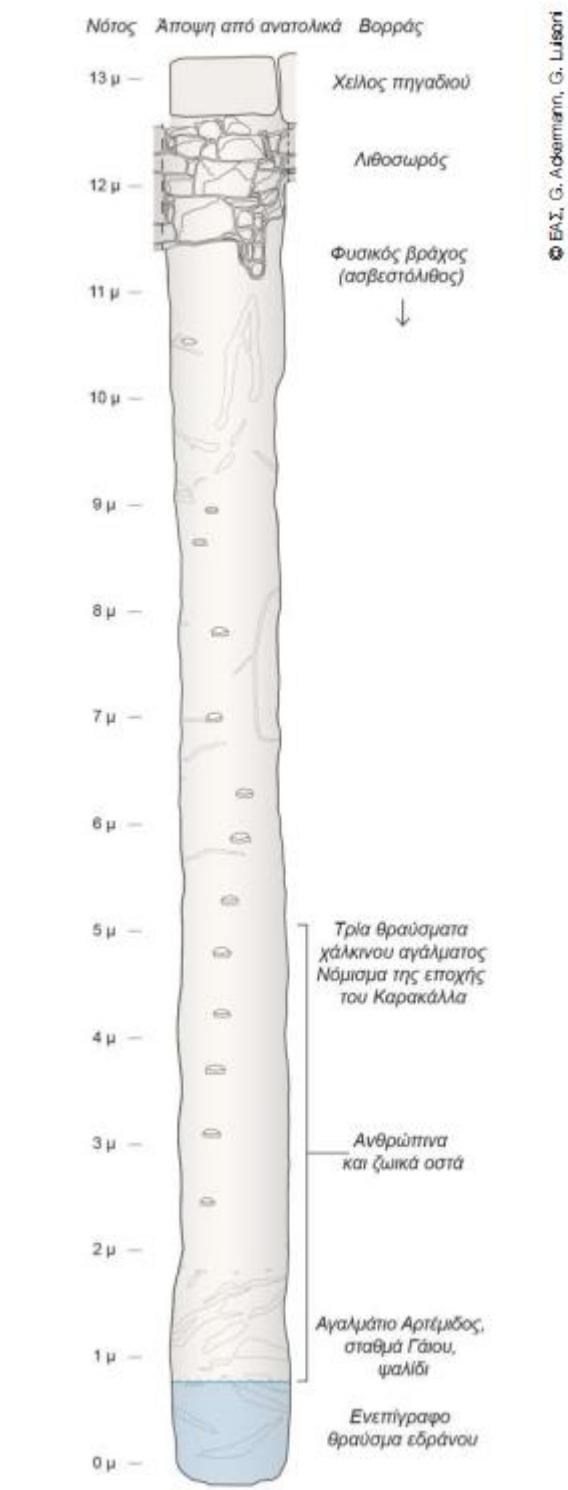
Εικ. 79: Κάτοψη του Γυμνασίου της Ερέτριας. Με κόκκινο σημειώνεται η θέση του ρωμαϊκού φρέατος στο χώρο K3.

Εικ. 80: Άποψη του Γυμνασίου της Ερέτριας. Με το βέλος σημειώνεται η θέση του ρωμαϊκού φρέατος.

Εικ. 81: Άποψη του εσωτερικού του φρέατος του Γυμνασίου της Ερέτριας.

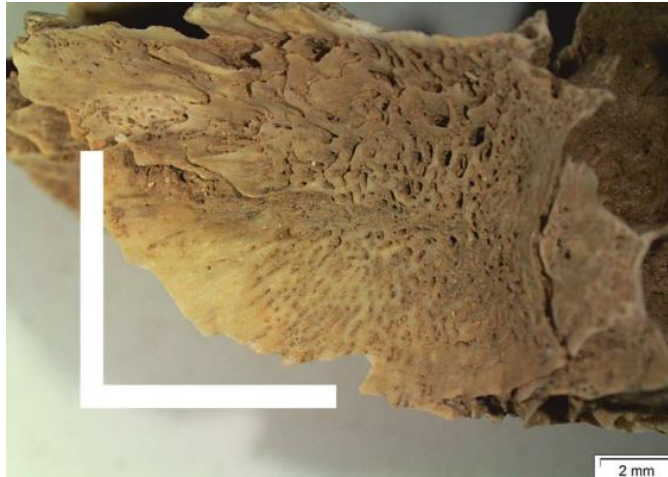
Εικ. 82: Στρωματογραφική αναπαράσταση του ρωμαϊκού φρέατος της Ερέτριας και των ευρημάτων.

Εικ. 83: Θραύσματα από τα χέρια και το ένδυμα χάλκινου αγάλματος νέου άνδρα ή παιδιού από το φρέαρ του Γυμνασίου της Ερέτριας.

Εικ. 84: (Αριστερά) Οστό άνω γνάθου ενήλικου άνδρα και (δεξιά) αριστερή κνήμη παιδιού. Με τα βέλη σημειώνονται τα ίχνη διάβρωσης και φλεγμονής, που οφείλονται στη λοιμώδη νόσο του Hansen.

Εικ. 85: Δεξιά άνω γνάθος νηπίου από το φρέαρ του Γυμνασίου της Ερέτριας, ο ουρανίσκος της οποίας δεν έχει ολοκληρωθεί. Με τις άσπρες γραμμές ορίζεται η κατά προσέγγιση έκταση μιας υπερώας.

Εικ. 86: Το χάλκινο αγαλμάτιο Αρτέμιδας στον τύπο της Εφεσίας από το ρωμαϊκό φρέαρ του Γυμνασίου.

Εικ. 87: Μικκύλες κοτύλες από το κλασικό Ιερό της Ειλείθιας στην περιοχή του Γυμνασίου της Ερέτριας.

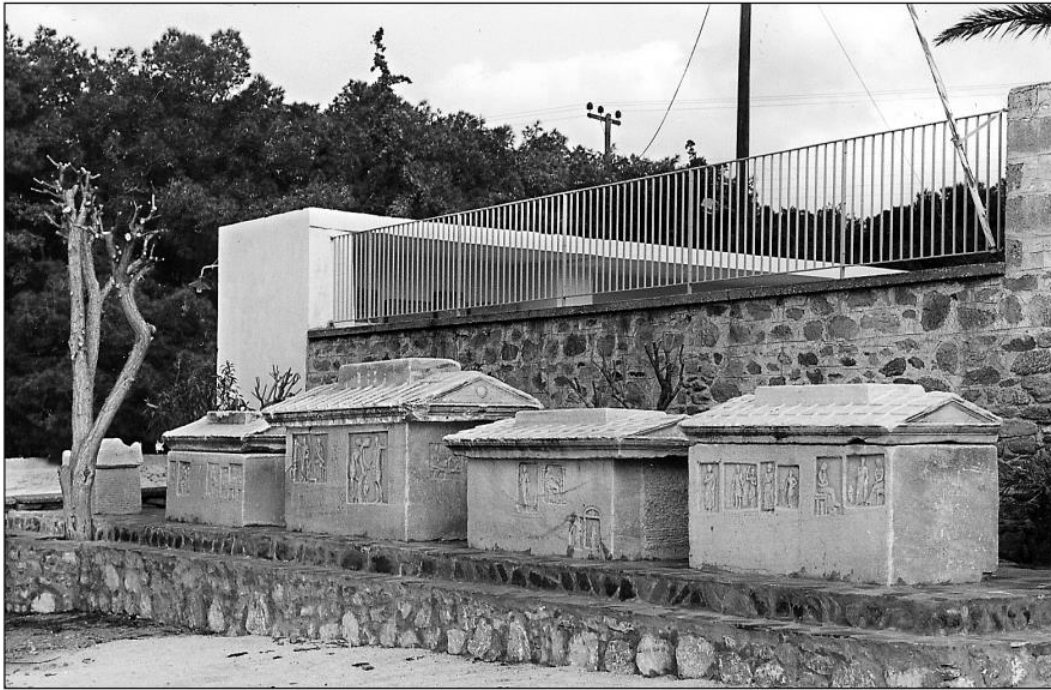
Εικ. 88: Χάρτης της Πάρου. Σημειώνονται οι θέσεις που αναφέρονται στην εργασία.

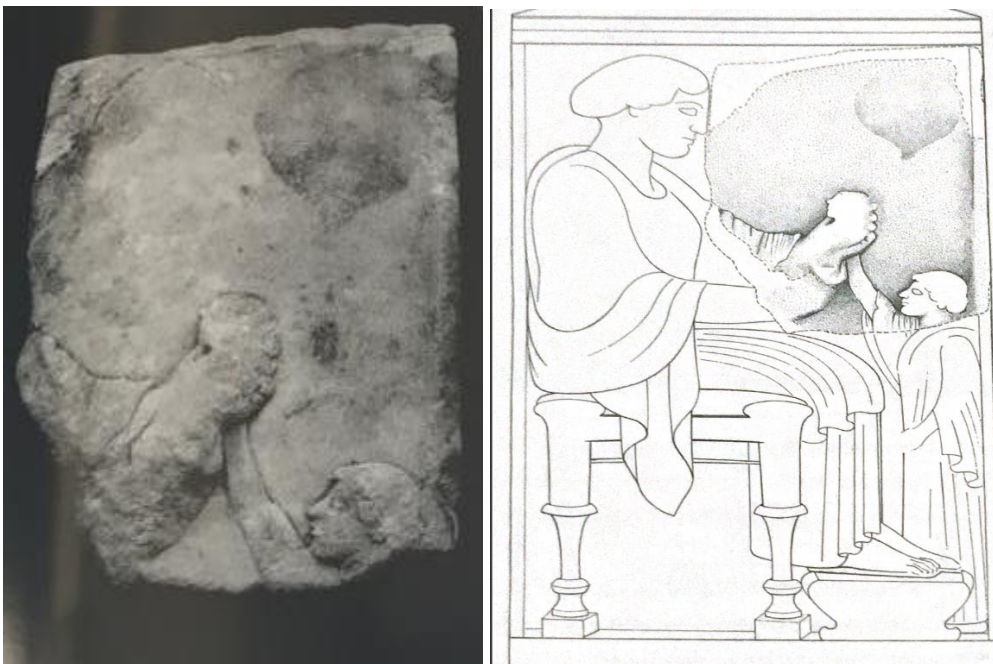
Εικ. 89: Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου στη θέση Βίτζι της Παροικιάς.

Εικ. 90: Άποψη του αρχαιολογικού χώρου του νεκροταφείου στη θέση Βίτζι της Παροικιάς.

Εικ. 91: Οι σαρκοφάγοι από το νεκροταφείο στη θέση Βίτζι, όπως εκτίθενται στον περίβολο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου.

Εικ. 92: (Αριστερά) Θραύσμα επιτύμβιας στήλης από τη θέση Άγιος Παντελεήμων της Πάρου, με παράσταση γυναικείας μορφής που κρατά βρέφος και μικρότερης μορφής, που το αγγίζει. (Δεξιά) Σχεδιαστική αποκατάσταση της στήλης (Σχέδιο Κ. Μαυραγάνη).

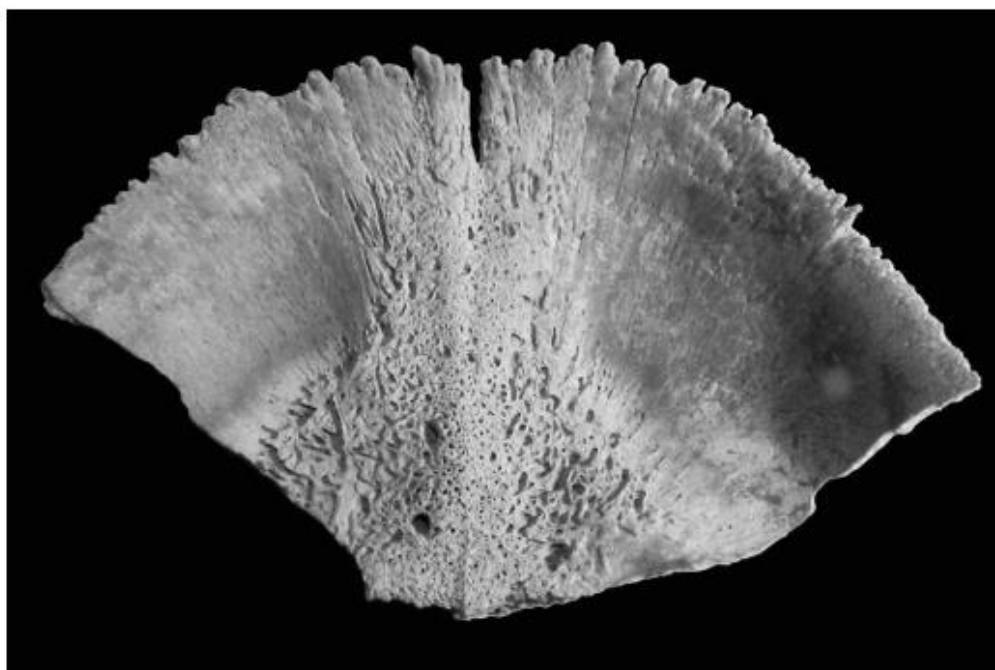
Εικ. 93: Μη παριανές νομισματικές κοπές από ταφές στο Νεκροταφείο της Πάρου. (α) Αργυρό αθηναϊκό νόμισμα, αρ. ευρ. Β5654, (β) Αργυρό ροδιακό νόμισμα, αρ. ευρ. Β5665, (γ) Αργυρό αθηναϊκό νόμισμα, αρ. ευρ. Β5665, Ύστερη Κλασική Περίοδος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου.

Εικ. 94: Το ιερό της Ειλείθειας στην οροσειρά Κούναδος της Πάρου και οι λαξευμένες στο βράχο κοιλότητες για την τοποθέτηση αναθημάτων.

Εικ. 95: Αναθηματικά ανάγλυφα από το ιερό της Ειλείθυιας στην Πάρο. (α) Ανάγλυφο με παράσταση γυναικείων γεννητικών οργάνων. (β) Ενεπίγραφο ανάγλυφο, ανάθημα της Ερμιόνης προς τη θεά.

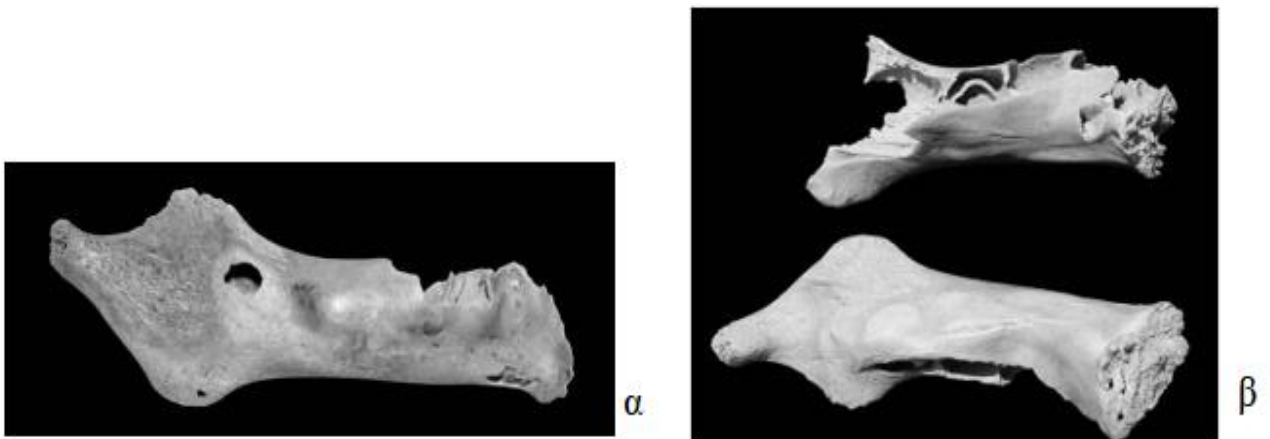
Εικ. 96: Αλλοιώσεις στην ενδοκρανιακή επιφάνεια του ινιακού λοβού ενός από τα βρέφη του φρέατος G 5:3 της αθηναϊκής Αγοράς.

Εικ. 97: Τα κατάγματα στο κρανίο του νηπίου ΑΑ 26α από το φρέαρ G 5:3. Αριστερά άποψη του κρανίου και δεξιά λεπτομέρεια του κυρίως κατάγματος.

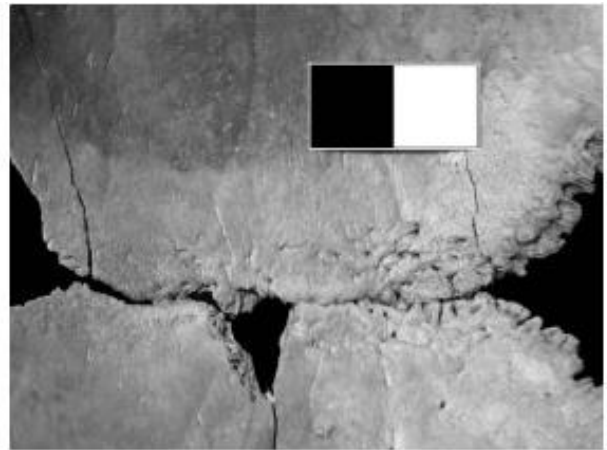
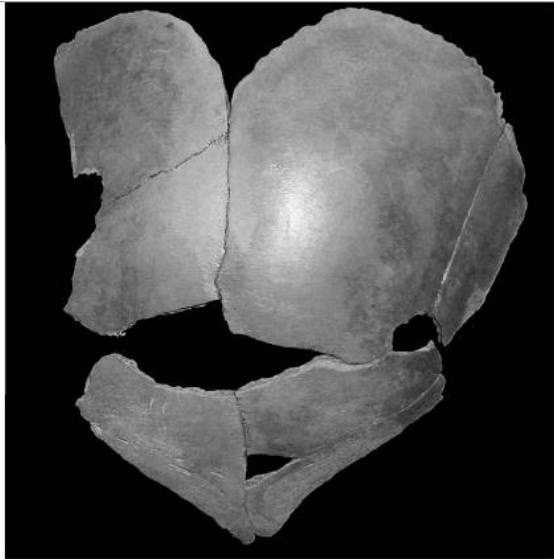
Εικ. 98: Ακτινογραφική αποτύπωση των πλευρών του νηπίου ΑΑ 26α από το φρέαρ G 5:3. Με τα βέλη σημαίνονται οι περιοχές, στις οποίες εντοπίστηκαν κακκώσεις με ίχνη επούλωσης.

Εικ. 99: Η δεξιά (α) και αριστερή (β) όψη της κάτω γνάθου του νηπίου ΑΑ 26α από το φρέαρ G 5:3, όπου εντοπίζονται εστίες σχηματισμού περιόστεου και κατάγματα της πέριξ του θανάτου περιόδου.

Εικ. 100: Η περίπτωση της πλήρους σύντηξης θωρακικής σε αυχενική πλευρά από βρέφος του φρέατος G 5:3 .

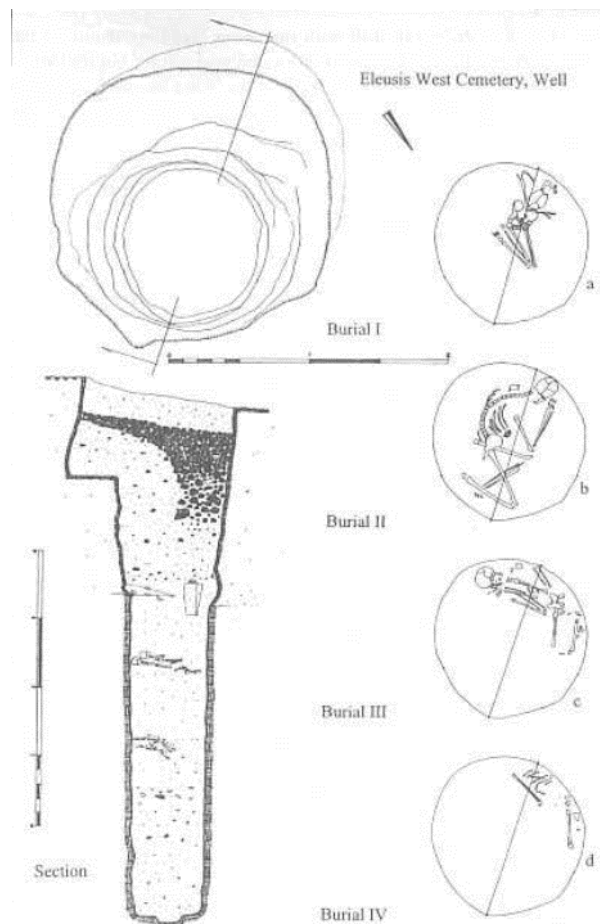
Εικ. 101: Τα κρανιακά οστά του νηπίου ΑΑ 26b από το φρέαρ G 5:3 και λεπτομέρεια της ενδοκρανιακής επιφάνειάς τους, με κλίμακα, ενδεικτική της μη φυσιολογικής ανάπτυξης του κρανίου.

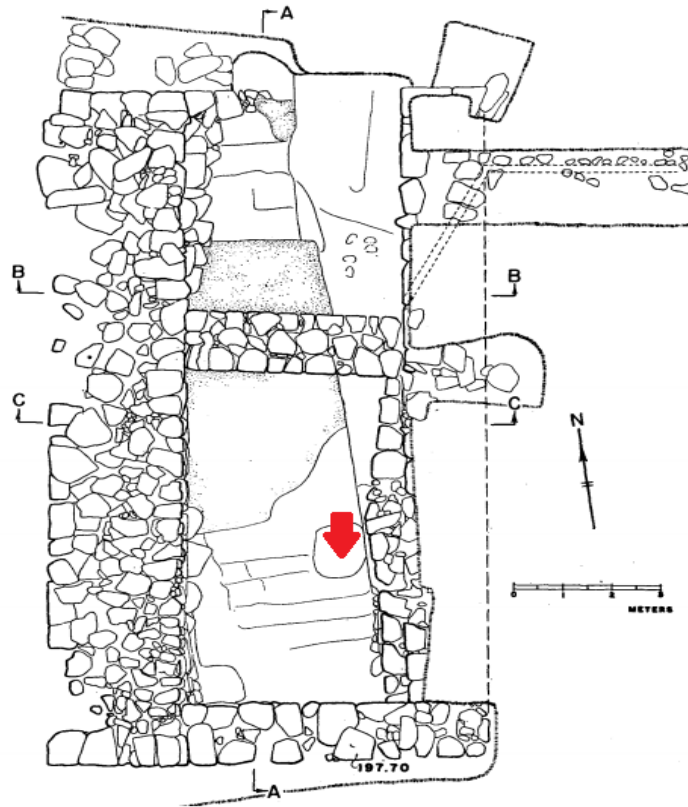
Εικ. 102: Σύγκριση φυσιολογικού οστού άνω γνάθου (δεξιά) με περίπτωση ατελούς οστού – περίπτωση σχιστίας (αριστερά) από βρέφη του φρέατος G 5:3.

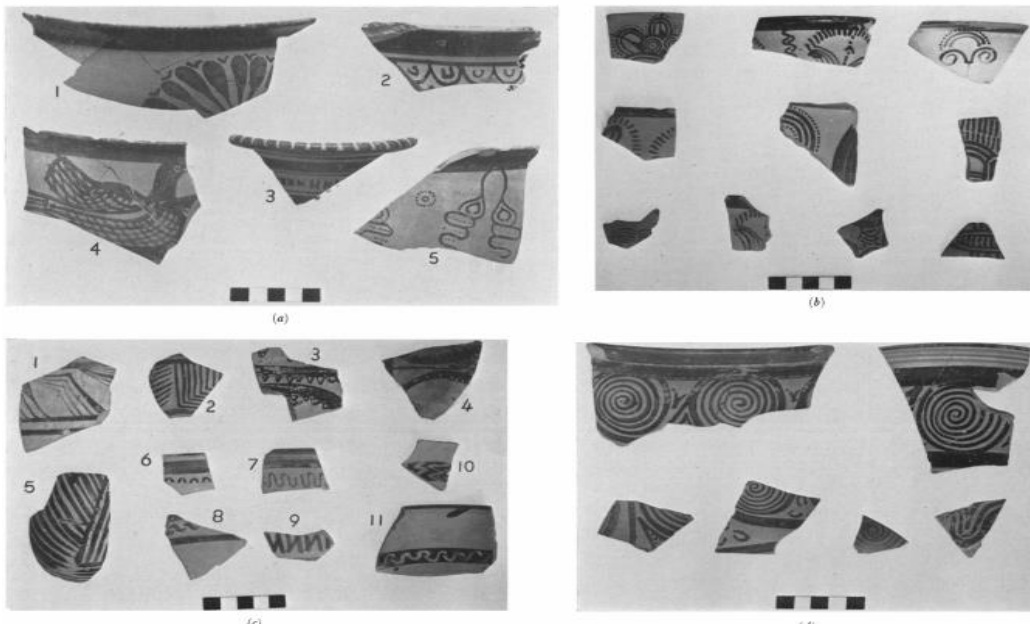
Εικ. 103: Ανοιχτά αγγεία από το πρωτοελλαδικό φρέαρ του Χελειοτόμυλου στην Κόρινθο.

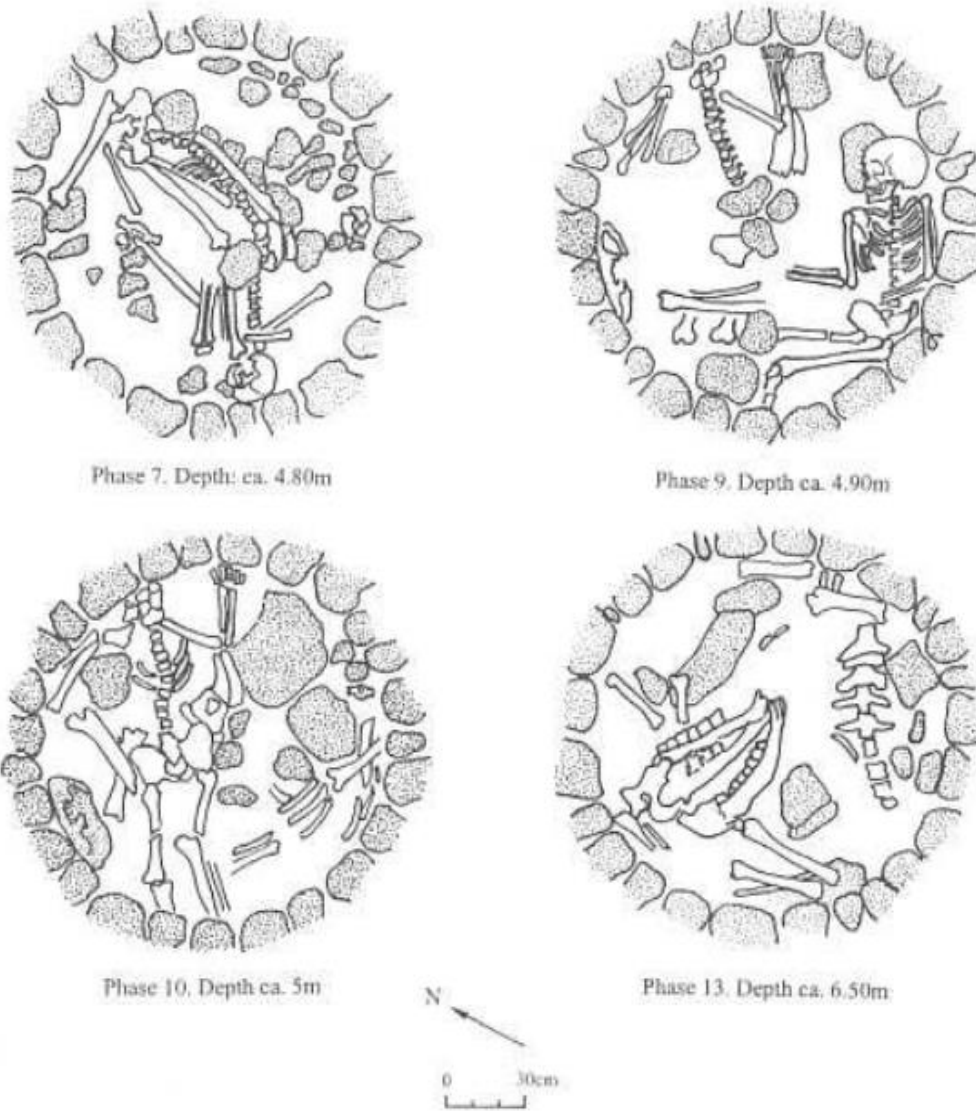
Εικ. 104: Οι ταφές του μεσοελλαδικού φρέατος από το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας.

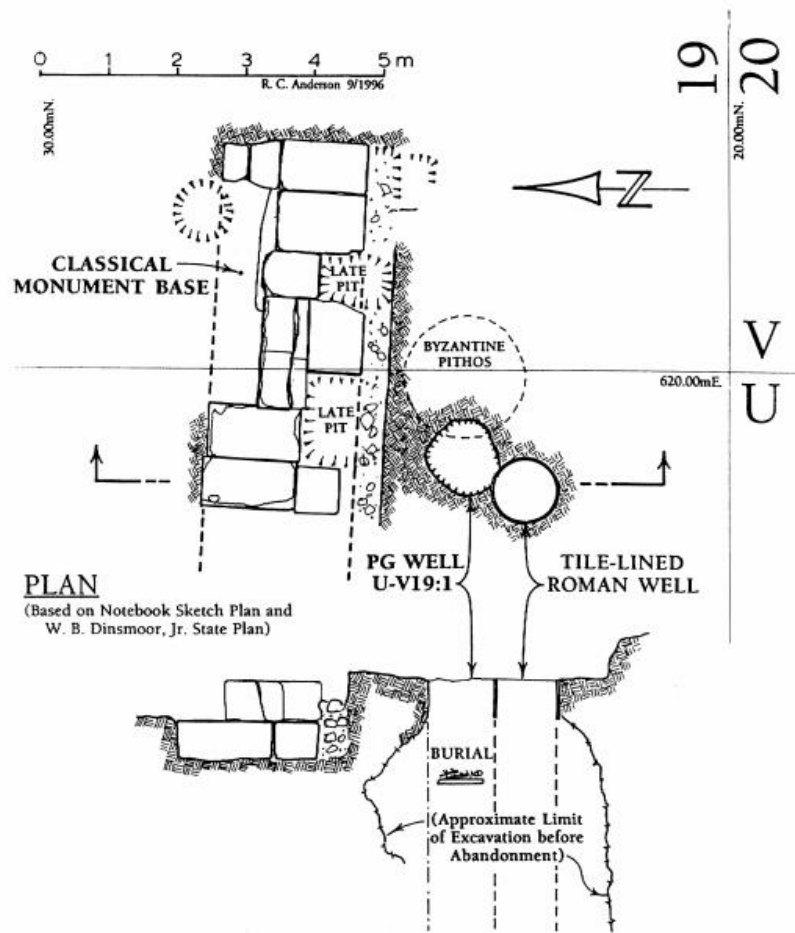
Εικ. 105: Κάτοψη των δωματίων του Κυκλώπειου Αναλήμματος. Το κόκκινο βέλος υποδεικνύει τη θέση του φρέατος με τα ανθρώπινα κατάλοιπα.

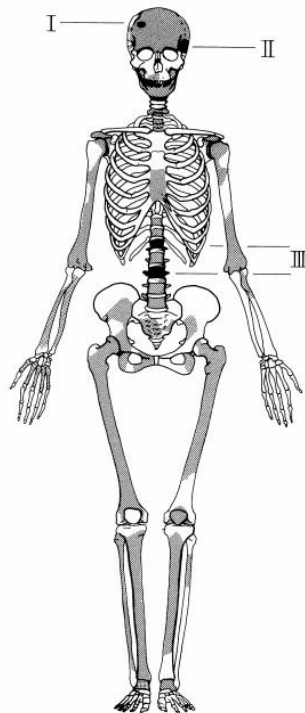
Εικ. 106: Ενδεικτικά θραύσματα γραπτής κεραμικής από το φρέαρ κάτωθεν του Κυκλώπειου Αναλήμματος.

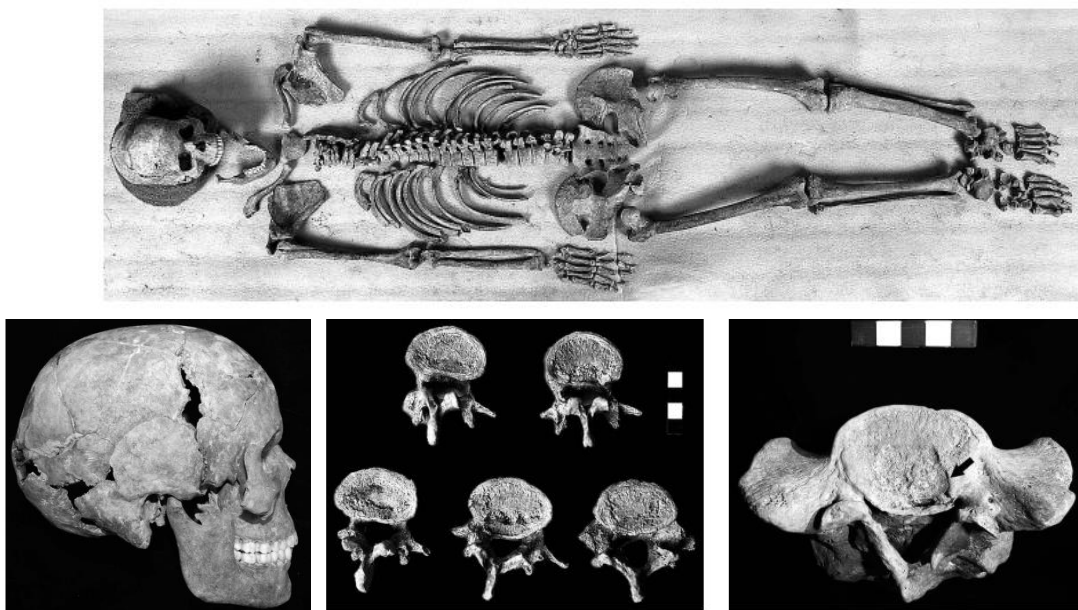
Εικ. 107: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφών από το υστεροελλαδικό φρέαρ Ξενάκη στο Άργος.

Εικ. 108: Η θέση του φρέατος U-V19:1 στην ευρύτερη περιοχή του εν άστει Ελευσινίου.

Εικ. 109: Τα σωζόμενα οστά του νεκρού AA 288. Με μαύρο χρώμα και λατινική αρίθμηση αποτυπώνονται οι περιοχές, στις οποίες διαπιστώθηκαν παθολογίες.

Εικ. 110: (Επάνω) Ο σκελετός ΑΑ 362α από την Ταφή 83 στο φρέαρ J:39, συναρμολογημένος από την M. Liston και (κάτω) κατάγματα στην περιοχή του κρανίου, των σπονδύλων και του ιερού οστού.

Εικ. 111: Λεπτομέρεια του κρανίου του Σκελετού 1, από την Ταφή 36 του νεκροταφείου των Χανίων. Οι οπές αποδεικνύουν τη διενέργεια τριπλού τρυπανισμού.

Εικ. 112: Οι σιδερένιες πέδες της Ταφής 36 από το νεκροταφείο των Χανίων.

Εικ. 113: Ο σιδεροδέσμιος ενήλικας της Ταφής 36 του νεκροταφείου των Χανίων και γύρω του συστάδα εγχυτρισμών.

Εικ. 114: Αποψη της θέσης Γλυκό Νερό της Πάφου.

Εικ. 115: Νεκροί σε ιδιαίτερες θέσεις εντός της ταφής από τον ταφικό χώρο της θέσης Γλυκό Νερό της Πάφου.

Εικ. 116: Κορινθιακό ειδώλιο από τη Βοιωτία με παράσταση γυναίκας που σιτίζει βρέφος με θήλαστρο, 5^{ος} αι. π.Χ., αρ. ευρ. Α 2003-0011/dt), Musée D' Art Et D' Histoire, Γενεύη. Sneed 2021, 758, εικ. 2.

Εικ. 117: Συγκολλημένος ασκός από το φρέαρ G 5:3 της αθηναϊκής Αγοράς.

Εικ. 118: Επιτύμβια στήλη από τον Ορχομενό με παράσταση ανδρικής μορφής με σκύλο, αρ. ευρ. 39, 480 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 119: Αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο του Πειραιά με παράσταση νεκρόδειπνου, στο οποίο απεικονίζεται και σκύλος, ξαπλωμένος κάτω από το τραπέζι, αρ. ευρ. 1501, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

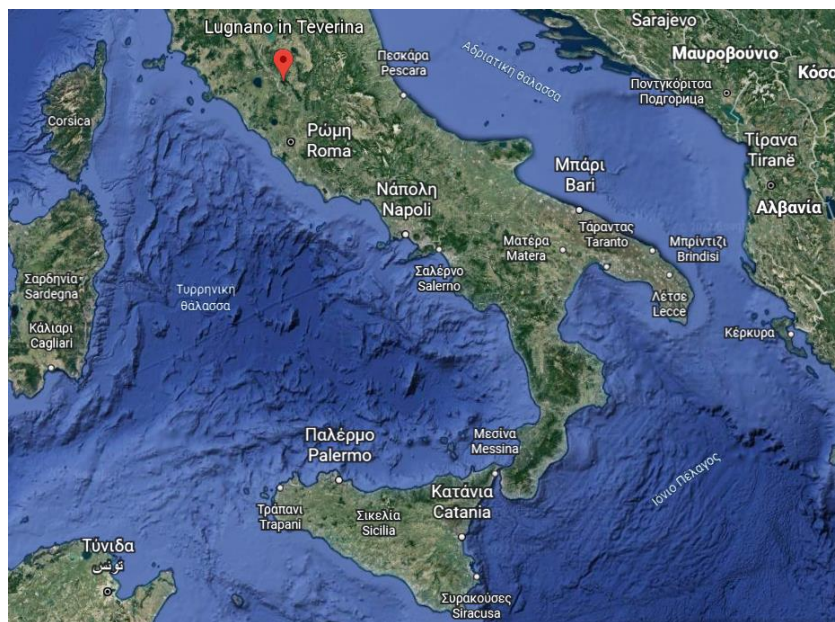
Εικ. 120: Ενταφιασμός σκύλου στον περίβολο του ταφικού μνημείου K3 της αρχαίας Μεσσήνης.

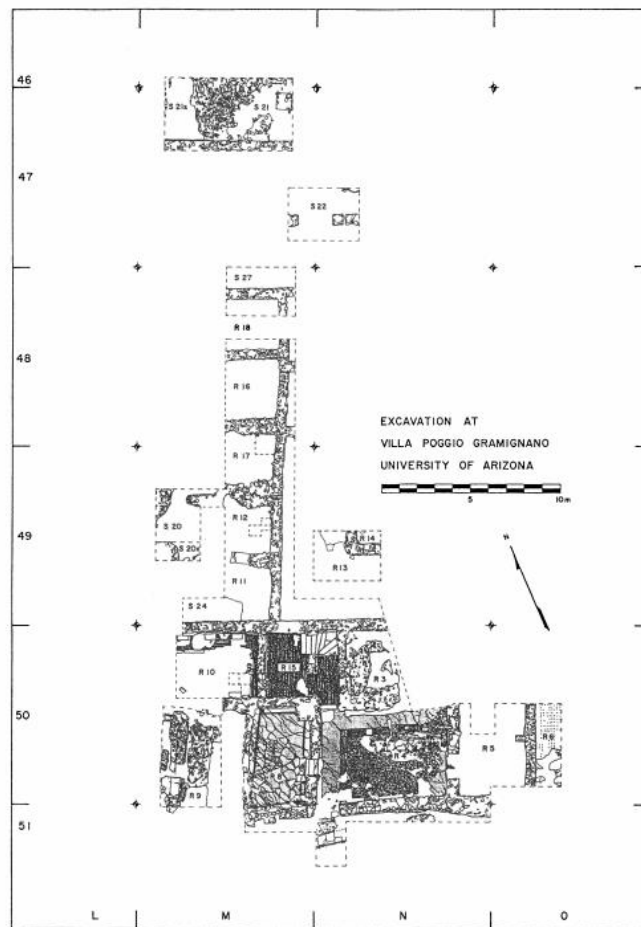
Εικ. 121: Επιτύμβια στήλη της Μελιστούς. Εικονίζεται κορίτσι μικρής ηλικίας, μαζί με σκύλο, περ. 340 π.Χ., Harvard Art Museum.

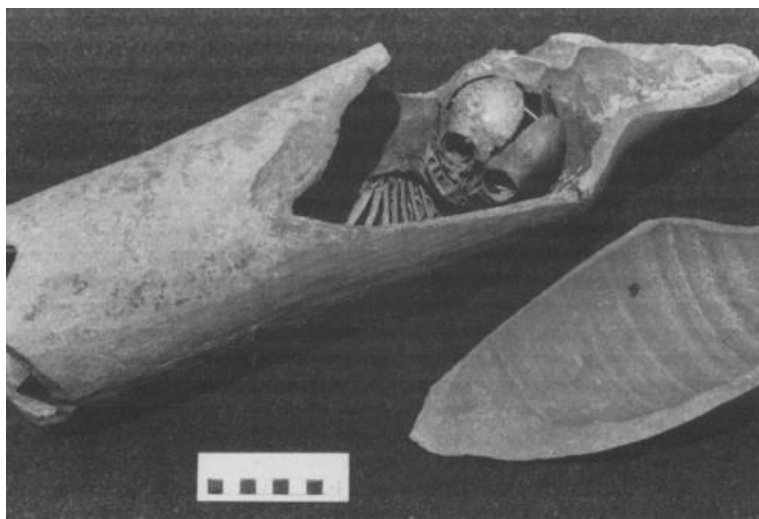
Εικ. 122: Λήκυθος λευκού βάρους. Εικονίζεται ο Ερμής, κρατώντας κηρύκειο μπροστά από πίθο, από το εσωτερικό του οποίου αναδύεται είδωλο. Ομάδα του Ζωγράφου του Τύμβου, αρ. ευρ. 225, Sammlung Antiker Kleinkunst der Friedrich-Schiller-Universität, Jena.

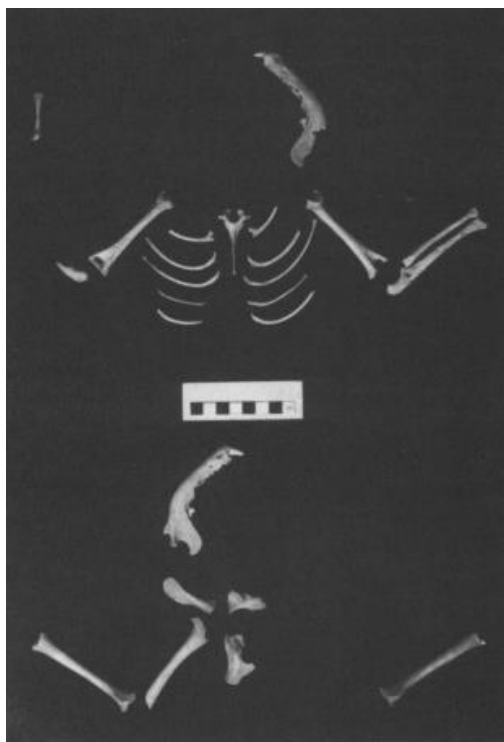
Εικ. 123: Χάρτης της Ιταλίας. Σημειώνεται η θέση της Villa Roggio Gramignano στο Lugnano της Teverina.

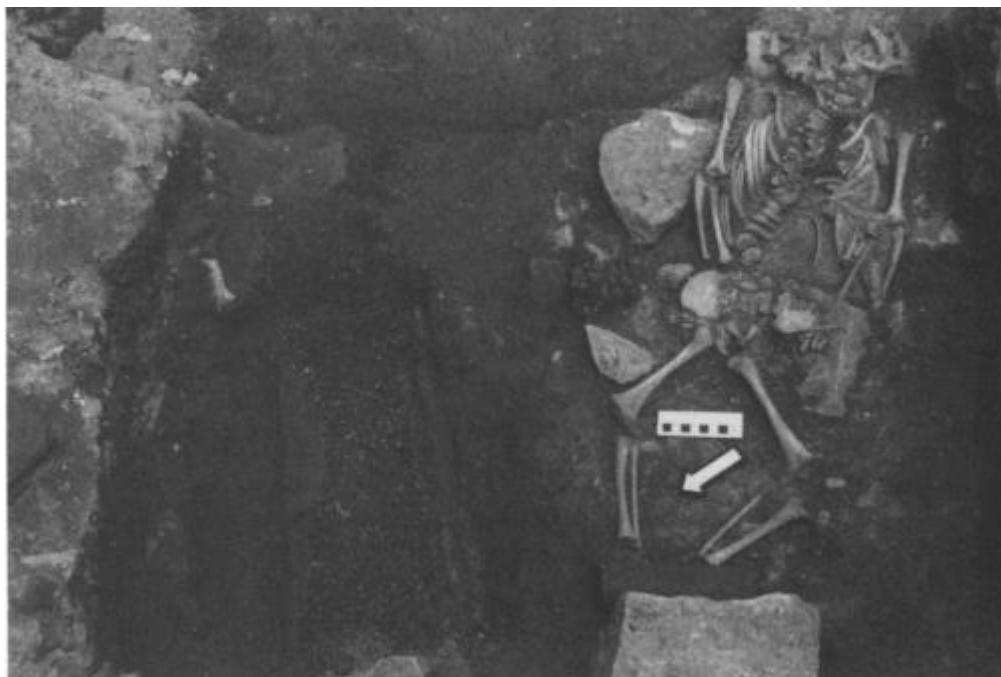
Εικ. 124: Σχεδιαστική αναπαράσταση της Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina.

Εικ. 125: Εγχυτρισμός βρέφους στο εσωτερικό ρωμαϊκού αμφορέα από τη Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina.

Εικ. 126: Σκελετός κουταβιού από το Δωμάτιο 11 της Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina.

Εικ. 127: Η Ταφή 36 νηπίου 2-3 ετών από τη Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Τα άκρα του εντοπίστηκαν καταπλακωμένα από λίθους.

Εικ. 128: Η Ταφή B51 παιδιού από τη Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Στο στόμα του εντοπίστηκε τεμάχιο ασβεστόλιθου (*cubilium*).

α

β

γ

δ

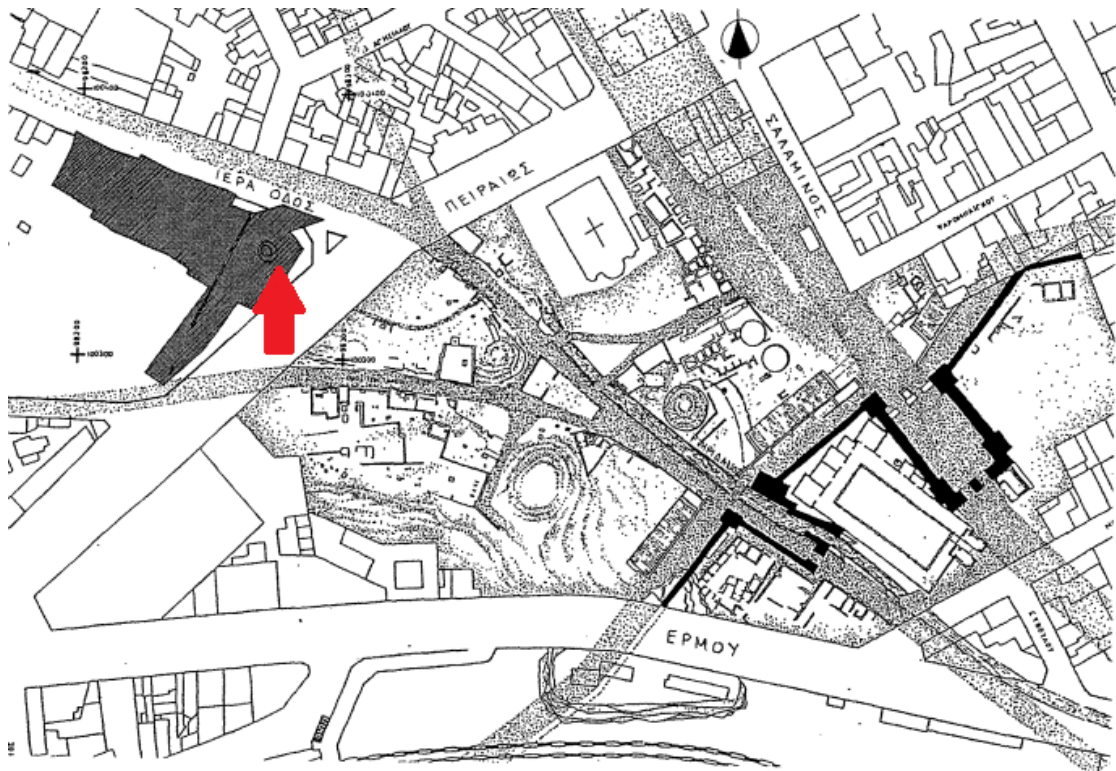
Εικ. 129: Μεμονωμένη (α) και πολλαπλές (β, γ, δ) ταφές σκύλων από τη θέση Γλυκύ Νερό της Πάφου.

Εικ. 130: Εγχετρισμός βρέφους εντός κρητικού αμφορέα από τη θέση Γλυκύ Νερό της Πάφου.

Εικ. 131: Ερυθρόμορφος χους με παράσταση νηπίου, το οποίο φέρει περίαμμα με φυλαχτά σε σχήμα κύκλου, άνθους λωτού και ημισελήνου, αρ. ευρ. ΜΡ113, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου.

Εικ. 132: Χάρτης της περιοχής του νεκροταφείου του Κεραμεικού. Με σκούρο γκρι σημαίνεται η ανεσκαμμένη περιοχή και με το κόκκινο βέλος υποδεικνύεται η θέση της ταφής.

Εικ. 133: Σχεδιαστική αποτύπωση της μαζικής ταφής του Κεραμεικού. Με σκούρο γκρι χρώμα διακρίνονται οι παιδικές ταφές.

Εικ. 134: Η επιτύμβια στήλη της Ηδίστης από τη Δημητριάδα-Παγασές. Παράσταση γυναίκας και βρέφους, που κατέληξαν στον τοκετό. περ. 200 π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Η επιτύμβια στήλη της Μαλθάκης από το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, (αρ. ευρ. 21), 330-320 π.Χ. Beaumont 2012, 47, εικ. 3.1.

Εικ. 2: Παράσταση λουτρού του βρέφους από μαρμάρινη, ρωμαϊκή σαρκοφάγο. 170-180 μ.Χ., Museo archeologico Regionale, Agrigento. Romero – Saiz-López 2020, 240, εικ. 16.2

Εικ. 3: Μικρογραφικός αττικός χους με παράσταση παιδιών που μιμούνται αθλητές σε αγώνισμα πάλης, 450-400 π.Χ., Boston Museum of Fine Arts, αρ. κατ. 95.53. © www.beazley.ox.ac.uk Van Hoorn 1951, εικ. 132, 368.

Εικ. 4: Αττικός ερυθρόμορφος χους με παράσταση βρέφους που προσπαθεί να αγγίξει μια μπάλα, EAM (αρ. 1739), 410-400 π.Χ. Beaumont 2012, 31, εικ. 2.3(α).

Εικ. 5: Αττική λήκυθος λευκού βάθους με παράσταση παιδιού, καθήμενου σε βραχάδες έξαρμα, που υποδέχεται τον Χάροντα, κατά την άφιξή του. EAM (αρ. 1814), 430-420 π.Χ. Beaumont 2012, 94, εικ. 3.30.

Εικ. 6: Επιτύμβια στήλη βρέφους που κρατά μπάλα και πτηνό. EAM (αρ, 1040), 550-500 π.Χ. Beaumont 2012, 62, εικ. 3.13.

Εικ. 7: Ψηφιακή αναπαράσταση της θέσης των βρεφών στο εσωτερικό των αγγείων. Από διάλεξη της Μ. Μιχαλάκη – Κόλλια στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων στις 28 Φεβρουαρίου 2021.

Εικ. 8: Ταφή παιδιού από Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας στο εσωτερικό ανοιχτής λάρνακας, Τάφος 17, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ. Kallintzi - Παραοικονομου 2010, 159, εικ. 9b.

Εικ. 9: Εγχυτρισμοί βρεφών από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλαια. Αριστερά το βρέφος έχει τοποθετηθεί με το κεφάλι προς το λαιμό του αγγείου, ενώ δεξιά προς τη βάση του. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 124, εικ. 19, 20.

Εικ. 10: Εγχυτρισμός σε αμοφρέα από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλαια με τραπεζιώσχημη οπή για την εισαγωγή του βρέφους. Μιχαλάκη-Κόλλια 2014, 120, εικ. 7.

Εικ. 11: Εγχυτρισμός από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στην Αστυπάλαια, περιβαλλόμενος από λίθους για τη στήριξη του αγγείου. Michalaki-Kollia 2010, 195, εικ. 5.

Εικ. 12: Σχεδιαστική αναπαράσταση των ταφών της οδού Προπυλαίων (αρ. 37). Στον κύκλο εσωκλείεται ο Τάφος 7 μητέρας και νηπίου. (Λυγκούρη-Τολιά 1990, 30, σχεδ. 1).

- Εικ. 13:** Η ταφή Η 16:6 κατά την ανασκαφή. Liston – Papadopoulos 2000, 11, εικ. 3.
- Εικ. 14:** Σχεδιαστική αναπαράσταση της ταφής Η 16:6 και των κτερισμάτων. Liston – Papadopoulos 2000, 11, εικ. 4.
- Εικ. 15:** Το έμβρυο ΑΑ 302 της ταφής η 16:6. Liston – Papadopoulos 2000, 18, εικ. 10.
- Εικ. 16:** Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του Σταδίου των Χανίων (αριστερά) και του Εθνικού Σταδίου των Χανίων (δεξιά). Με κόκκινο σημειώνονται οι ανεσκαμμένες περιοχές. Κατάκη 2012, 245, σχ. 1; 2015, 60, σχ.1.
- Εικ. 17:** Εγχυτρισμοί από το νεκροταφείο των Χανίων *in situ*. Κατάκη 2015, 61, εικ. 2.
- Εικ. 18:** Κτερίσματα που συνόδευαν εγχυτρισμούς από το νεκροταφείο των Χανίων. Κατάκη 2012, 546, εικ. 4.
- Εικ. 19:** Εμπορικοί αμφορείς (α,β,γ) και κυψέλες (δ,ε), που χρησιμοποιήθηκαν ως αγγεία εγχυτρισμού στο νεκροταφείο των Χανίων. Κατάκη 2012, 546, εικ. 2, 3.
- Εικ. 20:** Κάτοψη του ΒΑ τμήματος του νεκροταφείου – Η διασπορά των εγχυτρισμών και των υπόλοιπων ταφών της τομής. Κατάκη 2012, 545, σχ. 2.
- Εικ. 21:** Άποψη του βράχου από το νεκροταφείο της Ρόδου. Οι λαξευμένες στο βράχο θήκες, στο εσωτερικό των οποίων εντοπίστηκαν εγχυτρισμοί. Πατσιαδά 2001, πίν. 52.
- Εικ. 22:** Χάρτης της πόλης των Αβδήρων και της κατανομής των νεκροταφείων περίξ των περιβόλων της. Kallintzi Παραοικονομου 2010, 154, πίν. 1.
- Εικ. 23:** Άποψη τομής του αρχαϊκού νεκροταφείου των Αβδήρων, στην οποία αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός εγχυτρισμών. Σκαρλατίδου 2010, 40, εικ. 3.
- Εικ. 24:** Τα κτερίσματα της ταφής Κ82 (ταφή ατόμου 25-35 ετών και εγχυτρισμός βρέφους 9-11 μηνών) από το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων: α) θήλαστρο, β) κύπελλο και γ) αστράγαλοι. Σκαρλατίδου 2010, 55, εικ. 17-19.
- Εικ. 25:** Άποψη της Χώρας της Αστυπάλαιας και των νεκροταφείων. Michalaki-Kollia 2013. Αφίσα της ΚΒ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – Παραχώρηση της Μ. Μιχαλάκη Κόλλια.
- Εικ. 26:** Η μεγάλη συγκέντρωση των εγχυτρισμών στα οικόπεδα Κομνηνέα και Σταυριανού. Michalaki-Kollia 2010α, 202, εικ. 26.
- Εικ. 27:** *In situ* εγχυτρισμοί από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας. Michalaki-Kollia 2010α, 195, 197 εικ. 4, 10, 11.
- Εικ. 28:** Εγχυτρισμός διδύμων βρεφών από το νεκροταφείο της Κυλίνδρας. Clement κ.ά. 2008, 21 εικ. 11.

Εικ. 29: Αμφορέας τύπου Παλαιστίνης με μεγάλη ωοειδή οπή εγχυτρισμού (αριστερά) και σφαιρικός αμφορέας, η οπή του οποίου έχει καλυφθεί με κεραμικά όστρακα. Michalaki-Kollia 2013. Αφίσα της ΚΒ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – Παραχώρηση της Μ. Μιχαλάκη Κόλλια.

Εικ. 30: Κεφαλή ειδωλίου του αιγυπτιακού θεού Βès από εγχυτρισμό νηπίου 1,5 περ. ετών. Michalaki-Kollia 2013. Αφίσα της ΚΒ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – Παραχώρηση της Μ. Μιχαλάκη Κόλλια.

Εικ. 31: Οι επιγραφές που συσχετίζουν το νεκροταφείο της Κυλίνδρας με ιερό. Η πρώτη επιγραφή (α) απευθύνεται στην Αρτέμιδα Λοχία, ενώ οι άλλες (β και γ) στην Ελείθια. Michalaki-Kollia 2010α, 204, εικ. 29-31.

Εικ. 32: Τα πηγάδια με τους εγχυτρισμούς εντός των ορίων του οικισμού της Σκάλας Ωρωπού. (Σχέδιο Gros J.S & Vlachou V.). Vlachou 2007, 239, εικ. 13.

Εικ. 33: Στρωματογραφική αναπαράσταση της ΝΑ γωνίας του ανεσκαμμένου χώρου από την Κεντρική Συνοικία της Σκάλας Ωρωπού. Η απόσταση μεταξύ των λάκκων αποδίδεται συμβατικά και όχι σε κλίμακα (Σχέδιο Vlachou V. & Gros J. S). Vlachou 2007, 236, εικ. 7.

Εικ. 34: Χρηστικά αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως αγγεία εγχυτρισμού από τον Ωρωπό. Vlachou 2007, 237, εικ. 10.

Εικ. 35: Οι γεωμετρικές ταφές στο χώρο των κεραμικών κλιβάνων της Παροικιάς. Κουράγιος 2012, 166.

Εικ. 36: Μακρά οστά των βρεφών από τη σιταποθήκη της Ασκαλώνας. Smith – Kahila 1992, 669, εικ. 1.

Εικ. 37: Ερυθρόμορφος αττικός χους του Ζωγράφου της Ερέτριας με παράσταση του τελετουργικού της Αιώρας. 425 π.Χ., EAM, VS319. Beaumont 2012, 84, εικ. 3.26.

Εικ. 38: Η συχνότητα και οι κατηγορίες κτερισμάτων σε ταφές της Αττικής από το 1100 έως και το 300 π.Χ. Τα ελληνιστικά κτερίσματα δεν συμπεριλαμβάνονται λόγω του περιορισμένου υλικού. Houby-Nielsen 2000, 154, εικ. 12.1.

Εικ. 39: Κάτοψη της ευρύτερης περιοχής του πηγαδιού G 5:3, το οποίο σημειώνεται ως “Bone Well”. Liston κ.ά. 2018, 2 εικ. 1.

Εικ. 40: Η θέση του πηγαδιού G 5:3 σε σχέση με τα παρακείμενα οικοδομήματα. Liston κ.ά. 2018, 11 εικ. 6.

Εικ. 41: Το ευρύτερο υδρευτικό σύστημα, στο οποίο υπάγεται το φρέαρ G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 4 εικ. 2.

Εικ. 42: Στρωματογραφική αναπαράσταση με τα ευρήματα του πηγαδιού G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 6.

Εικ. 43: (α) Ο σκελετός του ενήλικου άνδρα AA 24. Σημειώνονται στον κύκλο τα σημεία των αρθρώσεων που εντοπίστηκαν παθολογίες. (β) Το ιερό οστό του AA 24, συνενωμένο με τον πέμπτο οσφυϊκό σπόνδυλο (γ) Εκφυλισμοί και ίχνη φλεγμονής στην άρθρωση του αριστερού μηριαίου οστού. Liston κ.ά. 2018, 27, 28 εικ. 11-13.

Εικ. 44: Οι σπόνδυλοι (α) και η ενδοκρανιακή επιφάνεια (β) του παιδιού AA 25. Liston κ.ά. 2018, 31 εικ. 14, 15.

Εικ. 45: Παραδείγματα επεξεργασμένων ζωικών οστών χοίρων, για τη χρήση τους ως εργαλείων. Liston κ.ά. 2018, 57, εικ. 37-40.

Εικ. 46: Σύνολο κρανίων από τους σκύλους του φρέατος G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 60, 43.

Εικ. 47: (α) Μηριαίο, βραχιόνιο οστό, ακτίνα και ωλένη με τραύματα από ενήλικο σκύλο και (β) κνήμες σκύλων με θραύσεις και ίχνη επούλωσης. Liston κ.ά. 2018, 62, εικ. 47-48.

Εικ. 48: Το θήλαστρο από το φρέαρ G 5:3 της Αγοράς, αρ. κατ. P 13498. Liston κ.ά. 2018, 77, εικ. 62.

Εικ. 49: Ενδεικτικό σύνολο ανοιχτών αγγείων από το φρέαρ G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 81, εικ. 77-78.

Εικ. 50: Συγκολλημένα θραύσματα της κυψέλης από το φρέαρ G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 83, εικ. 71.

Εικ. 51: Σχεδιαστική αναπαράσταση της μίας εκ των δύο λοπάδων του φρέατος G 5:3., Liston κ.ά. 2018, 84, εικ. 74, αρ. 66.

Εικ. 52: Χύτρες από το φρέαρ G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 102, εικ. 92.

Εικ. 53: Θραύσματα από τους πυραύλους του φρέατος G 5:3. (α) Θραύσμα του υποστηρίγματος με ανάγλυφη πωγωνοφόρο ανδρική μορφή και (β) Λαβή με τη μορφή ανθρώπινου αυτιού. Liston κ.ά. 2018, 85, εικ. 76, 77.

Εικ. 54: Ενδεικτικά θραύσματα εμπορικών αμοφρέων από την Κω (αριστερά) και την Κνίδα (δεξιά) από το φρέαρ G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 86, εικ. 78-79.

Εικ. 55: Ενδεικτικό σύνολο από *unguentaria* του φρέατος G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 100, εικ. 90.

Εικ. 56: Μήτρα για την κατασκευή ειδωλίων από το φρέαρ G 5:3. Αντιστοιχεί σε λεπτομέρειες του ενδύματος. Liston κ.ά. 2018, 89, εικ. 80.

Εικ. 57: Μήτρα κατασκευής λύχνου από το φρέαρ G 5:3, που αντιστοιχεί στο τμήμα της μύξου. Liston κ.ά. 2018, 89, εικ. 81.

Εικ. 58: Χάλκινα υποστηρίγματα και κοσμήματα πιθανώς κατασκευής από το φρέαρ G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 96, εικ. 87.

Εικ. 59: Επάνω χάλκινο θραύσμα κοσμήματος τύπου *bead-and-reel* και κάτω θραύσμα με τη μορφή περιελισσόμενης ράβδου. Liston κ.ά. 2018, 97, εικ. 89.

Εικ. 60: Η ερμαϊκή στήλη από το φρέαρ G 5:3. www.agathe.gr (τελευταία πρόσβαση 30/8/2022).

Εικ. 61: Το τμήμα της ελεφαντοστέινης λαβής κολεού από ξίφος από το πηγάδι G 5:3. www.agathe.gr (τελευταία πρόσβαση 30/8/2022).

Εικ. 62: Παράλληλο του κολεού από το φρέαρ G 5:3. Ανήκει σε χάλκινο άγαλμα από το ναυάγιο των Αντικυθήρων. EAM 15103, 0,83 μ., 2^{ος} αι. π.Χ. Bol 1972, πίν. 18.3, 19.1.

Εικ. 63: Σχεδιαστική αναπαράσταση του ταφικού συγκροτήματος της «Ιεράς Οικίας» και των φρεάτων. (Σχέδιο του Φ. Σταυρόπουλου) Mazarakis Ainian 1997, εικ. 130

Εικ. 64: Αποψη του φρέατος με τα βρεφικά κατάλοιπα από την αρχαία Μεσσήνη. Bourbou – Themelis 2010, 128, εικ. 4.

Εικ. 65: Η ευρύτερη περιοχή του φρέατος της Αρχαίας Μεσσήνης. Θέμελης 2004, 43, εικ. 5.

Εικ. 66: Συγκολλημένα τμήματα οξυπύθμενου αμφορέα τοπικού μεσσηνιακού εργαστηρίου από το πηγάδι της Μεσσήνης. Bourbou – Themelis 2010, 128 εικ. 5.

Εικ. 67: Το ταφικό μνημείο K3 της αρχαίας Μεσσήνης μετά την αναστήλωση. Θέμελης 2018, 189.

Εικ. 68: Σχεδιαστική αναπαράσταση του ταφικού θαλάμου του μνημείου K3. Θέμελης 2018, 197, εικ. 10β.

Εικ. 69: Οι *intra muros* εγχυτρισμοί από τον περίβολο του ταφικού μνημείου K3 της αρχαίας Μεσσήνης. Bourbou – Themelis 2010, 126, εικ. 1.

Εικ. 70: Κάτοψη της ευρύτερης περιοχής του Σεβαστείου της Ερέτριας. Με κόκκινο σημειώνεται το ελληνιστικό πηγάδι με τα ανθρώπινα κατάλοιπα. Chenal – Velarde 2006, 27, εικ. 3.

Εικ. 71: Χάρτης της περιοχής του Γυμνασίου της Ερέτριας. Με κόκκινο σημειώνονται τα δύο πηγάδια, στα οποία εντοπίστηκαν βρεφικά οστά. Στην περιοχή της ανατολικής Παλαιστρας τοποθετείται το ρωμαϊκό, ενώ στην περιοχή του Σεβαστείου, το ελληνιστικό φρέαρ. Ackermann κ.ά. 2017, 6.

Εικ. 72: Η κοπή του Αντιόχου Α΄ ή Β΄ της Συρίας, 281-246 π.Χ., αρ. κατ. 79. Schmid 2000, πίν.190.

Εικ. 73: Στρωματογραφική αναπαράσταση (αριστερά) της τομής του φρέατος από την περιοχή του Σεβαστείου της Ερέτριας (σημειώνεται ως ST 13) και (δεξιά) του φρέατος και των σχετικών ευρημάτων (Σχέδιο του Th. Theurillat). Ducrey – Schmid 1997, 105, εικ. 1. Schmid 2000, 362, πίν. 1.

Εικ. 74: Μικρού μεγέθους μαρμάρινο αναθηματικό χέρι από το φρέαρ του Σεβαστείου της Ερέτριας. Ducrey – Schmid 1997, πίν. 22, εικ. 2.

Εικ. 75: Θραύσματα εμπορικού αμφορέα και λύχνων από το φρέαρ του Σεβαστείου. Schmid 2000, πιν, 189.

Εικ. 76: Θραύσματα αγγείων Δυτικής Κλιτύος από το φρέαρ του Σεβαστείου της Ερέτριας. Schmid 2000, πίν. 183.

Εικ. 77: Οστά ενήλικων σκύλων από το ελληνιστικό πηγάδι της Ερέτριας. Δεξιά ακτίνα με ίχνη τομής. Chenal Velarde 2006, 27, 29, εικ. 4, 6.

Εικ. 78: Δείγμα βρεφικών οστών από το ελληνιστικό πηγάδι της Ερέτριας. Chenal Velarde 2006, 27 εικ. 5.

Εικ. 79: Κάτοψη του Γυμνασίου της Ερέτριας. Με κόκκινο σημειώνεται η θέση του ρωμαϊκού φρέατος στο χώρο K3. Ackermann – Liston 2020, 314, εικ. 2.

Εικ. 80: Άποψη του Γυμνασίου της Ερέτριας. Με το βέλος σημειώνεται η θέση του ρωμαϊκού φρέατος. Ackermann – Liston 2020, 313, εικ. 3.

Εικ. 81: Άποψη του εσωτερικού του φρέατος του Γυμνασίου της Ερέτριας. Ackermann – Liston 2020, 317, εικ. 5.

Εικ. 82: Στρωματογραφική αναπαράσταση του ρωμαϊκού φρέατος της Ερέτριας και των ευρημάτων. Ackermann – Liston 2020, 316, εικ. 4.

Εικ. 83: Θραύσματα από τα χέρια και το ένδυμα χάλκινου αγάλματος νέου άνδρα ή παιδιού από το φρέαρ του Γυμνασίου της Ερέτριας. Ackermann – Liston 2020, 318, εικ. 6.

Εικ. 84: (Αριστερά) Οστό άνω γνάθου ενήλικου άνδρα και (δεξιά) αριστερή κνήμη παιδιού. Με τα βέλη σημειώνονται τα ίχνη διάβρωσης και φλεγμονής, που οφείλονται στη λοιμώδη νόσο του Hansen. Ackermann – Liston 2020, 320, εικ. 8, 9.

Εικ 85: Δεξιά άνω γνάθος νηπίου από το φρέαρ του Γυμνασίου της Ερέτριας, ο ουρανίσκος της οποίας δεν έχει ολοκληρωθεί. Με τις άσπρες γραμμές ορίζεται η κατά προσέγγιση έκταση μιας υπερώας. Ackermann – Liston 2020, 321, εικ. 10.

Εικ. 86: Το χάλκινο αγαλμάτιο Αρτέμιδας στον τύπο της Εφεσίας από το ρωμαϊκό φρέαρ του Γυμνασίου. Ackermann – Liston 2020, 319, εικ. 7.

Εικ. 87: Μικκύλες κοτύλες από το κλασικό Ιερό της Ειλείθιας στην περιοχή του Γυμνασίου της Ερέτριας. Luisoni – Ackermann 2018, 12.

Εικ. 88: Χάρτης της Πάρου. Σημειώνονται οι θέσεις που αναφέρονται στην εργασία. (Αρχείο Δ. Κιαγιαδάκη).

Εικ. 89: Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου της Παροικιάς. Kourayos 2018, 286, εικ. 8.

Εικ. 90: Άποψη του αρχαιολογικού χώρου του νεκροταφείου στη θέση Βίτζι της Παροικιάς. Kourayos 2018, 286, εικ. 9.

Εικ. 91: Οι σαρκοφάγοι από το νεκροταφείο στη θέση Βίτζι, όπως εκτίθενται στον περίβολο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου. Κουράγιος 2011β, 282, εικ. 16.

Εικ. 92: (Αριστερά) Θραύσμα επιτύμβιας στήλης από τη θέση Άγιος Παντελεήμων της Πάρου, με παράσταση γυναικείας μορφής που κρατά βρέφος και μικρότερης μορφής, που το αγγίζει. (Δεξιά) Σχεδιαστική αποκατάσταση της στήλης (Σχέδιο Κ. Μαυραγάνη). Κουράγιος – Δετοράτου 1999, 793, εικ. 24, 25.

Εικ. 93: Μη παριανές νομισματικές κοπές από ταφές στο Νεκροταφείο της Πάρου. (α) Αργυρό αθηναϊκό νόμισμα, αρ. ευρ. Β5654, (β) Αργυρό ροδιακό νόμισμα, αρ. ευρ. Β5665, (γ) Αργυρό αθηναϊκό νόμισμα, αρ. ευρ. Β5665, Ύστερη Κλασική Περίοδος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου. (Αρχείο Δ. Κιαγιαδάκη)

Εικ. 94: Το ιερό της Ειλείθιας στην οροσειρά Κούναδος της Πάρου και οι λαξευμένες στο βράχο κοιλότητες για την τοποθέτηση αναθημάτων. Kourayos κ.ά. 2018, 151, εικ. 14.

Εικ. 95: Αναθηματικά ανάγλυφα από το ιερό της Ειλείθιας στην Πάρο. (α) Ανάγλυφο με παράσταση γυναικείων γεννητικών οργάνων. (β) Ενεπίγραφο ανάγλυφο, ανάθημα της Ερμιόνης προς τη θεά. Kourayos κ.ά. 2018, 151, εικ. 13.

Εικ. 96: Αλλοιώσεις στην ενδοκρανιακή επιφάνεια του ινιακού λοβού ενός από τα βρέφη του φρέατος G 5:3 της αθηναϊκής Αγοράς. Liston κ.ά. 2018, 47, εικ. 30.

Εικ. 97: Τα κατάγματα στο κρανίο του νηπίου AA 26a από το φρέαρ G 5:3. Αριστερά άποψη του κρανίου και δεξιά λεπτομέρεια του κυρίως κατάγματος. Liston κ.ά. 2018, 33, εικ. 16, 17.

Εικ. 98: Ακτινογραφική αποτύπωση των πλευρών του νηπίου AA 26a από το φρέαρ G 5:3. Με τα βέλη σημαίνονται οι περιοχές, στις οποίες εντοπίστηκαν κακκώσεις με ίχνη επούλωσης. Liston κ.ά. 2018, 34, εικ. 18.

Εικ. 99: Η δεξιά (α) και αριστερή (β) όψη της κάτω γνάθου του νηπίου AA 26a από το φρέαρ G 5:3, όπου εντοπίζονται εστίες σχηματισμού περίστεου και κατάγματα της περίξ του θανάτου περιόδου. Liston κ.ά. 2018, 35, εικ. 19, 20.

Εικ. 100: Η περίπτωση της πλήρους σύντηξης θωρακικής σε αυχενική πλευρά από βρέφος του φρέατος G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 50, εικ. 33.

Εικ. 101: Τα κρανιακά οστά του νηπίου AA 26b από το φρέαρ G 5:3 και λεπτομέρεια της ενδοκρανιακής επιφάνειάς τους, με κλίμακα, ενδεικτική της μη φυσιολογικής ανάπτυξης του κρανίου. Liston κ.ά. 2018, 37, εικ. 22, 23.

Εικ. 102: Σύγκριση φυσιολογικού οστού άνω γνάθου (δεξιά) με περίπτωση ατελούς οστού – περίπτωση σχιστίας (αριστερά) από βρέφη του φρέατος G 5:3. Liston κ.ά. 2018, 51, εικ. 34.

Εικ. 103: Ανοιχτά αγγεία από το πρωτοελλαδικό φρέαρ του Χειλιοτόμυλου στην Κόρινθο. Waage 1949, πίν. 61 εικ. 1.

Εικ. 104: Οι ταφές του μεσοελλαδικού φρέατος από το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας. Papadopoulos 2000, 107, εικ. 7.7.

Εικ. 105: Κάτοψη των δωματίων του Κυκλώπειου Αναλήμματος. Το κόκκινο βέλος υποδεικνύει τη θέση του φρέατος με τα ανθρώπινα κατάλοιπα. Wace 1954, 270, εικ. 11.

Εικ. 106: Ενδεικτικά θραύσματα γραπτής κεραμικής από το φρέαρ κάτωθεν του Κυκλώπειου Αναλήμματος. Wace 1954, πίν. 48.

Εικ. 107: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφών από το υστεροελλαδικό φρέαρ Ξενάκη στο Άργος. Papadopoulos 2000, 109, εικ. 7.8.

Εικ. 108: Η θέση του φρέατος U-V19:1 στην ευρύτερη περιοχή του εν άστει Ελευσινίου. Little – Papadopoulos 1999, 378, εικ. 2.

Εικ. 109: Τα σωζόμενα οστά του νεκρού AA 288. Με μαύρο χρώμα και λατινική αρίθμηση αποτυπώνονται οι περιοχές, στις οποίες διαπιστώθηκαν παθολογίες. Little – Papadopoulos 1999, 386, εικ. 4.

Εικ. 110: (Επάνω) Ο σκελετός AA 362a από την Ταφή 83 στο φρέαρ J:39, συναρμολογημένος από την M. Liston και (κάτω) κατάγματα στην περιοχή του κρανίου, των σπονδύλων και του ιερού οστού. Papadopoulos – Smithson 2017, 502, 559, εικ. 2.390, 3.39-3.41.

Εικ. 111: Λεπτομέρεια του κρανίου του Σκελετού 1, από την Ταφή 36 του νεκροταφείου των Χανίων. Οι οπές αποδεικνύουν τη διενέργεια τριπλού τρυπανισμού. Bourbou 2013, 341, εικ. 4.

Εικ. 112: Οι σιδερένιες πέδες της Ταφής 36 από το νεκροταφείο των Χανίων. Κατάκη 2012, 548, εικ. 9.

Εικ. 113: Ο σιδεροδέσμιος ενήλικας της Ταφής 36 του νεκροταφείου των Χανίων και γύρω του συστάδα εγχυτρισμών. Κατάκη 2012, 547, εικ. 1.

Εικ. 114: Αποψη της θέσης Γλυκύ Νερό της Πάφου. Raptou 2009, 90, εικ. 1

Εικ. 115: Νεκροί σε ιδιαίτερες θέσεις εντός της ταφής από τον ταφικό χώρο της θέσης Γλυκύ Νερό της Πάφου. Raptou 2009, 93, εικ. 5, 6.

Εικ. 116: Κορινθιακό ειδώλιο από τη Βοιωτία με παράσταση γυναίκας που σιτίζει βρέφος με θήλαστρο, 5^{ος} αι. π.Χ., αρ. ευρ. A 2003-0011/dt), Musée D' Art Et D' Histoire, Γενεύη. Sneed 2021, 758, εικ. 2.

Εικ. 117: Συγκολλημένος ασκός από το φρέαρ G 5:3 της αθηναϊκής Αγοράς. Liston κ.ά. 2018, 76, εικ. 61.

Εικ. 118: Επιτύμβια στήλη από τον Ορχομενό με παράσταση ανδρικής μορφής με σκύλο, αρ. ευρ. 39, 480 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Βουτυράς – Γουλιάκη-Βουτυρά 2011, 177, εικ. 186.

Εικ. 119: Αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο του Πειραιά με παράσταση νεκρόδειπνου, στο οποίο απεικονίζεται και σκύλος, ξαπλωμένος κάτω από το τραπέζι, αρ. ευρ. 1501, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Καλτσάς 2001, 136, αρ. 261.

Εικ. 120: Ενταφιασμός σκύλου στον περίβολο του ταφικού μνημείου K3 της αρχαίας Μεσσήνης. Θέμελης 2018, 195, εικ. 7.

Εικ. 121: Επιτύμβια στήλη της Μελιστούς. Εικονίζεται κορίτσι μικρής ηλικίας, μαζί με σκύλο, περ. 340 π.Χ., Harvard Art Museum, Beaumont 2012, 31, εικ. 2.3b.

Εικ. 122: Λήκυθος λευκού βάθους. Εικονίζεται ο Ερμής, κρατώντας κηρύκειο μπροστά από πίθο, από το εσωτερικό του οποίου αναδύεται είδωλο. Ομάδα του Ζωγράφου του Τύμβου, αρ. ευρ. 225, Sammlung Antiker Kleinkunst der Friedrich-Schiller-Universität, Jena. Deubner 1966, πιν 8.2.

Εικ. 123: Χάρτης της Ιταλίας. Σημειώνεται η θέση της Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. (Αρχείο Δ. Κιαγιάδακη).

Εικ. 124: Σχεδιαστική αναπαράσταση της Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Soren 2003, 195, εικ. 2.

Εικ. 125: Εγγυτρισμός βρέφους στο εσωτερικό ρωμαϊκού αμφορέα από τη Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Soren 2003, 199, πίν. 4.

Εικ. 126: Σκελετός κουταβιού από το Δωμάτιο 11 της Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Soren 2003, 201, εικ. 6.

Εικ. 127: Η Ταφή 36 νηπίου 2-3 ετών από τη Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Τα άκρα του εντοπίστηκαν καταπλακωμένα από λίθους. Soren 2003, 200, εικ. 5.

Εικ. 128: Η Ταφή B51 παιδιού από τη Villa Poggio Gramignano στο Lugnano της Teverina. Στο στόμα του εντοπίστηκε τεμάχιο ασβεστόλιθου (*cubiliium*). Montagnetti κ.ά., 2020, 290, εικ. 6 (Α).

Εικ. 129: Μεμονωμένη (α) και πολλαπλές (β) ταφές σκύλων από τη θέση Γλυκύ Νερό της Πάφου. Raptou 2009, 95-96, εικ. 8, 9.

Εικ. 130: Εγγυτρισμός βρέφους εντός κρητικού αμφορέα από τη θέση Γλυκύ Νερό της Πάφου. Raptou 2009, 97, εικ. 10.

Εικ. 131: Ερυθρόμορφος χους με παράσταση νηπίου, το οποίο φέρει νήμα με φυλαχτά σε σχήμα κύκλου, άνθους λωτού και ημισελήνου, αρ. ευρ. MP113, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου. Beaumont 2012, 63, εικ. 3.14.

Εικ. 132: Χάρτης της περιοχής του νεκροταφείου του Κεραμεικού. Με σκούρο γκρι σημαίνεται η ανεσκαμμένη περιοχή και με το κόκκινο βέλος υποδεικνύεται η θέση της ταφής. Baziotopoulou-Valavani 2002, 188, εικ. 1.

Εικ. 133: Σχεδιαστική αποτύπωση της μαζικής ταφής του Κεραμεικού. Με σκούρο γκρι χρώμα διακρίνονται οι παιδικές ταφές. Baziotopoulou-Valavani 2002, 191, εικ. 3.

Εικ. 134: Η επιτύμβια στήλη της Ηδίστης από τη Δημητριάδα-Παγασές. Παράσταση γυναίκας και βρέφους, που κατέληξαν στον τοκετό. περ. 200 π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Liston - Papadopoulos 2004, 31, εικ. 15.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Οδός Τζανακάκη, *ΑΔ* 53, 1998, 858-862.

Αρβανιτόπουλος Α. Σ., Ανασκαφαί παρά την Ίωλκόν: Ίστορικοὶ τάφοι παρά τὴν Πασπαλιὰν Ίωλκοῦ, *ΠΑΕ* 1909, 159-162.

Αρβανιτόπουλος Α. Σ., *Γραπτὰ στήλαι Δημητριάδος-Παγασῶν*, Αθήνα, 1928.

Βλαβιανού Α. – Τσαλίκη Ι., Ανασκαφή τάφων στην Ερέτρια, *ΑΔ* 36, 1989, 58-81.

Βοκοτοπούλου Ι. – Μοσχονησιώτη Σ., Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης, *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 411-423.

Βουτυράς Μ. – Γουλάκη-Βουτυρά Α., *Αρχαία Ελληνική Τέχνη και η Ακτινοβολία της*, Θεσσαλονίκη, 2011.

Ελμάζης Χ., Οι αντιλήψεις για την κύηση στην Αρχαία Ελλάδα, *Ελευθώ* 6, 2021, 45-79.

Ζαββού Ε., Σπάρτη: Συμβολή των οδών Πλατανιστά, Θερμοπυλών 177 και Τυνδάρεω (Ο.Τ. 7, οικόπεδο αδελφών Α. Ιω. και Γ. Δημητροπούλου), *ΑΔ* 53, 1998, 149-151.

Ζαφειρόπουλος Ν., Πάρος, *ΑΔ* 16, 1960, 245-246.

Ζαφειρόπουλος Ν., Πάρος, *ΑΔ* 18, 1963, 273-274.

Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος, *ΑΔ* 38, 1983, 347-348.

Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος, *ΑΔ* 39, 1984, 295.

Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος: Παροικιά, *ΑΔ* 40, 1985, 289.

Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος, *ΑΔ* 41, 1986, 213.

Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος, *ΑΔ* 43, 1988, 490.

Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος, *ΑΔ* 44, 1989, 413-414.

- Ζαφειροπούλου Φ., Ανασκαφικές Εργασίες. Πάρος: Παροικιά, *ΑΔ* 45, 1990, 402-403.
- Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος, *ΑΔ* 46, 1991, 379-381.
- Ζαφειροπούλου Φ., *Πάρος*, Αθήνα, 1998.
- Ζερβάκη Φ., Ρόδος: Ακτή Μιαούλη (οικόπεδο Μ. Ταχλιαμπούρη), *ΑΔ* 52, 1997, 1078-1079.
- Θέμελης Π., Το Ταφικό Μνημείο Κ3 στο Γυμνάσιο της αρχαίας Μεσσήνης, *Θέματα Αρχαιολογίας* 2(2), 2018, 188-203.
- Θέμελης Π., *Αρχαία Μεσσήνη, Ιστορία - Μνημεία - Άνθρωποι*, Αθήνα, 2010.
- Θέμελης Π., Άνασκαφή Έρετριας, *ΠΑΕ* 129, 1974, 34-46.
- Θέμελης Π., Άνασκαφές στη Μεσσήνη, *ΠΑΕ* 154, 1999, 68-111.
- Θέμελης Π., Άνασκαφές στη Μεσσήνη, *ΠΑΕ* 155, 2000, 75-105.
- Θέμελης Π., Άνασκαφές στη Μεσσήνη, *ΠΑΕ* 159, 2004, 27-53.
- Θέμελης Π., Άνασκαφές στη Μεσσήνη, *ΠΑΕ* 160, 2005, 39-65.
- Καλλιγας Π., Άνασκαφή στην Έρετρια, *ΑΕ* 1983, 106-136.
- Καλλιντζή Κ., Έθιμα ταφής στα Αρχαία Άβδηρα. Ταφικές πρακτικές και εθιμικές πράξεις από τα μέσα του βου ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., στο Τριαντάφυλλος Δ. – Τερζοπούλου Δ. (επιμ.), *Αρχαία Θράκη. Αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, Κομοτηνή, 1997, 807-839.
- Καλτσάς Ν., *Άκανθος Ι: Η άνασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα, 1998.
- Καλτσάς Ν., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Τα Γλυπτά*, Αθήνα, 2001.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., Αθήνα-Αττική: Οδός Μητροδώρου και Γεμίνου, *ΑΔ* 33, 1978, 10-42.

Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., Αθήνα-Αττική: Οδός Κριεζή 22 και Ψαρομηλίγγου, *ΑΔ* 34, 23-25.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., Δύο νομισματικοί "θησαυροί" από την ανασκαφή στην Ερέτρια 1981, *ΑΕ* 1983, 137-147.

Καραπάνου Σ. – Κατακούτα Στ., Ευρήματα από τα νεκροταφεία του Πελινναίου, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Βόλος 2000)*, Αθήνα, 2004, 111-126.

Κατάκη Ε., Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο Εθνικό Στάδιο Χανίων, στο Ανδριανάκης Μ., Βαρθαλίτου Π., Τζαχίλη Ι. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο, 2012, 537-544.

Κατάκη Ε., Εθνικό Στάδιο Χανίων: Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα 2011-2012, στο Καραναστάση Π., Τζιγκουνάκη Α., Τσιγωνάκη Χ. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, Τόμος Β', Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Ρέθυμνο, 2015, 59-70.

Κοτταρίδη Α., Βασιλική νεκρόπολη των Αιγών: πέντε νέοι βασιλικοί τάφοι και η λύση ενός παλιού προβλήματος, *ΑΕΜΘ* 27, 2013, 157-162.

Κουράγιος Γ. – Δετοράτου Σ., Πάρος: Οικόπεδο Σ. Αλιφιέρη-Σ. Δαφερέρα, *ΑΔ* 54, 1999, 788-794.

Κουράγιος Γ., Η ιστορία της Πάρου μέσα από τις παλαιές και πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες, *Παριανά* 122, 2011α, 5-25.

Κουράγιος Γ., Το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης της Πάρου. Οι παλαιότερες έρευνες, *Παριανά* 122, 2011β, 268-275.

Κουράγιος Γ., Η συνέχεια του επίσημου νεκροταφείου της Πάρου στο οικόπεδο αφών Θεοχαρίδη στη θέση Βίτζι Παροικιάς Πάρου, *Παριανά* 124, 2012, 5-15.

Κουράγιος Γ., Οικόπεδο Δαφερέρα και Αλιφιέρη στον Άγιο Παντελεήμονα Παροικιάς. Η συνέχεια του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης με σημαντικά ταφικά μνημεία της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, *Παριανά* 129, 2013, 135-156.

Κουράγιος Γ., *Πάρος. Αντίπαρος. Δεσποτικό. Από την προϊστορία στα νεώτερα χρόνια*, Αθήνα, 2015.

Κρασιώτη Λ., Τύμβος από τη ΒΔ Νεκρόπολη των Αβδήρων, *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 431-438.

Κριτζάς Χ., Μυκηναϊκό πηγάδι με σκελετούς στο Άργος, *Πελοποννησιακά: Παράρτημα 6, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Τόμος II, Αθήνα, 1978, 173-180.

Liddel H. – Scott R., *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας* (επανεκδοση Α. Κωνσταντινίδη), Πελεκάνος, Αθήνα, 2007.

Λυγκούρη-Τόλια Ε., Αθήνα: Οδός Προπυλαίων 34, *ΑΔ* 45, 1990, 32-33.

Λυγκούρη-Τόλια Ε., Αθήνα: Φρέαρ ΜΣΑ στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου, *ΑΔ* 55, 2000, 81-83.

Μαζαράκης Αιμιάν Α., Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού (1985-1987), *ΠΑΕ* 1996, 21-124.

Μάλαμα Π. – Τριανταφύλλου Σ., Ανθρωπολογικές Πληροφορίες από το Ανατολικό Νεκροταφείο της Αμφίπολης, *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 127-136.

Μιχαλάκη-Κόλλια Μ., Συμβολή στη μελέτη των αρχαίων λατρειών της Αστυπάλαιας από τις επιγραφικές μαρτυρίες, *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ', Πρακτικά του ΙΑ' Πολιτιστικού Συμποσίου, Αστυπάλαια 27-30 Αυγούστου 1999*, Ρόδος, 2005, 295-317.

Μιχαλάκη-Κόλλια Μ., Οι βρεφικοί εγχυτρισμοί από την Αστυπάλαια και η σχέση τους με την αρχαία κοινωνία, *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΣΤ'*, 2014, 86-106.

Μποσνάκης Δ., *Κατηφείη και Όνειδος. Ταπεινωμένοι και Καταφρονεμένοι Νεκροί*, Αθήνα, 2021.

Μυλωνάς Γ., Ανασκαφή νεκροταφείου Έλευσίνος, *ΠΑΕ* 1956, 57-62.

Μυλωνάς Γ., *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος*, Αθήνα, 1975.

Νικήτας Δ. – Τρομάρας Μ. Λ., *Σύγχρονο Λατινοελληνικό Λεξικό. Από τις απαρχές της λατινικής γραμματείας μέχρι τον 9ο μ.Χ. αιώνα*, Αθήνα, 2019.

Ντινού-Κινδελή Β., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Μαρκουλάκη Σ., Πόλη Χανίων: Στρατόπεδο Ζομπανάκη (πάρκο Ειρήνης και Φιλίας), *ΑΔ* 43, 1988, 545-549.

Νινιού-Κινδελή Β., Χανιά: Οδός Δημοκρατίας, *ΑΔ* 45, 1990, 440-441.

Παπαδημητρίου Α., Οι περιπτώσεις των νεκροταφείων στην Πάρο και την αρχαία Αμβρακία. Χρονική χωροταξία και τυπολογία στα αρχαία νεκροταφεία, *Παριανά*, 2014, 21-36.

Παπαδημητρίου Α., 2021, στο *Κυκλάδες: Αειφορία Πολιτισμού, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, 22-25 Σεπτεμβρίου 2021*, Τήνος, υπό δημοσίευση.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Αταλάντη: Οικόπεδο «Κ. και Α. Βάγια Α.Ε.», *ΑΔ* 55, 2000, 444.

Πατσιαδά Β., *Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο: Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής*, Διδακτορική Διατριβή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2001.

Ρήγιнос Γ., Νέα Σελεύκεια: Οικόπεδο Κληρονόμων Κυβράνογλου, *ΑΔ* 47, 1992, 347.

Σαμπετάι Β., Παιδικές Ταφές Ακραιφίας, στο Αραβαντινός Β. (επιμ.), *Επετηρίς της Εταιρίας Βοιωτικών Μελετών Γ'*, Αθήνα, 2000, 495-535.

Σκαρλατίδου Ε., Η καύση των νεκρών στα Άβδηρα κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή, στο Σταμπολίδης Χ. (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του χαλκού και στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*, Αθήνα, 2001, 331-341.

Σκαρλατίδου Ε. Κ., *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων*, Θεσσαλονίκη, 2010.

Χανιώτης Α., Σαν την άδικη κατάρα. Η αρχαιολογία μιας μεταφοράς, στο Αβαγιανού Α. (επιμ.), *Η μαγεία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2008.

Χατζηδάκη Ε., Όδος Παλαμᾶ 4 (οικόπεδο Καρμπινάκη-Σινάνη-Χατζημαρινάκη), *ΑΔ* 42, 1987, 557-558.

Ψαρρός Εμ. – Παπαδημητρίου Α., *Το έκθεμα του μήνα: ΠΑΡΙΩΝ νομισματική. Νομίσματα από παραδόσεις ιδιωτών & ανασκαφές στην Πάρο*, Πάρος, 2019.

Ξενόγλωσση

Ackermann G. – Liston M., Φρέαρ με ανθρώπινα οστά και χάλκινα αγάλματα. Ένα εντυπωσιακό εύρημα από το Γυμνάσιο της Ερέτριας, *Θέματα Αρχαιολογίας*, 2020, 312-323.

Ackermann, G., Tettamanti, R., Pop, L., Reber, K., Το Γυμνάσιο της Ερέτριας, στο Theurillat Th. (επιμ.), *Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα – Ετήσιος απολογισμός 2017*, Λωζάνη, 2017, 6-9.

Agelarakis A., Aspects of Demography and Palaeopathology among the Hellenistic Abderites in Thrace, *Ευλιμένη* 1, 2000, 13-24.

Alexandridou A., "Sacred" or Profane? Interpreting Late Geometric edifices in proximity to burials in Attica, στο Tsingarida A. – Lemos I. S. (επιμ.), *Beyond the Polis. Construction of Social Identities in Early Greece*, *Études d'Archéologie* 12, Bruxelles, 2017, 43-72.

Alexandridou A. – Daifa K., Expanding the necropolis of Paroikia: the data from the site of Ag. Panteleimon, στο Katsonopoulou D. (επιμ.), *Paros V. Paros through the Ages. From prehistoric times to the 16th century AD*, Athens, 2021, 305-321.

Alexandridou A. – Mazarakis Ainian υπό εκτύπωση. *The Academy before Plato. A Contribution to the Study of early Athens*, Athens.

Angel, J. L., Skeletal Material from Attica, *Hesperia* 14, 1945, 279-363.

Ariès P., *Centuries of Childhood*, (μτφρ. R. Baldick), New York, 1962.

Audollent A., *Defixionum Tabellae quotquot innotuerunt: tam in Graecis Orientis quam in totius Occidentis partibus praeter Atticas in Corpore Inscriptiorum Atticarum editas*, Frankfurt, 1967.

Aufderheide A. C. – Rodríguez-Martín C., *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge, 1998.

Baills-Talbi – Dasen, Rites funéraires et pratiques magiques, στο Gusi F., Muriel S., Olària C. (επιμ.), *Nasciturus, infans, puerulus. Vobis mater terra. La muerte en la infancia*, Castelló, 2008, 595-618.

Baziotopoulou-Valavani E., A Mass Burial from the Cemetery of Kerameikos, στο Stamatopoulou M. – Yeroulanou M., (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece. Studies in Classical Archaeology I. BAR International Series 1031*, Oxford, 2002, 187-201.

Beaumont L., The changing face of childhood, στο Neils J. – Oakley J. H. (επιμ.), *Images of Childhood from the Classical Past*, Singapore, 2004.

Beaumont L., *Childhood in Ancient Athens. Iconography and Social History*, New York, 2012.

Beaumont L., Dillon M., Harrington N. (επιμ.), *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, New York, 2021.

Blaizot F., Alix G., Ferber E., Le traitement funéraire des enfants décédés avant un an dans l' Antiquité: études de cas, *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris, tome 15*, fascicule 1-2, 2003, 49-77.

Bobou, O., *Children in the Hellenistic World: Statues and Representation*, Oxford, 2015.

Bol P., *Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera*, Berlin, 1972.

Bonnard J. B, Un aspect positif de la puissance paternelle: la fabrication du citoyen Métis, *Anthropologie des mondes grecs anciens 1*, 2003, 69-93.

Bourbou C. – Niniou-Kindeli V., A Hellenistic mass burial in the city of Chania, Crete (Greece). What can we infer about the fate of the individuals buried?, στο Buchet L., Rigeade C., Seguy I., Signoli M. (επιμ.), *Vers une anthropologie des catastrophes, Acts du 9e Journées Anthropologiques de Valbonne*, Paris, 2009, 273-283.

Bourbou C. – Themelis P., Child Burials at ancient Messene στο Guimier-Sorbets A.M. – Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d' enfants*, Paris, 2010, 111-128.

Bourbou Ch., The Imprint of Emotions Surrounding the Death of Children in Antiquity στο Chaniotis, A. – Ducrey, P. (επιμ.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Stuttgart, 2013, 331-350.

Braun K., Der Dipylon-Brunnen B1, Die Funde, *AM* 85, 1970, 129-269.

Camp J. McK. II, *The Water Supply of Ancient Athens from 3000 to 86 b.c.*, Διδακτορική Διατριβή, Princeton, 1977.

Carington-Smith J., A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteriaki Kephala, Knossos, *BSA* 77, 1982, 255-293.

Chaniotis, A. (επιμ.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart, 2012.

Chaniotis A. – Ducrey P. (επιμ.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Stuttgart, 2013.

Chenal-Velarde I., Food, Rituals? The Exploitation of Dogs from Eretria (Greece) During the Helladic and Hellenistic Periods, στο Snyder L. M. – Moore E. A. (επιμ.), *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction*. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, 23-28 August 2002, Oxford, 2006, 24-31.

Clement A., Hilson, S., Michalaki-Kollia M., The ancient cemeteries of Astypalaia, Greece, *Archaeology International* 12, 2008, 17-21.

Dasen V., Multiple births in Graeco-Roman antiquity, *Oxford Journal of Archaeology* 16, 1997, 49-63.

Dasen V., Blessing or Portent? Multiple Births in Ancient Rome, στο Mustakallio K., Hanska J., Sainio H.-L., Vuolanto V. (επιμ.), *Hoping for Continuity. Childhood, Education and Death and the Middle Ages*, Acta Instituti Romani Finlandiae vol. 33, Rome, 2005, 61-73.

Dasen V., All Children are Dwarfs. Medical Discourse and Iconography of Children's Bodies, *Oxford Journal of Archaeology* 27, 2008, 49-62.

Dasen V., Archéologie funéraire et histoire de l'enfance: nouveaux enjeux, nouvelles perspectives, στο Guimier-Sorbets A.M. – Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, Paris, 2010, 19-44.

Dasen V., Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity, στο Rawson B. (επιμ.), *The Blackwell Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Oxford, 2011a, 291-314.

Dasen V., Naissance et petite enfance dans le monde grec, *ThesCra* VI, 2011b, 1-11.

Dasen V., Becoming Human: From the Embryo to the Newborn Child, στο Grubbs J. E., Parkin T., Bell R. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, New York, 2013α, 17-39.

Dasen V., La petite enfance dans l'Antiquité, *Dossiers d'archéologie* 356, 2013β, 2-7.

Derks A. M. J., Le grand sanctuaire de Lenus Mars à Trèves et ses dédicaces privées: Une reinterpretation, στο Dondin M., Payre M., Raepsaet-Charlier Th. (επιμ.), *Sanctuaires, pratiques cultuelles et territoires civiques dans l'Occident romain*, Bruxelles, 2006, 239-270.

Deubner L., *Attische Feste*, Berlin, 1966.

Dimakis N., Burial and Commemoration of Children in Hellenistic Greece, στο Frielinghaus H., Stroszeck J., Valavanis P. (επιμ.), *Griechische Nekropolen: Neue Forschungen und Funde, Beiträge zur Archäologie Griechenlands*, Möhnese, 2019, 287-306.

Dimakis N., Premature Death and Burial in Classical and Hellenistic Attica, στο Dimakis N. – Dijkstra T. (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on ancient Greek death and burial*, Oxford, 2020, 102-118.

Dimakis N. – Dijkstra T. (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on ancient Greek death and burial*, Oxford, 2020.

Dimakis N., Child death in the Hellenistic World, στο Beaumont L., Dillon M., Harrington N. (επιμ.), *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, New York, 2021, 506-518.

Dubois C., Au font du puits: Gestion de la mort foetale et périnatale dans le monde grec antique, στο Charrier P., Clavandier G., Gourdon V., Rollet C., Pranchère N. S. (επιμ.), *Morts avant de naître. La mort périnatale*, Tours, 2018, 203-219.

Ducrey P. – Schmid S. G., Les activités de l'École suisse d'archéologie en Grèce 1996, *AntK* 40, 1997, 103-108.

Fox S., The Bioarchaeology of Children in Graeco-Roman Greece, στο Nenna M. D. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité II, Types de tombes et traitement du corps des enfants dans l'antiquité gréco-romaine*, Alexandrie, 2012, 409-427.

Fox-Leonard S. C., *Comparative health from paleopathological analysis of the human skeletal remains dating to the Hellenistic and Roman periods, from Paphos, Cyprus and Corinth, Greece*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Department of Anthropology, University of Arizona, Tucson, 1997.

Gager J., *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York, 1992.

Garland R., *The Greek Way of Death*, London, 1985.

Garland R., *The Greek Way of Life: From Conception to Old Age*, London, 1992.

Gates C., *From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid-Achaic Period, ca 625-525 B.C.*, Los Angeles, 1983.

Golden M., *Children and Childhood in Classical Athens*, Baltimore, 1990.

Golden M., Children in the Hellenistic World, στο Beaumont L., Dillon M., Harrington N. (επιμ.), *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, New York, 2021, 92-104.

Gourevitch D. – Chamay J., Femme nourrissant son enfant au biberon, *AntK* 35, 1992, 78-81.

Graf F., *Η μαγεία στην Ελληνορωμαϊκή Αρχαιότητα: Πλησιάζοντας τους θεούς και βλέποντας τους ανθρώπους*, Χανιώτης Α. (επιμ.), (μτφρ. Μυλωνόπουλος Γ.), Αθήνα, 2009.

Grubbs J. E., Parkin T., Bell R. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, New York, 2013.

Grubbs J. E., Infant Exposure and Infanticide, στο Grubbs J. E., Parkin T., Bell R. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, New York, 2013, 83-107.

Gruben G., Der Dipylon-Brunnen B 1. Lage und Befund. Datierung des Dipylon, *AM* 85, 1970, 114-128.

Guimier-Sorbets A. M. – Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, Paris, 2010.

Hamilton R., Sources for the Athenian Amphidromia, *GRBS* 25, 1984, 243-251.

Hamilton R., *Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual*, Ann Arbor, 1992.

Hermay A. – Dubois C. (επιμ.), *L'Enfant et la Mort dans l'Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants*, Paris, 2012.

Herrlinger G., *Totenklageum Tiere in der antiken Dichtung*, Stuttgart, 1930.

Hilson S., The world's largest infant cemetery and its potential for studying growth and development, στο Scheparz L. A., Fox S., Bourbou C. (επιμ.), *New directions in the skeletal biology of Greece*, Occasional Wiener Laboratory Series. *Hesperia Suppl.* 43, 2009, 137-154.

Houby-Nielsen S., Child burials in ancient Athens στο Derevenski J. S. (επιμ.), *Children and Material Culture*, New York, 2000, 151-166.

Huber S., Un atelier de bronzier dans le sanctuaire d'Apollon à Erétrie?, *AntK* 34, 1991, 137-154.

Jobbé-Duval E., *Les morts malfaisants, 'Larvae, Lemures' d'après le droit et les croyances populaires des Romains*, Paris, 1924.

Kallintzi K., Abdera: Organization and Utilisation of the Area Extra Muros, στο Moustaka A., Skarlatidou E., Tzannes M. C., Ersoy Y., (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20-21 October 2001*, Thessaloniki, 2004, 271-289.

Kallintzi K., Les nécropoles d'Abdère. Organisation de l'espace et rites funéraires, στο Guimier-Sorbets A. M., Hatzopoulos M. B., Morizot Y., (επιμ.), *Rois, cités, nécropoles: institutions, rites et monuments en Macédoine, Actes des colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d'Athènes (Janvier 2004)*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 45, Athens, 2006, 143-153.

Kallintzi K., Childrens' graves in the cemeteries of Abdera: Data and observations, στο Frielinghaus H., Stroszeck J., Valavanis P. (επιμ.), *Griechische Nekropolen: Neue Forschungen und Funde, Beiträge zur Archäologie Griechenlands*, Möhnese, 2019, 245-260.

Kallintzi K. – Papaoikonomou I. D., A Methodical Approach to Funeral Goods Offered to Children of Ancient Abdera, στο Mattusch C. C., Donohue A. A., Brauer A., (επιμ.), *Proceedings of the XVI International Congress of Classical Archaeology, Boston, Massachusetts, USA, 23-26 August 2003*, Oxford, 2006, 480-484.

Kallintzi K. – Papaoikonomou D., La présence des enfants dans les nécropoles d'Abdère, στο Guimier-Sorbets A. M. – Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, Paris, 2010, 129-159.

Kinch F. K., *Fouilles de Vroulia (Rhodes)*, Copenhagen, 1914.

Knigge U., *The Athenian Kerameikos: History, Monuments, Excavation*, Athens, 1991.

Kourayos Y., Angliker E., Daifa K., Tully J., The cult topography of Paros from the 9th to 4th Century BC: A summary, στο Angliker E. – Tully J. (επιμ.), *Cycladic Archaeology and Research: New Approaches and Discoveries*, Oxford, 2018, 135-168.

Kourayos Y., Ancient Paros: New evidence for its topographical development in light of rescue excavations, στο Angliker E. – Tully J., (επιμ.), *Cycladic Archaeology and Research: New Approaches and Discoveries*, Oxford, 2018, 279-294.

Kurtz D. – Boardman J. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα, 1994.

Laes Ch., Being a child in the Hellenistic World: a subject out of proportion?, στο Beaumont L., Dillon M., Harrington N. (επιμ.), *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, New York, 2021, 229-243.

Lagia A., Kerameikos Grabung 1999: Preliminary analysis of the human skeletal remains, *AA* 2000, 481-493.

Lagia A., Notions of Childhood in the Classical Polis: Evidence from the Bioarchaeological Record, στο Cohen A. – Rutter J. (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy, Hesperia Suppl.* 41, Princeton, 2007, 293-306.

Lindenlauf A., Thrown away like Rubbish-Disposal of the Dead in Ancient Greece, *Papers from the Institute of Archaeology* 12, 2001, 86-99.

Liston M. A., *Human Skeletal Remains at Kavousi, Vronta, Crete*, Διδακτορική Διατριβή, University of Tennessee, Knoxville, 1993.

Liston M. – Papadopoulos J., «Rich Athenian Lady» Was Pregnant. The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered, *Hesperia* 73, 2004, 7-38.

Liston M. – Preston Day L., It Does Take a Brain Surgeon: A Successful Trepanation from Kavousi, Crete, στο Scheparz L. A., Fox S., Bourbou C. (επιμ.), *New directions in the skeletal biology of Greece, Hesperia Suppl.* 43, Princeton, 2009, 57-71.

Liston M. – Rotroff, S. Babies in the well: Archeological Evidence for newborn disposal in Hellenistic Greece, στο Grubs J. E., Parkin T., Bell R. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford, 2013, 62-82.

Liston M., Rotroff S., Snyder L. The Agora Bone Well, *Hesperia Suppl.* 50, Princeton, 2018.

Little L. M. – Papadopoulos J. K., A Social Outcast in Early Iron Age, *Hesperia* 67, 1998, 375-404.

Little L.M., Babies in Well G5:3: Preliminary Results and Future Analysis, *AJA* 103, 1999, 284.

Luce J. M., Quelques jalons pour une histoire du chien en Grèce antique, *Pallas* 76, 2008, 261-293.

Luisoni G. – Ackermann G., Η Νότια Παλαίστρα της Ερέτριας, στο Theurillat Th., Krapf T., Di Napoli V. (επιμ.), *Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα. Ετήσιος Απολογισμός 2018*, Αθήνα, 2018, 10-12.

Mazarakis Ainian A., *From rulers' dwellings to temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, *Studies in Mediterranean Archaeology* CXXI, Jonsered, 1997.

Mazarakis Ainian A., Recent Excavations at Oropos (Northern Attica) στο Stamatopoulou M. – Yeroulanou M. (επιμ.), *Excavating Classical Culture*, Oxford, 2002, 149-178.

Mazarakis Ainian A., Buried among the living in Early Iron Age Greece: Some Thoughts, στο Bartoloni G. – Benedettini G. (επιμ.), *Sepolti tra i vivi. Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Convegno Internazionale, Roma 26-29/4 2006*, Roma, 2008, 365-398.

Mazarakis Ainian A., Tombes d'enfants à l'intérieur d'habitats au début de l'Age du Fer dans le Monde Grec, στο Guimier-Sorbets A. M. – Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d' enfants*, Paris, 2010, 67-95.

Mazarakis Ainian A. – Alexandridou A., The Sacred House of the Academy revisited, στο Mazarakis Ainian A. (επιμ.) *The Dark Ages Revisited: acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, International Conference Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 2011, 122-145.

De Grossi Mazzorin J. – Minniti C., Dog Sacrifice in the Ancient World: A Ritual Passage στο Snyder L. M. – Moore E. A. (επιμ.), *Dogs and People in Social, Working, Economic*

or Symbolic Interaction. *Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology*, Durham, 23-28 August 2002, Oxford, 2006, 62-66.

Michalaki-Kollia M., Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau-nés, de foetus et de nourrissons découvert dans l'île d'Astypalée, en Grèce: cimetière de bébés ou sanctuaire? (Première approche), στο Guimier-Sorbets A. M. – Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, Paris, 2010, 161-205.

Michalaki-Kollia M., Dedicaces à Artémis Lochia et à Eileithyia à Astypalée. Rapport avec les 2750 enchytrismes des nouveau-nés?, στο Inglese A. (επιμ.), *EΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ. Iscrizioni Greche e Comunicazione Letteraria, in ricordo di Giancarlo Susini, Atti del Convegno di Roma, Roma 1-2 Ottobre 2009*, Roma, 2010, 279-298.

Michalaki-Kollia M., Les 3000 bébés Les 3000 bébés d'Astypalée, *Dossiers d'Archéologie* 356, 2013, 22-29.

Michalaki Kollia M. – Dasen V., Une Amulette pour le dernier Voyage, *Dossiers d'Archéologie* 356, 2013, 30-31.

Montagnetti R., Pickel D., Wilson J., Rizzo F., Soren D., New research in the roman villa and late roman infant and child cemetery at poggio gramignano (Lugnano in tenerina, umbria, Italy), *European Journal of Post-Classical Archaeologies* 24, 2020, 279-302.

Morris I., *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*, Cambridge, 1987.

Morris I., *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, Ηράκλειο, 1997.

Murail P., Maureille B., Peresinotto D., Geus F., An Infant Cemetery of the Classic Kerma Period (1750-1500 b.c., Island of Saï, Sudan), *Antiquity* 78, 2004, 266-277.

Mutolo M. J., Jenny L. L., Buszeck A. R., Fenton T. W., Foran D. R., Osteological and Molecular Identification of Brucellosis in Ancient Butrint, Albania, *American Journal of Physical Anthropology* 147, 2012, 254-263.

Nenna M. D. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité II. Types de tombes et traitement du corps des enfants dans l'antiquité gréco-romaine*, Alexandrie, 2012.

Osanna M., Il problema topografico del santuario di Afrodite Urania ad Atene, *ASAtene* 66-67, 1988-1989, 73-95.

Papadopoulos J. K., Skeletons in wells: towards an archaeology of social exclusion in the Ancient Greek world, στο Hubert J. (επιμ.), *Madness, disability and social exclusion: the archaeology and anthropology of difference*, New York, 2000, 96-118.

Papaoikonomou I. D., Recherche sur les liens entre pratiques rituelles funéraires et religieuses: le cas d'Abdère (Thrace), στο Guimier-Sorbets A. M. (επιμ.), *L'Eau. Enjeux, usages et représentations. Actes du colloque de la Maison René Ginouvès, 4-6/6/2007*, Paris, 2008, 239-250.

Parker R. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford, 1983.

Parkin T., The Demography of Infancy and Early Childhood in the Ancient World, στο Grubbs J. E., Parkin T., Bell R. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, New York, 2013, 40-61.

Parlama L. – Stampolides N. C., Athens: *The City beneath the City. Antiquities from the Metropolitan Railway Excavations*, Athens, 2000.

Patterson C., Not Worth the Rearing: The Causes of Infant Exposure in Ancient Greece, *TAPA* 115, 1985, 103-123.

Pingiatoglou S., *Eileithyia*, Würzburg, 1981.

Pomeroy S. B., Infanticide in Hellenistic Greece, στο Cameron A. – Kuhrt A. (επιμ.), *Images of Women in Antiquity*, Detroit, 1983, 207-222.

Preston Day L., Dog Burials in the Greek World, *AJA* 88, 1984, 21-32.

Raptou E., Nouvelles pratiques funéraires à Paphos hellénistique et romaine, *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 39, 2008, 89-112.

Rebay-Slisbury K., Dunne J., Salisbury R. B., Kern D., Frisch A., Evershed R. P., Feeding Babies at the Beginnings of Urbanization in Central Europe, *Childhood in the Past* 14, 2021, 102-124.

Richter G. M., *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966.

Romero I. M. – Saiz López J. N., Pueri nascentes: rituals, birth and social recognition in Ancient Rome, Rebay-Salisbury – Pany-Kucera D. (επιμ.), *Ages and Abilities: The stages of Childhood and their Social Recognition in Prehistoric Europe and Beyond*, Oxford 2020, 235-248.

Rotroff S. I., The Artifacts from Well G5:3 and Some Conclusions Concerning the Deposit, *AJA* 103, 1999, 284-285 (abstract).

Rotroff S. I., *Industrial Religion: The Saucer Pyres of the Athenian Agora*, *Hesperia Suppl.* 47, 2013, Princeton.

Rotroff S. I., The Pottery from the Agora Bone Well στο *H' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, *Ιωάννινα*, 5-9 Μαΐου 2009, Athens, 2014, 517-527.

Rouquet N., Les Biberons, les Tire-Lait ou le Tribulations d' une Tubulure peu Commune, στο Gourevitch D., Moirin A., Rouquet N., (επιμ.), *Bourges, Exposition au Muséum d'Histoire Naturelle*, 6 Novembre 2003-28 Mars 2004, Bourges, 164-170.

Rubensohn O., Paros II: Topographie, *AM* 26, 1901, 122-177.

Scheuer L. – Black S., *Developmental Juvenile Osteology*, San Diego, 2000.

Schlörb-Vierneisel B., Eridanos Nekropole I: Gräber und Opferstellen hS 1–204, *AM* 81, 1966, 4-111.

Schmid S. G., A Group of Early Hellenistic Pottery from a Well in Eretria, στο *E' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, *Χανιά*, Απρίλιος 1997, Athens, 2000, 361-372.

Scholz H., *Der Hund in der griechisch-romischen Magie und Religion*, Berlin, 1937.

Scott E., *The Archaeology of Infancy and Infant Death*, Oxford, 1999.

Shear T. L., The Campaign of 1938, *Hesperia* 8, 1939, 201-246.

Shear T. L. Jr, The Athenian Agora: Excavations of 1968, *Hesperia* 38, 1969, 382-417.

Shear T. L. Jr, The Athenian Agora: Excavations of 1971, *Hesperia* 42, 1973, 121-179.

Shepherd G., Ancient Identities, στο Stutz L.N. – Tarlow S. (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford, 2013, 542-557.

Skarlatidou E., The Archaic Cemetery of the Clazomenian Colony at Abdera, στο Moustaka A., Skarlatidou E., Tzannes M. C., Ersoy Y., (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20–21 October 2001*, Thessaloniki, 2004, 249-259.

Smith P. – Kahila G., Identification of Infanticide in Archaeological Sites: A Case Study from the Late Roman-Early Byzantine Periods at Ashkelon, Israel, *JAS* 19, 1992, 667-675.

Smithson E. L., A Geometric Cemetery on the Areopagus: 1897, 1932, 1947, *Hesperia* 43, 1974, 325-390.

Sneed D., Disability and Infanticide in Ancient Greece, *Hesperia* 90, 2021, 747-772.

Snyder L. M., The Animal Bones from Well G5:3: Domestic Debris, Industrial Debris, and Possible Evidence for the Sacrifice of Domestic Dogs in Late Hellenistic Athens, *AJA* 103, 1999, 284 (abstract).

Soren D., Can Archaeologists Excavate Evidence of Malaria?, *World Archaeology* 35, 2003, 193-209.

Soren D., Fenton T., Birkby W., The Late Roman infant cemetery near Lugnano in Teverina, Italy: Some implications, *Journal of Paleopathology* 7, 1995, 13-42.

Stark R. J. – Garvie-Lok S., Juvenile scurvy in the valley of Stymphalos, Greece: A radiographic and macroscopic assessment, *Annual Meeting of the American Association of Physical Anthropologist*, Albuquerque, 2010.

Themos A. – Zavvou E., Recent Finds of Child Burials in the Area of Ancient Sparta from Protogeometric to Roman Times, στο Guimier-Sorbets A. M. - Morizot Y. (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d' enfants*, Paris, 2010, 227-241.

Thompson D. B., Excavations in the Athenian Agora: 1950, *Hesperia* 20, 1951, 45-60.

Trantalidou K., Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony, στο Snyder L. M. – Moore E. A. (επιμ.), *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, 23–28 August 2002*, Oxford, 2006, 96-120.

Travlos J., The West Side of the Athenian Agora Restored, στο Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear, *Hesperia Suppl.* 8, Princeton, 1949, 383-392.

Van Gennep A., *The Rites of Passage* (μτφρ. Vizedom M. B. – Caffee G. L.), London, 1960.

Van Hoorn G., *Choes and Anthesteria*, Leiden, 1951.

Vérilhac A. M., *Παίδες άωποί: Poésie Funéraire I*, Athens, 1978.

Vlachou V., Oropos: The Infant and Child Inhumations from the Settlement (Late 8th - early 7th Centuries BC), στο Mazarakis Ainian A. (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table (Volos 18-20 June 2004)*, Volos, 2007, 213-240.

Vlachou V., Death and Burial in the Greek world, *ThesCRA VIII*, Addendum to vol. VI, 2012, 363-384.

Waage F. O., An Early Helladic well near Old Corinth, Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear, *Hesperia Suppl.* 8, Princeton, 1949, 415-422.

Wace E. B., Mycenae 1939-1959 VI: The Cyclopean terrace building and the deposit of pottery beneath, *BSA* 49, 1949, 267-291.

Waldron T., Hidden or Overlooked? Where Are the Disadvantaged in the Skeletal Record?, στο Hubert J. (επιμ.), *Madness, Disability, and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of "Difference"* (*One World Archaeology* 40), London, 2000, 29-45.

Wheeler S. M., Williams L., Beauchesne P., Molto J., Fractured Childhood: A Case of Probable Child Abuse from Ancient Egypt, *SAS Bulletin: Newsletter of the Society for Archaeological Sciences* 30 (4), 2007, 6-9.

Young R. S., An Industrial District of Ancient Athens, *Hesperia* 20, 1951, 135-288.

Zaganiaris N., Sacrifices de chiens dans l'Antiquité classique, *Platon* 27, 1975, 322-329

Zografou A., Chemins d' Hécate. Portes, routes, carrefours et autres figures de l' entre-deux, *Kernos Suppl.* 24, Liège, 2010.